

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Academic Journal of History and Idea

ISSN:2148-2292

Cilt/Volume: 5 Mayıs/May: 2018 Sayı/Number: 14

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Aralık, Mayıs ve Ağustos Aylarında Yayımlanan Hakemli e-dergi

International Refereed e-Journal Published in May, August and December

İlkbahar/Spring

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

ACADEMIC JOURNAL OF HISTORY AND İDEA

Web: <http://dergipark.gov.tr/atdd>

ISSN:2148-2292

e.MAIL. akademiktarihvedusunce@gmail.com

+90 0533 310 27 73

Aralık, Mayıs ve Ağustos aylarında Yayımlanan Uluslararası Hakemli Dergi
International Refereed E- Journal Published in May, August and December
Tarandığı İndeksler ve Veri Tabanları Indexes & Databases

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi (ATDD)

Kurucusu imtiyaz Sahibi
Hakan Yılmaz

Editörler

Prof.Dr. Yusuf Kılıç-Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü-Türkiye

Prof. Dr. Mithat Aydın- Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü-Türkiye

Prof. Dr. Juliboy Elazarov-Semerkant Devlet Üniversitesi Filoloji Bölümü-Özbekistan

Dr. Öğrt. Ü. Emin Kırkıl-Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü-Türkiye

Doç. Dr. İrade Memmedova- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan

Doç. Dr. Seadet Shıkiyeva- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan

Ayşe Gül Demir Yılmaz- Türkiye

Dr. Halil İbrahim Demir- Süleyman Demirel Üniversitesi İkt. İdr Bil. Fak. Türkiye

Yayın Kurulu

Prof. Dr.Fatma Acun, Hacettepe Üniversitesi- Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Emin Kırkıl-Celal Bayar Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Eric Jean Luc- Hitit Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Abdurrahim Tufantoz- Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Türkiye

Hakan Yılmaz- Türkiye

Danışma Kurulu

Doç. Dr. İrade Memmedova- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan

Doç. Dr. Ozan Yılmaz- Sakarya Üniversitesi-Türkiye

Doç. Dr. Arzu Taşcan- Celal Bayar Üniversitesi- Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Sezayi Öztaş- Kırklareli Üniversitesi- Türkiye

Doç. Dr.Elnur Ağayev- Lefke Avrupa Üniversitesi- Kıbrıs

Kapak Tasarımı
Canan Yılmaz

Yayın Tarihi
Mayıs 2018

Bu sayının hakemleri

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi (ATDD), 2018, Cilt 4, Sayı 14

Prof. Dr. Yusuf Kılıç-Pamukkale Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Minexanım Nuriyeva Tekleli- Kafkas Üniversitesi- Azerbaycan

Prof. Dr. Hakan Uzun-Ankara Üniversitesi- Türkiye

Prof. Dr. Orhan Kılıç- Fırat Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Nuran Taşlıgil-Marmara Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. İsmail Özçelik- Kırıkkale Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Hatice Palaz Erdemir-Celal Bayar Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr.Fatma Acun- Hacettepe Üniversitesi- Türkiye

Prof. Dr.Ercan Haytoğlu- Pamukkale Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Neslihan Durak-İnönü Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Orhan Doğan- Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal- Pamukkale Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. Juliboy Elazarov-Semer kant Devlet Üniversitesi-Özbekistan

Prof. Dr.Vahit Türk-İstanbul Kültür Üniversitesi-Türkiye

Doç.Dr. Senem Kurtar- Ankara Üniversitesi-Türkiye

Doç. Dr. Hülya Boyana- Ankara Üniversitesi- Türkiye

Doç. Dr. Memmedali Babashli, Mili Bilimler Akademisi- Azerbaycan

Doç. Dr. Ozan Yılmaz, Sakarya Üniversitesi-Türkiye

Doç.Dr.Arzu Taşcan-Celal Bayar Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Emin Kirkil-Manisa Celal Bayar Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Sezai Öztaş, Kırklareli Üniversitesi-Türkiye

Doç.Dr. Namıg Musalı-Kastamonu Üniversitesi-Türkiye

Doç.Dr. Halide Aslan, Ankara Üniversitesi- TürkiyeTürkiye

Dr. Öğrt. Ü. Veli Savaş Yelok-Gazi Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Nilüfer Yıldırım-Fırat Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Hilal Şahin- Giresun Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğrt. Ü. Rıdvan Öztürk-Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye

Hacı Haldun Şahin-Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Türkiye

İçindekiler

I. Şah İsmail'in İdarî-Askerî ve İctimaî-İktisadî Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler

Namıg Musalı (1-46)

Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri İle İlgili Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar

Osman Kimya (47-68)

Moğolların İzinden Japonya'ya Seyahat

Huriye Şen (69-83)

Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck'ın Urfa Faaliyetleri

Füsun Çoban Döşkaya (84-119)

Cibran Halil Cibran'ın "Peygamber" Eserinin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Besire Azizaliyeva (120-130)

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Sadrazamlığı Döneminde Rus Başvekili Kont Gavriil İvanoviç Golovkin'e Yazdığı Mektup

Hüseyin Saraç (131-151)

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzincan'a Yapmış Olduğu Ziyaretler

Salim Gökçen-Recep Mutlu Bayık (152-169)

Qozog'istonlik Olimlarning Islomshunoslik Fanining Rivojiga Qo'shgan Hissasi

Şohista Hamrokulova (171-179)

Iğdır İlinin Nüfus Özellikleri

Oğuz Şimşek

(180-210)

Sosyalist Bir Lider Georgi İ. Safarov’un Tespitleriyle Türkistan’da Bolşevik Yönetimi

Tekin Tuncer

(211-233)

Ergenlerde Sosyal Zekanın Gelişiminde Çevresel Faktörler

Leyla Abdullayeva

(234-247)

Bir Sultanın Giyiminden Kesitler: Fatma Sultan

Gülser Oğuz

(248-274)

Pergamon Kralı III. Attalos’un Bağışı ve Roma’nın Asya Eyaleti’nin Kuruluşu

Murat Orhun

(275-324)

Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tahir Efendi

Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur Yaşam Karaçay

(235-350)

Amerikan Belgelerine Göre 12 Mart Muhtırası’na Giden Yolda Haşhaş Sorunu

Macide Başlamışlı

(351-376)

Ahmed Câvid Bey’in Müntehabât İsimli Eserinde Mehâsinü’l-âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr’ı Kaynak Olarak Kullanma Yöntemi

Hikmet Çiçek

(377-406)

Yaşar Kemal’in Köroğlu Destanı Üzerine Bir İnceleme

Damla Kaval, Fatma Koç

(407-430)

Editörden

Kıymetli dostlar, yeni bir sayımızda daha birlikteyiz. Yeni sayımızı sunarken sizleri saygı ve minnetle selamlıyoruz. Öncelikle dergimize ilk yayınlandığı sayıdan itibaren ilgi gösteren herkese teşekkürlerimizi bir borç biliriz. Bu sayımızla beşinci cilde ulaşan Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi gerek Türkiye gerekse de başka ülkelerde her geçen gün tanınırlığı artan bir potansiyele ulaşmaktadır. Bu duruma katkısı olan yazarlarımızdan, okuyucularımıza, hakemlerimizden tasarımcılarımıza ve tüm kurullarımıza kadar herkese sonsuz teşekkürler.

Saygıdeğer okuyucularımız hür düşüncenin ve tefekkürün kalesi olan dergicilik, kuşkusuz bilim aleminin yıldızı olacak makaleleri, okuyucuları ile buluşturma kavşağıdır. Yazarı tarafından büyük özveriler ile ortaya konulmuş eseri sizlere sunmak bizler için mutlulukların en büyüğüdür. Bilginin her geçen gün önem kazandığı ve bilimsel araştırmaların ulusların gelecekleri üzerinde gittikçe daha çok ehemmiyet arz ettiği zamanımızda, popülerlikten uzak sırf bilimsel yayın yapabilmek ve tarafsız davranabilmek kuşkusuz büyük önem arz etmektedir. Bilgi çok önemli bir güçtür. Bu gücü farklı bilim dallarında hayata geçiren uluslar kuşkusuz, çok önemli bir devinim elde etmektedirler. Zamanımızda bilim ve düşüncenin sınırları kalkmış, bilgi toplumu merhalesine ulaşan uluslar aynı zamanda bilgi üretir olmuşlardır.

Bilgi üretimi ise düşünce ile olmakta; bu da bilimsel dayanaklara ve eklektik düşünceye sahip düşünürlerce sağlanmaktadır. Bilgi üretmenin zorluğu yadsınamaz. Bilgi üreten ve üretilen bilgiyi denetleyen kişilerin ciddiyeti, insanların sağlıklı ve ciddi bilgiye ulaşmalarında kuşkusuz başat noktası olmaktadır. Bilgi üretimi kurumlar ve kişiler nezdinde olmaktadır. Kurumlar, şüphesiz Üniversiteler ve enstitüler olup, kişiler ise, bilime gönül vermiş insanlardır. Burada önemli olan ister kurumlardan ister kişilerden olsun ortaya konulan bilgilere sahip çıkmak ve bunu değerlendirmektir. Yani Ulusların Milli Eğitim, Milli Savunma ve Milli Güvenlik politikaları olduğu gibi Milli Bilim politikaları da olmak durumundadır. Bir ulusun Milli Bilim politikası, o ulusun yaşadığı ve tahayyül ettiği bilimsel güçlere ulaşmada önemli bir yapıtaş olacaktır.

İşte bu yapıtaşlarına ve ilmimize katkı sağlamayı kendine göre edinen dergimiz bu yolda kararlı yürüyüşünü sürdürmeye devam edecektir. Sözü şimdi beşinci cildimizin ilk sayısının yazarlarına bırakıyor sizleri saygı ve hürmetle selamlıyoruz.

Yeni sayılarımızda tekrar buluşmak temennisiyle.

Ayşegül Demir Yılmaz

Editör

Araştırma Makalesi

I. Şah İsmail'in İdarî-Askerî ve İctimaî-İktisadî Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler

Namıg Musalı*

ORCID-Id: 0000-0003-1291-8380

Öz

Bu çalışma giriş, beş bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. İlk bölümde Safevî Devleti'nin karakter çizgileri açıklanmış, ikinci bölümde Safevî şahının konumu incelenmiş, üçüncü bölümde Safevî devlet erkânı anlatılmış, dördüncü bölümde Safevî ordusu hakkında bilgi verilmiş, beşinci bölümde ise Safevî ülkesinin sosyal hayatı ve ekonomik durumu incelenmiştir.

I. Şah İsmail tarafından 1501 yılında kurulmuş olan Safevî Devleti, feodal yapıya sahip olan teokratik bir monarşiydi. 1510 yılına gelindiğinde söz konusu devletin arazisi Kafkaslardan Fars Körfezi'ne kadar uzanmakta, Fırat ve Ceyhun ırmakları arasındaki toprakları içine almaktaydı. Bu geniş imparatorluğun başkenti Tebriz, can damarı Azerbaycan, resmî ideolojisi ise Şiilikti. Devletin asıl kurucu ve yönetici unsuru Kızılbaş Türk boylarıydı. Devlet de çoğu zaman bu topluluğun şerefine Kızılbaş Devleti diye isimlendirilmekteydi.

İlk Safevî şahı babası taraftan seyyid oldukları belirtilen Erdebil şeyhlerinin soyundan gelmekle beraber annesi tarafından da Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunuydu. Bu yüzden o, manevi ve ideolojik açılardan kendisini Hz. Ali hilafetinin varisi olarak görüyor, öte yandan da Akkoyunlu saltanatının siyasi mirasına hak iddia ediyordu. Velayet şahının (Hz. Ali'nin) ve Erdebil şeyhlerinin ardılı olarak “Şah” ve “Mürşid-i Kâmil” sıfatlarını taşıyan genç Safevî lideri öte yandan Türk Devlet geleneğine bağlılığından dolayı “Hakan” ve “Bahadır Han” unvanlarıyla anılıyordu.

* Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: namiq.musali@gmail.com

Namıg Musalı

Safevî Devleti'nin idari teşkilatında çok sayıda askerî, mülki ve dinî makamlar bulunmaktaydı. Makalemizde I. Şah İsmail döneminde var olan devlet makamlarının yaklaşık 30'u hakkında bilgiler verilmiş, ayrıca bu makamlarda bulunan devlet adamlarının kimliği ve faaliyetlerine de açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

I. Şah İsmail'in ordusu başlıca olarak Türk Kızılbaş boylarının atlı birliklerinden oluşuyordu. Farklı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, I. Şah İsmail iktidarını kuvvetlendirdikten sonra toplam 70 bin ila 100 bin kişilik bir orduya sahipti. Safevî ordusunda sayısı az olmakla beraber ateşli silahlar da bulunmaktaydı.

Yarı göçebe Kızılbaş beyleri, üst düzey sivil bürokratlar, Şii din adamları ve diğer yerleşik feodallar toplumun hâkim sınıfını oluşturuyorlardı. Beş türlü toprak mülkiyeti şekli vardı: hassa, divanî, vakıf, mülk ve icma. Divan toprakları esas itibarıyla koşullu feodal toprak sahipliği şeklinde Kızılbaş boylarının elit tabakası arasında dağıtılıyordu.

Safevî Devleti'nin kurulmasıyla beraber Akkoyunlu saltanatının son dönemlerindeki kaos ortamına son verilmesi ve güçlü bir merkezî iktidarın tesis edilmesi sayesinde ekonomik ve kültürel gelişim için uygun şartlar meydana gelmişti.

Safevî Devleti klasik göçebe imparatorluklarının son örneklerinden biri olarak kurulsada, bu şekilde devam edemedi. XVI. yüzyılda Osmanlılar karşısında aldığı ardışık yenilgiler Safevîleri yeni açılımlara itecek ve I. Şah Abbas'ın reformlarına yol açacaktı.

Anahtar Kelimeler: Safevîler, Kızılbaşlar, Teokrazi, Monarşi, Feodalite

Some Notes and Reflections on the Administrative-Military and Socio-Economic Policies of Shah Ismail I

Abstract

The current study consists of an introduction, five parts, a conclusion and a list of the literature used. The first chapter highlights the characteristic features of the Safavid state. The second chapter reviews the status of the Safavid Shah. The third chapter describes the official ranks of the Safavid state. The fourth chapter summarizes the structure of the Safavid army. The fifth chapter contains a review of the social life and economic situation in the Safavid state.

Founded by Shah Ismail in 1501, the Safavid state was a feudal state ruled by a theocratic monarchy. By 1510 the territory occupied by this state stretched from the Caucasus to the Persian Gulf, encompassing the lands between the rivers Euphrates and Amu Darya. Azerbaijan and its capital city Tabriz formed the heartland of this wide empire whose official ideology was Shia Islam. The Qizilbash Turks were the main founders and ruling strata of the state, which was often called the Qizilbash state after these tribes.

On his father's side of the family, the first Safavid Shah was descended from the sheikhs of Ardabil, who claimed to be Seyyids, i.e. descendants of the Prophet Muhammad. On his mother's side, he was the grandson of Uzun Hasan, the Akkoyunlu ruler. As a result, Shah Ismail considered himself the heir to the caliphate of Imam Ali, from a spiritual and ideological perspective, while simultaneously claiming to be the political legacy of the Akkoyunlu state. In one hand the young leader of the Safavids held the titles Shah and Murshid-i-Kamil (i.e. the "perfect spiritual director") seeing himself successor to the "holy shah" (i.e. Imam Ali) and the Ardabil sheikhs, while in the other he held the titles Khaqan and Bahadur Khan due to his adherence to the Turkic state tradition.

There were many military, civil and religious offices within the administrative structure of the Safavid state. In this paper, we discuss the functions of nearly 30 government offices and their bearers that operated during the reign of Shah Ismail I.

Namıg Musalı

Shah Ismail's army consisted mainly of Turkish Qizilbash cavalry. According to information obtained from numerous sources, the number of soldiers in Shah Ismail's army totaled between 70-100,000 men after he had consolidated his rule. The Safavid troops had firearms, albeit in small numbers.

The ruling class was made up of the semi-nomadic Qizilbash nobility as well as high-ranking civil bureaucrats, Shia clerics and other resident feudal lords. There were five forms of land ownership: khassa (domains owned by the ruling dynasty), divani (state lands), waqf (property of pious and charitable institutions), mulk (lands owned by landlords) and ijma (property owned by the rural community). The state's lands were mainly divided up among the Qizilbash elites in the form of conditional feudal land ownership.

Conditions conducive to the country's economic and cultural development emerged with the cessation of chaos of the late Akkoyunlu period and the creation of a powerful central authority following the formation of the Safavid state.

Although the Safavid state was founded as one of the last examples of classical nomadic empires, it was unable to continue in this fashion. The succession of defeats at the hands of the Ottomans during the 16th century compelled the Safavids to take new initiatives leading to the reforms of Shah Abbas I.

Keywords: Safavids, Qizilbashs, Theocracy, Monarchy, Feudalism

Некоторые заметки и размышления по административно-военной и общественно- экономической политике шаха Исмаила I

Резюме

Данное исследование состоит из введения, пяти частей, заключения и списка использованной литературы. В первой главе подчеркнуты характерные черты государства Сефевидов. Во второй главе изложен вопрос о статусе сефевидского шаха. В третьей главе описаны официальные чины государства Сефевидов. В четвертой главе даны сведения о сефевидской армии. В пятой главе рассмотрена социальная жизнь и экономическое положение страны Сефевидов.

Государство Сефевидов, основанное шахом Исмаилом в 1501 году, было теократической монархией с феодальной структурой. К 1510 году данная держава простиралась от Кавказа до Персидского залива, занимая территорию между реками Евфрат и Амударья. Ядром этой обширной империи являлся Азербайджан со своей столицей, т.е. городом Тебриз, а ее официальной идеологией был шиизм. Главными основателями и правящими слоями государства были турки-кызылбаши. Государство часто называлось Кизилбашским государством в честь этих племен.

Первый сефевидский шах со стороны своего отца произошел от рода ардебильских шейхов, которые, по их словам, были сейидами, т.е. потомками пророка Мухаммеда, а по материнской линии он был внуком падишаха династии Ак-коюнлу Узун Хасана. Из-за этого шах Исмаил, с духовно-идеологической точки зрения считал себя наследником халифата имама Али, а с другой стороны, он претендовал на политическое наследие государства Ак-коюнлу. Молодой лидер Сефевидов, имеющий с одной стороны титулы «шах» и «мюршид-и-кямиль» (т.е. «совершенный духовный наставник»), как преемник «святого шаха» (т.е. имама Али) и ардебильских шейхов, с другой стороны носил и титулы «хакан» и «бахадыр хан» из-за своей приверженности к тюркской государственной традиции.

Namig Musah

В административной структуре государства Сефевидов было много военных, гражданских и религиозных должностей. В данной статье мы дали сведения о функциях около 30 государственных должностей и их носителей, которые действовали во время правления шаха Исмаила I.

Армия шаха Исмаила состояла в основном из конных войск тюркских племен кызылбашей. Согласно информации, полученной из разных источников, после укрепления сефевидской власти в армии шаха Исмаила насчитывалось в общем количестве от 70 до 100 тысяч солдат. Сефевидские войска имели и огнестрельное оружие, не смотря на то, что количество такого оружия у них было малочисленным.

Господствующий класс состоял из полукочевой кызылбашской знати, высокопоставленных гражданских чиновников, шиитских священнослужителей и из других оседлых феодалов. Существовало пять форм собственности на землю: хасса (собственные домены правящей династии), дивани (казенные земли), вакф (имущества религиозных и благотворительных учреждений), мюльк (собственные земельные участки помещиков) и иджма (имущества сельской общины). Казенные территории в основном были распределены между элитой кызылбашей, как условное феодальное землевладение.

С образованием государства Сефевидов и с прекращением хаоса, имевшим место в позднем периоде правления династии Ак-коюнлу, и с созданием сильной центральной власти появились благоприятные условия для экономического и культурного развития страны.

Хотя государство Сефевидов было образовано как один из последних примеров классических кочевых империй, оно не могло продолжаться таким образом. Последовательные неудачи сефевидов перед османами в течение XVI века подтолкнули их к новым инициативам и привели к реформам шаха Аббаса I.

Ключевые слова: Сефевиды, кызылбаши, теократия, монархия, феодализм

Giriş

1501-1736 yılları arasında var olmuş Safevî Devleti, Gaznelilerin iktidar döneminden Kaçarların çöküşüne kadar İran'ı yönetmiş olan Türk egemenliği döneminin en uzun süre devam etmiş olan bir aşamasıdır. Devletin kurucusu olan ve 1501-1524 yılları arasında bu devleti yönetmiş bulunan I. Şah İsmail, başarılı bir siyasi lider, yetenekli bir ordu kumandanı, ülkeler fetheden fatih, Türk edebiyatında önemli yere sahip olan bir şair, taraftarlarınca keramet ehli olduğuna inanılan bir mürşid-i kâmil olarak tarihe geçmiştir. Siyaset, edebiyat ve maneviyat meydanlarında aynı anda cevelan etmiş bulunan I. Şah İsmail'in enteresan hayatı günümüze kadar pek çok araştırmalara ve romanlara konu olmuş, muhtemelen bundan böyle de tarihçilerin, edebiyatçıların ve romancıların gündeminde kalmaya devam edecektir.

Türkiye'de bu konuda gerçekleştirilen çalışmalara gelince, I. Şah İsmail'in edebî kişiliği değişik yönleriyle araştırılmasına rağmen, onun siyasi ve askerî faaliyetleri daha çok yürüttüğü fetihler ve yaptığı savaşlar açısından ele alınmıştır. Bu makalemizde ana kaynaklar ışığında I. Şah İsmail'in iç politikasını, devlet anlayışını, onun döneminde var olan idari ve askerî yapılanmayı, toplumsal ve ekonomik düzeni incelemeye çalışacağız.

1. Safevî Devleti'nin Karakter Çizgileri

I. Şah İsmail'in tesis ettiği Safevî Devleti tüm Türk dünyası tarihinde isminden söz ettiren imparatorluklardan biri olmuştur. Merhum hocamız O.Efendiyev'in 1950'li yıllardan itibaren bu alanda yürütmeye başladığı araştırmalardan sonra Azerbaycan tarihçiliğinde Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişim süreci boyunca (I. Şah Abbas'ın reformlarına kadar) Azerbaycan merkezli bir Türk devleti olması kanaati oluşmuştur.¹ Rus tarihçiliğinde İ.P.Petruşevsky'nin çalışmalarıyla Safevî Devleti'nin Türklerce yönetilen bir devlet olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır.² F.Sümer'in Safevîlerle

¹ Oktay Efendiyev, *Obrazovaniye azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, 1961; aynı müellif, "Le Rôle des tribus de langue turque dans la création de l'état Séfévide", *Turcica*, Tome VI, Paris-Strasbourg, 1975, p.24-33; aynı müellif, *Azerbaycan Safevî Devleti (16. Yüzyıl)*, Çev. Ali Asker, TEAS Press, İstanbul, 2018.

² İlya Pavloviç Petruşevsky, "Azerbaydjan v XVI-XVII vekax", *Sbornik statey po istorii Azerbaydjana*, Vıpusk I, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, 1949, s.225-298; aynı müellif, *Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1949, s.69-72; aynı müellif, *İslam v İrane v VII-XV vekax*, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1966, s.372.

Namıg Musalı

ilgili araştırmalarının ardından Türkiye akademik çevrelerinde de bu devletin bir Türk devleti olduğu gerçeği geniş bir yankı bulmuştur.³

Pek çok Batılı müsteşrikler, Gaznelilerden Kaçarların çöküşüne kadar geçen yaklaşık bin yıllık bir süre zarfında İran'ın çeşitli Türk hanedanları tarafından yönetildiğini beyan etmişlerdir.⁴ Öte yandan J.M.Smith, bizce de haklı olarak, Safevî hâkimiyetini “İran üzerindeki bin yıllık Türk iktidarı döneminin en muhteşem ve en etkin yönetimi” diye nitelendirmektedir.⁵ Safevî İmparatorluğu'na Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanlarından sonra üçüncü Türkmen konfederasyonu şeklinde bir yaklaşım sergilenmesinin, Avrupa tarihçiliğinde kendine sağlam bir yer edindiğini söyleyebiliriz.⁶ P.Golden, Safevî Devleti'nin bariz bir Türk karakterine sahip olduğunun altını çizmekte⁷, J.L.Bacque-Qrammont ise somut bir şekilde Şah İsmail'in “Azerbaycan'da bir Türk Devleti kurduğunu” belirtmektedir.⁸

XIII. yüzyıldan itibaren başkenti Tebriz'le beraber bir sıra imparatorlukların merkezi konumunda olan Türk ülkesi Azerbaycan XVI. yüzyılda Safevî Devleti'nin merkezi olmuştur. Safevî kaynakları Şah İsmail'in Azerbaycan saltanatı uğruna mücadele verdiğini ve Tebriz'de

³ Faruk Sümer, Safevî Devletin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK, Ankara, 1999.

⁴ Alessandro Bausani, The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century (translated from the Italian by J.B.Donne), Elek Books Ltd., London, 1971, p.129; Gerhard Doerfer, “İran'da Türkler”, Türk Dili (Türk Dil Kurumu Yayını), Sayı: 431, Ankara, 1987, s.243; Richard Foltz, Iran in World History, Oxford University Press, London, 2016, p.61.

⁵ John Masson Smith, “Turanian Nomadism and Iranian Politics”, Iranian Studies, Vol. XI, 1978, p.74.

⁶ Vladimir Minorsky, “Tadhkirat al-Muluk”: A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725, Luzac & Co., London, 1943, p.30; Ann Lambton, Landlord and Peasant in Persia, Oxford University Press, London, 1953, p.106; Peter Jackson and Laurence Lockhart (ed.), The Cambridge History of Iran. Vol. VI: The Timurid and Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, p.331; Hans Robert Roemer, “Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları”, Çev. Harun Yıldız, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 38, Ankara, 2006, s.85; Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl, Çevirenler: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s.376.

⁷ Peter B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, p.375.

⁸ Jean Louis Bacque-Qrammont, “Padişah ve Şah: XVI. Yüzyıl Başında İyi Bilinmeyen Diplomatik Oyunlar Hakkında”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Samsun, 1987, s.33. I. Şah İsmail'in Azerbaycan merkezli bir Türk devleti kurduğu yönünde daha önceleri ifade ettiğimiz görüşlere Batılı bir meslektaşımız itirazda bulunmuştur. Bkz.: Barry Wood, “The Battle of Chalderan: Official History and Popular Memory”, Iranian Studies, Vol. 50, Issue 1, 2017, p.99. Oysaki bu makalemizde sunduğumuz örneklerden görüldüğü üzere, benzeri fikirler bizden önce sadece Azerbaycan tarihçileri tarafından değil, bazı yabancı akademisyenler tarafından da öne sürülmüştür.

Namıg Musalı

Azerbaycan tahtına oturduğunu ifade etmektedirler.⁹ Araştırmacılar Şah İsmail'in 1501 yılında iktidara yükselişi sırasında Azerbaycan saltanatının başına geçtiğini ve kendisini Azerbaycan Şahı ilan ettiğini belirtmektedirler.¹⁰ Alman tarihçi H.Braun'un beyan ettiği üzere, bu dönemde Azerbaycan tüm Safevî İmparatorluğu'nun kalbiydi.¹¹

XVI. yüzyılın ortalarında Safevî başkentinin Kazvin'e, aynı yüzyılın sonlarında ise İsfahan'a nakledilmesi, hatta I. Şah Abbas'ın (1587-1629) reformları bile imparatorluğun Türk devleti vasfını belli bir ölçüde korumasına engel olamamıştı. Nitekim 1683-1684 yıllarında bölgeye seyahat yapmış olan Alman seyyahı E.Kempfer, Safevî Devleti'nin Türklere dayalı olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Padişah'ın askerleri Şah İsmail zamanında Safevî Hanedanı'nı saltanata yükseltmiş olan Türkî kavimlendendirler. İran'ın her yerinde bu Türk askerleri kalabalıktırlar".¹² Kaynaklarda Safevî Devleti onu kuran ve geliştiren Türk Kızılbaş oymaklarının şerefine "Kızılbaş Devleti", Safevî padişahı ise "Kızılbaş padişahı" diye tanımlanmaktaydı.¹³ I. Şah Abbas'ın saray tarihçisi olan Türkmen İskender Bey Münşi, Kızılbaş ve Devlet kavramlarının ebceci hesabıyla birbirine denk olduklarını ve bu iki kavramın bir bütün teşkil ettiğini yazmaktadır.¹⁴ Safevî döneminde Kızılbaşlık kavramı sadece 12 imama itikat sembolü veya bir dinî inanç şeklini ifade etmekle sınırlı kalmayıp, siyasi, coğrafi ve etnik anlamlar da taşımaktaydı. Kaynaklardaki kayıtlara baktığımızda, kızıl taç giyen herkesin Kızılbaş diye

⁹ Bicen, Cihângüşâ-yı Hâkân (Târîh-i Şâh İsmâ'îl), Mukaddime ve peyvesthâ A.Muztarr. Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî-i Îrân ve Pâkistân, İslâmâbâd, 1986, s.130; Budak Münşi Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, Mukaddime-yü tashîh ü ta'likât: Muhsin Behrâmnejâd, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, Tahran, 1378, s.118-119; İskender Bey Münşi Türkman, Târîh-i 'Âlemârâ-yi 'Abbâsî. I. c., Farsçadan tercümenin, önsözün, şerhlerin ve göstericilerin müellifleri: Oktay Efendiyeve ve Namiq Musalı, Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2009, s.83

¹⁰ Efendiyeve, Obrazovaniye, s.89,92,100; Gulam Server, Târîh-i Şâh İsmâ'îl, (tercüme: Muhammed Bâkır Ârâm ve Abbaskulu Gaffârîferd), Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran, 1384, s.49; Laurence Lockhart, The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia, Cambridge University Press, Cambridge, 1958, p.19; Richard Tapper, "The Shahsevan in the Safavid Era", BSOAS, Vol. 37, 1974, p.324; Rıza Yıldırım, Turkomans Between Two Empires: The Origins of The Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, A Ph.D. Dissertation, Ankara, 2008, s.298-299.

¹¹ Helmut Braun. "Iran under the Safavids and in the 18-th Century", The Muslim World: A Historical Survey, Part III: The Last Great Muslim Empires, Ed. by Berthold Spuler; Translated and Adapted by F.R.C.Bagley, Brill, Leiden, 1969, p.184-185.

¹² Muhammed Cevâd Meşkûr, Nezerî be Târîh-i Azerbaycan, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran, 1349, s.242.

¹³ Türkman, a.g.e., s.35,78,226,326,419,649,687,696; Petruşevsky, Oçerki, s.69; Efendiyeve, Obrazovaniye, s.5; Sümer, a.g.e., s.150; Roger Savory, Iran under the Safavids, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, p.34.

¹⁴ Türkman, a.g.e., s.78.

Namıg Musalı

tanımlanmadığını ve Kızılbaş terimi ile Safevî hizmetindeki Türk boylarının kastedildiğini görüyoruz.¹⁵

Safevî zamanında Azerbaycan Türkçesi sarayda, orduda ve hatta yazı işlerinde resmî dil olarak kullanılıyordu.¹⁶ Safevî münşîleri, Azerbaycan Türkçesini Kızılbaş oymaklarının şerefine Kızılbaşça veya Kızılbaş Türkçesi diye tanımlamaktadırlar.¹⁷

İki asrı aşkın tarihi süresince Safevî Devleti'nin sınırları hiçbir zaman I. Şah İsmail'in hâkimiyet döneminin (1501-1524) ortalarında olduğu kadar geniş toprakları kapsayamamıştır.¹⁸ Devletin o zamanki arazisinin vasal topraklarla beraber 3,5 milyon kilometre kare olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹ Bu geniş coğrafya içinde, Türkler, Tacikler, Gilekler, Mazandaranîler, Kürtler, Lurlar, Beluçlar, Afganlar, Araplar, Gürcüler, Ermeniler vs. gibi çeşitli halkların temsilcileri yaşamaktaydılar. Bahse konu dönemde imparatorluğun terakibine Karabağ, Çukursaad, Tebriz, Diyarbakır, Erzincan, Hemedan, Acem Irakı, Kirmanşah-Kelhûr, Arap Irakı, Fars, Kuh-i Gilûye, Kirman, Belh, Merv, Meşhed, Herat ve Astarâbâd vilayetleri dâhil idi. Yerel hanedanların veya yerel idarecilerin yönetimi altında bulunan Şirvan, Şeki, Kandahar, Bedahşan, Gilan, Mazenderan, Luristan, Huzistan, Bitlis, Sistan ve Gürcistan vilayetleri de Safevîlere bağlı durumdaydılar. Hatta 1511-1512 yıllarında Şah İsmail'in yardımıyla Maverâünnehr'de

¹⁵ Bkz.: Namiq Musalı, I. Şah İsmail'in Hâkimiyeti ("Târîh-i Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl" eseri esasında), Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2011, s.293-294.

¹⁶ Edward Granville Browne, A History of Persian Literature in Modern Times (A.D.1500-1924), Cambridge University Press, Cambridge, 1924, p.15; Efendiyev, Obrazovaniye, s.9; Bausani, a.g.e., p.146; Anatoliy Petroviç Novoseltsev, "Gosudarstvo Sefevidov v XVI – naçale XVIII vv.", İstoriya Vostoka v şesti tomax (glavnyy redaktor: R.B.Rıbakov), Tom III, Vostlit, Moskva, 1999, s.112; Süleyman Aliyarov vd., Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1989., s.184-190; Xeyirbey Kasimov, Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, Aspoliqraf Neşriyatı, Bakü, 2008, s.269-270; Tourkhan Gandjei, "Turkish in the Safavid Court of Isfahan", Turcica, Vol. 21-23, Paris, 1991, p.311-318.

¹⁷ Mehmet Oğuzhan Kuşoğlu, Sâdıkî-yi Kitabdar'ın Mecmaü'l-Havâs Adlı Eseri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s.2; Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, Ferheng-i Nasîrî. Be kûşîş-i Hasan Cevâdî ve Williëm Floor; Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1392, s.279.

¹⁸ Klaus Michael Rohrborn, Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16 und 17 Jahrhundert, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1966, s.3.

¹⁹ Yakub Mahmudov, Vzaimootnoşeniya gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s zapadno-yevropeyskimi stranami, İzdatelstvo Bakinskogo Universiteta, Baku, 1991, s.141.

Namıg Musalı

iktidarı ele geçirmiş olan Babür Padişah orada Safevî şahının ismine hutbe okutmuş ve para bastırmış, bu topraklarda Safevî askerleri yerleştirilmişti.²⁰

Bilim adamlarının görüşleri, Şah İsmail'in hâkimiyete yükselişi sırasında İran ahalisinin çoğunluğunun Sünni olduğu ve Safevîlerin onlara Şiiliği kabul ettirdiği yönündedir.²¹ Safevî Devleti'nin kurucu unsuru Azerbaycan ve Anadolu'nun Kızılbaş Türk boyları olmasına rağmen şeriata dayalı yaşam tarzına sahip olan geniş halk kitleleri üzerinde iktidarın tesis edilışinden sonra devlet yönetimi icabı Caferî fikhına dayalı olan 12 imam Şiiliği resmî dinî ideoloji olarak ilan edilmiştir. Zira Safevî yönetimi altında bulunan halkın, özellikle de yerleşik toplumun yüzyıllardır şeriata dayalı bir İslamiyet anlayışı benimsemiş olması, onların Safeviyye sufi tarikatının veya Anadolu Aleviliğinin şariat üstü öğretilerine ve erkânlarına tabi tutulmasını imkânsız kılıyordu. Fakat zaman ilerledikçe Safevî yönetimi Sünniliğe karşı olduğu gibi resmî Şiilik anlayışıyla bağdaşmayan heterodoks İslâmî akınlara ve birtakım sufi tarikatlarına karşı da mücadeleye başlamış²², buna rağmen Safevî Devleti'nde resmî Şiilik anlayışının güçlü bir şekilde yerleşmesi uzun bir zaman almıştır.²³

2. Safevî Şahı – Manevi ve Siyasi İktidar Sahibi

Dinî ideolojinin kuvvetli etkisiyle hâkimiyete gelmiş bulunan Safevîlerin kudret kaynağı dünyevi ve ruhani hâkimiyetin vahdetinden ibaret olmuştur.²⁴ Şah İsmail Hatâî “menem hem pîr ü hem sultân-ı âlem” diyerek, kendisinin hem dinî, hem de dünyevi açıdan bir önder olduğunu açıklıyordu.²⁵ Safevî Şahı, kendisinde maddî ve manevi iktidarı birleştiren mutlak ve sınırsız hâkimiyete sahip bir hükümdardı. V.Minorsky'nin

²⁰ Hasan Bey Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh (tashîh ve tahşîye: Abdü'l-Hüseyn Nevâî), II. c. İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1389, s.1061; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl (ba mukaddime yü tashîh ü ta‘lîk-i Asgar Muntazır Sâhib), Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran, 1349, s.404-405; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî (be kûşîş-i Yedullah Şükrî), Bünyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahran, 1350, s.352-353.

²¹ Sümer, a.g.e., s.2; Efendiyev, Azerbaycan, s.89; Vladimir Minorsky, “The Poetry of Shah Ismail I”, BSOAS, Vol. X, Part 4, University of London, 1942, p.1007a-1008a; Mehmet Çelenk, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa, 2005, s.113,174; Said Amir Arjomand, “Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşkınlık (Gulûvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)”, Çeviren: Namiq Musalı, Cappadocia Journal of History and Social Sciences. Vol. 7. Ahlen / Germany, 2016, s.161-162.

²² Zümrüd Kulizade, İz istorii azərbaydjanskoy filosofii VII-XVI vv., Azərneşr, Bakü, 1992, s.182-183.

²³ Arjomand, a.g.m., s.187.

²⁴ Xeyirbey Kasımov, “Safevîler Devrinde Dinin Mevkii ve Rolüne Dair”, Şah İsmail ve Onun Devri (beynelhalk konferans), Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1997, s.75.

²⁵ İrfan Görkaş, “Şah İsmail Hatâyî'nin ‘Pir ü Sultan-ı Âlem’ Fikri ve ‘Kızıl Taç’ Simgesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 49, Ankara, 2009, s.139.

Namıg Musalı

değerlendirmesine göre, “Şah İsmail tarafından kurulmuş devlet bir teokrasiydi”.²⁶ Safevîler seyyid olduklarını belirterek kendilerini Peygamber (s) soyunun kanunî varisi ve on ikinci gizli imamın – Hz. Mehdi’nin temsilcileri olarak tanımlıyorlardı.²⁷

Safevî kaynaklarında yer almış bir rivayete göre, Şah İsmail hâkimiyet uğruna mücadeleye başlama iznini mana âleminde gizli imam Hz. Mehdi’den almıştı.²⁸ Aslında Safevî şahları kendilerini gizli imamın kanunî temsilcileri olarak tanımlarken o zamana kadar bu fonksiyonun taşıyıcıları olan Şii müçtehitlerinin rolünü benimsemeye çalışıyorlardı.²⁹

Safevî Şahı aynı zamanda Safeviyye tarikatının mürşid-i kâmil’i, Kızılbaş savaşılar ise onun müridleri sayılmaktaydılar. Şah’ın taraftarları kendi mürşidlerinin sıra dışı bir keramet sahibi olduğuna inanıyorlardı. Bir Safevî kaynağında yer almış bilgilere göre Kızılbaşlar, Hz. Ali’nin Şah İsmail’de tecelli ettiğini düşünmekteydiler.³⁰ Dönemin İtalya kaynakları da Şah İsmail’in kendi taraftarlarınca kutsallaştırıldığı yönünde bilgiler vermekteler.³¹ Her ne kadar Çaldıran yenilgisi sebebinden bu inancın ciddi boyutta zedelendiği bir gerçekse de, mürşid-i kâmil rolünün mirası mutlak otokrasi tutumunun bir parçasına dönüşerek Safevî saltanatının sonraki aşamalarına da kendisini hissettirmiştir.³²

Babası taraftan Erdebil şeyhleri soyundan gelen, annesi taraftan ise Akkoyunlu Hasan Padişah’ın torunu olan Şah İsmail, Hz. Ali hilafetinin varisi ve Safeviyye tarikatının mürşidi olarak hâkimiyet sürmesinin yanı sıra kendisini aynı zamanda Akkoyunlu saltanatının kanunî varisi olarak

²⁶ Vladimir Minorsky, *Iranica: 20 Articles*, Publications of the University of Tehran, Tehran, 1964, p.252.

²⁷ Hâce Zeynelabidin Ali Abdi Bey Şîrâzî, *Tekmiletü’l-Ahbâr* (Fars dilinden tercüme, mukaddime ve şerhler: Ebülfez Rahimli), Elm Neşriyatı, Bakü, 1996, s.27.

²⁸ Bicen, a.g.e., s.86-88; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.42-43; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.46-47; Ann Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oriental Series, London, 1981, p.275; Rıza Yıldırım, “Kızılbaşların (Alevilerin) Gözünde Şah İsmail Kimdi?”, II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevilik Sempozyumu, Cem Vakfı Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, 2012, s.85-98.

²⁹ Roger Savory, “The Safavid State and Polity”, *Iranian Studies*, Vol. VII, 1974, p.186-194.

³⁰ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.525; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.492.

³¹ Bkz.: Vladimir Minorsky, “The Middle East in the Western Politics in 13-th, 15-th and 17-th Centuries”, *JRAS*, Vol. 27, 1940, p.450; Palmira Brummett, “The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and ‘Divine’ Kingship”, *Medieval Christian Perceptions of Islam*, Ed. J.V.Tolan, Routledge, London, 1996, p.338; Günay Heyderli, “XVI. Asır Avrupa Menbelerinde Sufi Şah Resmi”, I International Scientific Conference Young Researches, Vol. 2. Baku, 2017, s.1109-1110.

³² Amin Banani, “Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith”, *Iranian Studies*, Vol. XI, 1978, p.85.

Namıg Musalı

görmekteydi.³³ Akkoyunlu ve Safevî hanedanları arasındaki hukukî verasete ilişkin bilgilere dönemin bir sıra kaynaklarında rastlamak mümkündür.³⁴ Birçok Safevî tarihçilerinin anlatılarında, özellikle de Hasan Bey Rumlu'nun "Ahsenü't-Tevârih" ve İskender Bey Münşî'nin "Târîh-i 'Âlemârâ-yı 'Abbâsî" isimli eserlerinde Şah İsmail defalarca eski Türk hükümdarlarına özgü Hakan unvanıyla anılmaktadır.

Kimi tarihçiler Safevî Hanedanı'nın eski İran şahlarının – Sâsânîlerin varisi olarak hâkimiyete geldiklerini iddia etseler de³⁵, tarihî kaynakların incelenmesi sonucunda bunun tam tersi olan bir tablo ortaya çıkmaktadır. Şah İsmail'in saray tarihçisi olan Heratlı İbrahim Eminî, Safevî hâkimiyetinin iki temel ilkeye – Peygamber (s) soyunun varisi ve Karakoyunlu, Akkoyunlu devletlerinin devamı olmaya dayalı olduğunun altını çizmektedir³⁶. Ayrıca I. Şah Tahmasb döneminin (1524-1576) resmî tarihçilerinden olan Şirazlı Zeynel Abidin Ali Abdi Bey'in Şirvanşahları "Sasanî kökenli yezidler" ("yezidân-ı Sâsânî-tebâr") diyerek aşağılaması bu hususta çok manidardır ve Safevîlerin kendilerini Sasanîlerin varisi olarak gördüğü tezini imkânsız kılmaktadır³⁷. Safevî hâkimiyetini, Gaznelilerin İran'ı ele geçirmesinden Kaçarlar saltanatının sonuna kadar İran'da devam etmiş olan Türk egemenliğinin ayrılmaz bir parçası şeklinde nitelendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bazı İran kaynaklarında I. Şah İsmail'in meşhur Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın varisi şeklinde tanımlanarak, "sultan-ı cihan ve varis-i mülk-i Alp Arslan Şah İsmail Bahadır Han" diye vasıflandırılması³⁸ bu kanaatimizi destekler mahiyettedir.

3. Safevî Devlet Erkânı

³³ Jackson & Lockhart, a.g.e., p.339,341; Efendiyev, Azerbaycan, s.62.

³⁴ Bkz.: Emir Mahmud b. Handemir, Târîh-i Şâh İsmâ'îl ve Şâh Tahmasb, Yazma Nüsha, British Museum, Or. 2939, vr.26a; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.59-60,146,200-201; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.63,110-111 Mirzâ Bey Cünâbedî, Ravzatü's-Safeviyye (be kûşîş-i Gulâm Rıza Tabâtabâyî Mecd), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran, 1378, s.96; Arakel Davrijetsi, Kniga istoriy (perevod, predisloviye i kommentariy L.A.Xanlaryan), İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1973, s.444; Zakariy Kanakertsi, Xronika (perevel M.O.Darbinyan-Melikyan). İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1969, s.37; Remzi Kılıç, Kanunî Devri Osmanlı – İran Münasebetleri (1520-1566), İQ Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006 s.46; Nizâmeddin Mücir Şeybânî, "Ceng-i Şâh İsmâ'îl-i Safevî bâ Ozbekân", Berresîhâ-yı Târîhî, II/2, Tahran, 1346, s.48-49; Mirza Abbaslı, Şah İsmail Hatâî'nin Ömür Yolu Minyatürlerde, Işık Neşriyatı, Bakü, 1981, s.5; Mahmudov, Vzaimootnoşeniya, s.124; Yıldırım, Turkomans, p.501.

³⁵ Bkz.: Savory, Iran under the Safavids, p.2.

³⁶ Emîr Sadreddin İbrâhîm Emînî Herevî, Fütûhât-ı Şâhî (tashîh ü ta'lik ü tevzîh ü izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî), Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, 1383, s.1-2.

³⁷ Bkz.: Efendiyev, Obrazovaniye, s.91.

³⁸ İmamkulu b. Bediüzzaman Kâcâr, Târîh-i Vakâyi-i Şâh-ı Safevî-nejâd es-Sultân Şâh İsmâ'îl Bahâdır Hân, Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 6314, vr.26a.

Namıg Musalı

Safevî Devleti'nin idari teşkilatını anlatan üç ana kaynağın olduğunu biliyoruz. Bunlardan birincisi Muhammed Refî' Ensârî'nin “Destûrû'l-Mülûk”³⁹, ikincisi Mirzâ Semîâ'nın “Tezkiretü'l-Mülûk”⁴⁰ ve üçüncüsü Mirzâ Ali Naki Nasîrî'nin “Elkâb ü Mevâcib-i Devre-i Selâtin-i Safeviyye”⁴¹ isimli eserleridir. Fakat her üç eser Safevî Devleti'nin son dönemine ait oldukları ve daha çok I. Şah Abbas'ın reformlarından sonraki durumu yansıttıkları için konumuzu teşkil eden XVI. asrın ilk çeyreğinin idari teşkilatını sadece bu kaynakları esas almak suretiyle incelememiz pek doğru olamaz. Zira I. Şah İsmail dönemiyle bu kaynakların yazıldığı zaman arasında 200 yıllık bir mesafenin olduğunu ve bu süre zarfında Safevî idari teşkilatının önemli değişimlere uğradığını göz önünde bulundurursak, sözünü ettiğimiz üç eserin XVI. asrın ilk çeyreğindeki durumu tam olarak yansıtamayacağını bilmemiz gerekir. Nitekim I. Şah İsmail döneminde mevcut olan bazı devlet görevlerinin ve unvanlarının sonraları ortadan kalktığını, bunun yerine bir sıra yeni devlet görevlerinin ve unvanlarının tesis edildiğini, ayrıca I. Şah Abbas'ın reformları sonucunda devlet teşkilatının bir hayli yenilendiğini görmekteyiz. İşte bu sebepten, az önce isimlerini zikrettiğimiz kaynaklardan daha ziyade doğrudan XVI. yüzyıldaki durumu yansıtan kaynaklardan ve araştırmalardan yararlanmayı önceliğimiz olarak belirledik.

I. Şah İsmail zamanının idari teşkilatında en önemli görevler şunlardı: vekil, emirü'l-ümerâ, korcubaşı, vezir ve sadr.⁴² Bunların yanı sıra devlet katında çok sayıda askerî, mülkî ve dinî makamlar bulunmaktaydı. Aşağıda bunları sırasıyla gözden geçireceğiz.

3.1. Vekil – Devlet teşkilatında Şah'tan sonra ikinci pozisyon sayılmaktaydı. Vekil görevini yürüten kişi Şah'ın yardımcısı olarak görülmekteydi.⁴³ Devlet tesis edilirken bu göreve Şah İsmail'in lalası ve Kızılbaş emirlerinin en ünlüsü olan Hüseyin Bey Şamlu atanmıştı. 1508 yılında Şah İsmail daha çocuk yaşlarında iken düşmanlarından kaçıp

³⁹ Muhammed Refî' Ensârî, “Destûrû'l-Mülûk” (be kûşîş-i Muhammed Takî Dânişpejûh ve İrec Afşâr), Defter-i Târîh: Mecmua-i Esnâd ü Menâbe-i Târîhi be kûşîş-i İ. Afşâr. I. c. Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr, Tahran, 1380, s. s.475-621.

⁴⁰ Mirzâ Semîâ, Tezkiretü'l-Mülûk (be kûşîş-i Seyyid Muhammed Debîrsiyâkî). İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1368. Bu kaynak üzerine İngilizce ve Türkçe araştırmalar mevcuttur: Vladimir Minorsky, “Tadhkirat al-Muluk”: A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725, London, 1943; Zülfiye Veliyeva, Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülûk'e göre), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

⁴¹ Mirzâ Ali Naki Nasîrî, Elkâb ü Mevâcib-i Devre-i Selâtin-i Safeviyye (tashîh: Yusuf Rahimlû), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed, 1371.

⁴² Efendiyev, Azerbaycan, s.340.

⁴³ Roger Savory, “The Principial Offices of the Safavid State during the Reign of Ismail I”, BSOAS, Vol. XXIII, University of London, 1960, p.94.

Namıg Musalı

Gilan'da saklandığı sıralarda tanıştığı Emir Necm Reştî'yi vekil tayin etmiş, onun ölümünün ardından 1509 yılında önceleri çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş Yar Ahmed Huzanî'ye vekâlet verilmiştir.⁴⁴ Şah İsmail yeni atadığı vekili Emir Necm Reştî'nin şerefine Necm-i Sâni (İkinci Necm) diye isimlendirmiştir.⁴⁵ 1512 yılında Necm-i Sâni'nin Orta Asya'da Özbeklere karşı sefere gönderilmesi, aynı yılın 12 Kasım gününde vuku bulmuş Gicdûvân savaşında Kızılbaş ordusunun bozguna uğramasına ve kendisinin de ölümüne yol açtı. Bunun ardından önceleri sadaret mansıbında bulunan Nimetullahî şeyhlerinden Emir Abdülbaki vekil görevine yükseltildi.⁴⁶

Çaldıran savaşında Emir Abdülbaki'nin öldürülmesi üzerine 1514 yılında önceleri Durmuş Han Şamlu'nun hizmetinde İsfahan'ın veziri olarak bulunan Mirzâ Şah Hüseyin İsfahanî vekil olarak atandı. Bu dönemde vekilin fonksiyonlarının azaldığını görüyoruz. Vekâleti sadece sivil bürokrasi ve finans meseleleri ile sınırlı kalan Mirzâ Şah Hüseyin, yolsuzlukta suçladığı Emirahurbaşî Şahkulu Bey'in önderliğindeki suikastçılar grubu tarafından 14 Nisan 1523 tarihinde Tebriz'deki Şah sarayının bahçesinde katledildi. Mirzâ Şah Hüseyin'in ölümünün ardından Tebrizli vezir Hoca Celaleddin Cihanşahi onun yerine vekil tayin edildi.⁴⁷ Az sonra (1523 yılının Ekim veya Kasım aylarında) vefat eden emirü'l-ümerâ Çayan Sultan Ustaclu'nun da ömrünün sonunda emirü'l-ümerâ görevinin yanı sıra vekil veya vekilü's-saltana (saltanat vekili) görevini yaptığı bellidir. Onun vefatını takiben emirü'l-ümerâ tayin edilen oğlu Bayezid Sultan'a da bu en üst düzey askerî görevin yanı sıra vekil vazifesinin de verildiğini görüyoruz.⁴⁸ 1524 yılında Şah İsmail'in ölümü öncesinde Bayezid Sultan vefat etmiş ve Dev Sultan Rumlu emirü'l-ümerâ ve vekil olarak atanmıştır.⁴⁹ Kanaatimize göre Şah İsmail'in iktidarının son döneminde vekil görevinin fonksiyonları ikiye bölünmüş, Mirzâ Şah Hüseyin ve onu takiben Hoca Celaleddin sivil bürokrasi ve finans meseleleri konusunda vekâlet yaptığı hâlde Çayan Sultan, sonra oğlu Bayezid Sultan ve ardından Dev Sultan askerî ve siyasî konular üzerine Şah'ın vekâletini yürütmüşlerdir.

⁴⁴ Savory, The Principal Offices, p.94-95; Efendiye, Azerbaijan, s.341.

⁴⁵ Hasan Bey Rumlu, a.g.e., s.1041; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.315; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.305.

⁴⁶ Savory, The Principal Offices, p.96-97.

⁴⁷ Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseyinî Hâdemîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer (bâ mukaddime-i Celâleddin Hümâyî), IV. c. İntişârât-ı Hayyâm, Tahran, 1380, s.596-598.

⁴⁸ Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyin el-Hüseyinî Kummî, Hulâsatu't-Tevârîh, I. c. (tashîh: İhsan İşrâkî), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran, 1383, s.152-153.

⁴⁹ Bicen, a.g.e., s.607; Kummî, a.g.e., s.153; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.623; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.599.

Namıg Musah

Safevî devlet teşkilatındaki görevleri tahminî olarak askerî, sivil ve dinî görevler diye üç gruba ayırmak mümkündür. Fakat Şah İsmail döneminde bu üç grup arasında kesin sınırlar çizmek tam olarak mümkün değildir. Mesela, eşikağasıbaşı, mühürdar gibi sivil bürokrasi memurlarının, sadr, halifetü'l-hulefâ gibi din görevlilerinin askerî operasyonlara katıldıklarını, hatta bu operasyonların yönetilmesinde yer aldıklarını görebilmekteyiz.

3.2. Emirü'l-Ümerâ (Emirler Emiri) – En yüksek askerî makam sayılmaktaydı. Düzenli bir ordunun olmadığı ve askerî kuvvetlerin savaş sırasında Kızılbaş oymak reislerinin silahlı birliklerinden oluşturulduğu ilk Safevîler döneminde emirü'l-ümerâ mahiyet itibarıyla Safevî ordusunun başkumandanıydı.⁵⁰ Fakat onun yetki alanı sadece askerî meselelerle sınırlı kalmıyordu. Emirü'l-ümerâ idari ve siyasi meselelerde de etkin rol alıyordu.⁵¹ Bu üst düzey görev, 1501-1509 yıllarında Şah İsmail'in lalası ve en itibarlı adamı olan Lala Hüseyin Bey Şamlu, 1509-1523 yıllarında Çayan Sultan lakabıyla tanınan Muhammed Bey Ustaclu tarafından yerine getirilmiştir.⁵² Çayan Sultan'ın ölümünün ardından, 1523-1524 yıllarında onun oğlu Bayezid Sultan Ustaclu emirü'l-ümerâ makamında bulunmuştur. Şah İsmail'in vefatı öncesinde Bayezid Sultan'ın hayata veda etmesi üzerine Şah bu göreve Dev Sultan lakabıyla anılan Ali Bey Rumlu'yu atamıştır.⁵³

3.3. Emir-i Dîvân (Divan Emiri) – Emirler divanının başkanı veya emirü'l-ümerâ'nın yardımcısıydı.⁵⁴ Şah İsmail'in hâkimiyetinin ilk yıllarında bu görev Bayram Bey Karamanlu tarafından yürütülmekteydi.⁵⁵ Fakat 1509 yılında emir-i dîvân görevinin vazifeleri emirü'l-ümerâ görevine eklenmiş ve bu yıldan itibaren Çayan Sultan Ustaclu, emirü'l-ümerâ makamının yanı sıra emir-i dîvân görevini de yürütmeye başlamıştı.⁵⁶

Biz, I. Şah Tahmasb döneminden itibaren görülmeye başlayan divanbeyi makamının⁵⁷ da emir-i divan tabirinin Türkçeleştirilmesi sonucunda meydana geldiğini düşünüyoruz. Fakat bu makamın sadece isminin değiştirilmesi değil, zamanla yetki alanının da kısıtlandığı söz konusudur. Şöyle ki divanbeyi makamı, V.Minorsky tarafından “Yüce

⁵⁰ Efendiye, Azerbaycan, s.344.

⁵¹ Savory, The Principal Offices, p.99.

⁵² Efendiye, Azerbaycan, s.344.

⁵³ Kummî, a.g.e., s.153.

⁵⁴ Rahile Şükürova, Ebû Bekr Tehrânî ve Onun “Kitâb-ı Diyârbekriyye” Eseri, Bayrak Yayınevi, İstanbul, 2006, s.83-84.

⁵⁵ Rumlu, a.g.e., s.997; Kummî, a.g.e., s.83; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.127.

⁵⁶ Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.125.

⁵⁷ Bkz.: Türkman, a.g.e., s.307.

Namıg Musah

Mahkemenin Başkanı” şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁸ “Tezkiretü’l-Mülûk”a göre “Âlicâh Mukarrebü’l-Hakan Dîvânbeyi” (Hakan’a yakın olan yüksek makamlı divanbeyi) büyük emirlerden biridir. O, haftanın dört günü Sadr’ın katılımıyla Keşik-hâne denilen sarayda dört başlıca cinayet türünün (ölüm, tecavüz, göz çıkarma ve diş kırma) soruşturmasını yapıyor, haftanın diğer iki gününde ise kendi evinde örfî hukukla ilgili olan mülki işlerin soruşturmasını yürütüyordu.⁵⁹ O, ülkenin diğer mahkemelerini kendi kontrolü altında tutuyordu. Eyaletlerin insanları kendi yöneticilerinden şikâyetçi oldukları durumlarda divanbeyi’ne müracaat ederlerdi ve o, onların şikâyetlerini inceleyerek, gerçekleri Şah’ın dikkatine arz ederdi.⁶⁰

Görünen o ki ilk başlarda hem mahkeme soruşturması yürütme yetkisini kendisinde bulunduran, hem de silahlı kuvvetlerin kumandanlığında yer alan emir-i dîvân makamının yerini zaman içinde divanbeyi tabiri almış ve bu makamın taşıyıcıları ordu kumandanlığından uzaklaştırılmışlarsa da, mahkeme heyeti başkanlığı sıfatını Safevî iktidarının sonuna kadar ellerinde tutmuşlardı.

Emirü’l-ümerâ’nın ve emir-i dîvân’ın yanı sıra “*ümerâ-yı a‘zam*” (“büyük emirler”) ve “*ümerâ-yı nâmdâr*” (“namlı emirler”) adlanan üst düzey emirler grubu mevcuttu. Şah bir sıra önemli olaylar ve askerî operasyonlar öncesinde onlarla toplantı yapıyor ve onların görüşlerini alıyordu. Bu toplantı, kaynaklarda “*cânkî*” veya “*kengâş*” diye anılmaktadır. Toplantı sırasında Şah, emirlerin düşüncelerini dinliyor ve sonda kendisinin son kararını açıklıyordu.⁶¹ Ayrıca başkent Tebriz’de Şah’ın kendi yakın çevresiyle beraber “*Dîvân-ı Yârân*” (“Dostlar Divanı” veya “Yârenler Divanı”) düzenlediği ve burada iç ve dış politika meselelerinin müzakere edildiği konusunda bilgiler bulunmaktadır.⁶² Şah İsmail hâkimiyete gelmeden önce daha çocuk yaşlarında iken Kızılbaş hareketinin yönetilmesinde ve Safevîlerin iktidar mücadelesinin yürütülmesinde Ehl-i İhtisas adlanan Kızılbaş emirleri grubu mühim rol almıştır. Bu grup en önemli Kızılbaş emirleri sayılan 7 üyeden oluşmaktaydı: Hüseyin Bey Şamlu, Abdal Bey Dede, Hâdim Bey Hulefâ, Rüstem Bey Karamanlu, Bayram Bey Karamanlu, İlyas Bey Aykutoğlu ve Kara Piri Bey Kaçar.⁶³

⁵⁸ Minorsky, “Tadhkirat al-Muluk”, p.119.

⁵⁹ Mirzâ Semîâ, a.g.e., s.12-13; Veliyeva, a.g.t., s.176-179.

⁶⁰ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.646-647; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.608.

⁶¹ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.60,520; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.64,484.

⁶² Anonim, Mürşid-nâme, Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 9421, vr.130b.

⁶³ Roger Savory, “Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State”, Der Islam, Band 53, 1976, p.234.

Namıg Musalı

Emir mansıbı geleneksel olarak savaşçı Kızılbaş oymaklarının ileri gelenlerine veriliyor, sivil görevlerde bulunan kişiler ise bu makama layık görülüyorlardı.⁶⁴ Emir olmanın önemli simgeleri sancak ve davul sahibi olmaktı. Şah'ın fermanıyla ülke ve tiyul adlanan toprak alanları emirlerin yönetimine veriliyor ve onlar bey, sultan, han unvanlarıyla ödüllendiriliyorlardı. Şah'tan ülke veya tiyul olarak herhangi bir bölgeyi almış emir, her yıl devlet hazinesine vergi ödemek ve “çerik” adlanan askerî birlik bulundurmak zorundaydı. Savaş sırasında onlar Şah'ın yazılı buyruğunun ardından kendi askerleriyle beraber tayin edilmiş yere gelerek, seferlere katılmak ve emirü'l-ümerâ'nın hizmetinde hazır bulunmak durumundaydılar.

İlk zamanlar tüm emirler, bulundukları makamlara ve üstlendikleri görevlere bağlı olmaksızın bey unvanı taşımaktaydılar. Fakat Şah İsmail emirlerin unvanlarını yeniden şekillendirerek belli bir hiyerarşik sistem oluşturdu ve emirlere bey unvanının yanı sıra sultan ve han unvanları da verilmeye başladı. Bu yeni sisteme göre emirlere verilen en yüksek rütbe han unvanıydı, sultan unvanı han unvanından, bey unvanı ise sultan unvanından daha aşağı dereceli bir rütbe sayılmaktaydı.⁶⁵

3.4. Korcubaşı (Korucu başı) – Şah'ın özel askerî birliğini (hasa muhafız alayını) oluşturan korcuların (korucuların) kumandanıydı. İlk önce Şah İsmail'in yakın çevresinde bulunan Abdal Bey Dede bu görevi yerine getirmiş, 1509 yılında Yegân Bey Tekkelü, 1512 yılında ise Sarı Pire Ustaclu bu makama atanmışlardır. Sarı Pire'nin 1514 yılında Çaldıran savaşında öldürülmesinin ardından korcubaşı mansıbı Yaraş Bey Ustaclu'ya verilmiştir.⁶⁶

Korcular çeşitli Kızılbaş oymaklarının üyeleri arasından seçiliyor, Şah'a son derece sadakatli ve yüksek düzeyde hazırlıklı bir askerî birlik olarak görülüyorlardı. Hazineden maaş alan ve Korcubaşı'nın komutası altında bulunan korcular seferler sırasında Şah'a eşlik ediyor, savaşlarda aktif bir biçimde rol alıyor, gerekli anlarda sarayı veya devlete ait diğer önemli mekânları muhafaza ediyorlardı.⁶⁷ Bazı hâllerde Şah, korcular aracılığıyla kendi valilerine ve küçük devletlerin hükümdarlarına mektuplar,

⁶⁴ Şahin Farzaliyev, Azərbaycan XV-XVI. Asırlarda (Hasan Bey Rumlu'nun “Ahsenü't-Tevârih” eseri üzre), Elm Neşriyatı, Bakü, 1983, s.58.

⁶⁵ Novoseltsev, a.g.m., s.102.

⁶⁶ Masashi Haneda. “Safevî Şah Qvardiyasının Tekamülü” terc. Ahmed Quliyev, Şah İsmail Hatâi (X Ümumrespublika İlmî-praktik Konferansının Müzakereye Takdim Olunmuş Materyalleri), MBM, Bakü, 2009, s.133.

⁶⁷ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.68,95,490.

Namıg Musalı

kuşatma altına aldığı düşman kalelerinin reislerine ise teslim olmaları konusunda yazılı uyarılar gönderiyordu.⁶⁸

3.5. Vezir veya vezir-i a‘zam-ı dîvân-ı âli (yüce divanın büyük veziri) – İslâm âleminde sivil bürokrasinin geleneksel başkanı rolünde bulunmasına rağmen Şah İsmail döneminde onun etki alanı bir hayli kısıtlıydı.⁶⁹ Bu durum, vekâlet (vekil) makamının varlığıyla izah ediliyor. Şah İsmail zamanında vezirler divanın finans meselelerinden başka devletin diğer işlerine müdahale edemezlerdi.⁷⁰ Devletin kuruluşu sırasında Şah İsmail, “Azerbaycan’ın anahtarı” diye isimlendirdiği eski Akkoyunlu veziri Tebrizli Emir Zekeriyya Keçeci’yi vezir tayin etmişti.⁷¹ 909 / 1503-1504 yılında ise yine eski Akkoyunlu vezirlerinden Mahmudcan (veya Mahmudhan) Deylemî vezaret makamında Emir Zekeriyya’nın ortağı olarak göreve başlamıştı.⁷² Emir Zekeriyya 1512 yılında, Mahmudcan Deylemî ise 1514 yılında vefat ettiler.⁷³ Vezir vazifesini iki şahıs yürüttüğü zaman onların fonksiyonları devletin eyaletleri arasında bölünmekteydi.⁷⁴ 1514 yılında Çaldıran savaşının ardından Hoca Celaleddin Muhammed Tebrizî ile Kadı Cihan Kazvinî ortaklaşa vezir tayin edildiler.⁷⁵ Baş vezirlerin yanı sıra eyalet vezirleri de mevcuttu.

3.6. Sadr – En yüksek din görevlisiydi ve devletin dinî politikasının yürütülmesinden sorumlu memurdu. Onun vazifesi şeriat hâkimlerinin ve ianeleri kontrol eden şahısların tayininden, seyyidlere, ulemaya, müderrislere, şeyhülislamlara, pişnamazlara (cami imamlarına), kadılara, mütevellilere, hafızlara ve kutsal türbelerin, medreselerin, camilerin ve makberlerin tüm diğer hizmetçilerine, vakıfların vezirlerine, nâzırlarına, müstevfilerine ve vakıf müesseselerinin diğer çalışanlarına başkanlık yapmaktan ibaretti.⁷⁶ Safevî Devleti’nde sadr görevine atanan ilk şahıs, Şah İsmail daha çocuk yaşlarında iken ona öğretmenlik yapmış ve ona Kur’an’ı, Arapçayı ve Farsçayı öğretmiş bulunan Mevlana Şemseddin Lâhicânî olmuştur.⁷⁷ 1504 yılında Şah, sadaret mansıbında Kadı Mir Muhammed

⁶⁸ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.36,194; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.41,121.

⁶⁹ Efendiyev, Azerbaycan, s.346.

⁷⁰ Ali Rızâ Kerîmî, “Vezâret der Devre-i Safeviyye”, Mecelle-i Hükûmet-i İslâmî, XV, 1379, s.280.

⁷¹ Savory, The Principal Offices, p.102.

⁷² Hûrşâh b. Kubâd Hüseyinî, Târîh-i İlçî-yi Nizâmşâh (tashîh, tahşîye, tevzîh ve izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî ve Kuyîçi Hanedâ), Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1379, s.23; Rumlu, a.g.e., s.1000.

⁷³ Rumlu, a.g.e., s.1091; Kummî, a.g.e., s.124,133.

⁷⁴ Farzaliyev, a.g.e., s.55.

⁷⁵ Savory, The Principal Offices, p.102.

⁷⁶ Mirzâ Semîâ, a.g.e., s.2.

⁷⁷ Efendiyev, Azerbaycan, s.350; Tufan Gündüz, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2010, s.73.

Namıg Musah

Kâşî'yi Mevlana Şemseddin'e ortak yapmıştır.⁷⁸ Fakat Kâşî 1509 yılının Mayıs-Haziran aylarında yolsuzlukta suçlanıp idam edildikten sonra bu göreve Mir Şerifeddin Ali Şirâzî tayin edilmiştir.⁷⁹ 1512 yılının Şubat ayında o, Arap Irakı'na gitmiş ve bu görev Nimetullahî tarikatının kurucusu Emir Nimetullah Kirmânî'nin soyundan gelen Emir Abdülbaki'ye verilmiştir.⁸⁰ Fakat Necm-i Sâni'nin ölümü üzerine Emir Abdülbaki vekil görevine tayin edildiği için Irak'tan dönmüş olan Mir Şerifeddin Ali Şirâzî yeniden sadr olarak atanmıştır.⁸¹ Şirâzî, Çaldıran savaşında Osmanlı askerleri tarafından öldürülmüştür.⁸² Onun ölümünün ardından bu vazife Azerbaycan'ın büyük seyyidlerinden Şihabeddin Abdullah Lale'ye verilse de, az sonra sadaret makamına Cemaleddin Muhammed Astarabadî getirildi⁸³ ve H. 931 / M. 1524-25 yılındaki ölümüne kadar bu mansıpta kaldı.⁸⁴

Merkezî yönetimdeki sadr makamının yanı sıra eyaletlerde de sadr görevi bulunmaktaydı. Şah tarafından tayin edilen eyalet sadrları bölgelerde Şiiliği yaygınlaştırmak, sadr oldukları eyaletlerdeki din görevlilerini tayin etmek ve azletmek, ahaliden her sene hums ve zekât gibi dinî vergileri toplamak vazifelerini yerine getiriyorlardı.⁸⁵

3.7. Beylerbeyi veya hâkim – Şah tarafından eyaletlere atanmış valilere verilen bir unvan idi ve bazı durumlarda bu görev miras olarak geçebiliyordu.⁸⁶ Beylerbeyiler, hâkimler ve valiler geleneksel olarak Türk Kızılbaş oymaklarının ileri gelenleri içinden tayin ediliyorlardı. Örneğin, Şah İsmail Diyarbakır beylerbeyliğini Muhammed Han Ustaclu'ya, Belh beylerbeyliğini Dev Sultan Rumlu'ya, Karabağ beylerbeyliğini ise Rüstem Bey Kaçar'a vermişti.⁸⁷ Beylerbeyiler kendi oymaklarının üyelerinden oluşan askerî birlikler düzenliyorlardı ve savaş sırasında Şah'ın emrine hazır bulunuyorlardı. Beylerbeyi, merkezî yönetimin diğer memurlarına değil, direkt olarak sadece Şah'a bağlıydı. Şah'ın buyruğu olmadan hatta emirü'l-ümerâ bile beylerbeyinin askerî kuvvetlerinden yararlanamazdı. Kendi

⁷⁸ Rumlu, a.g.e., s.1000; Savory, The Principal Offices, p.103; Zabil Bayramlı, Azerbaycan Safevîler Devletinin Kuruluşu ve İdare Olunmasında Türk Kızılbaş Ayanlarının Rolü, Avrupa Neşriyatı, Bakü, 2015, s.173.

⁷⁹ Kummî, a.g.e., s.98,100; Handemir, a.g.e., s.500.

⁸⁰ Rumlu, a.g.e., s.1061.

⁸¹ Kummî, a.g.e., s.125-126.

⁸² Rumlu, a.g.e., s.1087.

⁸³ Handemir, a.g.e., s.549.

⁸⁴ Efendiye, Azerbaycan, s.351.

⁸⁵ Tağı Musevî, Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler (XVI-XVIII. Asırlar), Elm Neşriyatı, Bakü, 1977, s.20-21,64-65.

⁸⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.639.

⁸⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.170,244,476; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.110,420.

Namıg Musalı

eyaletlerindeki finans işlerinde tam serbest olan beylerbeyiler sadece Şah karşısında sorumluluk taşıyorlardı ve topladıkları verginin belli bir kısmını devlet hazinesine iletiyorlardı.⁸⁸ Beylerbeyilerin idaresi altında bulunan eyaletler nahiyelere bölünmekteydi ve bu nahiyelerin de kendi yöneticileri vardı. Şehir başkanları “daruğa”, kale hâkimleri kutval, köy ve mahalle topluluklarının başkanlarıysa “kethuda” veya “reis” olarak adlanmaktaydılar.

3.8. Lala veya Lele – Şehzadenin yönetici, komutan ve asker olarak yetiştirilmesinden sorumlu terbiyeci sayılmaktaydı. Şah İsmail daha çocuk iken onun lalası ünlü Kızılbaş komutanlarından Hüseyin Bey Şamlu idi. Bu şahıs, çocuk yaşlarındaki İsmail’in Gilan’da saklanması ve o sıralarda Kızılbaş hareketinin yönetilmesinde önemli rol almıştı. Şah İsmail iktidara geçtikten sonra kendi lalasını üst düzey görevlere atamış ve çoğu zaman onun tavsiyelerine başvurmayı önemsemiştir.⁸⁹ Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Safevîlerde de şehzadelere bölgelerin yönetiminin havale edilmesi pratiği geniş bir biçimde yaygındı. Tümurluların eski başkenti Herat Kızılbaşların eline geçtikten bir süre sonra uzun bir zaman içinde burası muhtelif Safevî şehzadelerinin ikamet yerine dönüştü. 1515 yılında Şah İsmail, Emir Han Musullu’yu oğlu Şehzade Tahmasb’ın lalası tayin ederek onları Horasan’ı yönetmek için Herat’a gönderdi.⁹⁰ 1521 yılında onlar geri çağırıldılar ve Şah’ın diğer bir oğlu Sam Mirzâ kendi lalası Durmuş Han Şamlu ile beraber Herat’a atandı.⁹¹ Şah İsmail daha küçük yaştaki şehzadelerini bilhassa hudutlardaki en mühim vilayetlerin idaresine memur ettiği zaman büyük kabilelerin irsî reisleri olan nüfuzlu, tecrübeli ve emniyetli bir kumandanı lala unvanı ile ve şehzadelerin mürebbi ve naibi sıfatı ile onların yanına tayin ediyordu.⁹²

3.9. Eşikağasıbaşı – “Saray dergâhının başkanı” olarak nitelendirilmektedir.⁹³ O, Şah divanı görevlilerinin başkanı olup, Şah’ın meclislerinin düzenlenmesinden sorumluydu.⁹⁴ Şah İsmail’in hâkimiyeti döneminde büyük bir süre zarfında bu görevi Durmuş Han Şamlu yürütmüştür.⁹⁵ O, “Han-i Âli-Şan” (yüksek şanlı han) unvanına sahip idi. Saray hayatına ilişkin tüm işleri kendi kontrolü altında tutan bu şahıs aynı

⁸⁸ Bayramlı, a.g.e., s.283-287.

⁸⁹ Musalı, I. Şah İsmail, s.316.

⁹⁰ Sümer, a.g.e., s.55.

⁹¹ Efendiyeve, Obrazovaniye, s.164.

⁹² Kenan Ziya Taş, Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Tuğra Ofset, İsparta, 1999, s.24-25.

⁹³ Şükufe Memmedova, “Hulâsatü’t-Tevârîh” Azerbaycan Tarihinin Menbeyi Kimi, Elm Neşriyatı, Bakü, 1991, s.53.

⁹⁴ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.638.

⁹⁵ Savory, Iran, p.48.

Namıg Musalı

zamanda devlet-hâne'nin muhafazasına komuta ediyor, yabancı sefirlerin kabulü sırasında Şah'ın yanı başında duruyordu.⁹⁶

Eşikağasıbaşı'na tabi olan saray görevlilerinden Şah meclislerinde hizmet yapan sohbet yasavullarını ve eşikağasıları, sarayın muhafazasıyla görevlendirilen gur-yasavulları (silah yasavulları), kapıcıları, harem görevlisi olan hâce-sarayları, Şah'ın buyruklarını yüksek sesle halka duyuran carıları vd. zikredebiliriz.⁹⁷

3.10. Mühürdâr-ı Mühr-i Hümâyûn – Şah'ın mührünün taşıyıcısı olup, saygın ve itibarlı bir şahıs sayılır, meclislerde daima Şah'a yakın bir yerde otururdu.⁹⁸ Şah İsmail daha iktidara yükselmeden önce onun mühürdarı Halil Bey Afşar olmuş⁹⁹, Safevî Devleti kurulduktan sonra Sarı Ali Bey Tekkelü bu görevde bulunmuş, fakat o, 1506 yılında Kürt emiri Sarım Han'a karşı savaşta öldürülmüştür.¹⁰⁰ 1507 yılında Diyarbakır'ın eski Akkoyunlu valisi Emir Han Musullu, Safevîlere itaat ettikten sonra Şah tarafından mühürdar tayin edilmiştir.¹⁰¹ Venedikli bir seyyah, "Sufi'nin (Şah İsmail'in – N.M.) mührünün taşıyıcısı olan bu kişinin büyük nüfuz sahibi olduğuna" tanıklık yapmaktadır.¹⁰²

3.11. Halifetü'l-Hulefâ (Halifeler Halifesi) – Sufi tarikatlarında geniş bir biçimde yaygın olan halife unvanı mürşid tarafından irşat icazeti almış kişilere veriliyor. Safevî Devleti'ne halife görevi Safeviyye tarikatının sisteminden miras olarak kalmıştı. Safevî halifeleri mürşid-i kâmil olarak görülen Şah İsmail tarafından Safevî Devleti sınırlarının ötesinde dinî ideolojik propaganda yürütmek ve müridleri teşkilatlandırmak amacıyla gönderiliyorlardı. Esas itibarıyla Kızılbaş oymaklarının temsilcileri olan halifeler Anadolu'da faaliyet göstermekteydiler. Örneğin, Şah İsmail, Nur Ali Halife Rumlu'yu Anadolu'ya göndererek, oradaki müridlere onun buyruklarına boyun eğmeyi emretmişti.¹⁰³ Dönemin Venedik kaynakları XVI. yüzyılın başlangıcında Şah İsmail'in 40 halifesinin olduğundan söz

⁹⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.146,160,167,190,191.

⁹⁷ Musalı, I. Şah İsmail, s.318-321.

⁹⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.639-640; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.607.

⁹⁹ Herevî, a.g.e., s.132.

¹⁰⁰ Rumlu, a.g.e., s.1014; Kummî, a.g.e., s.88; Efendiyev, Obrazovaniye, s.151.

¹⁰¹ Hüseyinî, a.g.e., s.34; Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.123; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.192.

¹⁰² Charles Grey (transl. & ed.), Travels of Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries, Hakluyt Society, London, 1873, p.109; Tufan Gündüz (terc.), Seyyahların gözüyle sultanlar ve savaşlar (Giovanni Maria Angiolello, Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.86.

¹⁰³ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.188.

Namıg Musalı

etmektedirler.¹⁰⁴ Halifetü'l-hulefâ'ya gelince, o, tüm halifelerin başkanı olup, Şah tarafından tayin ediliyordu. Şah İsmail zamanında Kızılbaş reislerinden Hâdim Bey Hulefâ'nın bu unvana sahip olduğunu biliyoruz.¹⁰⁵ Büyük bir otorite sahibi olan halifetü'l-hulefâ, mürşid-i kâmil'in, yani Şah'ın tarikat meseleleri açısından yardımcısı konumundaydı.¹⁰⁶

3.12. Alemdarbaşı – En şerefli görevlerden biriydi. O, savaş ve törenler sırasında Şah'ın savaş bayraklarını kaldıran alemdarların komutanıydı. Alemdarbaşı savaşlarda aktif rol alıyordu. Şah İsmail'in iktidarının başlarında bu görevi yürüten Dâne Muhammed Bey Afşar 1510 yılında Özbeklere karşı savaşta öldürülmüştür.¹⁰⁷ Safevî ordusunun çeşitli savaş bayrakları vardı. Şah İsmail'in şahsî bayrağı çok büyük olup, beyaz kumaştan hazırlanmıştı ve üzerinde Kur'an-ı Kerim'in 61. "Saf" suresinin 13. ayetinde yer alan "Nasru'm-minallahi ve fethun karib" ("Allah'tan yardım ve yakın bir zafer vardır") ifadesi kaydedilmişti.¹⁰⁸ Çaldıran yenilgisi sırasında Alemdar Ahi Sultan Şamlu, Şah İsmail'in şahsî bayrağını savaş alanından çıkarmakla onun Osmanlıların eline geçmesini engellemişti.¹⁰⁹

XVII. yüzyılda yaşamış olan Mu'in Müsevvir isimli ressamın Şah İsmail'in tarihine ilişkin bir yazma esere çektiği minyatürlerden Safevîlerin savaş bayrakları arasında "Yâ Ali meded" yazılmış, kahve renkli haşiyelere sahip üçgen beyaz bayrakların ve Kızılbaşlık simgesi olan kırmızı renkli üçgen bayrakların da bulunduğunu biliyoruz.¹¹⁰ Safevî ordusunda kırmızı renkli bayrakların olmasını Şah Hatâi'nin bu beyti kanıtlamaktadır:

"Kızıl alem, kızıl bayrak, kızıl taç,

Giyinse gaziler, ol gün hazerdür".¹¹¹

Bundan başka, orduda ay yıldızlı bayraklar da görülmekteydi.¹¹² Çaldıran yenilgisinden sonra ise üzerinde "el-kısâs"

¹⁰⁴ Brummett, a.g.m., p.334.

¹⁰⁵ Handemir, a.g.e., s.496; Kummî, a.g.e., s.49; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, s.170.

¹⁰⁶ Efendiyev, Azerbaycan, s.358-360; Bayramlı, a.g.e., s.190-203.

¹⁰⁷ Rumlu, a.g.e., s.1046-1047; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, s.351-352; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.294-295.

¹⁰⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, s.108,162,184,187,203,355,365,491,493,521,537,540, 579.

¹⁰⁹ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, s.526.

¹¹⁰ Anonim, Târîh-i 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, Yazma Nüsha, Rıza Abbasî Müzesi, No. 600, vr.42b,94b,114b,186b,210a,332b.

¹¹¹ Şah İsmail, Hatâyî Divânı, Haz.: Muhsin Macit, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, s.293.

Namıg Musalı

yazılmış siyah bayraklar ortaya çıkmıştı.¹¹³ Safevî ordusunda her bir bayrak bin kişilik bir askerî birliği sembolize etmekteydi.¹¹⁴

3.13. Tevaçıbaşı – Tevaçılar savaş öncesinde ve sırasında devletin terkinde bulunan eyaletlere giderek oralandaki askerî kuvvetlerin seferber edilmesinden ve ordunun nerede toplanacağını onlara bildirmekten sorumluydular.¹¹⁵ Bu görevlilere tevaçıbaşı başkanlık yapmaktaydı. Safevî Devleti’nde bu görevi yürüten ilk kişi Abdi Bey Şamlu (öl. 1506) olmuştur.¹¹⁶ Muhammed Han Ustaclu, 1507 yılında Diyarbakır hâkimi tayin edilmezden önce bir süre tevaçi divanının emirliğini üstlenmiştir.¹¹⁷ H.Zerinezâde’nin fikrinde “tevaçi” ifadesi eski Türk kelimesi olan ve “kıvraklık”, “çabukluk” anlamına gelen “tavrakçı” sözünden meydana gelmiştir.¹¹⁸

3.14. Çarhçıbaşı – Savaş sırasında ordunun öncü birliği “çarhçı”, onun komutanıysa “çarhçıbaşı” olarak adlanırdı. Bu görev daimi değildi ve sadece savaşın gerçekleştiği süreyi kapsamaktaydı. Örneğin, 1501 yılında Akkoyunlu Elvend’e karşı Şerur savaşında İlyas Bey Helvacıoğlu, 1513 yılında Orta Asya hanlarının birleşik ordularına karşı Ceyhun ırmağı kenarındaki savaşta Dev Sultan Rumlu, 1514 yılındaki Çaldıran savaşındaysa Korcubaşı Sarı Pire Ustaclu çarhçıbaşı tayin edilmişlerdi.¹¹⁹ Bazen iki komutana beraberce çarhçıbaşı vazifesinin verildiğini görüyoruz. Örneğin, 1503 yılında Akkoyunlu Sultan Murad’a karşı Hemedan yakınlarındaki savaşta Hâdim Bey Hulefâ ile Mansur Bey Kıpçak ortaklaşa çarhçıbaşı tayin edilmişlerdi.¹²⁰

3.15. Emirşikarbaşı (Avcıbaşı) – Şah’ın av işlerini düzenliyordu ve “Kuşcubaşı” unvanına da sahipti. Kendisine bağlı bulunan bin kişilik kadro av eşyalarının ve araç gereçlerinin hazırlanmasından, Şah’ın av şahinlerinin

¹¹² Abbaslı, a.g.e., s.26; Tofig Nadjaflı, “O flagax azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov”, Geostrategiya, No. 02 (28), Baku, 2017, s.19-24.

¹¹³ Nasrullah Felsefî, Çend Makale-i Târihî ve Edebî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1342, s.81.

¹¹⁴ Oruc Bey Bayat, Kniga Orudj-beka Bayata – Don Juana Persidskogo (perevod s angliyskogo na russkiy O.A.Efendiyeva i A.M.Farzaliyeva), Yazıcı, Baku, 1988, s.34; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.333; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.277.

¹¹⁵ Memmedova, a.g.e., s.61.

¹¹⁶ Herevî, a.g.e., s.86,108; Kummî, a.g.e., s.49; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.127.

¹¹⁷ Herevî, a.g.e., s.282.

¹¹⁸ Hasan Zerinezade, Fars Dilinde Azerbaycan Sözleri (Safevî Devri), İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1962, s.229.

¹¹⁹ Rumlu, a.g.e., s.1084; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.59,492,523; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.63,440,490.

¹²⁰ Rumlu, a.g.e., s.984.

Namıg Musalı

ve köpeklerinin eğitilmesinden sorumluydu.¹²¹ Emirşikarbaşı askerî seferler sırasında kendi adamlarıyla beraber nöbet (keşik) tutmalıydı.¹²² Şah İsmail zamanında bu görevi Hasan Bey Helvacıoğlu yürütmekteydi.¹²³ Şah'ın av işi sadece bir eğlence değildi. Bu, aynı zamanda on binlerce savaşçının katıldığı askerî tatbikattı.¹²⁴ Ayrıca, savaş ve seferler zamanı av düzenlenerek, ordunun erzak tedariki artırılmaktaydı.¹²⁵

3.16. Emirahurbaşı – Şah ordusunun at ahırının ve yilkısının, cilavdarların, şatırların ve mehterlerin (at bakıcılarının) başkanı görevini yerine yetirmekteydi. Şah İsmail zamanında Şahkulu Bey Türkmen uzun süre bu görevde bulunmuş ve sonunda yolsuzluklarda suçlanarak görevinden azledilmiş, daha sonra ise vekil Mirzâ Şahhüseyn'i öldürdüğü için idam edilmiştir.¹²⁶

3.17. Sofracıbaşı – Şah sofrasının düzenlenmesinden sorumluydu. Şah İsmail zamanında bu görevi bir süre Muhammed Bey Ustaclu yürütmüştür. Daha sonra o, Çayan Sultan lakabı alarak emirü'l-ümerâ'lığa atanmıştır.¹²⁷

3.18. Müstevfî-i Memâlik-i Mahrûsa – Devletin finans (maliye) idaresinin başkanıydı. Yar Ahmed Huzânî daha "Necm-i Sâni" lakabı alarak vekil tayin edilmezden önce, 1509 yılında bir süre bu görevi üstlenmiştir.¹²⁸ Daha sonra bu göreve Mevlânâ Şems İsfahanî atanmıştır.¹²⁹

3.19. Münşî'l-Memâlik (Devlet Kâtibi) – Bu şahıs çok sayıda münşilerin (kâtiplerin) başkanıydı ve onlar Şah'ın tüm mektuplarının, fermanlarının vd. resmî belgelerin tertibinden sorumluydular.¹³⁰ Münşî'l-memâlik, Şah'ın diğer bir hükümdara hangi içerikli mektup göndermek istediğini öğrendikten sonra mektubun ilk şeklini tertip ediyordu ve onu Şah için okuyordu. Şah'ın düzeltmeleri, önerileri ve yönlendirmeleri dikkate

¹²¹ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.639.

¹²² Ensârî, a.g.e., s.519.

¹²³ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.170; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.195.

¹²⁴ Efendiye, Azerbaycan, s.358; Gıyas Şükürov, "Safevîlerde Av Geleneğinin Oluşumu ve I. Şah İsmail Dönemi Av Merasimleri", Acta Turcica, Yıl: 1, Sayı: 1, Ocak 2009, s.69.

¹²⁵ Efzeleddin Asker ve Memmedali Kıpçak, Türk Savaş Sanatı, Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1996, s.69.

¹²⁶ Rumlu, a.g.e., s.1128-1129; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.618-620; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.595-597. Kadı Ahmed Kummî bu Şahkulu'nun Arabgîrlü oymağına mensup olduğundan söz ediyor. Bkz.: Kummî, a.g.e., s.150.

¹²⁷ Rumlu, a.g.e., s.1040.

¹²⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.315.

¹²⁹ Yahyâ b. Abdüllatîf Kazvînî, Lübbü't-Tevârîh (be hatt-ı Muhammed Bâkır Nîrûmend), İntişârât-ı Bünyâd-ı Gûyâ, Tahrân, 1363, s.407; Hüseyînî, a.g.e., s.37; Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.125.

¹³⁰ Efendiye, a.g.e., s.360-361.

Namıg Musalı

alındıktan sonra saray münşîlerinden birisi son derece dikkatle, hiçbir hataya yol vermeden, güzel nestalik hattıyla, görkemli bir biçimde mektubu kaleme alıyordu. Bu işlerin tamamı münşî'l-memâlik'in kontrolü altında yürütülüyordu.¹³¹ Şah İsmail'in sarayında Hoca İmâdeddin lakaplı Mir Muhammed Hâdî Şîrâzî'nin "münşî-i dîvân-ı 'alâ" (yüce divanın kâtibi) unvanına sahip olduğu bilinmektedir.¹³² Şah İsmail döneminin en ünlü münşîlerinden biri Azerbaycanlı Hoca Atik Ordubâdî olmuştur. O, Şah yazıhanesinde çalışmış, "tuğra-yı şâhî" denilen hat türünü icat etmiştir.¹³³ Münşî yerine Türk kökenli "bitikçi" terimi de sık sık kullanılıyordu.¹³⁴

3.20. Nâzır-ı Büyûtât – Şah'ın ve onun aile üyelerinin, aynı zamanda saray görevlilerinin ihtiyaçlarını karşılamaktan dolayı kurulmuş çeşitli "kârhâne"lerin (iş yerlerinin, atölyelerin) genel başkanı vazifesini yerine getiriyordu.¹³⁵ Bazı bilgilere göre, 33 tane bu tür kârhâne bulunmaktaydı.¹³⁶ 1508 yılında Bağdat'ın fethi gerçekleşirken Yar Ahmed Huzânî'nin nâzır-ı büyûtât görevinde bulunduğunu biliyoruz.¹³⁷

3.21. Pervaneci – İbrahim Emîni'nin "Fütûhât-ı Şâhî" isimli eserine göre Şah İsmail döneminde bu görevde Piri Bey Afşar'ın bulunduğunu biliyoruz.¹³⁸ Ş.Memmedova pervançe kelimesinin resmî ferman, buyruk anlamına geldiğini ve pervaneci'nin (veya pervançı'nın) "ferman yazan" demek olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Fakat "Fütûhât-ı Şâhî"yi yayına hazırlayan İranlı bilgin M.R.Nasîrî bu ifadenin "hazinedar" anlamına geldiğini belirtiyor.¹⁴⁰ Pervane kelimesinin ferman, buyruk gibi anlamlarının yanı sıra başka bir terminolojik anlamı da olmuştur. Pervane – muhtemelen orta çağlarda devlet için toplanan ve ödenmek için hazır olarak bulundurulmuş ürün veya paranın farklı insanlara ödenmesi hakkında verilen hükümlere denirdi. Pervane para havalesi, resmi belgelere esasen divan işçilerinin maaşlarını ödemek vs. için yazılırdı.¹⁴¹ Bu açıklamayı dikkate

¹³¹ Ensârî, a.g.e., s.62-63.

¹³² Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.496; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.449.

¹³³ Muhammed Ali Terbiyet, Dânişmendân-ı Azerbaycan (Fars dilinden tercüme edenler: İsmail Şems ve Qafar Kendli), Azərneşr, Bakü, 1987, s.135.

¹³⁴ Herevî, a.g.e., s.138,266,331.

¹³⁵ Efendiyev, Azerbaycan, s.356-357; Bayramlı, a.g.e., s.106-109.

¹³⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.204,338; Mirzâ Semîâ, a.g.e., s.12. Fakat XVII. yüzyılın Fransız gezgini Chardin kârhânelerin sayısının 32 olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Mikail Geydarov, Sotsialno-ekonomiçeskiye otnoşeniya i remeslennıye organizatsii v gorodax Azerbaydjana v XIII-XVII vv., İzdatelstvo Elm, Bakü, 1987, s.92.

¹³⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.164.

¹³⁸ Herevî, a.g.e., s.132.

¹³⁹ Memmedova, a.g.e., s.61.

¹⁴⁰ Bkz.: Herevî, a.g.e., s.472.

¹⁴¹ Bkz.: Veliyeva, a.g.t., s.288.

Namıg Musalı

alırsak, M.R.Nasîrî'nin yorumu anlam kazanmış oluyor. Piri Bey Afşar'ın hazineden belli maksatlar için para ayırmalarından sorumlu bir memur olduğunu söyleyebiliriz. Hazine müdürü sahib-i cem-i hazâne-i âmire, vergi toplayan memurlar ise tahsildar unvanını taşımaktaydılar¹⁴²

3.22. Kadı – Halkın şeri davalarına bakan dinî hâkimlerdi. Kadı'nın esas yetki alanı nikâh, boşanma ve vasiyetlerle ilgiliydi.¹⁴³ 909 / 1503-1504 yılında Şah İsmail, Kadı Mir Hüseyin Yezdî'yi kötü davranışları sebebinden idam ettirmiştir.¹⁴⁴ Şah İsmail zamanının kadılarında bir tanesi de Akkoyunlu Sultan Yakup (1478-1490) döneminde sadr görevini yürütmüş olan Kadı İsa Savecî'nin yeğeni Kadı Nurullah Ünsî idi.¹⁴⁵ Şah İsmail zamanında baş kadı (kadılar kadısı) görevini bir süre Emir İsmail Tebrizî Şenb-i Gâzânî (öl. 1513) yürütmüştür.¹⁴⁶

3.23. Şeyhü'l-İslâm – Kendi evinde halkı kabul ederek şariat meselelerini yorumluyor, aynı zamanda “emr be maruf” (doğru yola davet) ve “nehy ez münker” (kötülükten sakındırmak) gibi dinî hükümlerin yerine getirilmesiyle uğraşıyordu. Şeyhü'l-İslâm, Şah'tan yıllık maaş alıyor ve meclislerde Sadr'ın yanında oturuyordu. Safevî Devleti'nde başkent şeyhi görevinin ilk sahibi Tebriz'de Şii hutbesi okuyan Mevlana Ahmed Erdebilî olmuş, Şah İsmail'le Taçlı Hanım'ın nikâhını da o kıymıştı.¹⁴⁷ Başkent ve diğer şehirlerin şeyhlerinin diğer bir görevi de Cuma günleri şehrin merkez camisinde hutbe okumaktan ibaretti.¹⁴⁸

3.24. Melikü's-Şu'arâ – Saray şairlerin başkanıydı. Kendisi şair olan ve Türkçe güzel şiirler yazan Şah İsmail Hatâî Türk dilinin gelişimine özel dikkat ayırıyordu. Sarayda ve orduda Türkçe konuşuluyor, saray şairleri çoğunluk itibarıyla Türkçe şiirler yazıyorlardı. Şah İsmail'in zamanında melikü's-şu'arâ görevini uzun bir süre ünlü Azerbaycan şairi Habibî üstlenmiştir. Kendisi aynı zamanda Şah'ın sarayında kurulmuş büyük bir şairler meclisinin de başkanlığını yürütmekteydi.¹⁴⁹ Habibî bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir ilçesi olan Göyçay'ın Bergüşad köyünde doğmuş, Akkoyunlu Sultan Yakup tarafından Tebriz sarayına davet edilmiş

¹⁴² Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.330,619.

¹⁴³ Veliyeva, a.g.t., s.410.

¹⁴⁴ Rumlu, a.g.e., s.1001-1002; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.132.

¹⁴⁵ Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.126.

¹⁴⁶ Kummî, a.g.e., s.128.

¹⁴⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.60-61,81,646; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.64-65.

¹⁴⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.398-399; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.346.

¹⁴⁹ Kolektif, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, III. c., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nizamî adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü, 2009, s.275.

Namıg Musalı

yetenekli bir şairdi. Şah İsmail onun şiir sanatına yüksek kıymet vermiş ve onu saray şairlerinin başkanı yapmıştır.¹⁵⁰

3.25. Kitâbdâr – Saray kütüphanesinin başkanıydı. Şah İsmail 22 Nisan 1522 tarihli bir fermanıyla önceleri Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında çalışmış ünlü ressam Kemâleddin Bihzâd'ı kendi saray kütüphanesinin başkanı tayin etmişti.¹⁵¹

3.26. Müneccimbaşı – Yıldız bilimi ile uğraşan saray bilginlerinin başkanıydı. Şah İsmail zamanında Mevlana Nasır Kâşânî isimli müneccim daha çok meşhurdur.¹⁵²

F.Sümer, Safevî devlet teşkilatının esas itibariyle Akkoyunlu'nun devamı olduğuna, fakat burada Çağatay idari yapısının da bazı unsurlarına rastlandığına dikkat çekmiştir.¹⁵³

4. Safevî Ordusu

XVI. yüzyılda Safevîlerin silahlı kuvvetleri Türk Kızılbaş oymaklarının atlı birliklerinden oluşmaktaydı. L.Lockhart'ın bu konudaki tespitleri dikkat çekicidir: “Şah İsmail'in, iktidarını kurmak ve bütün İran'da otoritesini tesis etmek için kullandığı ordu, açıkça konuşmak gerekirse, hiç de “İranlı” değildi. Bu ordu, tamamı Tekkelü, Dulkadir, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar, Kaçar ve Varsak gibi büyük Türkmen aşiretlerine mensup adamlardan oluştuğu için, aslında özünde Türkmen'di”.¹⁵⁴

Safevî ordusu, Şah'ın özel birliği sayılan korucular (korucular) alayından, Kızılbaş oymaklarına mensup olan eyalet hâkimlerinin kendi aşiretlerinden topladıkları çerik adlanan askerî kuvvetlerden ve çeşitli şehir ve kalelerde bulunan, Arapça “müstahfız” ve Türkçe “sahlov” (Azerbaycan Türkçesinde “saxlamaq” – bulundurmak anlamındadır) adlanan garnizonlardan ibaretti.

Çaldıran savaşı sırasında Şah'ın korucular alayı 5 bin kişiden oluşmaktaydı¹⁵⁵. Bundan başka, eyalet hâkimlerinin değişik sayıda askerî birlikleri vardı. Doğal olarak sınır bölgelerinde daha fazla, merkezî vilayetlerde ise nispeten daha az sayıda askerî kontenjan

¹⁵⁰ Kolektif, a.g.e., s.356.

¹⁵¹ Bu ferman konusunda X.Kasimov'un “Orta asırlarda Azerbaycan medeniyeti” isimli kitabının V. faslının 6. bölümüne ve Şah İsmail Hatâî eserlerinin 1975 yılında A.Memmedov tarafından yayınlanmış ilk cildinin önsözüne bakılabilir.

¹⁵² Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.86.

¹⁵³ Sümer, a.g.e., s.3.

¹⁵⁴ Laurence Lockhart, “Safevî Döneminde İran Ordusu”, Çev. İlker Külbilge, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: II/2, Aralık 2016, s.177.

¹⁵⁵ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.490.

Namıg Musalı

bulundurulmaktaydı. Örneğin, Osmanlı Devleti, Memlûk Sultanlığı ve Dulkadir Beyliği ile sınır komşusu olan Diyarbakır eyaletinin hâkimi Muhammed Han Ustaclu'nun 10-12 bin kişilik, Şeybaniler Devleti'nin sınırında bulunan Belh eyaletinin hâkimi Bayram Han Karamanlu'nun 5-6 bin kişilik kuvveti olduğu hâlde Fars (Şiraz) eyaletinin hâkimi Halil Han Dulkadir'in komutası altında sadece 1500 kişilik birlik vardı.¹⁵⁶ Önemli şehir ve kalelerde sayısı birkaç yüz kişiye ulaşan garnizonlar bulundurulmaktaydı.

Şah İsmail Azerbaycan tahtına sahip olmak uğruna yaptığı mücadele sırasında büyük bir orduya sahip olmasa da, iktidara geçtikten sonra onun ordusundaki asker sayısı hızlı bir artış göstermiştir. Örneğin, 1500 yılında Erzincan'da Şah İsmail'in sadece 7 bin kişilik askerî kuvveti olsa da¹⁵⁷, iktidara geçtikten sonra askerlerinin sayısı 12 bin kişiye ulaşmıştı.¹⁵⁸ 1503 yılında Acem Irakı ve Fars vilayetinde yapılan askerî operasyonlarda Şah İsmail'in 40 bin kişilik kuvveti bulunmaktaydı.¹⁵⁹ 1507 yılında Şah İsmail Dulkadir Beyliği üzerine sefere çıktığı zaman komutası altında 60-70 bin kişilik bir ordu vardı.¹⁶⁰ 1510 yılında Şeybanî Han'a karşı yaptığı Merv savaşında Şah İsmail'in 40 bin kişilik bir kuvvetinin olduğu bilinmektedir.¹⁶¹

1514 yılında gerçekleşmiş Çaldıran savaşında ise Osmanlı müverrihlerinden Hekimeddin Bitlisî ile Müneccimbaşı'ya göre Şah İsmail'in 40 bin¹⁶² veya diğer bir kaynağa göre 50 bin¹⁶³ kişilik orduya sahip olduğu belirtilmektedir. Sultan III. Murad döneminin (1574-1595) tarihçisi Mehmed Ta'likîzâde "Şahname-i Âl-i Osman" isimli eserinde Çaldıran savaşı öncesinde Şah İsmail'in komutası altında 17 Kızılbaş oymağından toplam 57870 askerin bulunduğundan söz etmektedir.¹⁶⁴ Savaştan önce yapılan toplantıda Diyarbakır beylerbeyi

¹⁵⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.241,401,530; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.158,363,498-499.

¹⁵⁷ Bicen, a.g.e., s.106; Rumlu, a.g.e., s.954; Kazvînî, Lübbü't-Tevârîh, s.392; Efendiyeve, Azerbaycan, s.76.

¹⁵⁸ Kummî, a.g.e., s.75.

¹⁵⁹ Grey, a.g.e., p.54,199; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.201-202; Gündüz, Uzun Hasan – Fatih mücadelesi döneminde Doğu'da Venedik elçileri (Katerino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.57.

¹⁶⁰ Grey, a.g.e., p.53,108; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.85; Gündüz, Uzun Hasan, s.56.

¹⁶¹ Mirzâ Muhammed Haydar Duglât, Târîh-i Reşîdî (tashîh: 'Abbâskuli Gaffârîferd), Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1383, s.325.

¹⁶² Bkz.: Savory, İran, p.41; Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri (kökenleri ve gelişimi). Çeviren: A.Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s.131-132.

¹⁶³ Abdüsselam Bilgen, Adâ'î-yi Şîrâzî ve Selim-nâmesi (inceleme, metin, çeviri), TTK, Ankara, 2007, s.86.

¹⁶⁴ Bkz.: Haydar Çelebi Ruznâmesi, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.30-32; Yıldırım, Turkomans, p.284-285.

Namıg Musalı

Muhammed Han Ustaclu daha iki ay beklenileceği takdirde ülkenin diğer eyaletlerinden gelen birliklerin de katılmasıyla Safevî ordusunun 70 bin kişiye ulaşacağını söylemiş, fakat onun teklifi kabul görmemiştir.¹⁶⁵

Sultan Selim'in ömrünün son yıllarında Şah İsmail'in Osmanlı'nın olası saldırısına karşı Azerbaycan'da 80 bin kişilik orduyu hazır bulundurduğu bilinmektedir.¹⁶⁶ Venedik Cumhuriyeti'nin Kıbrıs valisi Zuan Gradenigo'nun 29 Nisan 1515 tarihinde kendi hükümetine yazdığı bir rapordan Şah İsmail'in 100 bin kişilik bir orduya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 28 Ekim 1518 tarihinde Bartolomeo da Mosta yine Kıbrıs'tan Venedik hükümetine yazdığı bir mektupta Şah İsmail'in 70 bin kişilik ordusunun olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷ Bu rakamlar Şah İsmail'in hâkimiyetinin sonlarına doğru Safevî Devleti'nin seferber edebileceği en fazla asker sayısının 70 bin ile 100 bin arasında olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

Safevî askerleri kılıç, ok, keman, mızrak, gürz vs. gibi soğuk silahlarla, dayanıklı kalkanlar ve miğferlerle donatılıyor, at üzerinde savaşmayı tercih ediyorlardı.¹⁶⁸ Safevîler en başından ateşli silahlara da sahip olmalarına rağmen onların elindeki bu tür silahların sayısı oldukça azdı.¹⁶⁹ Kaynaklarda Safevî askerlerinin daha Şah İsmail zamanında defalarca top ve tüfek kullanmalarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.¹⁷⁰ Safevî ordusunda ateşli silahların fazla yaygın olmaması bu ordunun hızlı hareket eden ve çabuk yer değiştiren atlı birliklerden oluşmasından kaynaklanıyordu. Ateşli silahlar için gereken yaya birlikleri atlı ordunun hız ve çabukluk gibi avantajlarını yok edebilirdi. İşte bu sebepten dolayı Safevî ordusu uzak seferlerde ve meydan savaşlarında değil, esas itibarıyla sokak çatışmalarında ve kale kuşatmalarında ateşli silah kullanıyordu. Bundan

¹⁶⁵ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.484; Anonim, Mürşid-nâme, vr.138b.

¹⁶⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, s.590; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.569.

¹⁶⁷ Yakub Mahmudov, "Noviy sbornik dokumentov po istorii Sefevidskogo gosudarstva (Şah İsmail I v "Dnevnikax" Marino Sanudo)", İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR (seriya istorii, filosofii i prava), Baku, 1986, No. 1, s.61-62.

¹⁶⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.77; Grey, a.g.e., p.115; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.94; Salih Özbaran, Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s.36.

¹⁶⁹ Efendiye, Azerbaycan, s.379.

¹⁷⁰ Kummî, a.g.e., s.72; Handemir, a.g.e., s.479; Bicen, a.g.e., s.242,259; Rumlu, a.g.e., s.1066,1076; Emir Mahmud b. Handemir, a.g.e., vr.101a; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'il, s.64,138,224,328,420,542; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.67,272,335,519; Grey, a.g.e., p.153; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.138; Efendiye, Azerbaycan, s.379; Rudi Matthee, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran", Pembroke Persian Papers. Vol. IV: Safavid Persia. Ed. By Charles Melville. I.B. Tauris & Co Ltd., London & New York, 1996, p.391.

Namıg Musalı

başka, Şah İsmail ve Kızılbaşların büyük çoğunluğu ateşli silahlardan istifadeyi korkaklık ve namertlik olarak görmekteydiler.¹⁷¹

Safevî ordusu onluk sayı sistemi esasında şekillendiğinden dolayı subaylara binbaşı, yüzbaşı gibi askerî rütbelere veriliyordu.¹⁷² Şah İsmail zamanında Şirvanşahlara, Akkoyunlulara, Şeybanîlere, Osmanlılara, Gürcü prenslerine, Kürt emirlerine vd. karşı operasyonlar yürütmüş Kızılbaş birlikleri kendilerini yüksek savaş becerisine sahip bir ordu olarak tanıtmayı başarmışlardı.

5. Safevî Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Safevî Devleti tamamen Türk Kızılbaş oymaklarının çabaları sonucunda kurulmuş olup, bu oymakların askerî kuvvetine dayanan bir Türk imparatorluğuuydu. Yarı göçebe Kızılbaş boylarının emirleri bu imparatorluğun en önemli hâkim sınıfını oluşturuyorlardı. İranlı tarihçi A.Tacbahş'ın itirafına göre, "Türkmen reislerinin ve Kızılbaş boylarının yardımıyla çokça başarılarla ulaşılmış olan Şah İsmail onların hepsini önemli mansıplara ve görevlere atamakla memnun kılmış ve sonuç itibariyle Türk kökenli oymakların reisleri İsmail'in eliyle tüm İran'da tam bir kudret ve istibdat ile kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardı".¹⁷³ Ülkenin neredeyse tüm askerî görevlerine Kızılbaş Türkler atanmaktaydı, silahlı kuvvetler tamamen onların kontrolü altındaydı ve imparatorluğun arazisi bu emirler arasında tımar toprakları olarak bölünmüştü.

F.Sümer, Şah İsmail zamanında faaliyette bulunmuş büyük Kızılbaş oymakları arasında Rumlu, Ustaclu, Tekkelü, Şamlu ve Dulkadir aşiretlerinin ismini zikrederken, bunlara nazaran küçük olan oymaklar sırasında Varsak, Çepni, Arapgırlü, Turgutlu, Bozcalu, Ecirlü, Hınıslu, Çemişkezeklü, Kaçar, Karamanlu, Musullu, Pürnek aşiretlerinin ismini belirtmiştir.¹⁷⁴ Biz, Safevî dönemi kaynaklarından "Târîh-i Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl" üzerinde yürüttüğümüz doktora çalışmamızda bu kaynağın metninde ismi geçen Kızılbaş oymaklarına mensup emirlerin sayısını şu şekilde belirledik: Ustaclu – 13 emir, Şamlu – 9 emir, kendi bünyesinde Akkoyunlu'dan kalma Musullu, Baharlu, Pürnek vd. gibi boyları birleştiren Türkmen oymağı – 8 emir, Rumlu – 6 emir, Tekkelü – 6 emir, Kaçar – 5

¹⁷¹ Bicen, a.g.e., s.504; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.523; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.489; Efendiye, Azerbaycan, s.93; Nasrullah Felsefî, Zindegî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel, I. c., İntişârât-ı Keyhân, Tahran, 1334, s.175; Savory, Iran, p.44; Şahin Mustafayev, "Orta Çağın Payızında" Türklerde Cengaverlik İdeali", Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü'nün İlmî Araştırmaları, Cilt: VII, Sayı: 3-4, Bakü, 2005, s.213.

¹⁷² Anonim, Mürşid-nâme, vr.15a; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.141.

¹⁷³ Ahmed Tacbahş, İran der Zamân-ı Safeviyye, İntişârât-ı Cihân, Tebriz, 1340, s.38.

¹⁷⁴ Sümer, Safevî, s.43-56.

Namıg Musalı

emir, Afşar – 4 emir, Dulkadir – 4 emir, Talış¹⁷⁵ – 4 emir, Karamanlu – 3 emir, Varsak – 3 emir, Kıpçak – 1 emir. Böylece, ismi geçen eserde I. Şah İsmail döneminde toplam 12 Kızılbaş oymağından 66 emirin ismi zikredilmiştir.¹⁷⁶

Konargöçer boyların emirlerinin yanı sıra üst düzey Şii din adamları, sivil bürokrasi temsilcileri ve toprak sahibi olan yerleşik yerel asilzadeler üst tabakanın diğer gruplarını oluşturmaktaydılar.¹⁷⁷ Bu grupların arasında da çok sayıda Azerbaycan Türkleri vardı. Örneğin, Şah İsmail döneminin din adamları arasında Mevlana Ahmed Erdebilî, Şihâbeddin Abdullah Lale, Emir İsmail Tebrizî Şenb-i Gazanî, sivil bürokrasi temsilcileri arasında Emir Zekeriyya Keçeci Tebrizî, Hoca Celaleddin Cihanşahî Tebrizî, Hoca Atik Ordubadî ve diğer Azerbaycan Türklerini görebiliyoruz. İranlı bilgin A.Kesrevî'nin tespitine göre, "Safevîler zamanında emirler ve sipahiler Türk olduklarından dolayı sarayda da Türkçe konuşuluyordu, padişahlar kendileri de hatta Avrupalı elçiler ve seyyahlarla Türkçe sohbet ediyorlardı ve Fars dillileri kâtiplik ve finans işlerinden başka diğer bir göreve atamıyorlardı".¹⁷⁸ Genellikle Farslar veya kaynaklarda belirtildiği gibi Tacikler, Safevî Devleti bünyesinde bağımlı ve itaatkâr durumdaydılar.¹⁷⁹

I. Şah İsmail yönetime geldikten sonra hazinenin doldurulması, ülkenin berbat durumda olan tarım ekonomisinin, zanaatın ve ticaretin canlandırılması gayesine yönelik olan ve devletin merkezileştirilmesi çabalarını kapsayan bir iç politika izlemekteydi.¹⁸⁰ Safevî kaynakları genelde Şah İsmail'in halkla iyi davranmasından övgüyle söz ediyor ve onun halka yönelik politikasını olumlu değerlendiriyorlar.¹⁸¹ Şah'ın fermanıyla bazı bölgelerin vergi yükü hafifletilmişti.¹⁸² I. Şah İsmail

¹⁷⁵ Safevî ordusundaki Talış aşireti Türk Moğol kökenli bir oymaktır ve onları İranî lehçelerden birinde konuşan şimdiki Talışlarla karıştırmak doğru değildir. Bkz.: Javanshir, a.g.t., s.589-590.

¹⁷⁶ Musalı, I. Şah İsmail, s.347,374,389-390.

¹⁷⁷ Abulhasan Rahmani, "Târîh-i 'Âlemârâ-yı 'Abbâsî" kak istoçnik po istorii Azerbaydjana, İzdatelstvo Akademii Nauk, Bakü, 1960, s.140.

¹⁷⁸ Ahmed Kesrevî, Azerî yâ Zebân-ı Bâstân-ı Azerbâygân. Matbaa-i Şürevî, Tahran, 1304, s.25-26.

¹⁷⁹ Petruşevsky, Oçerki, s.70.

¹⁸⁰ Efendiyeve, Obrazovaniye, s.97.

¹⁸¹ Petruşevsky, İslam, s.372.

¹⁸² Namiq Musalı, "Safevi Şahlarının Ahlat ve Adilcevaz'la İlgili İki Fermanı Üzerine", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, Haziran 2017, s.59-63.

Namıg Musalı

döneminden itibaren on iki hayvanlı Türk takvimi resmî takvim olarak kullanılıyor ve yıllık vergiler bu takvime göre toplanıyordu.¹⁸³

Safevî Devleti'nde hassa, dîvânî, vakıf, mülk ve icma toprakları adlanan 5 esas toprak sahipliği şekli vardı.¹⁸⁴

Hassa – Şah ailesine ait topraklara ve her türlü diğer mülkiyete deniliyordu. Bu mülkiyet Serkâr-ı Hâssa-yı Şerife adlanan kurum tarafından yönetilmekteydi.¹⁸⁵

Dîvânî – Mülkiyet hukuku devlete ait topraklardı. Bu topraklar Serkâr-ı Dîvân adlı kurum tarafından kontrol ediliyordu.¹⁸⁶ Emirlere ve subaylara askerî hizmet karşılığında devlet topraklarından “tiyul” adlanan dirlikler veriliyordu. Tiyul arazisi almış Kızılbaş emiri kendi bölgesinin hâkimi sayılıyordu. İşte bu şekilde Şah İsmail döneminde devletin toprakları Kızılbaş oymaklarının reisleri arasında bölünmüştü. L.Lockhart, Şah İsmail'in bu politikasını şöyle yorumlar: “O, kendisinin H. 907 senesinin başlarında / M. 1501 yılının Temmuz ayında Tebriz'de Azerbaycan Şahı olarak tahta çıkışıyla sonuçlanan savaş sürecindeki başarısını esas itibriyle Tekkelü, Dulkadir, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar, Kaçar ve Varsak gibi büyük Türkmen oymaklarının askerî desteğine borçluydu. Şah İsmail, hizmetlerinin karşılığı olarak bu oymakların reislerine tımar toprakları veriyor ve bu vesile ile feodal sistemin temellerini oluşturmuyordu”¹⁸⁷. Tiyul sahipleri topladıkları verginin bir kısmını merkeze vermek zorundaydılar. Arşiv kayıtlarından belli olduğu üzere 1508-1512 yılları arasında eyaletlerdeki tiyullardan Safevî şahının hazinesine dâhil olan gelirlerin bölgelere göre dağılımı şu şekildeydi: Acem Irakı - %23, Horasan – %21, Doğu ve Güneydoğu Anadolu - %17, Azerbaycan - %16, Fars ve Kirman - %12, Arap Irakı ve Kelhur bölgesi - %11¹⁸⁸

Tiyul geçici veya ömürlük olarak veriliyordu. Bazı durumlarda Şah'ın izniyle tiyulun irsî olarak devredilmesi gerçekleşiyordu. Safevî döneminde devlet tarafından feodallere soyurgal adlanan, vergiden muaf kılınan ve irsî mahiyet taşıyan dirliklerin verilmesi pratiği önceki dönemlere

¹⁸³ Bu konuda 923/1517 ve 927/1521 tarihli iki ferman için bkz.: Gottfried Herrmann, "Zwei Erlasse Shah Isma'îls I.", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 19, 1986, s.287-312.

¹⁸⁴ Petruşevsky, Oçerki, s.78. Efendiyev, Azerbaycan, s.278-279.

¹⁸⁵ Petruşevsky, Oçerki, s.78-80,115.

¹⁸⁶ Petruşevsky, Oçerki, s.79.

¹⁸⁷ Lockhart, *The Fall*, p.19.

¹⁸⁸ Kioumars Ghereghlou, “Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyul in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, 2015, Vol. 68 (1), p.94.

Namıg Musalı

nazaran daha az uygulanıyor ve bu tip dirliklerin kapsadığı alan çok daha kısıtlı oluyordu.¹⁸⁹

Vakıf – Dinî sloganlar eşliğinde yönetimi ele geçirmiş Safevî Hanedanı'nın hâkimiyeti zamanında dinî müesseselere, Şii din adamlarına ve hayır kuruluşlarına vakıf arazilerin verilmesi pratiği yaygın duruma gelmişti. Bu dönemde en büyük vakıf kurumları sırasında Azerbaycan'daki Şeyh Safi, Gazan Padişah, Cihanşah ve Hasan Padişah vakıflarını, Meşhed'deki İmam Rıza vakıflarını, Necef'deki Hz. Ali vakıflarını, Kum'da İmam Rıza'nın kız kardeşi Masume Hanım Türbesi'nin vakıflarını zikredebiliriz. Arap Irakı'nın asil seyyidlerinden olan Seyyid Muhammed Kemûne, 1508 yılında Şah İsmail'in Bağdat'ı fethetmesi sonrasında Necef'teki Hz. Ali Türbesi vakıflarının mütevellisi tayin edilmiştir.¹⁹⁰ O, Çaldıran savaşında ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. 1506-1511 yıllarına ait arşiv belgeleri Kethüda Siraceddin'in oğlu Hoca Refieddin Muhammed'in Erdebil'deki Şeyh Safi Türbesi vakıflarının mütevellisi görevinde bulunduğunu göstermektedir.¹⁹¹

Mülk – Mülkedârlara (başlıca olarak yerleşik feodallere) ait irsî topraklara deniliyordu. Mülkedâr kendi toprağını satmak, bağışlamak ve kiraya vermek hakkına sahipti.¹⁹²

İcma – Köy topluluklarının mülkiyeti altında bulunan topraklardı.¹⁹³

İç karışıklıkları ortadan kaldıran Şah İsmail'in zamanında merkezî yönetimin güçlenmesi ve iç çekişmelerin azalması tarım ekonomisinin gelişimine sebebiyet verdi.¹⁹⁴ Ziraatın yanı sıra hayvancılık da geniş bir biçimde yayılmıştı. İmparatorluğun her tarafına dağılmış olan Kızılbaş oymaklarının başlıca uğraş alanı hayvancılıktı. Herhangi bir Kızılbaş emirine tımar verildiğinde o, oraya kendi oymağıyla birlikte gidiyordu. Bölgenin şehir ve kalelerinde bu oymakların üyelerinden oluşan garnizonlar bulundurulmasına rağmen oymaklar kendi çadırları ve hayvanlarıyla beraber hayvancılığın gelişimi için münasip olan mekânlarda yerleşiyor ve konargöçer yaşam tarzlarını sürdürüyorlardı. Bu konuda V.Minorsky'nin tespitleri dikkat çekicidir: “Türkmenler etraftaki ahaliden ayrı yaşıyorlardı. Onlar kendi hayvan sürüleriyle yaylaklardan kışlaklara göç eden hayvan besleyicileriydiler. Aşiret yapısına sahiptiler ve direkt olarak kendi

¹⁸⁹ Petruşevsky, Oçerki, s.158; Efendiyev, Azerbaycan, s.284-288.

¹⁹⁰ Kazvînî, Lübbü't-Tevârîh, s.406; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.165.

¹⁹¹ Emâdeddîn Şeyhü'l-Hükemâî, Fihrist-i Esnâd-ı Büka-yı Şeyh Safiyyeddîn-i Erdebîlî, Kitâbhâne-yi Mûze-yo Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1387, s.72-73.

¹⁹² Petruşevsky, Oçerki, s.222-228.

¹⁹³ Efendiyev, Azerbaycan, s.279.

¹⁹⁴ Efendiyev, Azerbaycan, s.272.

Namıg Musalı

reislerinin buyruklarına bağlıydılar. Türkmenlerin milli Fars geleneklerine hiçbir bağlılıkları yoktu. Petrolle su birbirine karışmadıkları gibi, Türkmenler’le Farslar da serbestçe karışmıyorlardı”.¹⁹⁵ Şah İsmail zamanında Safevî Devleti’ne gelmiş Portekiz diplomatı A.Tenreiro’nun Kızılbaş Türklerin iktisadî hayatı ve yaşam tarzına ilişkin gözlemleri V.Minorsky’nin çizdiği bu tabloyu tamamlamaktadır: “Onların hayatları küçükbaş hayvan ve at beslemekle geçiyor... Kadınları çok güzeldir, ipekten mükemmel halı dokuyorlar. Her zaman çadırlarla dolaşıyorlar... Onların her grubu yaklaşık 500-600 çadırdan ibarettir... Her zaman yaz veya kış oldukça iklimi daha iyi olan başka yerlere göç ediyorlar. Biz, Şah’ın tüm arazilerinde ve dağlarında bu halkı gördük... Kırmızı başlık giyorlar, Türkçe konuşuyorlar ve kendilerine “kırmızı başlar” anlamına gelen Kızılbaş diyorlar”.¹⁹⁶

Şah İsmail döneminde Safevî Devleti’nin en büyük şehri başkent Tebriz’di. Bu dönemde Tebriz şehrinin 60 bin evden oluştuğuna, yaklaşık 300 bin ahalisinin olduğuna yönelik bilgiler vardır.¹⁹⁷ Safevî yönetimi altında Erdebil, Gence, Nahçıvan, Diyarbakır, Erzurum, Hemedan, Kazvin, İsfahan, Şiraz, Kaşan, Kirman, Meşhed, Herat, Bağdat, Musul vs. gibi diğer önemli şehirler bulunmaktaydı. Safevî şehirlerinin ekonomik hayatında başlıca rol zanaat ve ticarete mahsustur.¹⁹⁸ Şehir yönetiminin başında “daruğa” adlanan memur duruyordu. O, şehirde ve çevresinde düzen ve disiplini kontrol altında tutuyor ve orada yargı görevini de yerine getiriyordu. Daruğa mahiyet itibarıyla şehir hayatının tüm alanlarına müdahale hakkına sahipti.¹⁹⁹ Şehirdeki tüm muhafız birlikleri daruğanın komutası altındaydı. Şehir idari teşkilatında önemine göre ikinci şahıs kelânter idi. O, şehrin ekonomik hayatını kontrol ediyordu.²⁰⁰ Şah İsmail döneminde kervanların eşkıya baskınlarından korunması yönünde önlemler alınmış, iç ve dış ticaretin gelişimine katkı sağlanmıştır.²⁰¹

¹⁹⁵ Minorsky, “Tadhkirat al-Muluk”, p.188.

¹⁹⁶ Özbaran, a.g.e., s.36.

¹⁹⁷ Özbaran, a.g.e., s.162; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.64.

¹⁹⁸ Karlo Kutsiya, Sotsialno-ekonomičeskaya struktura i sotsialnaya borba v gorodax Sefevidskogo İrana, Metsniyereba, Tbilisi, 1990, s.50; Mikail Geydarov, Goroda i gorodskoye remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv. Remeslo i remeslennyye tsentri, İzdatelstvo Elm, Baku, 1982, s.110.

¹⁹⁹ Kutsiya, a.g.e., s.105.

²⁰⁰ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.634.

²⁰¹ Musalı, I. Şah İsmail, s.368.

Sonuç

Safevî Devleti, kuruluşundan itibaren feodal bir yapıya sahip olan teokratik monarşi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Siyasi ve manevi iktidarı elinde tutan Şah İsmail, sadece padişah olmakla kalmayıp, hem de mürşid-i kâmil statüsüne sahipti. “Olağanüstü güçlere sahip kutsal şah” kültürüne ilişkin mesyanik inanışın Çaldıran savaşı neticesinde sarsılmasına ve devlet ideolojisinin zamanla aşırılıktan kaçınarak resmî Şiilik görüşüne doğru kaymasına rağmen Safevî şahları kendi atalarının tarikat geleneğinden miras olarak aldıkları manevi önder konumunu daha uzun süre muhafaza edeceklerdi.

Şah’ın yardımcısı olan vekâlet makamının yanı sıra Safevî devlet teşkilatında bir sıra askerî (emirü’l-ümerâ, korcubaşı, alemdarbaşı, tevaçıbaşı, avcıbaşı vs.), mülki (vezir, mühürdâr, sofracıbaşı, müstevfî, münşî, nâzır-ı büyüât, pervaneci, kitâbdâr, müneccimbaşı vs.) ve dinî (sadr, halifetü’l-hulefâ, kadı, şeyhü’l-islâm vs.) görevler bulunmaktaydı. Şah hanedanının yanı sıra konargöçer Kızılbaş boylarının, sivil bürokrasinin ve dinî makamların üst düzey temsilcileri ülkenin yönetici sınıfını oluşturmaktaydılar. Bunlardan başka, devlet katında hizmet etmeyen, fakat toprak sahibi olan yerleşik feodaller de elit zümre içinde yer almaktaydılar.

- I. Şah İsmail döneminde Safevî devlet ve toplum yapısının kendinden önce aynı coğrafyada var olmuş düzenin mantıklı bir devamı olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde konargöçer boyların silahlı gücüne dayalı olarak çadırdan yönetilmiş klasik Türk devletlerine özgü karakter çizgiler taşıyan genç Safevî Devleti, iki yüz yılı aşkın zengin tecrübesiyle çok gelişmiş bir devlet yapısı oluşturan Osmanlı’ya nazaran daha basit bir idari teşkilata sahipti. Eski geleneklere dayalı Safevî devlet teşkilatının ve ordusunun rekabet ve savaş içinde olduğu yenilikçi Osmanlı devlet teşkilatı ve ordusu karşısında eksikliği tüm XVI. yüzyıl boyunca hissedilerek Safevîleri yeni açılımlara itecek ve I. Şah Abbas’ın reformlarına yol açacaktır. Bu bağlamda Çaldıran savaşı Şah’ın ve Kızılbaşların maceracı hayalleriyle süslenmiş romantik bir dönemin feci sonu olmaktan ziyade Safevî devlet teşkilatı açısından büyük değişimleri beraberinde getirecek zorlu ve zorunlu bir sürecin tatsız başlangıcıydı.

Kaynakça

ABBASLI, Mirza, 1981, Şah İsmail Hatâî'nin Ömür Yolu Minyatürlerde, Işık Neşriyatı, Bakü.

ALLOUCHE, Adel, 2001, Osmanlı – Safevî İlişkileri: Kökenleri ve Gelişimi (çeviren: A.Emin Dağ), Anka Yayınları, İstanbul.

ANONİM, 1350, 'Âlemârâ-yı Safevî (be kûşîş-i Yedullah Şükrî), Bünyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahran.

ANONİM, 1349, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl (ba mukaddime yü tashîh ü ta'lik-i Asgar Muntazır Sâhib), Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran.

ANONİM, Mürşid-nâme (Târîh-i 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl), Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 9421.

ANONİM, Târîh-i 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, Yazma Nüsha, Rıza Abbasî Müzesi, No. 600.

ARJOMAND, Said Amir, 2016, "Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşkınlık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)", Çeviren: Namiq Musalı, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, Vol. 7, Ahlen, s.160-195.

ASKER, Efzeleddin ve KIPÇAK, Memmedali, 1996, Türk Savaş Sanatı, Yazıcı Neşriyatı, Bakü.

ALİYAROV, Süleyman vd., 1989, Azərbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar, Azərbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.

BACQUE-QRAMMONT, Jean Louis, 1987, "Padişah ve Şah: XVI. Yüzyıl Başında İyi Bilinmeyen Diplomatik Oyunlar Hakkında", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Samsun, s.32-41.

BANANI, Amin, 1978, "Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith", Iranian Studies, Vol. XI, p.57-81.

BAUSANI, Alessandro, 1971, The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century (translated from the Italian by J.B.Donne), Elek Books Ltd., London.

BAYAT, Oruc Bey, 1988, Kniga Orudj-beka Bayata – Don Juana Persidskogo (perevod s angliyskogo na russkiy O.A.Efendiyeva i A.M.Farzaliyeva), Yazıcı, Baku.

Namig Musalı

BAYRAMLI, Zabil, 2015, Azerbaycan Safevîler Devletinin Kuruluşu ve İdare Olunmasında Türk Kızılbaş Ayanlarının Rolü, Avrupa Neşriyatı, Bakü.

BİCEN, 1986, Cihângüşâ-yı Hâkân (Târîh-i Şâh İsmâ'îl), Mukaddime ve peyvesthâ A.Muztarr, Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî-i Îrân ve Pâkistân, İslâmâbâd.

BİLGİN, Abdüsselam, 2007, Adâ'î-yi Şîrâzî ve Selim-nâmesi (inceleme, metin, çeviri), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BRAUN, Helmut, 1969, "Iran under the Safavids and in the 18-th Century", The Muslim World: A Historical Survey, Part III: The Last Great Muslim Empires, Translated and Adapted by F.R.C.Bagley, Brill, Leiden, p.181-219.

BROWNE, Edward Granville, 1924, A History of Persian Literature in Modern Times (A.D.1500-1924), Cambridge University Press, Cambridge.

BRUMMETT, Palmira, 1996, "The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and 'Divine' Kingship", Medieval Christian Perceptions of Islam, Ed. by J. V. Tolan, Routledge, London, p.331-359.

CÜNÂBEDÎ, Mirzâ Bey, 1378, Ravzatü's-Safeviyye (be kûşîş-i Gulâm Rıza Tabâtabâyî Mecd), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran.

ÇELENK, Mehmet, 2005, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

DAVRIJETSI, Arakel, 1973, Kniga istoriy (perevod, predisloviye i kommentariy L.A.Xanlaryan), İzdatelstvo Nauka, Moskva.

DOERFER, Gerhard, 1987, "İran'da Türkler", Türk Dili (Türk Dil Kurumu Yayını), Sayı: 431, s.242-251.

DUGLÂT, Mirzâ Muhammed Haydar, 1383, Târîh-i Reşîdî (tashîh: 'Abbâskuli Gaffârîferd), Mîrâs-ı Mektûb, Tahran.

EFENDİYEV, Oktay, 1961, Obrazovaniye azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku.

EFENDİYEV, Oktay, 1975, "Le Rôle des Tribus de Langue Turque dans la Création de l'état Séfévide", Turcica, Tome VI, Paris-Strasbourg, p.24-33.

Namig Musalı

EFENDİYEV, Oktay, 2018, Azerbaycan Safevî Devleti (16. Yüzyıl), Çeviren: Ali Asker, Teas Press, İstanbul.

EMİR MAHMUD b. Handemir, Târîh-i Şâh İsmâ‘îl ve Şâh Tahmasb, Yazma Nüsha, British Museum, Or. 2939.

ENSÂRÎ, Muhammed Refî‘ (Müstevfî‘l-Memâlik), 1380, “Destûrû‘l-Mülûk” (be kûşîş-i Muhammed Takî Dânişpejûh ve İrec Afşar), Defter-i Târîh: Mecmua-i Esnâd ü Menâbe-i Târîhî be kûşîş-i İ.Afşar. I. c. Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr, Tahran, s.475-621.

FARZALİYEV, Şahin, 1983, Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda (Hasan Bey Rumlu’nun “Ahsenü’t-Tevârîh” eseri üzre), Elm Neşriyatı, Bakü.

FELSEFÎ, Nasrullah, 1334, Zindegî-i Şâh ‘Abbâs-ı Evvel, I. c., İntişârât-ı Keyhân, Tahran.

FELSEFÎ, Nasrullah, 1342, Çend Makale-i Târîhî ve Edebî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran.

FOLTZ, Richard, 2016, Iran in World History, Oxford University Press, London.

GANDJEI, Tourkhan, 1991, “Turkish in the Safavid Court of Isfahan”, Turcica, Vol. 21-23, Paris, p.311-318.

GEREGHLOU, Kioumars, 2015, “Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyûl in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, Vol. 68 (1), p.87-141.

GEYDAROV, Mikail, 1982, Goroda i gorodskoye remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv.: remeslo i remeslennıye tsentrı, İzdatelstvo Elm, Bakü.

GEYDAROV, Mikail, 1987, Sotsialno-ekonomıçeskiye otnoşeniya i remeslennıye organizatsii v gorodax Azerbaydjana v XIII-XVII vv., İzdatelstvo Elm, Bakü.

GOLDEN, Peter B., 1992, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

GÖRKAŞ, İrfan, 2009, “Şah İsmail Hatâyî’nin ‘Pir ü Sultan-ı Âlem’ Fikri ve ‘Kızıl Taç’ Simgesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 49, Ankara, s.125-155.

Namıg Musalı

GREY, Charles (transl. & ed.), 1873, Travels of Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries, Hakluyt Society, London.

GÜNDÜZ, Tufan (çev.), 2006, Uzun Hasan – Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri (Katerino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

GÜNDÜZ, Tufan (çev.), 2007, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar (Giovanni Maria Angiolello, Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D’Alessandri’nin seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

GÜNDÜZ, Tufan, 2010, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

HÂNDEMÎR, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, 1380, Târîh-i Habîbü’s-Siyer (bâ mukaddime-i Celâleddîn Hümâyî), IV. c., İntişârât-ı Hayyâm, Tahran.

HANEDA, Masashi, 2009, “Safevî Şah Qvardiyasının Tekamülü” terc. Ahmed Quliyev, Şah İsmail Hatâî (X Ümumrespublika İlmî-praktik Konferansının Müzakereye Takdim Olunmuş Materyalleri), MBM, Bakü, s.127-148.

HATÂÎ, Şah İsmail, 1975, Eserleri (tertip, mukaddime, lugat ve izahlar: Azizağa Memmedov), I. c., Azernesr, Bakü.

HAYDAR ÇELEBİ, 1976, Haydar Çelebi Ruznâmesi (haz. Yavuz Senemoğlu), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.

HEREVÎ, Emir Sadreddin İbrahim Emînî, 1383, Fütûhât-ı Şâhî (tashîh ü ta’lîk ü tevzîh ü izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî), Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran.

HERRMANN, Gottfried, 1986, "Zwei Erlasse Shah Isma'îls I.", Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Band 19, s.287-312.

HEYDERLİ, Günay, 2017, “XVI. Asır Avrupa Menbelerinde Sufî Şah Obrazı”, I International Scientific Conference Young Researches, Vol. 2. Baku, s.1109-1110.

HÜSEYNÎ, Hûrşâh b. Kubâd, 1379, Târîh-i İlçî-yi Nizâmşâh (tashîh, tahşîye, tevzîh ve izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî ve Kuyiçi Hanedâ). Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran.

Namıg Musalı

JACKSON, Peter and LOCKHART, Laurence (ed.), 1986, The Cambridge History of Iran, Vol. VI: The Timurid and Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge.

JAVANSHIR, Babak, 2007, İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî dönemi – I Şah Tahmasb hâkimiyetinin sonuna kadar / 1576), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

KÂCÂR, İmamkulu b. Bediüzzaman, Târîh-i Vakâyi-i Şâh-ı Safevî-nejâd es-Sultân Şâh İsmâ'il Bahâdır Hân, Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 6314.

KANAKERTSİ, Zakariy, 1969, Xronika (perevel M.O.Darbinyan-Melikyan), İzdatelstvo Nauka, Moskva.

KASIMOV, Xeyirbey, 1997, “Safevîler Devrinde Dinin Mevkii ve Rolüne Dair”, Şah İsmail ve Onun Devri (beynelhalk konferans), Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, s.75-76.

KASIMOV, Xeyirbey, 2008, Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, Aspoliqraf Neşriyatı, Bakü.

KAZVÎNÎ, Budak Münşî, 1378, Cevâhirü'l-Ahbâr (mukaddime-yü tashîh ü ta'likât: Muhsin Behrâmnejâd), İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, Tahran.

KAZVÎNÎ, Yahyâ b. Abdüllatîf, 1363, Lübbü't-Tevârîh (be hatt-ı Muhammed Bâkır Nîrûmend), İntişârât-ı Bünyâd-ı Gûyâ, Tahran.

KERÎMÎ, Ali Rızâ, 1379, “Vezâret der Devre-i Safeviyye”, Mecelle-i Hükûmet-i İslâmî, şomâre-i XV, s.277-287.

KESREVÎ, Ahmed, 1304, Azerî yâ Zebân-ı Bâstân-ı Azerbâygân, Matbaa-i Şûrevî, Tahran.

KILIÇ, Remzi, 2006, Kanunî Devri Osmanlı – İran Münasebetleri (1520-1566), İQ Kültür Yayıncılık, İstanbul.

KOLEKTİF, 2009, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, III. c., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nizamî adına Edebiyat Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü.

KULİZADE, Zümrüd, 1992, İz istorii azerbaydjanskoy filosofii VII-XVI vv., Azerveşr, Baku.

Namıg Musalı

KUMMÎ, Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyn el-Hüseynî, 1383, *Hulâsatü't-Tevârîh* (tashîh: İhsan İşrâkî), I. c., İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran.

KUŞOĞLU, Mehmet Oğuzhan, 2012, *Sâdıkî-yi Kitabdar'ın Mecmaü'l-Havâs Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

KUTSİYA, Karlo, 1990, *Sotsialno-ekonomičeskaya struktura i sotsialnaya borba v gorodax Sefevidskogo İrana*, Metsniyereba, Tbilisi.

LAMBTON, Ann, 1953, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London.

LAMBTON, Ann, 1981, *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory*, Oriental Series, London.

LOCKHART, Laurence, 1958, *The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia*, Cambridge University Press, Cambridge.

LOCKHART, Laurence, 2016, “Safevî Döneminde İran Ordusu”, Çev. İlker Külbilge, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: II/2, İzmir, s.177-188.

MAHMUDOV, Yakub, 1986, “Noviy sbornik dokumentov po istorii Sefevidskogo gosudarstva (Şah İsmail I v “Dnevnikax” Marino Sanudo)”, *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR (seriya istorii, filosofii i prava)*, No. 1, Baku, s.59-63.

MAHMUDOV, Yakub, 1991, *Vzaimootnoşeniya gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s zapadno-yevropeyskimi stranami*, İzdatelstvo Bakinskogo Universiteta, Baku.

MATTHEE, Rudi, 1996, “Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran”, *Pembroke Persian Papers*, Vol. IV: *Safavid Persia*, Ed. by Charles Melville, I.B. Tauris & Co Ltd., London & New York, p.389-416.

MEMMEDOVA, Şükufe, 1991, “*Hulâsatü't-Tevârîh*” *Azerbaycan Tarihinin Menbeyi Kimi*, Elm Neşriyatı, Bakü.

MEŞKÛR, Muhammed Cevâd, 1349, *Nezerî be Târîh-i Azerbaycan*, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran.

Namıg Musalı

MINORSKY, Vladimir, 1940, “The Middle East in the Western Politics in 13-th, 15-th and 17-th Centuries”, Journal of Royal Asiatic Society, Vol. XXVII, London, p.427-461.

MINORSKY, Vladimir, 1942, “The Poetry of Shah Ismail I”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. X, Part 4, London, p.1006a-1053a.

MINORSKY, Vladimir, 1943, “Tadhkirat al-Muluk”: A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725, Luzac & Co., London.

MINORSKY, Vladimir, 1964, Iranica: 20 Articles, Publications of the University of Tehran, Tehran.

MİRZÂ SEMÎÂ, 1368, Tezkiretü'l-Mülûk (be kûşîş-i Seyyid Muhammed Debîrsiyâkî), İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran.

MUHAMMED RIZA ve ABDÜLCEMİL NASÎRÎ, 1392, Ferheng-i Nasîrî (be kûşîş-i Hasan Cevâdî ve Williem Floor), Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, Tahran.

MUSALI, Namiq, 2011, I. Şah İsmail'in Hâkimiyeti (“Târîh-i Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl” eseri esasında), Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakü.

MUSALI, Namiq, 2017, "Safevi Şahlarının Ahlat ve Adilceva'la İlgili İki Fermanı Üzerine", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, s.55-70.

MUSEVÎ, Tağı, 1977, Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler (XVI-XVIII. Asırlar), Elm Neşriyatı, Bakü.

MUSTAFAYEV, Şahin, 2005, “Orta Çağın Payızında Türklerde Cengaverlik ideali”, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü'nün İlmî Araştırmaları, Cilt: VII, Sayı: 3-4, Bakü, s.205-215.

NADJAFLI, Tofiq, 2017, “O flagax azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov”, Geostrategiya, No. 02 (28), Baku, s.19-24.

NASÎRÎ, Mirzâ Ali Naki, 1371, Elkâb ü Mevâcib-i Devre-i Selâtîn-i Safeviyye (Tashîh: Yusuf Rahimlû), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed.

NOVOSELTSEV, Anatoliy Petroviç, 1999, “Gosudarstvo Sefevidov v XVI – naçale XVIII vv.”, İstoriya Vostoka v şesti tomax (glavniy redaktor: R.B.Rıbakov), Tom III, Vostlit, Moskva, s.99-119.

Namıg Musalı

ÖZBARAN, Salih, 2007, Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında, Kitap Yayınevi, İstanbul.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavloviç, 1949, “Azerbaydjan v XVI-XVII vekax”, Sbornik statey po istorii Azerbaydjana, Vıpusk I, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, s.225-298.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavloviç, 1949, Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv., İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavloviç, 1966, İslam v İrane v VII-XV vekax, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad.

RAHMANÎ, Abulhasan, 1960, “Târîh-i ‘Âlemârâ-yı ‘Abbâsî” kak istoçnik po istorii Azerbaydjana, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku.

ROEMER, Hans Robert, 2006, “Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları”, Çev. Harun Yıldız, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 38, Ankara, s.81-92.

ROHRBORN, Klaus Michael, 1966, Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16 und 17 Jahrhundert, Walter de Gruyter & Co., Berlin.

ROUX, Jean-Paul, 2007, Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, Çevirenler: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

RUMLU, Hasan Bey, 1389, Ahsenü’t-Tevârîh (tashîh ve tahşîye: Abdü’l-Hüseyn Nevâî), II. c., İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.

SAVORY, Roger, 1960, “The Principal Offices of the Safavid State During the Reign of Ismail I”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. XXIII, London, p.91-105.

SAVORY, Roger, 1974, “The Safavid State and Polity”, Iranian Studies, Vol. VII, p.179-212.

SAVORY, Roger, 1976, “Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State”, Der Islam, Band 53, Berlin, p.226-241.

SAVORY, Roger, 1980, Iran under the Safavids, Cambridge University Press, Cambridge.

SERVER, Gulam, 1384, Târîh-i Şâh İsmâ‘îl, (tercüme: Muhammed Bâkır Ârâm ve Abbaskulu Gaffârîferd), Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran.

Namıg Musalı

SMITH, John Masson, 1978, “Turanian Nomadism and Iranian Politics”, Iranian Studies, Vol. XI, p.57-81.

SÜMER, Faruk, 1999, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK, Ankara.

ŞAH İSMAİL, 2017, Hatâyî Dîvânı (haz. Muhsin Macit), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

ŞEYBÂNÎ, Nizâmeddîn Mücir, 1346, “Ceng-i Şâh İsmâ’îl-i Safevî bâ Ozbekân”, Berresîhâ-yı Târîhî, sâl-i dovvom, şomâre-yi dovvom, Tahran, s.45-62.

ŞEYHÜ’L-HÜKEMÂÎ, Emâdeddîn, 1387, Fihrist-i Esnâd-ı Büka-yı Şeyh Safiyyeddîn-i Erdebîlî, Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran.

ŞÎRÂZÎ, Hâce Zeynelabidin Ali Abdi Bey, 1996, Tekmiletü’l-Ahbâr (Fars dilinden tercüme, mukaddime ve şerhler: Ebülfez Rahimli), Elm Neşriyatı, Bakü.

ŞÜKÜROV, Gıyas, 2009, “Safevîlerde Av Geleneğinin Oluşumu ve I. Şah İsmail Dönemi Av Merasimleri”, Acta Turcica, Yıl: 1, Sayı: 1, s.56-71.

ŞÜKÜROVA, Rahile, 2006, Ebû Bekr Tehrânî ve Onun “Kitâb-ı Diyârbekriyye” Eseri, Bayrak Yayınevi, İstanbul.

TÂCBAHŞ, Ahmed, 1340, İran der Zamân-ı Safeviyye, İntişârât-ı Cihân, Tebriz.

TAPPER, Richard, 1374, “The Shahsevan in the Safavid Era”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. XXXVII, London, p.321-340.

TAŞ, Kenan Ziya, 1999, Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Tuğra Ofset, İsparta.

TERBİYET, Muhammed Ali, 1987, Dânişmendân-ı Azerbaycan (Fars dilinden tercüme edenler: İsmail Şems ve Qafar Kendli), Azernesr, Bakü.

TÜRKMAN, İskender Bey Münşî, 2009, Târîh-i ‘Âlemârâ-yı ‘Abbâsî, I. c. (Farsçadan tercümenin, önsözün, şerhlerin ve göstericilerin müellifleri: O.Efendiyeve ve N.Musalı), Tahsil Neşriyatı, Bakü.

VELİYEVA, Zülfiye, 2007, Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü’l-Mülük’e göre), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Namıg Musalı

WOOD, Barry, 2017, "The Battle of Chalderan: Official History and Popular Memory", Iranian Studies, Vol. 50, Issue 1, p.79-105.

YILDIRIM, Rıza, 2008, Turkomans Between Two Empires: The Origins of The Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514), A Ph.D. Dissertation, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara.

YILDIRIM, Rıza, 2012, "Kızılbaşların (Alevilerin) Gözünde Şah İsmail Kimdi?", II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevilik Sempozyumu, Cem Vakfı Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, s.85-98.

ZERİNEZADE, Hasan, 1962, Fars Dilinde Azerbaycan Sözleri (Safevî Devri), İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü.

Araştırma Makalesi

Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri İle İlgili Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalar

Osman Kimya*

ORCID-Id: 0000-0003-4168-5424

Öz

İran Coğrafyası XI. Yüzyıl’dan XX. Yüzyıl’ın ilk çeyreğine kadar sürekli olarak Türk Devletleri tarafından yönetilmiştir. Genel olarak Safevi’lerden başlayarak İran’da kurulan Türk Devletleri Sünni Osmanlı Devleti’ni kendileri için en büyük siyasi rakip olarak görmüşler ve uzun yıllar süren mücadelelere girişmişlerdir. Böyle bir mücadele XVIII. Yüzyıl’ın ilk yarısında İran’da yönetimi ele geçiren Nadir Şah Afşar tarafından da devam ettirilmiştir. Fakat daha sonra Nadir Şah Afşar Osmanlı Devleti ile mevcut sorunların çözümü için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bu makalede Nadir Şah Afşar dönemi Osmanlı-İran münasebetleri ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak ve ayrıca Türkiye’de yapılan akademik çalışmalar liste halinde sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Nadir Şah Afşar, Osmanlı-İran Münasebetleri, Tarihçilik, Türkiye Tarihçiliği.

* Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: osmankimya65@gmail.com.

Nadir Shah Afshar period of Ottoman-Iran Relations Academic Studies Related to Made in Turkey

Abstract

From XI. to the first quarter of the XX. century, Iranian Geography was constantly ruled by the Turkish States. Generally speaking, the Turkish states founded in Iran, starting from the Safavids, viewed the Sunni Ottoman Empire as the greatest political rival for themselves and these states have been engaged in many struggles for a long time period.

Such a power struggle can be observed during XVIII. century as well since Nadir Shah Afşar who took over the administration in Iran in the first quarter of the century maintained the same policy. But later, Nadir Shah Afşar has also made some attempts to solve problems with the Ottoman Empire in that period. In this article, Nadir Shah Afshar period will be evaluated and a list of academic works in Turkey about the Ottoman-Iranian relations will be presented.

Keywords: Nadir Shah Afşar, Ottoman-Iran Relations, Historiography, Turkey Historiography

.

Научные исследования, проведенные в Турции относительно османско-иранских отношений периода Надир-шаха

Резюме

Управление территории Иранского государства в период с XI в. до первой четверти XX в. осуществлялось Турецким государством. Начиная с периода правления государства сефевидов, турецкие государства, основанные в Ираке, видели в лице Османской империи величайшего политического конкурента и вели с ней борьбу, длившуюся многие годы. Такую борьбу в первой половине XVIII века начал Надир Шах Афшар. Однако позже Надир Шах Афшар вынужден был предпринимать инициативы для решения вопросов, зависящих от Османской империи. В данной статье дана оценка научных исследований, проведенных в Турции относительно периода Надир Шаха Афшара и Османско-иранских отношений.

Ключевые слова: Надир Шах Афшар, Османско-иранские отношения, Турецкой Историографии

Giriş

Osmanlı Devleti ve İran'da kurulan Türk Devletleri arasındaki ilişkiler tarihin derinliklerine kadar uzanır. İslamiyet'i kabul etmeden önceki dönemlerde uzun müddet komşu olarak yaşayan iki halk, Müslüman olduktan sonra da bu ilişkilerini sürdürmüşler ve bilhassa Türklerin Anadolu'ya geçiş döneminde bu ilişkiler son safhasına ulaşmıştır. Nitekim Büyük Selçuklular ve daha sonra Anadolu Selçukluları döneminde ortaya çıkan Oğuzlar ve Babailer isyanlarının sebeplerinden birisi, devlet teşkilatının İran devletine benzemesi ve Türkmen boylarının buna karşı isteksizliği olmuştur.

Bu iki devlet arasındaki münasebetler Safevi'lerin kuruluşuyla yeni bir boyut almış, Sünni-Şii ayrılığı ilk defa açıkça görülmüş, iki devlet aynı dine mensup olmalarına rağmen iki devlet arasındaki ilişkiler bazen şiddetli bir düşmanlığa ulaşmış, hatta savaflara yol açmıştır.¹ Özellikle bu dönemde İran'da kurulan Türk yönetimleri, Osmanlı Devleti'ni en büyük siyasi rakip olarak görmüş, böylece iki devlet uzun yıllar süren mücadelelere girişmişlerdir. Çekişmeler XVIII. yüzyılın ilk yarısında Nadir Şah döneminde de bütün şiddetiyle devam etmiştir.

Osmanlı ve İran devleti arasındaki mücadelelere genel anlamda bakıldığında Sünni-Şii çatışması gibi görülür. Aslı ise bu mücadelelerin Sünni-Şii mücadelesi dışında, iki devlet arasındaki siyasi rekabetten kaynaklandığı anlıyoruz. Bu siyasi çatışmanın çeşitli sosyal, ekonomik, askeri, jeopolitik vb. sebepleri olması gerekir.

1. Nadir Şah Avşar'ın Hayatı

Avşarların ilk hükümdarı olan Nadir Şah, Avşar boyuna mensup olduğundan dolayı hanedana İran kaynaklarında genelde Afşariyye denilir. Türk kaynaklarda ise aynı hanedan Afşarlar olarak geçmektedir.²

¹ M. Saffet Sarıkaya, Dini ve Siyasi Bakımından Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, Türk Kültürü, S 363, Temmuz, Ankara, 1993, s.2.

² Faruk Sümer, "Avşarlar", İslam Ansiklopedisi, C 6, İstanbul, 1991, s.164-166.

Horasan'da Abiverd sınır bölgesinde yaşayan Avşar boyunun Kırklı obasına tabidir.³

XVIII. Yüzyıl'ın başlarında Abiverd sınır bölgesinde yaşayan Kırklı obası bozkır kültürünün gereği olarak yaylak ve kışlak hayatı yaşamaktaydı. Bundan dolayı yazın yaylaları olan Kübkan bölgesine göçen Kırklı obası bu bölgenin ikliminin sertliğinden dolayı kışın Horasan'da Allahüekber Dağları'nın kuzey taraflarında daha ılık bir yer olan ve kışlak olan Deregez'e inmekteydiler⁴ Nadir Şah Afşar, 22 Kasım 1688'de böyle bir göç sırasında doğmuş.⁵ Nadir'in babası İmam Kulu Bey'dir. Babası hakkındaki bilgiler azdır. Bazı kaynaklar babasının elbise dikicisi olduğu, bazılarında ise çoban olduğu yazılmaktadır.⁶

Kaynaklarda Nadir Şah'ında Kırklı obasının bir mensubu olduğu tahmin edilmektedir.⁷ Nadir küçük yaşta babasını kaybeder. Kendisi 14-15 yaşlarındayken bölgedeki aşiretlerle mücadelelere katılmış. Gençliğinde Türkmenler, Kürtler, Özbekler ve Tatarlar hatta kendi boyu Avşarlarla mücadelelere girişmiştir. Nadir Şah bu mücadelelerde cesaret ve kahramanlığını göstermiştir.

Nadir Şah 1704 yılında Özbeklerle olan mücadele esnasında annesiyle birlikte esir olmuş. Annesi bu esarete hayatını kaybetmiş. Nadir'in kendisi, 1708 yılında kaçıp Horasan'a gelmiştir. Horasan'a gelen Nadir Şah, Abiverd hudut bölgesi valisi Köse Ahmed'li Ali Bey'in adamlarına katılır, kısa zamanda başarılar elde eder ve Köse Ahmed'li Ali Bey'in kızıyla evlenir.⁸ Nadir cesaret ve yeteneği sayesinde Köse Ahmed'li Ali Bey'in dikkatini çeker ve itimadını kazanarak önce "Eşik ağası"⁹, daha

³ Mehmed Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları, I , Ankara, 2006, s.36.

⁴ Abdurrahman Ateş, Avşarlı Nadir Şah Döneminde Osmanlı-İran İlişkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta, 2001, s.37.

⁵ Ateş, a.g.e, s.37,

Kaynaklarda Nadir'in doğum tarihiyle ilgili bilgiler farklıdır. Örneğin Mirza Mehdi, 22 Kasım 1688 kaydeder. Bkz. Mirza Mehdi,I, vrk. 19/a; Muhammed Kazım Nadir'in doğumunu1687 kaydeder. Bkz. Muhammed Kazım, I, s.7; Tarih-i Derbeyan-ı İcmal-i Ahval-i Nadir Şah, vrk. 4/a'da Nadir'in Nişapur bölgesinde doğduğu kaydedilmektedir. V. Minorsky ise Kübkan'da doğduğu söyler. Bkz. V. Minorsky, "Nadir", İslam Ansiklopedisi, IX, İstanbul, 2014, s.21; Zeki Velidi Togan ise "Şilgan" köyünde doğduğunu yazar. Bkz. .Z. Velidi Togan, Türkistan, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981,s.198; Bu bilgilerin farklı olmasının nedeni ise doğumun göç sırasında gerçekleşmesinden dolayıdır.

⁶ Ateş, a.g.e., s.38.

⁷ Azmi Özcan, Nadir Şah ve Afganistan, Afganistan Üzerine Araştırmalar, Haz: Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, 2002, s.51-82.

⁸ Özcan, a.g.e., s.53.

⁹ *Eşik ağası*: Osmanlı Devleti'nde kapıcılar kethüdasının karşılığıdır. Sarayın Babü's Sa'ade'de dışımda tüm kapılarını bekleyen ve kapıcı denilen ocağa bağlı olan saray kapıcılarının amiridir. Bkz: M. Zeki. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri

sonraysa binbaşılığa yükselerek muhafızların komutanı oldu. Nadir, Ali Bey'in 1723 yılında ölmesiyle onun yerine geçer. Nadir, sonraları Sistan melik'i Mahmud Şah'a katılır.¹⁰

Kısa zamanda Meşhed yöresinde ağırlığını hissettirmeye başlar.¹¹ Nadir Şah, sahip olduğu birçok yeteneği ile Horasan'ın tanınmış emirlerinden biri olur.

2. Nadir Şah Tarafından Afşar Hanedanlığının Kurulması

Ali Bey 1723 yılında ölünce Afşar Türklerinin başına Nadir geçmişti. Kısa sürede İran Şahı ile mücadelelerde bulundu ve giderek yükseldi. Nadir Şah etrafındaki Türkmenler ve Afşarları toplayarak 1726 yılında İran Şahı II. Tahmasb'ın emrine girer ve elde ettiği başarılarıyla başkomutanlığa kadar yükselir. II. Tahmasb'ın Osmanlı devleti ile anlaşmasını onaylamaz. Bunun için onu tahtan indirme planları yapar.¹² Nadir Şah, II. Tahmasb'ı tahttan indirir ve İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed'e gönderir. II. Tahmasb orada hayatının geriye kalan kısmını ibadet ve niyazla geçirir.¹³

Nadir Şah, İran'ın ileri gelenlerini toplar, Tahmasb'ın akıllıca davranmaması ve iktidarsızlığından dolayı Osmanlı Devletiyle savaşa taraftar olmadığını, bu durumda eğer önlem alınmazsa İran'ın yeniden düşman işgaline maruz kalabileceğini, bu nedenle onu Meşhed'e gönderdiğini söyler. Nadir Şah'ın bu sözleri üzerine toplantıda bulunan taraftarları İran Devletinin Nadir'in yardımıyla düşman istilasından kurtulacağını ifade ederek İran şahlığını Nadir'e teklif ederler.¹⁴

Ancak Nadir, İranlıların Safevi soyuna karşı hala saygı ve sadakatının var olduğunu düşünerek, kendisinin hanedan soyundan gelmemesinden dolayı tedbirli hareket ederek teklifi kabul etmez. Böylece İran'da şahlığı kendi yerine Tahmasb'ın daha 5 aylık oğlu III. Abbas'ı şah ilan ettirir ve kendisi "şah vekili" ünvanıyla iktidarı 1732 yılında fiilen ele alır.¹⁵ Nadir Şah böylece yeteneği, zekası ve sabrıyla gürültü ve kargaşaya meydan vermeden Tahmasb'ı indirerek İran şahlığına giden yolda önemli bir adım atmış olur.

Sözlüğü, II, İstanbul, 1993, s.170. Bu terim Türkistan'da ise Hacı, Kapı Ağası'nı karşıladığı muhtemeldir.

¹⁰ Özcan, a.g.e., s.51-82.

¹¹ Orhan Yazıcı, Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922, Malatya, 2011.

¹² <http://www.tarihkomplo.com>, Erişim: 14 Ocak 2018.

¹³ Ateş, a.g.e., s.57.

¹⁴ Bekir Kütükoğlu, "Şah Tahmasb", Vekayinüvis Makaleler, DİA, C 27, İstanbul s.298.

¹⁵ Ateş, a.g.e., s.58.

Nadir Şah 1736 yılında Mugan'da bir kurultay düzenlemek üzere İran valileri, ulema, eşraf, aşiret reisleri ve oymak beylerini 15 günde Mugan'da toplanmalarını emreder.¹⁶ Zira o, Osmanlı'ya karşı gerek Irak ve gerekse Kafkasya'da kazandığı askeri başarıları ile artık İran'da güçlü bir duruma gelmiş olduğundan, Nadir İran'da şahlığını ilan etmeye hazırlanır.

Kurultay toplanır ve Nadir'e Şah olması önerilir. Nadir kurultayda anlaşmayı kabul eder, fakat kendisinin de bazı şartları vardır. Bu şartlar ise Caferilik mezhebinin öne çıkarılması, Şiilik mezhebinin İran'da etkinliklerinin azaltılması olmuştur. Nadir'i bu şartları kabul edildikten sonra Nadir Şah İran Devletinin Şahı olur. Nadir Şah, İran Şahı ile yaptığı mücadeleler neticesinde İran'da Safevi hanedanının hakimiyetine son vererek 1736 yılında iktidarı ele geçirmiş ve İran Devletinde Türk hanedanından olan Afşar Türklerinin hanedanlığını başlatmıştır.¹⁷

3. Nadir Şah Afşar Döneminde Osmanlı ve İran Münasebetleri

Safeviler Osmanlı coğrafyasında II. Bayezid döneminden itibaren faaliyetlere başlamışlardı. Bu dönemde bir takım tedbirler alınmış ancak yeterli olmamıştı. 1512'de Osmanlı tahtına oturan Sultan Selim babasından farklı uygulamalara girişmiş. Anadolu'da ki Türkmen Kızılbaş isyanlarının siyasi bağlantılarını da tahmin ederek, İran'daki kaynağının kökünü kurutmaya karar vermiş ve bu yönden çalışmalar yapmıştır. Mücadeleler Kanuni Sultan Süleyman, IV. Murad ve sonrasında da devam etmiştir.

XVIII. Yüzyıl'a gelindiğinde İran münasebetleri sadece Osmanlı ve İran arasında olmaktan çıkmaya başladığı görülmektedir. Kuzeyde güçlenen Rusya Çarlığı da ilişkilere müdahil olmaya başlamıştır.¹⁸ XVIII. Yüzyıl'ın başında Osmanlı Devleti batıda büyük toprak kayıplarına uğramış, Karlofça Anlaşması'nı imzalamış ve bu anlaşmayla birlikte askeri, siyasi vede ekonomik bakımdan zayıf düşmüştür. Nadir Şah İran tahtına geçince Şii-Sünni yakınlaşması konusunda çalışmalar yaptı. Caferiliğin V.Mezhep olarak tanınmasını istiyordu.¹⁹ Bu uğurda Caferiliğin beşinci ehl-i sünnet

¹⁶ Ateş, a.g.e., s.80.

¹⁷ Alper Yıldırım, I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2017, s.68.

¹⁸ Çevren Onur,"1920'lere kadar Türk-İran İlişkileri", <http://orsam.org.tr/orsam/gencorsam/> s.19.

¹⁹ Abdurrahman Ateş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 10, S 3, Afyon, 2008, s. 68.

mezhep sayılması için Sultan I. Mahmut'a mektuplar²⁰ gönderdi. Fakat bu talebi Padişah tarafından kabul edilmedi.²¹

Yine bu dönemde, İran Devleti ve Osmanlı Devleti'nin iç problemlerle uğraştıkları ve ayrıca Avrupalı komşularıyla sıkıntılarının olduğu bir dönemdir. İran'da Safevi hanedanının sona ermesi, Osmanlı ve Rus Devletleri'nin İran topraklarına saldırmaları için tahrik edici bir durum olmuş ve bu durum Nadir Şah'ın ölmesine kadar devam eden savaşlara sebep olmuş.²²

1736 ve 1746 yılları arasında ara ara savaşlar yaşayan iki devlet yaşanan savaşların ardından nihayet 4 Eylül 1747 yılında barış için masaya oturdu. Bu tarihte yapılan anlaşmaya göre: Sultan Murad zamanında yapılan Kasr-ı Şirin anlaşmasındaki sınırlar kabul edilecek, ayrıca Caferilik de bir mezhep olarak sayılmayacaktı. Anlaşma sonucunda Şah Nadir umduğunu bulamamıştı. İki devlet de uzun süren savaşlar sonucunda ekonomik olarak sıkıntıya düşmüştü. Yaşanan bunca savaşın getirdiği vergiler altında bunalan İran halkı, bunun üzerine Caferiliğinde mezhepten sayılmamasını bahane ederek ayaklandı. İsyan sonucunda Şah Nadir'e suikast düzenleyerek öldürdüler. Şahın öldürülmesinin ardından İran'da taht mücadeleleri yediden başladı.²³

4. Nadir Şah Afşar Tarafından Şii-Sünni Sorununun Çözülmesi Çabaları

Nadir Şah, döneminin sonlarına kadar Osmanlı ile hâkimiyet ve güç mücadelesi yapmıştır. Bu dönem içerisinde iki devlet arasındaki savaşların devam etmesi ve barışın olmaması, Nadir Şah'ı farklı iki mezhep arasındaki ihtilaflı durumları ortadan kaldırmak için harekete geçirmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devletinde bulunan ve Şii mezhebi için kutsal sayılan Necef'te bir komisyon kurmak için gitmiştir.²⁴ Nadir Şah, Safevilerin takip ettiği şekliyle Şii'liğin uygulamalarının terk edilmesini ve Caferiliğe dönülmesini

²⁰ Nadir Şah'ın Hacı Han aracılığıyla Osmanlı Sultanı I. Mahmud'a gönderdiği mektuplar için Bkz: B.O.A. N.H.D., Nr.III, s.32-33; B. J. Von Hammer ve R. W. Olson'a göre, göre Nadir Şah İstanbul'a gönderdiği elçi Hacı Han ve Caferi mezhebinin V. Mezhep olarak kabulü, Kabe'de Caferi mezhebi için rükün verilmesi, sırası gelince Kabe örtüsünün kendileri tarafından örtülmesi isteğinin yanında tam bir ticaret serbestliği istemişti. Bkz. B.J. Von Hammer, C 8, s.38; R. W. Olson, s.117

²¹ Ateş, a.g.e., s.109.

²² Nurcan Altun, "Osmanlı-İran İlişkilerinde Mezhep Etkeni", İntizar Dergisi (Üç Aylık İnanç ve Düşünce Dergisi), C 1, S 1, Edirne, 2015, s. 53-64.

²³ Ateş, a.g.e., s.117.

²⁴ Yılmaz Karadeniz, "İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)", Asia Minor Studie-İnternational Journal Of Social Sciences, C 4, S 8, Temmuz, Amasya, 2016, s.73.

istiyordu, Ayrıca teberra'nın²⁵, yani halifelere ve sahabelere küfür etmenin terkinin, bunların dışında birde Sünnilere iyi davranılmasını istiyordu.²⁶

Nadir Şah, saltanatı sonlanmadan ısrarla İslâm'ın birliğinin gerçekleşmesi ve Şii'lerin Hulefa-yı Raşidin'e küfür etmemeleri için samimice harekete geçmiştir. Necef'te toplanmasına vesile olduğu komisyon²⁷ bu maksatla kararlar almış ve Osmanlı Devleti temsilcisi de dâhil tüm üyeler imzalamışsa da, uygulamaya geçmemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti uleması buna karşı çıkarak uygulanmasına izin vermemişlerdir. Nadir Şah, kardeşi olarak ifade ettiği Osmanlı Devleti padişahının buna dâhil olarak tüm Müslümanlar arasındaki bu ayrılığın sonlanmasını istemiştir. Bu dönemde İran ve Osmanlı Devleti arasında devam eden savaşları bu işin dışında tutmuştur.

Osmanlı Devleti, Mustafa Nazif Efendi'yi elçi olarak İran'a göndererek Nadir Şah ile barış anlaşması yapmak istediğini bildirmiştir. 1746 yılında Nadir Şah, Osmanlı Devleti elçisini kabul etmiştir. Mustafa Nazif Efendi'nin²⁸ İran heyeti ile yaptığı görüşmeler sonucunda iki devlet arasında barış sağlandı. 1746 yılında imzalanan bu antlaşma²⁹ ile iki devlet arasında uzun süre devam eden mücadeleler, Nadir Şah döneminde sona erdirildi.³⁰

Nadir Şah, Sünni ve Şii'lerin birliği için hareket etmiş ve Necef'te alimlerden oluşan bir kurul toplanmasını sağlamıştır. Ayrıca Necef, Kerbela ve Bağdat'taki Sünni ve Şii büyüklerinin türbelerini ziyaret etmiş, mezarlarını tamir etmiş ve yeni imaretler yaptırmıştır. Sünni ve Şii ulemanın

²⁵ Teberra: Hz. Ali ve Ehl-i Beyt düşmanlarına düşman olmak onlara yüz çevirmek ve onlardan uzaklaşmak demektir. www.frmtr.com. Erişim: 17 Ocak 2018.

²⁶ İsmail Çal, Tarih Dosyası, <http://www.dunyabulteni.net>, Erişim: 20 Aralık 2017.

²⁷ Nadir Şah'ın Caferi mezhebi hususuna dair İran, Turan, Afgan, Bağdat, Necef ve Hille alimlerinin toplantısından sonra hazırlanmış olduğu vesikanın tercümesi için bkz: B.O.A. Hatt-ı Hümayun, nr.92/a.

²⁸ Mustafa Nazif Efendi'nin elçilik heyetiyle Üsküdar'dan İran'a hareket etmesi, menzil ve konaklarda kendilerine yardımcı olunması, ihtiyaçlarının karşılanması ve Bağdat'a ulaştırılması hakkında Üsküdar'dan Bağdat'a ulaşınca kadar yol güzergahında bulunan valilere verilen emirler için Bkz. hüküm. B.O.A. Mühimme, nr.152, s.143.

Keza Bağdat bölgesi Serasker Ahmet Paşa'ya elçi heyetinin Bağdat'a hareketini ve emniyetle İran'a ulaştırılmasına dair yazılan hüküm B.O.A. Mühimme, nr.152, s.130'a bkz. Mustafa Nazif Efendi ile İran'a gönderilen padişahın name-i hümayunu için Bkz: B.O.A. N.H.D. III, s.48-50; Ali Han Türkmen ile gönderilen name-i hümayun için Bkz: aynı defter, s.47-48.

²⁹ İki devlet arasında imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşması için B.O.A. N.H.D., Nr.III, s.60-61; B.O.A. Hatt-ı Hümayun. Nr. 220; Ayrıca Mustafa Nazif Efendi, İran Sefaretnamesi, s.23; Barış görüşmeleri hakkında Mustafa Nazif Efendi'nin bir kaimesi için bkz: B.O.A. Hatt-ı Hümayun, Nr.125.

³⁰ Karadeniz, a.g.e., s. 74.

Necef'te toplayarak mezhep çatışmalarını çözmelerini istemiştir. Şiiilerin İslam halifelerine küfür ve hakaret etmemeleri, aynı zamanda Sünnilerin de Şiiileri kâfirlikle suçlamamaları kararı, komisyona katılanlar tarafından imzalanmıştır. Ancak Nadir Şah'ın ölmesiyle bu teşebbüs uygulamaya geçmemiştir.

Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri İle İlgili Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Karabağ, Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy, I, (1578-1914),1992, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II, (1575-1918),1993, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 3 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri, 2014, I. Mahmud- Nadir Şah Mektuplaşmaları, İstanbul.

Kaynak Eserler

44 Numaralı Mühimme Defteri,1995, Yay. Mehmet Ali Ünal, İzmir.

ABDÎ EFENDİ,1943, Abdi tarihi, Yay. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ABDURRAHMAN ŞEREF,1921, Tarih-i Osman'lı, Matbaa-i Amire, İstanbul.

B.O.A. Rehberi, 1992, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.

DURRÎ AHMET EFENDİ, İran Sefâretnamesi, Üniversite Kütüphanesi, nr. 3228.

İcmal-i Ahval-i Nadir Şah, (Tarih-i Seyyah Zeyli), Terc: İbrahim Müteferrika, Esad Efendi Kütüphanesi, Nr.2178.

KIRIMLI RAHMÎ EFENDİ, İran Sefaretnamesi, Üniversite Kütüphanesi, nr.37

MEHMET RAGIP PAŞA, Tahkik ve Tevfik (1736 Müzakereleri), Hüsrev Paşa Kütüphanesi, nr.376.

MEHMET SUPHÎ,1873, Tarih, İstanbul.

MİRZA MEHDİ HAN ESTERABADİ, Tarih-i Nadiri (1832), Esad Efendi Kütüphanesi, nr.2182.

MUSTAFA NAİMA,1863, Naima Tarih-i, III, İstanbul.

MUSTAFA NURİ PAŞA,2008, Netayicü'l Vuku'at, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi, Yay. Yılmaz Kurt, Birleşik Yay, İstanbul.

MUSTAFA SUPHİ EFENDİ,2007, Subhi Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri İle Birlikte 1730 - 1744 (inceleme ve karşılaştırma metin), Yay. Mesut Aydın, İstanbul.

NAZİF MUSTAFA EFENDİ, İran Sefaretnamesi, İstanbul Millet Kütüphanesi, nr.824.

PETROS Dİ SARKİS GİLANENTZ, 1974, Kronoloji, (Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine Ait İki Kaynak), Terc: Hrand D. Andreasyan, İstanbul.

REŞAT EKREM, 1934, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, İstanbul.

SIRRI EFENDİ, Makale-i Vaka-i Muhasara-i Kars (1744), Es'ad Efendi Kütüphanesi, nr.2417.

SÜLEYMAN İZZİ EFENDİ, 1784, Tarih, İstanbul.

ŞEM'DANİ-ZADE SÜLEYMAN EFENDİ, 1976, Mür'i't-Tevarih, Yay. M. Münir Aktepe, İstanbul.

Tarih-i Osman Paşa, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi yazmalar, nr.381.

Vekâyi-Nefis Ender-i Tiflis, Esad Efendi Kütüphanesi, nr. 2435.

Araştırma Eserler

AFYONCU, Erhan, 2010, 1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu, C 4, Yeditepe Yay., İstanbul.

AFYONCU, Erhan,2009, Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet-ÖZTÜRK, Said, 1990, Bilinmeyen Osmanlı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (Osav), İstanbul.

AKTEPE, M. Münir,1970, Patrona Halil, İstanbul.

AKYOL, Taha, 1999, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, Milliyet Yayınları, İstanbul.

ALAN, Palmer,1993, Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev: Belkis Ç. Dişbudak, Sabah Kitapları, İstanbul.

ATAY, Hüseyin,1983, Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara.

- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, 2011, Tarihte Tebriz, Ankara.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, 1987, Hindistan Tarihi, C 2-3, Ankara.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, 2004, Osmanlı İran ve Azerbaycanın (16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih), Erzurum.
- ÇELENK, Mehmet, 2013, 16-17. Yüzyıllarda İran'da Şiîliğin Seyri, Emin Yayınları, Bursa.
- ÇETİNKAYA, Nihat, 2005, Kızılbaş Türkler (Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi), İstanbul.
- DANIŞMEN, İsmail Hami, 1972, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C 4, İstanbul.
- EREL, Şerafettin, 1961, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul.
- ERENDİL, Muzaffer, 1976, Tarihte Türk-İran İlişkiler, Günkür Basımevi, Ankara.
- FİNKEL, Caroline, 2007, Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300 - 1923, Terc: Zülâl Kılıç, Timaş Yay., İstanbul.
- FURON, Raymond, 1943, İran, Terc: Galib Kemali Söylemezoğlu, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- GÖKÇE, Cemal, 1979, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Siyaseti, İstanbul.
- GROUSET, René, 1993, Bozkır İmparatorluğu, Çev: M. R. Uzman, İstanbul.
- GÜNDÜZ, Tufan, 2013, (Editör) *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafik Yay., Ankara.
- HAKYEMEZ, Cemil, 2017, Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- HİKMET, M. Ali, 1937, Osmanlı-İran Siyasi Tarihi Üzerine Yazılar 1722-1747, Paris.
- İNACIK, Halil, QUATAERT, Donald, 2004, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, C 2, Eren Yay., İstanbul.
- İZGÖER, Ahmet Zeki, 2003, Koca Ragıp Mehmed Paşa'nın Tahkik ve Tevfik -Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetlerinde Mezhep Tartışmaları, İstanbul.
- JORGA, Nicola, 2009, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C 4, Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul.

KARADENİZ, Yılmaz, 2012, İran Tarihi (1700-1925), Selenge Yayınları, İstanbul.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, 1953, Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, 1953, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, 1989, Edebiyat Araştırmaları, C 2, Akçağ Yayınları, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, 2006, Tarih Araştırmaları, C 1, Akçağ Yayınları, Ankara.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, 1994, “Şah Tahmasb”, Vekayinüvis Makaleler, DİA, C 17, İstanbul s.298.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, 1993, Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

MANTRAN, Robert, 1992, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi , Çev: Server Tanilli, Adam Yay., İstanbul.

OCAK, Ahmet Yaşar, 1998, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, İstanbul:.

ÖZCAN, Azmi, 2002, “Nadir Şah ve Afganistan” Afganistan Üzerine Araştırmalar, Haz: Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul.

ÖZKAYA, Yücel, 1994, Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık, Ankara,

ÖZTUNA, Yılmaz, 1990, Devletler ve Hanedanlar, C 2, Kültür Bakanlığı, Ankara.

ÖZTUNA, Yılmaz, 1967, Türkiye Tarihi (1703-1789), C 11, Hayat Yay., İstanbul.

PAKALIN, Mehmet Zeki, 1993, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C 2, İstanbul.

SALLABİ, Ali M, 2007, Osmanlı Tarihi Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküşü, Ravza Yay., İstanbul.

SARAY, Mehmet, 1999, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

SARAY, Mehmet, 1990, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Türk Kültürü Araştırma Ens. Yay., Ankara.

SERTOĞLU, Midhat, 2011, Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı, C 5, TTK, Ankara.

Osman Kimya

SÜMER, Faruk,1972, Oğuzlar(Türkmenler), Ankara Üni. Basımevi, Ankara.

TOGAN, Zeki Velidi,1981, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yay., İstanbul.

TOPALOĞLU, Bekir, 1993, Kelam İlmi Giriş, Damla Yayınevi, İstanbul.

UNAT, Faik Reşit,1992, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara.

UYAR, Mazlum,2000, Ahbarilik: İmamiye Şiası'nda Düşünce Ekolleri, İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, 1982, Osmanlı Tarihi, C 4, Ankara.

ÜNAL, Tahsin,1955, Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1914, Karınca Matbaası, Ankara.

VON HAMMER, Baron Joseph,1994, Büyük Osmanlı Tarihi, C 7-8, Çev: Vecdi Bürün, İstanbul.

Sempozyum Bildirileri

AKA, İsmail,1993, “X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik”, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu”, 13–15 Şubat 1993, İstanbul, s. 69-120.

EMECEN, Feridun,2003, “Osmanlı Devleti’nin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları”, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002), Ankara.

İPŞİRLİ, Mehmet,2003, “Osmanlı Velkayinâmelerinde İran (XVI-XVTI. Asırlar)”, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002), Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin,1983, “İran Hükümdarı Afşarlı Nadir Şah’ın Kars Muhasarası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf’ın Risalesi”, Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Ankara.

OCAK, Ahmet Yaşar, 2005,“Alevilik Tarihinin Temel Bir Problemi: Alevilik ve Nizari İsmaililiği”, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I: Bildiriler ve Müzakereler, Isparta, s. 26-33.

Tezler

Doktora

ARI, Saim,2001, Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-ı Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet-Şii Diyalogu, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa.

Osman Kimya

ATEŞ, Abdurrahman, 2001, Avşarlı Nadir Şah Ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta.

BOZKURT, Nurgül, 2000, Osmanlı-Avusturya Münasebetleri (1740-1788), Basılmamış Doktora Tezi, Isparta.

DJAFAR POUR, Ali, 1977, Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

İVECAN, Raif, 2007, Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Yüksek Lisans

BUDAK, Adnan, 1999, Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.

ÇORBACIOĞLU, Mesud, 1965, Topal Osman Paşa, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

DEMİR, Hatice, 2011, I. Mahmud Döneminde Osmanlı Diplomatik İlişkileri, Fatih Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ÖZER, Alaettin, 1990, Vekâyi-Name-i Nadir Şah Der- Mezahib-i Şiiyye-i Caferiye, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Makaleler

AKTEPE, M. Münir, “İran'da Nadir Şah ve Beşinci Mezhep Meselesi”, E.D., S 26-27, (tarihsiz) , s.14-21.

AKTEPE, M. Münir, 1967, “Durri Ahmet Efendi'nin İran Sefareti”, B.T.T.D., S 1, İstanbul.

AKTEPE, M. Münir, 1975, “Nadir Şah'ın Osmanlı Padişah'ı I. Mahmud'a Gönderdiği Taht-ı Tavus Hakkında”, T.D., (Sayı 28-29'dan ayrı basım), İstanbul, s.113-122.

AKTEPE, M. Münir, 1967, “Durri Ahmet Efendi'nin İran Sefareti”, B.T.T.D., S 1-5, İstanbul, s.56-69.

ATDAEV, Serdar, 1998, “Türkmenistan, Yakın ve Orta Doğu Ülkelerinde Avşarlar”, Milli Folklor Dergisi, C 5, S 38, Ankara, s.55-56.

ATEŞ, Abdurrahman, 2008, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)”, Afyon Kocatepe Üni. Sosyal Bilimler Dergisi, C 10, S.3, Afyon.

ATEŞ, Abdurrahman,1995, “Nadir Şah’ın Şahsiyeti ve Fikirleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, 64, Şubat 1995, İstanbul.

BAYSUN, Mehmet Cavit, “Bağdad”, İslam Ansiklopedisi, C 2, s.207.

BAYUR, Y. Hikmet, 1948,“Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti’ni İran’ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, Belleten, C 12, S 46, Ankara, s.403.

BAYUR, Yusuf Hikmet,1949, “Osmanlı Devleti’nin Nadir Şah Afşar’la Barış Yapmasını Önlemek Amacını Güden Bir Gurkanlı Denemesi”, Belleten, C 13, S 49, Ocak 1949, s.91-95.

BİLGİLİ, Ali Sinan,2003, “Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye-İran İlişkilerinde Siyasî Karakterin Dinî Söylemi: “Kızılbaşlık”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S 27, Ankara, s.21-41

BOYLE, John Andrew,1975, “İran’ın Milli Devlet Olarak Gelişmesi”, Çev: B.U. Yurdadoğ, Belleten, C 39, S 156, Ankara, s.645-657.

ÇELENK, Mehmet, 2013, “Safeviler Döneminin Şii-Sünni ilişkileri Üzerindeki Etkisi”, Mezhep Araştırmaları der., C 6, S 2, İstanbul.

DALKIRAN, Sayın, 2002, “İran Safevi Devleti’nin Kuruluşu Şii İnançlarının Etkisi ve Osmanlı’nın İran’a Bakışı”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S 18, Erzurum, s.55-102.

EMECEN, Feridun, 1994, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C 1, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul.

GÜLTEKİN, Hasan, 2015, “Koca Râgıp Paşa Münşeât’ında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S 76, <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr>, s.1-24.

HAKYEMEZ, Cemil, 2014, “Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları der., C 1, S 2, İstanbul, s.179-182.

İLGÜREL, Mücteba, 1993, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C 11, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad,1988, “Afşar”, İslam Ansiklopedisi, C 2, s.28-38.

KRAMERS, J.H.,1988, “İran” İslam Ansiklopedisi, C 5, İstanbul, s.1013-1030.

KURTARAN, Uğur, 2011, “Yeni Kaynakların Işığında I. Mahmut Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri (1731-1747)”, *History Studies*, S 3, s.28-29.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, 1989, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fevkalade Elçilerin Ağırılanması,” Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, C 27, S 1-2, s.200.

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih,2000, “İran”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 22, İstanbul, s.405-409.

OCAK, Ahmet Yaşar,1999, “Din ve Düşünce”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, I, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, s.107-220.

ONAT, Hasan,2005, "XVIII. Asırda Sünni-Şii ittifak Arayışları Üzerine," 2023 Aylık Dergi, S 47, 15 Mart.

ONAT, Hasan, 2003, “Kızılbaş Farklılaşması Üzerine”, İslâmiyât, C 6, S 3, s.111-126

ÖZCAN, Azmi,2006, “Nadir Şah”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 32, s.276-277.

ÖZGÜL, Vatan, 2004,“Kızılbaşlık ve Türkmenler”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S 32, Ankara, s.255-274.

SARIKAYA, M. Saffet, 1993, Din Ve Siyasi Bakımdan Osmanlı –İran Münasebetleri, Türk Kültürü, S 363, Temmuz, Ankara.

SAVAŞ, Ali İbrahim, 1996, “Asitane-i Sa’adet’e Gelen Yabancı Elçilerin Resm-i Kabul Protokolleri,” Askeri Tarih Bülteni S 40, s.11-12.

SEVİNÇ, Tahir, 2011,“Nadir Şah’ın 1738-1739 Hindistan Seferi ve Sonuçları”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S 24, Isparta. s.13-35.

SÜMER, Faruk,1991, “Avşarlar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 6, İstanbul, s.164-166.

SÜMER, Faruk,1986, “Avşarlar”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.41, İstanbul, s.125-133.

TAŞĞIN, Ahmet,2009,“Safevî-Osmanlı Savaşı’ndan İtibaren Dinî Söylemin Siyasal Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Dede Kargın Örneği”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S 49, Ankara, s.209-224.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı,2002, “XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri”, Türkler Ansiklopedisi, C 7, Ankara, s.512-524.

V. VİNORSKY, “Nadir”, İslam Ansiklopedisi, C 9, s.21-31

YALÇINKAYA, Alaaddin,2002, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diploması Dönemi (1703-1789)”, Türkler Ansiklopedisi, C 7, İstanbul,489.

YALÇINKAYA, Mehmet Ali,2003, “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diploması Tarihi Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C 1, S 2 , İstanbul, s.423-489.

YILDIRIM, Mehmet Zahit,2002, “1724-1727 İran Seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C 4, S 1, Haziran, s.139-153.

İnternet

<http://www.iranica.com/articles/historiography-vi> Erişim: 12/10/2017

<http://www.msaffets.com.>, Erişim:12/11/2017

<http://www.bcelik.sakarya.edu.tr>. Mehmet Alpargu, M. Bial Çelik, Nadir Şah’ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları, Erişim:12/12/2017.

<http://www.tarihkomplo.com>, Erişim:14/01/2018.

<http://www.dunyabulteni.net>, Erişim: 20/12/2017.

Sonuç

Nadir Şah İktidar hayatı boyunca İran’da Caferilik anlayışını hakim kılmaya çalışmış, hatta dönemin en büyük İslam devleti olan Osmanlı Devleti’ne Caferiliği beşinci mezhep kabul ettirmek için elçileri aracılığıyla faaliyette bulunmuş ancak çeşitli şer’i meselelerden dolayı bu dileği Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiş. Özellikle bu dönemde Sultan I. Mahmud ve Nadir Şah Afşar arasında bu konularla ilgili olarak mektuplaşmalar olmuş, ancak durum çokta değişmemiştir. Osmanlı Devleti mezhep konusunda hep kararlı olmuş ve geri adım atmamıştır.

Nadir Şah dönemiyle birlikte iki devlet arasındaki ilişkiler biraz yumuşamış, ancak savaşlar devam etmiştir. Fakat Nadir Şah döneminden sonra Osmanlı-İran ilişkilerinde fazla bir sıkıntı yaşanmamıştır. Nadir Şah kazandığı askerî, siyasî ve iktisadî başarılarıyla bozkırın son hakimi olarak nitelendirilmiş. Nadir Şah Afşar 1747 yılında kendisine düzenlenen bir suikastla hayatını kaybetmiştir.

Nadir Şah'ın ölümü başta Osmanlı Devleti olmak üzere İslam âleminin genelinde üzüntüyle karşılandı. Bazıları hatta Nadir Şah Afşar'ın Sünni olduğunu, bazıları da siyasi amaçlarla bu tür bir teşebbüste bulunduğunu iddia ederler. Gerçek olan ise amaç ne olursa olsun Nadir Şah Afşar'ın bu iki mezhebi yakınlaştırma çabası takdiri hak etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hatt-ı Hümayun Numara: 92/a, 125, 220;

Mühimme Defterleri Numara: 152,

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, III Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri, I. Mahmud- Nadir Şah Mektuplaşmaları, İstanbul:2014.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Numara: E.1039, E.3299, 4463

Ana Kaynaklar

NAZİF MUSTAFA EFENDİ, İran Sefaretnamesi, İstanbul Millet Kütüphanesi, nr.824.

Araştırma ve İncelemeler

TOGAN, Zeki Velidi, 1981, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yayınları, İstanbul.

SARIKAYA, M. Saffet, 1993, Din Ve Siyasi Bakımdan Osmanlı –İran Münasebetleri, Türk Kültürü, S 363, Ankara.

SÜMER, Faruk, 1991, “Avşarlar”, İslam Ansiklopedisi, C 6, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, 2006, Tarih Araştırmaları, C 1, Akçağ Yayınları, İstanbul.

ATEŞ, Abdurrahman,2001, Avşarlı Nadir Şah Döneminde Osmanlı-İran İlişkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta.

V. VİNORSKY, 2014, “Nadir”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 9, İstanbul.

ÖZCAN, Azmi, 2002, Nadir Şah ve Afganistan, Afganistan Üzerine Araştırmalar, Haz: Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı (TATAV) Yayınları, İstanbul.

PAKALIN, M. Zeki, 1993, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C 2, M.E.B. Yayınları, İstanbul.

YAZICI, Orhan, 2011, Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922, Mengüceli Yayınları, Malatya.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, 1994, "Şah II. Tahmasb", Vakayinüvis Makaleler, DİA, C 27, İstanbul.

YILDIRIM, Alper 2017, I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

ATEŞ, Abdurrahman, 2008, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 10, S 3, Isparta.

VON HAMMER, Baron Joseph, 1994, Büyük Osmanlı Tarihi, C 7-8, Çev: Vecdi Bürün, Sabah / Üçdal Neşriyat, İstanbul.

ALTUN, Nurcan, 2015, Osmanlı-İran İlişkilerinde Mezhep Etkeni, İntizar Dergisi (Üç Aylık İnanç ve Düşünce Dergisi), C 1, S 1, Trakya Üniversitesi Edebiyat Dergisi, Edirne.

KARADENİZ, Yılmaz, 2016, "İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)", Asia Minor Studie-İnternational Journal Of Social Sciences, C 4, S 8, Amasya.

İnternet Kaynakları

<http://www.tarihkomplo.com>, Erişim:14/01/2018.

www.frmtr.com. Erişim:17/01/2018.

<http://www.dunyabulteni.net>, Erişim:20/12/2017.

orsam.org.tr/orsam/gencorsam/10870, Erişim:21/01/2018.

<http://orsam.org.tr/orsam/gencorsam/> Erişim: 23/01/2018.

Araştırma Makalesi

Moğolların İzinden Japonya'ya Seyahat**Huriye Şen***

ORCID-Id:0000-0001-7032-624X

Öz

13. yüzyıla damgalarını vuran Moğollar, Cengiz Han ile başlayan geniş bir yayılma siyaseti izlemişlerdir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra da bu siyaset devam etmiş, sınırları Uzakdoğu'ya kadar uzanmıştır. Özellikle Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han döneminde Çin'in tamamının ele geçirilmesiyle birlikte önce Kore, sonra Japonya hedef olmuştur. Kubilay Han, Japonya'yı işgal etmeye çalışan ilk Asyalı lider olmuştur. 1274-1281 yılları arasında deniz seferi düzenlenmiş ise de, Moğollar başarısız olmuştur. Askeri taktikler geliştiren Japonlar, Moğol saldırılarına karşı savunma duvarı örmüşlerdir. Başarısız seferler neticesinde Moğol ilerleyişi durmuş ve böylece Moğolların doğu sınırı oluşmuştur. Bu çalışmada, Moğolların Japonya seferlerinin sebep ve sonuçlarının anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Moğollar, Kubilay, Japonya

*Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Anabilim dalı Doktora Öğrencisi,
huriyesen18@hotmail.com

A Travelling to Japan From The Mongols's Trace

Abstract

With Genghis Khan, the Mongolians, who left their mark on the 13th century, followed a large expansionary policy. This policy went on after his death and the nation's borders reached up Far East. Especially in the period of Khubilai, Genghis Khan's descendant, China was completely invaded and firstly Korea, and then Japan were targeted. Khubilai Khan was the first leader to try to invade Japan. The Mongolians embarked on marine expeditions between 1274 and 1281, but they failed. The Japanese developed military tactics and built a defense wall against Mongolian attacks. As a result of the defeat, the Mongolian progression came to an end and an oriental border was formed. In this study, it is aimed to contribute to understanding the causes and the consequences of the Mongolian expedition to Japan.

Keywords: Mongols, Khubilai, Japan

Путь в Японию по следам Монголов

Резюме

Ознаменовавшие XIII век Монголы приследовали начатую Чингиз-ханом масштабную политику расселения. После его смерти эта политика не потеряла своих масштабов и растянулась вплоть до Дальнего Востока. В особенности, во времена внука Чингиз-хана Хубилай-хана, когда Китай был полностью покорен, Корея и Япония превратились в очередную цель. Хубилай-хан был первым азиатским правителем, сделавшим попытку завоевать Японию. В 1274-1281 годах была организована морская экспедиция, которая, однако, не имела успеха. Японцы, развившие военную тактику, возвели оборонительные стены против нападения Монголов. В результате неудачных походов продвижение Монголов вглубь востока было остановлено, и так, сформировалась восточная граница Монгольского государства. Данная статья посвящена изучению причин и результатов похода Монголов в Японию.

Ключевые слова: Монголы, Хубилай, Япония

Giriş

XII. yüzyılın başlarında Moğol kabileleri arasında henüz bir siyasi birlik kurulamamıştır. Onon ve Kerülen nehirleri civarında dağınık halde yaşayan Kereit, Tatar, Nayman, Merkit, Borçigin, Öngüt ve Kongrat gibi göçer kabileler reislerinin önderliğinde hayvancılıkla uğraşıp artan nüfuslarını doyurmak için otlaklar arıyorlardı. 1155 yılında Onon nehri kıyısında dünyaya gelen Borçigin kabilesine mensup Temuçin, zorlu bir mücadelenin ardından diğer kabilelere üstünlüğünü kabul ettirmiş ve 1206 yılında düzenlenen büyük kurultayda “Cengiz Han” unvanını almıştır. Bunun neticesinde Moğol İmparatorluğunun temelleri atılmıştır.¹

Cengiz Han öldüğünde oğullarına Mançurya’dan Deşt-i Kıpçak bozkırlarına uzanan bir kağanlık bırakmıştır. İleri görüşlü devlet adamı olduğu için henüz hayattayken kendisinden sonra yerine geçecek oğlunu belirlemiş ve zapt ettiği toprakları oğulları arasında paylaştırarak onların hâkimiyet alanlarını belirlemiştir.² Kendisinden önce ölen oğlu Cuci’nin yerine geçen Batu Han’a Kıpçak topraklarını, Çağatay’a doğuda Uygur ülkesinden batıda Buhara ve Semerkand’a kadar uzanan bozkırları, Ögedey’e Balkaş’ın doğu ve kuzeydoğu bölgelerini, en küçük oğul Tuluy’a ise od tigin olması hasebiyle Yukarı Onon ve Yukarı Kerülen arasındaki topraklarını vermiştir.³

Cengiz Han ölmeden önce üçüncü oğlu Ögedey’i halefi olarak seçmiştir. Ögedey zamanında Kore büyük ölçüde zapt olunmuş, Kuzey Çin tamamen hâkimiyet altına alınmış ve batı seferleri neticesinde Rusya ve Avrupa’nın büyük bir kısmı ele geçirilmiştir. Ögedey sonrasında Ögedey ve Tuluy ailelerinin hanlık mücadelesi neticesinde kağanlık Tuluy neslinden Mengü’ye intikal etmiştir. Mengü, küçük kardeşi Hülagü’yü Ortadoğu’nun zaptını tamamlamak amacıyla Irak ve Suriye’yi almakla görevlendirirken diğer kardeşi Kubilay’ı Çin’in zaptının tamamlanması için

¹ Dinçer Koç, Cengiz Han Sonrasında Moğollar, Türk Moğol Tarihi, Edit. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s.151.

² Koç, a.g.e s.153.

³ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, Ötüken Yayınevi, Çev: M. Reşat Uzmen, İstanbul, 2014, s.289-290.

görevlendirmiştir.⁴ Kubilay, kazandığı başarılarla adından söz ettirmiştir. Tahta çıktından sonra özellikle Çin'i tamamen hâkimiyet altına almıştır. Böylece Moğolların Japonya ile temaslarının nedenleri oluşmaya başlamıştır.

Kubilay Han ile birlikte ortaya çıkan Moğol-Japon teması, Moğolların yaşadığı başarısızlık, Japonya'nın dışarıdan bir istilaya maruz kalması, kazandıkları başarı bakımından ele alınabilecek detaylı bir konudur. Ancak makalede bu olaylara kısaca değinerek proje kapsamında yapılan Japonya seyahatinde çekilen savaşa konu olan bölgelerin fotoğraflarına ve bilgilerine yer verilecektir.

1.Kubilay Han'ın Japonya Teması

Kubilay Çin imparatoru olduktan sonra Çin'in geleneksel siyaseti gereği Uzakdoğu'nun diğer devletlerinden kendisini hükümdar olarak tanımalarını istemiştir.⁵ 1266 yılında Japonları Çin'deki yeni hanedandan haberdar etmek ve yeni imparatora baclarını⁶ sunmaya davet etmek için elçi yolladı. Elçilerle gönderdiği mektupta kendisini "Büyük Moğol İmparatoru" olarak tanıtan Kubilay "küçük ülkenin" (Japonya kastediliyor) hükümdarından bir an önce vassallığın gereklerini yerine getirerek huzuruna bir elçi heyetini göndermesini istedi. Geçmiş zamanlardan beri iyi ilişkiler kurmak için Japonya'nın Çin'e elçi gönderdiğini hatırlatan Kubilay, henüz kendisine kimsenin gönderilmemiş olmasından duyduğu rahatsızlığı da dile getirmiştir. Mektubun sonunda ise "Silahlara başvurmayı kim ister ki? Kral bunu iyi düşünsün" diyerek gözdağı vermiştir. Hiçbir cevap vermeyen Japonların tavrı Kubilay'ı kızdırmış olsa da elçi göndermeye devam etmiş ancak hiçbirisi ne Kyoto'daki saraya ne de Kamakura Şogunluğuna⁷ kabul edilmemiştir. Bütün bunlar Kubilay'ın Japonya seferlerinin temel nedenlerini oluşturmuştur.⁸

Avrasya kıtasını kontrol altında tutan Moğol İmparatorluğu, Kamakura döneminde Japonya'yı iki kez istila etmeye çalışmıştır. Birincisi

⁴ Grousset, a.g.e, s.318.

⁵ Grousset, a.g.e, s. 325.

⁶ Bac, mali bir terim olarak hemen her çeşit vergi ve resim için kullanılmıştır. Bknz. Celal Yeniçeri, "Bac", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 4, s.412.

⁷ Kamakura devrinde Japonya'da bir nevi çifte krallık sistemi vardı. Askeri memurların yetkileri zamanla artmaya, adalet, ulaştırma, bayındırlık ve ticaret işleri onlar tarafından idare edilmeye başlamıştır. Şogunluk ortaya çıkmış ve XIX. yüzyıla kadar Japonya'yı şogunlar idare etmiştir. İmparator sembolik güçlere sahip bir konuma getirilmiştir. Bknz W. Eberhard ,Uzak Doğu Tarihi, s. 84.

⁸ Erdal Küçükyalçın, Samuraylar Çağı, İnkilap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.83.

Huriye Şen

1274 yılında yapılan “Buneino eki (Bunei Savaşı)” dir.⁹ 900 gemiden oluşan filoya bindirilen Koreli ve Çinlilerden oluşan 40 bin kişilik Moğol ordusu Kore’den hareket etmiştir. Kore ile Japonya arasında bulunan Tsushima ve İki adası ele geçirildikten sonra asıl hedef olan Kyushu’nun Hakata koyunu istilaya girişmişlerdir. Hakata koyuna çıkan Moğol ordusu ilerlemeye başlamışsa da samurayların direnişiyle karşılaşan Moğollar erzak, mühimmat ikmal yapamamak, hava şartları gibi sebeplerden ötürü geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Kubilay Han’ın ilk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1274 yenilgisinden sonra Kubilay, ikinci saldırısını gerçekleştirene kadar yine barışçıl yol izleyip Japonya’ya elçi göndermeye devam etmiştir. Gönderdiği elçiler Japon yöneticiler tarafından idam ettirilmiştir. Bu, Kubilay için savaş sebebi olsa da Güney Song ile yapılan savaş bitene kadar Japonya’ya saldırmamıştır. Kubilay, Güney Song Krallığını dize getirip bütün Çin’e hâkim olduktan sonra dikkatini Japonya’ya çevirip savaş hazırlıklarına başlamıştır.¹¹

Kubilay, sefer için gereken askeri ve levazımatı toplamaya başlamıştır. Seferin askeri önderleri dikkatle seçilmiştir. Komutanların biri Çinli, biri Koreli, biri Moğol’dur. Savaş planında iki ayaklı bir saldırı kurgulanmıştır. Biri 40 bin kişiden diğeri 100 bin kişiden oluşan iki grup, kuzey ve güneyden olmak üzere iki farklı noktadan hareket ederek İki Ada’ında buluşacak ve sonra birlikte Japonya’nın kalanına saldıracaklardı. Ancak iki ordu planlandığı gibi buluşmamıştır. Kyushu adasına çıkan Moğol askerleri, 1274 yılındaki savaştan sonra ikinci bir saldırıya hazırlanmış Japonların savunma duvarlarıyla ve samurayların ciddi bir direnişiyle karşılaşmışlardır. İkmal yetersizliği, coğrafi özellikler, savunma hattı, samuray direnişine birde Kyushu adasını vuran tayfun eklenince Moğol yenilgisi kaçınılmaz olmuştur. Japonlar açısından bu tayfun Tanrı’nın Japonya’yı kurtarmak için gönderdiği ilahi bir rüzgârdı. O yüzden Tanrı’nın rüzgârı anlamına gelen “kamikaze” denilmektedir. Japonya’ya düzenlenen seferlerin ikincisi olan 1281 yılındaki “Koanno eki (Koan savaşı)” da başarısız olmuştur.¹²

Kubilay bu yenilgileri hazmedemeyip Japonlar üstüne üçüncü bir seferi planlamaya başlamış, gemiler sipariş etmiş, erzak temin etmeye

⁹ Masatoshi Kitaoka, 蒙古襲来の真実(Moğol İstilasının Gerçekleri), V2 Solution Books, Japan, 2017, s. 13

¹⁰Kitaoka, a.g.e, s.13

¹¹ Küçükyalçın, s. 87.

¹² Morris Rossabi, Kubilay Han, Çev. Özgür Özöl, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.203-206.

Huriye Şen

çalışmıştır. Ancak Kubilay'ı vazgeçirmeye çalışan danışmanları sundukları raporlarla Kubilay üzerinde etkili olmayı başarmışlardır.¹³

Japonlar, Moğolları püskürtmeyi başarmış ancak olumsuz etkileri olmuştur. Kamakura Bakufu, savunma harcamalarına ağırlık verdiği için ekonomik sistem, hukuk sistemi yani askeri yönetim rejimi düşüşe geçmiştir. Budizm'in etkili olduğu Japonya'da Moğol mücadeleleriyle birlikte Şintoizm güçlenmeye başlamıştır. Savaşın yapıldığı alanlarda tarıma zarar verildiği için üretim düşmüş, halk fakirleşmiştir.¹⁴

2.Savaşın İzleri

Moğol İmparatorluğu, uyguladığı yayılma siyasetiyle topraklarını genişletirken zapt ettiği bölgeleri yakıp yıkmış, kıyım yapmıştır. Kubilay Han'ın Japonya seferlerinde de askerler geri çekilirken tahribatta bulunmuştur. Japonya seyahatinde bu savaşın izlerinin bulunduğu yerlerde çekilen fotoğraflardan örnekler verilecektir.

- **Hakozaki Tapınağı**

Resim 1

¹³ Rossabi, a.g.e, s.207.

¹⁴ Burak Çınar, Moğolların İkinci Japonya Seferi: Kyushu 1281, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, sayı.10, Bahar, 2009, Ankara, s. 50.

Huriye Şen

Resim 2

Hakozaki Tapınağı, Ohita'daki Usa Tapınağı ve Kyoto'daki İwashimuzu Tapınağı ile birlikte Japonya'nın ulusal güvenliği için adaklar adanan ve dualar edilen üç büyük Hachiman tapınağından biridir. 923 yılında kurulan tapınak 1274 yılında birinci Moğol istilasında yakılmıştır. 1546 yılında tekrar inşa edilmiştir.¹⁵

Resim 3

¹⁵ Hakozaki Tapınağı girişinde yer alan İngilizce-Japonca bilgilendirme yazısı.

Huriye Şen

Hakozaki Tapınağı bahçesinde bulunan Moğol savaş gemilerine ait olduğu söylenen taş çapa. Üzerinde Koan 4. Yılı'nın 5. ayı ile ilgili bilgi vermektedir.

Resim 4

Huriye Şen

Genko efsanesi, Hachiman ve diğer ata tanrılarının Moğol istilasını sona erdirmek için Japonların kutsal korumaları altına almalarıyla ilgili bir şarkıdır. O bölgede yaşayan Japonlar şarkıyı söylemektedir. Şarkının sözleri;

*“Dört yüz ülke ve daha fazlasından
Yüzlerce düşman göründü,
Ufukta ulusa karşı bir tehlike göründü
Dördüncü Koan yılında.
Korkumuz ne olmalı?
Aramızdan Kamakura askerleri çıkacak,
Askeri disiplin adaleti,
Haykırarak tüm dünyaya göstereceğiz.
Tatar kıyılarından gelen barbarlar,
Nedir bu Moğol Badosu,
Kibirli ve cüretkar yoldaşlar,
Onların semasının altında durmayacağız.
Ordularımız ileriye atıldılar
Anavatanımız uğruna,
Vatanımız için hazırladığımız
Nippon kılıçlarımızı denemek üzere,
Tsukushi sularına doğru
Seller ve dalgalar arasında ilerliyoruz;
İman dolu ve güçlü bedenlerimizle
Ölürsek ve bir mezarımız olursa,
Ölerek, uğrunda öldüğümüz yurdumuzun
Koruyucu Tanrıları oluruz,
Hakozaki'nin tanrısına and olsun*

*Ki o saf bir kalbin ne olduğunu bilir.
Gökyüzü öfkeyle kabarır ve
Okyanus dalgalarıyla harabeye döner;
Bize kötülük yapmaya gelenler,
Binlerce kişilik Moğol ordusu,
Deniz yosunlarının arasında batar ve helak olur,
Bu kalabalıktan yalnızca üç kişi sağ çıkar,
Gökyüzü birden açılır ve ay ışığı
Ghenkai Denizi üzerinden parlar”¹⁶*

- **Genko Historical Museum**

Resim 5

¹⁶ James Delgado, Kubilay Han'ın Kayıp Donanması, çev. Merve Tosun, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2017, s28-29.

Huriye Şen

Moğollar ait asker kıyafeti, miğfer, üzengi gibi askeri araç gereçlerin, savaş haritalarının, Japon silahlarının sergilendiği Genko Historical Museum.1986 yılında inşa edilmiştir. Müzede haritalar, savaşı anlatan resimler, kalıntıların fotoğrafları da yer almaktadır.

Resim 6

Huriye Şen

Resim 7

Resim 8

Genko Historical Museum’da sergilenen Moğol zırhı

Sonuç

Ögedey zamanında Kore zapt edilmiş, Kubilay döneminde de Kuzey Çin hâkimiyet altına alınca Moğol Kağanlığı Japonya ile ilgilenmeye başlamıştır. Önce diplomatik yollarla tabiiyet isteyen Kubilay, Japonlardan istediği cevabı alamayınca 1274 ve 1281 yıllarında sefer düzenleyerek Japonya üzerine ordular göndermiştir. Her ne kadar güçlü bir orduya sahip olsa da yetersiz ikmal desteği, hava şartları gibi nedenlerden dolayı Moğollar bu seferlerde başarısız olmuşlardır.

Kubilay'ın Japonya seferleri hakkında yapılan araştırmalar son dönemlere kadar yetersiz kalmıştır. Ancak son dönemlerde gerek Japon araştırmacıların, gerek batılı araştırmacıların ilgi odağı olmaya başlamıştır. Japonya'da su altı araştırmalarında bulunan ve Moğollara ait olduğu düşünülen gemi kalıntıları bu konudaki araştırmalar için umut vericidir.

Savaşa ev sahipliği yapan, Moğol saldırılarına maruz kalan Japonya'nın Kyushu adası Fukuoka bölgesi Hakata çevresi açık hava müzesi gibidir. Japonların Moğollara karşı koymak için yaptıkları Genko Borui denilen savunma duvarlarının kalıntıları, Genko Historical Museum'da sergilenen Savaş araç gereçleri bu dönemi araştırmaya çalışan bizlere ışık tutmaktadır.

Kaynaklar

ÇINAR, Burak, 2009, Moğolların İkinci Japonya Seferi: Kyushu 1281, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, sayı.10, Ankara.

DELGADO, James, 2017 Kubilay Han'ın Kayıp Donanması, çev. Merve Tosun, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul,

EBERHARD, W. 1992, Uzak Doğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

GROUSSET, Rene, 2014, Bozkır İmparatorluğu, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

KİTAOKA, Masatoshi, 2017, 蒙古襲来の真実(Moğol İstilasının Gerçekleri), V2 Solution Books, Japan.

KOÇ, Dinçer, 2018, Cengiz Han Sonrasında Moğollar, edit. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

ROSSABİ, Morris, 2015, Kubilay Han, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck'ın Urfa Faaliyetleri

Fusun Çoban Döşkaya*

ORCID Id: 0000-0001-8121-4139

Öz

1810 yılında ABD'nin Connecticut eyaletinde kurulan American Board (ABCFM), tüm dünyada etkili olmuş bir misyonerlik teşkilatıdır ve Osmanlı devletinde faaliyet gösteren Amerikan Protestan misyon örgütlerinin en büyüğü ve önemlisidir. Osmanlı'daki eğitim faaliyetlerine 19. yüzyılda başlayan American Board, kendisine hedef kitle olarak gayrimüslimleri seçmiştir. Amaç, Katolik, Gregoryan veya Ortodoks olan Hristiyanları, Protestanlığa döndürmektir. Amerikan Board'un Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri, 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda, "Batı Türkiye", "Merkezi Türkiye" ve "Doğu Türkiye" olmak üzere üç çalışma misyonuna bölünmüştür. Yönetimde kolaylık sağlaması için misyonlar da istasyonlara ayrılmış ve yapılanmanın alt basamaklarında ise uç/dış-istasyonlar yer almıştır.

ABD'nin misyonerlik faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini hızlandırmış ve Amerikan hegemonyasının dünyanın her tarafına yayılmasını sağlamıştır. Ermeni meselesinin oluşumunda ve bu meselenin günümüze kadar sürmesinde ABD'nin misyonerlik faaliyetleri önemli role sahiptir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Amerikan Board'un Osmanlı ve Türkiye'deki yapılanması hakkında bilgi verilecektir. Board arşivlerinin eğitim misyonerliğindeki önemini göstermek için ikinci bölümde, Amerikan Board'un Yakındoğu Misyonu'nun Osmanlı'daki üç çalışma bölgesinden biri olan 'Merkezi Türkiye Misyonu'na gönderilen Amerikalı kadın misyoner Corinna Shattuck üzerinde durulacaktır. Amerikalı Misyoner kadınların yazdıklarının incelenmesi, Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini detaylı bir şekilde anlattıkları belgeler olmaları bakımından ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: fcdoskaya@hotmail.com

günlük hayatı, gelenek görenekleri gösterdikleri ve içeriden birinin anlatılarını, korkularını hayallerini aktardıkları için çok önemlidir. Board'un önemli kadın misyonerlerinden biri olan Corinna Shattuck bu amaçla seçilmiştir.

Corinna Shattuck ve onun Urfa faaliyetleri özelinde Board'un eğitim misyonerliğinin sonuçlarının irdelendiği bu çalışmada, 1895 Ermeni isyanında ve sonrasında yaşananlarda Corinna Shattuck'ın rolü anlatılmaktadır. Corinna Shattuck'un öncelikli olarak Urfa faaliyetlerinin ve kaleme aldığı eserlerinin irdelendiği ikinci bölümde asıl vurgu Emily Clough Peabody'nin Corinna Shattuck biyografisindedir. Bunun sebebi "Dâhili Kadın Misyonları Birliği" (WBMI) tarafından 1913 yılında basılan bu kitabın Amerikan bakış açısı ile tarihi olayları nasıl yansıttığını ve bir misyoner kadını nasıl yücelttiğini göstermektir. Tabii ki, Shattuck'un kahramanlığının, körler için yaptığı çalışmaların, Hristiyan inancının ve üstesinden geldiği söylenen büyük zorlukların detaylandırılmasının bir sebebi vardır. Onun yaşam öyküsü diğer Amerikalı misyonerlere ilham vermek için, anlatıları ise Ermenilerin iddialarını meşrulaştırmak için kullanılmaktadır. Bu nedenle, Corinna Shattuck ve Amerikan Board'un misyonerlik faaliyetleri içerisinde kurulan Urfa Körler Okulu özel ilgiyi hak etmekte ve araştırılması gereken ana konular arasında yer almaktadır. Diğer misyonerler gibi, Corinna Shattuck da dini çalışmalar, sosyal ya da ekonomik faaliyetlerle Ermenileri etkilemiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını teşvik etmiştir. Sonuç olarak, onun bölgedeki misyonerlik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin dağılmasını hızlandırmakta yardımcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler Amerikan Board, Misyonerlik, Corinna Shattuck, Urfa, Ermeniler

The American Board and the Oorfa Activities of Missionary Corinna Shattuck

Abstract

The American Board of Commissioners for Foreign Mission, founded in Connecticut in 1810, briefly known as ABCFM or the American Board, was the largest American Protestant missionary organization active in the Ottoman State and the US in the nineteenth century. ABCFM was the first organized missionary society in the US and was founded with the goal to spread Christianity worldwide.

The American Board missionary activities in Anatolia were divided into three operating missions as "Western Turkey Mission," "Central Turkey Mission" and "Eastern Turkey Mission" at the annual meeting held in Harpoot in 1860. To make administration easy, the missions were divided into the stations, and stations were divided into the outer stations. The writings of the missionaries today are considered as the fundamental sources for the history of the places where the Board operated. Therefore, this study gives information about the activities of ABCFM in Ottoman State and Turkey and concentrates on American missionary Corinna Shattuck's activities in Urfa to emphasize the importance of missionary studies on education and the importance of the Board archives for historical analysis.

Within the study, a general reading of Corinna Shattuck's works and her representation from an American point of view is done to highlight her role in the Armenian uprising of the 1895 and its aftermath. Within the analysis of Corinna Shattuck, primarily her representation in Emily Clough Peabody's missionary biography entitled Corinna Shattuck: Missionary Heroine, is used. Of course, the reason of highlighting Shattuck's heroism, her work for the blind, her Christian faith and detailing the great difficulties

she had overcome, has a reason. Her life story is used to inspire other American missionaries, and her narratives are used to legitimize the claims of the Armenians. Therefore, Corinna Shattuck and the school for the blind, she has established within the missionary activities of the American Board, deserve special attention and are among the main facts to be investigated. Like other missionaries, Corinna Shattuck through religious works, or by social or economic activities, has affected the Armenians and encouraged them to riot against the Ottoman government. As a result, her missionary activities in education in the region helped in quickening the dissolution of Ottoman State.

Keywords: American Board, Missionary, Corinna Shattuck, Oorfa, Armenians.

Деятельность Американского Совета и Коринны Шаттак, Американского Педагога И Миссионера, В Урфе

Резюме

Образованный в 1810 г. в штате Коннектикут в США Американский совет уполномоченных по иностранным делам (ABCFM) явился влиятельной во всем мире миссионерской организацией, которая возглавляла действовавшие в Османской империи американские протестантские миссионерские организации и была самой главной из них. Начав с XIX века свою образовательную деятельность, Американский совет в качестве своей основной целевой аудитории выбрал немусульманское население и преследовал цель превращения последователей католицизма, грегорианства и православия в протестантов.

Миссионерская деятельность Совета в Анатолии началась с ежегодного собрания в Харпуте в 1860 г., где были сформированы миссии в “Западную Турцию”, “Центральную Турцию” и “Восточную Турцию”. Для удобства управления эти миссии были также разделены на станции, на нижних ступенях структуры которых находились отдаленные из них. Следует отметить, что миссионерская деятельность США способствовала ускорению развала Османской империи и распространению американской гегемонии по всему миру, также как велика ее роль в возникновении армянского вопроса, существование которого протянулось до наших дней.

В первой главе данного исследования представлены сведения об Американском совете в Османской империи и Турции. Вторая часть посвящена значению архивов Совета в образовательном миссионерстве, а в третьей части рассказано об американской женщине-миссионере Коринне Шаттак, посланной в одну из трех миссий Американского совета на Ближнем Востоке в Османской империи – в миссию “Центральной Турции”. Исследование записей американских женщин-миссионеров очень важно с точки зрения детального изучения деятельности американских миссионеров, их повседневной жизни, традиций и обычаев, а также мечтаний и страхов,

поведанных “изнутри”. Именно с этой целью была выбрана одна из значимых женщин-миссионеров Совета – Коринна Шаттак.

Данное исследование раскрывает роль Коринны Шаттак в армянском восстании 1895-го года и в его последствиях. В одной из частей данной работы, которая раскрывает ее деятельность в Урфе и написанные ею произведения, основной акцент делается на ее биографии пера Эмили Клаф Пибоди в изданной в 1913 году Женским советом миссий внутренних дел (WBMJ) книге, в которой нашли отражение описания событий через призму американского восприятия и восхваления роли женщин-миссионеров. Безусловно, детализация героизма Шаттак, ее деятельности в помощь незрячим и распространении христианства, а также трудностей, через которые ей пришлось пройти, была не без причин. История ее жизни призвана вдохновлять других американских миссионеров, в то время как рассказанные ею события используются для легитимизации требований армян. По этой причине, Школа для незрячих в Урфе, основанная в результате деятельности К. Шаттак и Американского совета, привлекает особое внимание, и описание ее работы также нашло свое место в данном исследовании. Религиозные, социальные или экономические достижения Шаттак, как и других миссионеров, оказали большое влияние на армян и сподвигли их на восстания против Османского государства. Таким образом, ее миссионерская деятельность в сфере образования привела к ускорению развала Османской империи.

Ключевые слова: Американский совет, миссионерство, Коррина Шаттак, Урфа, армяне

Giriş

1810 yılında ABD'nin Connecticut eyaletinde kurulan Amerikan Board¹ (American Board of Commissioners for Foreign Missions) (ABCFM), tüm dünyada etkili olmuş bir misyonerlik teşkilatıdır ve Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Amerikan Protestan misyon örgütlerinin en büyüğü ve önemlisidir. Amerikan Board'un Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri, 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda, *Batı Türkiye*, *Merkezi Türkiye* ve *Doğu Türkiye* olmak üzere üç çalışma misyonuna bölünmüştür. Yönetimde kolaylık sağlaması için misyonlar da istasyonlara ayrılmış ve yapılanmanın alt basamaklarında ise uç/dış-istasyonlar yer almıştır.

Bu çalışma, Amerikan Board'un Osmanlı ve Türkiye'deki yapılanması, Amerikalı kadın misyonerler ve Merkezi Türkiye Misyonunun merkezi olan Antep istasyonuna bağlı bir dış istasyon olan Urfa'da görev yapan ve görev yaptığı sırada buranın tek Amerikalı kadın misyoneri olan, Corinna Shattuck (1848-1910) ve onun Urfa'daki faaliyetleri hakkındadır.

Çalışmada Amerikan Board hakkında bilgi verildikten sonra Amerikalı kadın misyonerlerden Corinna Shattuck hakkında bir inceleme yapılacaktır. Söz konusu çalışma ile sistematik bir şekilde 1895 yılında ortaya çıkan Ermeni isyanı öncesinde ve sonrasında yaşananlarda Board'un oynadığı rol gösterilmeye çalışılacak, Corinna Shattuck örneği özelinde Board'un eğitim misyonerliğinin sonuçları gösterilecektir.

1. Amerikan Board'un Osmanlı Anadolu'su ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Misyonerlik Faaliyetlerinin Ana Hatları

Misyonerler sadece dini bilgilere sahip kişiler değildirler. Görevlendirildikleri bölgenin sosyolojik ve kültürel durumunu araştıran, tarihini ve siyasi yapısını bilen veya inceleyip öğrenebilecek kapasitede olan kişilerdir. Görevlendirildikleri toplumun özelliklerini araştırır ve devletlerine bilgi ulaştırırlar.

¹ Orijinal adı "American Board of Commissioners for Foreign Missions" olan örgüt, akademik çalışmalarda ABCFM, Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği, Amerikan Board, Amerikan Kurul, Amerikan Bord Heyeti veya Bord gibi kısaltmalarla yer almaktadır. Bu makalede Amerikan Board ve/ya Board tanımlaması kullanılmaktadır.

1810 yılında Massachusetts'deki Williams College öğrencileri tarafından kurulan ABCFM (Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği), ABD'deki ilk organize misyonerlik topluluğudur.² Aynı zamanda yabancı misyonlara adanmış “ilk başarılı Kuzey Amerika Kurumu” olan Amerikan Board'un hedefi Hristiyanlığı dünyaya yaymaktır.³ Board'un İcra Komitesi (Prudential Committee) tarafından 1928 tarihinde onaylanıp basılan *Amerikan Board'un Misyon ve Misyonerlerinin El Kitabı* 'nda da belirtildiği gibi Board'un amacı “Hristiyanlık bilgisinden mahrum kalanlara Hristiyanlığın esaslarını yaymak için yollar ve araçlar bulmak ve uygulamaktır.”⁴

“Yasal olarak 1812'de kurulan ABCFM, ... 1819 yılında Doğu Akdeniz'e ilk misyonerleri göndermiş, ... 1850 yılına kadar 157

² Missionary Research Library Archives: Section 12 Finding Aid for American Board of Commissioners for Foreign Missions Records, 1878 – 1958. s. 2 [Misyoner Araştırması Kütüphane Arşivi: Bölüm 12 Amerikan Board Kayıtlarını Bulma Yardımcı Malzemesi 1878-1958]

http://library.columbia.edu/content/dam/libraryweb/locations/burke/fa/mrl/ldpd_4492650.pdf s. 2. Erişim: 10/10/2017.

³ Ülkemizde Amerikan Board hakkında yapılan önemli çalışmalardan bazıları için bkz.: Ayşe Aksu, Robert Kolej'in İzinde: Türkiye'de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017; Erdal Açıkse, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, TTK Yayınları, Ankara, 2003; Erdal Açıkse - Rahmi Doğanay, Amerika'nın Yüzyıllık Ortadoğu Hayali: Chester Projesi, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2010; Gülbadi Alan, Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, TTK Yayınları, Ankara, 2008; Mithat Aydın, Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2008; Ali Rıza Bayzan, Küresel Vaftiz: Misyoner Örgütlerin Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerini Hristiyanlaştırma Operasyonu, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul, 2004; Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul, 1989; Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Bilim Basın Yayınları, İstanbul, 2005; Ayhan Öztürk, Özgür Yıldız, Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938), Arka Oda yayınevi, Kayseri, 2007; Özgür Yıldız, Anadolu'da Amerikan Okulları, IQ Yayınları, İstanbul, 2011; Özgür Yıldız, Anadolu'da Amerikan Misyonerleri, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015; Dilşen İnce Erdoğan, “Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007; İdris Yücel, “Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005; İdris Yücel, “Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

⁴ Board'un bu amacı daha önce basılmış olan diğer el kitaplarında da tekrarlanmıştır. Handbook for Missions and Missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Enlarged and Revised Edition Adopted by the Prudential Committee, 1928. s. 7.

yetkilendirilmiş misyonere destek sağlamıştır.”⁵ Board, 1870 yılından sonra en baştan beri temelini oluşturan “cemaatleri bağımsız sayan kilise yanlısı” (congregationalist) yapısı ile faaliyetlerine devam etmiştir.⁶ Başlangıçtaki hedefi Amerikan yerlilerini ve Amerika kıtasındaki Katolikleri Protestanlaştırmaktır ancak hedef daha sonraları “bütün dünyayı Protestanlaştırmak” olarak değişmiştir.

Amerikan Board Osmanlı’ya misyoner göndermeye karar verdiğinde Osmanlı Devleti dünyanın en büyük güçleri arasındadır. Board, Müslümanları Protestanlaştıramayacağına hükmedince kendisine hedef kitle olarak gayrimüslim halk kesimini seçmiştir. Amaç, Katolik, Gregoryan ya da Ortodoks olan Hristiyanları, Protestanlığa döndürmektir. Önceleri Rumlar üzerine yoğunlaşmış ise de Rum Ortodoks kilisesinin karşı koyması ile beklenen netice elde edilememiş ve Ermeniler üzerine gidilmiştir.⁷ Gerçek amaç kendi çıkarlarına göre davranacak kişileri yetiştirmek ve gayrimüslim azınlığı Osmanlı hükümetine karşı kıskırtmaktır.⁸

Board Teşkilatı’nın Anadolu’daki eğitim faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönem 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. 1860 yılında Harput’ta yapılan yıllık toplantıda Anadolu’daki misyonerlik faaliyetleri daha da kurumsallaştırılmış ve misyonlar belirli bir hiyerarşik yapı içerisinde coğrafi bölgeler göz önüne alınarak üç grup altında toplanmıştır.⁹

⁵ Missionary Research Library Archives: Section 12 Finding Aid for American Board of Commissioners for Foreign Missions Records, 1878 – 1958. http://library.columbia.edu/content/dam/libraryweb/locations/burke/fa/mrl/ldpd_4492650.pdf s. 2 Erişim: 10/10/2017.

⁶ American Board of Commissioners for Foreign Missions archives, 1810-1961: Guide. Houghton Library, Harvard College Library. <http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/~hou01467> s. 3 Erişim: 10/10/2017.

⁷ Ermeni kimliği ve Büyük Ermenistan Projesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Salim Cönce, “Büyük Ermenistan’ı Kurma Projesi”, Ermeni Araştırmaları Sayı 1, 2001, s. 87-107; Salim Cönce, “Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (Subatan/Kars 17–21 Haziran 1991). Ankara, 1992.

⁸ Daha detaylı bilgi için bkz: Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1988; Erol Güngör, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

⁹ Batı Türkiye, Merkezi Türkiye, Doğu Türkiye diye üç çalışma misyonuna bölünmüştür. Batı Türkiye Misyonu İstasyonları: İstanbul, Trabzon, Merzifon, Sivas, Kayseri, Bursa, İzmir

Merkezi Türkiye (eski adıyla Güney Ermenistan)- İstasyonları: Antep, Maraş, Adana, Saimbeyli (Haçin), Halep, Tarsus, Urfa

Doğu Türkiye (Kuzey Ermenistan) İstasyonları: Harput, Erzurum, Mardin, Bitlis ve Van’dır.

Batı Türkiye Misyonu'nun idari merkezi İstanbul, Merkezi Türkiye Misyonu'nun merkezi Antep, Doğu Türkiye Misyonu'nun merkezi ise Harput olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Board Türkiye'deki okullarının çoğunu kapatmış, misyoner sayısını azaltmış ve ülkede kalan okul, hastane ve yayınevi gibi kurumlarını Türk laik düzeni içerisine dâhil etmiştir. Bu yıllardan sonra Türkiye'de Board'un dini olan görüntüsü laik görüntüye bürünmüştür.¹⁰ 1924 yılında Batı, Merkezi ve Doğu Türkiye misyonları "Türkiye Misyonu" altında toplanmıştır.¹¹ 1928 yılına gelindiğinde Board'un Türkiye'de sekiz yerde üç hastanesi ve sekiz okulu bulunmaktaydı. 1920'lerden 1960'lara kadar olan dönem Board'un "adaptasyon ve yeniden yapılanma" (yeniden uyarlanma ve yapılanma) dönemi olarak adlandırılmıştır.

1957 yılında "İsa Birleşik Kilisesi" (United Church of Christ), iki Protestan kilise olan Evanjelist ve Protestan kilisesinin ve cemaatleri bağımsız sayan kilise yanlısı (Congregationalist) Hristiyan kiliselerinin genel konseylerinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Bundan sonra 1961 yılında İsa Birleşik Kilisesi'nin misyon programı olan "Birleşik Kilise Dünya Misyonerlik Kurulu" (United Church Board for World Ministries) yani UCBWM, ile Uluslararası Misyonerlik Kurulu (the Board of International Missions) birleşmiş ve ABCFM'nin yerini almıştır. 29 Haziran 1961 tarihinde resmi olarak ABCFM sonlandırılmıştır.

1960-1992 yılları arası UCBWM personel ve misyonerlerinde zayıfların verildiği bir dönemdir. Aleni bir şekilde bu dönemde Board kurumlarının Türk mülkiyeti ve idaresine transfer edilme politikası güdülmüştür. Ancak 1961 yılından 2000 yılına kadar UCBWM Ofisi Türkiye'de "Amerikan Board Heyeti" adını (kısaltması ABH) kullanmaya devam etmiştir.¹²

1968 yılında Board'un mülklerini güvence altına almak amacıyla Sağlık ve Eğitim Vakfı (SEV) kurulmuştur. Aynı vakıf 1998 yılında var olan Board kurumlarının (Tarsus Amerikan Koleji, Üsküdar Amerikan

¹⁰ American Board Timeline <http://www.dlir.org/images/stories/dlir/arit/timeline2.pdf> Erişim: 10/10/2017.

¹¹ Bahsedilen Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci ve Board misyonlarındaki hedef kitlenin dönüşümü hakkında detaylı bilgi için bkz. İdris Yücel, "A Missionary Society at the Crossroads: American Missionaries on the Eve of the Turkish Republic", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, C 8, S 15, s. 51-68, 2012.

¹² Missionary Research Library Archives: Section 12 Finding Aid for American Board of Commissioners for Foreign Missions Records, 1878 – 1958. http://library.columbia.edu/content/dam/libraryweb/locations/burke/fa/mrl/ldpd_4492650.pdf s. 2 Erişim: 10/10/2017.

Koleji, İzmir Amerikan Koleji, Redhouse Basımevi ve Gaziantep Amerikan Hastanesi) tüm idari ve finansal kontrolüne sahip olmuştur.

1 Temmuz 2000 tarihinde UCBWM, İsa Birleşik Kilisesi'nin dört sözleşmeli papazlığından biri olan "Evrensel Kilise İdaresi" (Wider Church of Ministries) haline gelmiştir.¹³

2010 yılında ise önceki tüm Board kurumlarının resmi sahipliği SEV vakfına geçmiştir. Günümüzde Board, "İsa Birleşik Kilisesi'nin, Evrensel Kilise İdaresi'nin irtibat bürosu olarak faaliyetlerine devam etmekte" ve "insani yardım projelerini yürütmek amacıyla SEV idaresi ile işbirliği yapmaktadır."¹⁴

1810-1961	ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions) (Amerikan Board)
1961-2000	UCBWM ¹⁵ (United Church Board for World Ministries) (Birleşik Kilise Dünya Misyonerlik Kurulu)
2000- Günümüz	Wider Church of Ministries (Evrensel Kilise İdaresi)

Tablo1: Amerikan Board'un günümüze kadar almış olduğu isimler

2012 yılı Nisan ayı itibariyle, "ABCFM'nin idari makamının" tarihi olarak devamı niteliğinde olan, Türkiye'deki Amerikan İlmi Araştırmalar Enstitüsü (ARIT), kütüphanenin ve Amerikan Board Heyeti arşivlerinin koruyucusu/emanetçisi olmuştur. Kütüphane

¹³ Missionary Research Library Archives: Section 12 Finding Aid for American Board of Commissioners for Foreign Missions Records, 1878 – 1958. http://library.columbia.edu/content/dam/libraryweb/locations/burke/fa/mrl/ldpd_4492650.pdf s. 2. Erişim: 10/10/2017.

"Wider Church of Ministries" ifadesi Türkçe'ye "Genişletilmiş Kilise Papazlığı" olarak da çevrilebilir.

¹⁴ American Board Timeline <http://www.dlir.org/images/stories/dlir/arit/timeline2.pdf> Erişim: 10/10/2017.

¹⁵ 1960 yılından sonra UCBWM ofisi Türkiye'de "Amerikan Board Heyeti" (kısaltması ABH) adını kullanmaya devam etti. <http://www.dlir.org/images/stories/dlir/arit/timeline2.pdf> Erişim: 10/10/2017.

kaynakları ARIT'in Arnavutköy'de bulunan İstanbul Merkezi'ndedir ve bilim insanları tarafından başvurulabilir.¹⁶

Amerikan İlmi Araştırmalar Enstitüsü, (ARIT) 13 Mart 1963 tarihinde Washington'da Amerika Birleşik Devletleri'nin önde gelen üniversitelerinin temsilcileri tarafından kurulmuştur. Hukukî varlığı Amerika Birleşik Devletleri'nin New York kentinde 17 Haziran 1964 tarihinde tescil edilmiştir ve vergiden muaf, kâr amacı gütmeyen bir bilim kurumudur.¹⁷

Board Koleksiyonu, Board'un faaliyet gösterdiği yerlerin tarihleri hakkında temel kaynaklardan olması bakımından çok önemlidir. Bu açıdan ARIT kütüphanesinin Amerikan Board belgelerini belirli projelerden fon ve kaynak bularak dijital ortama aktarma işleminin devamı konusu araştırmacıların erişiminin kolaylaşması ve mikrofilmlerin zarar görmemesi açısından önemlidir. Arşivin önümüzdeki yıllarda tamamının internetten araştırmacılarla paylaşılacağı duyurulmuştur.¹⁸

2. Amerikalı Kadın Misyonerler

Amerikan Board'un genel yapılanmasında kadın misyonerlerin rolü ve dolayısıyla kadınlara yönelik faaliyetler önemlidir. Ancak kuruluşunun ilk yıllarında Board içerisinde bekâr kadınların misyoner olarak denizaşırı ülkelere gitmesi işine sıcak bakılmamış ve sadece evli kadınların yani misyoner eşlerinin bu iş için uygun olduğu düşünülmüştür. Daha sonraları, misyoner eşlerinin gidilen ülkede aile hayatları ve bireysel davranışları ile oradaki topluma örnek oldukları gözlemlenmiştir. Yanında eşi olan misyonerler toplum tarafından kısa sürede benimsenmiş ve tehditlere daha az maruz kalmışlardır. Bu gibi sebeplerden dolayı Amerikan Board, kadın misyonerlerin misyon çalışmalarında görev almasını 1830 yılında kabul etmiştir.

İlk başlarda Amerikalı Protestan kadınlar ülkeleri dışındaki misyonerlik faaliyetlerine gönüllü dernekler kurmak yoluyla katkı vermişlerdir. Sonraları misyonerlik faaliyetlerine katkı sağlamak için yerel gruplar ve topluluklar oluşturmuşlardır. Bu kadın örgütleri, erkekler

¹⁶ American Board of Commissioners for Foreign Missions archives, 1810-1961: Guide. Houghton Library, Harvard College Library. <http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/~hou01467> s. 5. Erişim: 10/10/2017.

¹⁷ Arnavutköy'de bulunan ARIT İstanbul şubesinin 1 Aralık 2017 tarihi itibarıyla İstiklal Caddesi No. 181, Beyoğlu adresinde, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) bünyesinde hizmet vereceği ilan edilmiştir.

¹⁸ Amerikan Board Heyeti'nin arşiv belgelerinin bir kısmına internetten "Uluslararası Araştırma için Dijital Kütüphane" (Digital Library for International Research) (DLIR) adresinden ulaşılabilir. <http://ccat.sas.upenn.edu/ARIT/Library.html> Erişim: 10/10/2017.

tarafından yönetilen kilise topluluk veya örgütlerinin gözetimi ve kontrolü altında olan yardımcı kuruluş niteliğinde olmuştur. Örneğin Kadın Board'larının en büyüğü olan ve 1868 yılı Ocak ayında Boston Massachusetts'te tüzel kişilik kazanan "Kadın Misyon Cemiyeti" WBM (Women's Board of Missions), aynı yılın Ekim ayında Chicago Illinois'de kurulan "Dahili Kadınlar Cemiyeti" WBMI (Woman's Board of Missions of the Interior) ve 1873 yılında California San Francisco'da kurulan WBMP (Woman's Board of Missions for the Pacific)¹⁹, misyon işlerindeki yönetim sorumluluklarını 1 Ocak 1927 yılında Amerikan Board'a devretmiş ve bu işlere destek sağlamak için katkı verecek kişileri arama işine son vermişlerdir.²⁰

Amerikan Kadın Board'ları Amerikan Board ile bağlantılı fakat ayrı kurumlar olarak 1868-1936 yılları arasında varlık göstermişlerdir. Bu kadın örgütleri, özellikle kız çocuklarının yetiştirilmesi için büyük çaba içine girmiş ve yatılı veya diğer kız okullarına öğretmen yetiştirmişlerdir. Bu kurumlar, ilerleyen zamanlarda, kendilerine hedef olarak sadece misyoner kadın yetiştirmeyi değil, aynı zamanda misyonerlerinin faaliyet gösterdiği bütün bölgelerdeki kadınların eğitilmesi gibi daha büyük bir hedef belirlemişlerdir.²¹ Kadın Misyonları Birliği'nin amacı Amerikalı kadın misyonerlere daha fazla para ve destek sağlamak ve kadınlar arasındaki Hristiyanlık bilincini arttırmak olarak özetlenebilir. Amerikan misyonerliğindeki kadın dayanışmasının sonucunda misyoner kadın sayısı ve bu kadınların almış oldukları maaşlar artmış, erkek misyonerlerin ulaşamadığı evlere girilmiş ve kadınların eğitilmesi feminist hareketin doğmasına neden olmuştur.

Kadın misyonerler, üzerinde çalıştıkları toplumların değer yargıları nedeniyle erkek misyonerlerin ulaşamadıkları kadınlara ulaşabilmiş ve erkek misyonerlere karşı oluşan tepkilerin önüne geçmişlerdir. Misyoner erkeklerin yaptıkları bütün işleri yapmalarına, çektikleri onca sıkıntı ve gösterdikleri başarılarla rağmen, erkek misyonerlerle kıyaslandıklarında Board tarafından hep ikinci planda görülmüş ve daha az ücret almışlardır.

¹⁹ Bu kadın örgütleri kadınlar tarafından yönetiliyorlardı ve Board'a bağlıydılar. Asla bağımsız kuruluşlar değillerdi. Ancak kendi misyonerlerini seçebiliyor ve onlara para kaynağı sağlayabiliyorlardı. Sadece bekâr kadın misyonerleri görevlendirebiliyorlardı, diğerlerinin görevlendirilmesi yine Board tarafından yapılıyordu.

²⁰ Handbook for Missions and Missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Enlarged and Revised Edition Adopted by the Prudential Committee, 1928. s. 7.

²¹ Kadın Boardları hakkında detaylı bilgi için bkz.; Priscilla Stuckey-Kauffman, "Women's Mission Structures and the American Board", http://www.ucc.org/about-us_hidden-histories-2_womens_mission_structures_and_the_american_board Erişim: 10/10/2017.

Misyoner kadınlar, misyon bölgelerinde ilerleyen yıllarda görev alacak olan kadınları yetiştirecek elemanlar olarak görüldükleri için titizlikle seçilmiş ve detaylı bir eğitimden geçmişlerdir. Kadın misyoner adaylarına, kadın misyoner okullarında Hz. İsa sevgisi verilmiş ve bunun yanı sıra bu adaylar (özne-yüklem uyumu bakımından önerdiğim ifade eklenmeli) ev işleri, annelik, el işi ve öğretmenlik gibi konularda eğitime tabii tutulmuşlardır. Yüksek moral gücü veren ve dayanma azmi aşılayan bu kurumlar da Board ile bağlantılıdır. Kadın misyoner yetiştiren en önde gelen okullar; Mount Holyoke Missionaries, Utica Female Seminary, Wellesley Koleji, Abbott Female Seminary ve Boston Female Society'dir.²² Kadın misyonerler bu okullarda aldıkları eğitimle “dünyanın geri kalmış karanlık bölgelerini Hristiyanlık ile aydınlatmak” amacıyla yola çıkmışlardır.

Amerikan Board misyonerlerinin faaliyetlerinin Anadolu'da hem kalıcı olması hem de geniş alanlara yayılmasında Amerikalı kadın misyonerlerin rolü büyüktür. Osmanlı'daki Amerikalı misyoner kadınların profili diğer çoğu bölgede de olduğu gibi, misyoner eşinin yanında gelen evli kadınlar, Amerika'dan görev yerine gönderilen bekâr kadınlar ve misyoner ailenin kızı olarak Osmanlı topraklarında doğan kadınlar olmak üzere üçe ayrılır. Osmanlı'da faaliyet gösteren Amerikalı misyoner kadınlar, üzerlerinde çalıştıkları toplulukları etkilemede ve rol modelleri olmada başarılı olmuşlardır. Osmanlı halkının davranışlarını, aile yapısını, kendi ülkeleri ile karşılaştırmışlardır.

Kadın misyonerlerin en faal olduğu 19. yüzyılın son çeyreği Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin “hasat mevsimi” olarak adlandırılmaktadır ve Ermeni ayaklanmalarının çıktığı döneme denk düşmektedir.²³ ABD'nin misyonerlik faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini hızlandırmış ve Amerikan hegemonyasının dünyanın her bir tarafına yayılmasını sağlamıştır. Ermeni meselesinin oluşumunda ve bu meselenin günümüze kadar sürmesinde ABD'nin misyonerlik faaliyetleri önemli role sahiptir.

Amerikalı Misyoner kadınların yazdıklarının incelenmesi, Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini detaylı bir şekilde anlattıkları belgeler olmaları bakımından ve günlük hayatı, gelenek görenekleri gösterdikleri ve içeriden birinin anlatılarını, korkularını hayallerini aktardıkları için çok önemlidir. Bu yüzden çalışmanın ikinci kısmında bir örnek sunabilmek için Board'un önemli kadın misyonerlerinden biri olan Corinna Shattuck üzerinde durulacaktır.

²² Board görevlendireceği personellerinin eşlerini genellikle bu okullardan seçmiştir.

²³ Detaylı bilgi için bkz: Frank Andrews Stone, Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları, çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

Emily Clough Peabody, *Corinna Shattuck: Missionary Heroine* (Corinna Shattuck: Misyoner Kadın Kahraman) başlıklı biyografisinde Corinna Shattuck'ın yaşam hikâyesini kaleme almıştır. Kitap “Dâhili Kadın Misyonları Birliği” (WBMI) tarafından 1913 yılında basılmıştır. Corinna Shattuck, bu eserde Amerikan bakış açısıyla iyiliksever bir misyoner ve “Ermeni yetimlerin annesi” olarak anlatılmaktadır. Peabody'nin eseri Corinna Shattuck hakkında araştırma yapmak isteyenlerin ilk ulaştıkları kaynaklardan biri olduğundan, Shattuck'un okuyuculara nasıl takdim edildiğini göstermek amacıyla hayat hikâyesi öncelikle bu eserden yapılan alıntılar ile aktarılacaktır. Bunu yapmaktaki amaç Board'un çalışanlarını ve faaliyetlerini nasıl ve hangi dili kullanarak meşru kıldıklarını göstermektir. Çalışmanın son bölümünde Corinna Shattuck'un ulaşılabilen eserlerinin²⁴ listesinin sunulması ile araştırmacıların daha objektif çalışmalar yapmasının önünün açılması hedeflenmektedir.

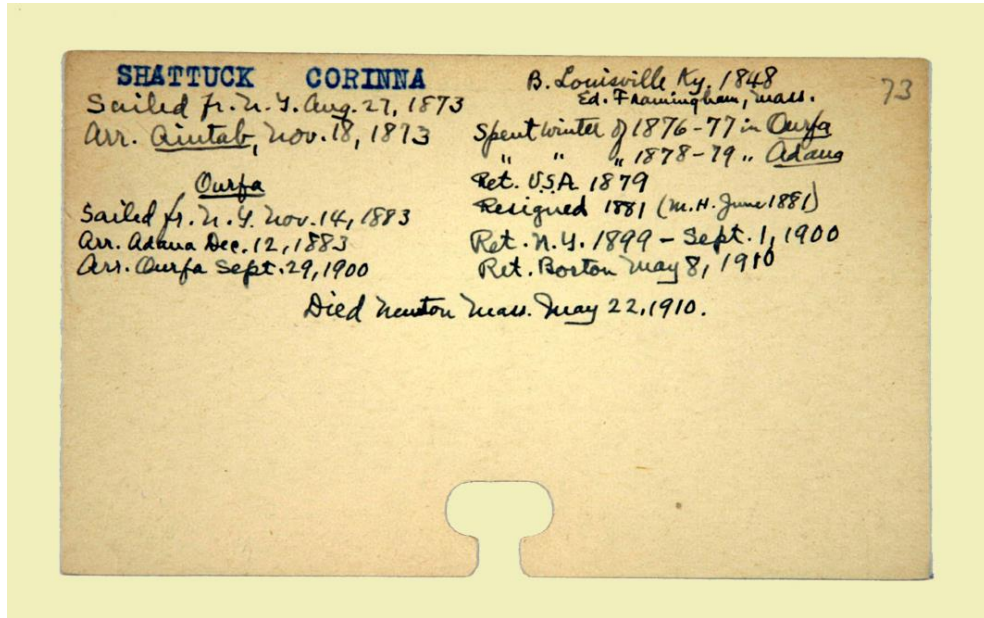
Resim 1: Corinna Shattuck

3. Emily Clough Peabody'nin Kaleminden Corinna Shattuck'ın Yaşam Hikâyesi: Urfa Faaliyetleri Öncesi

²⁴ Corinna Shattuck'un burada adı geçen eserlerinin detaylı analizleri bir başka çalışmanın konusudur. Eserlerinin bir kısmı 2-4 Şubat 2018 tarihleri arasında Antalya, Kemer'de düzenlenen Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumunda “Corinna Shattuck'un Hayatı ve Kişisel Yazılarının Analizi” başlıklı bildiri olarak tarafımızdan sunulmuştur.

Emily Clough Peabody kitabında Amerikalılara bir azize olarak sunduğu Corinna Shattuck hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

21 Nisan 1848 yılında, ABD'nin Louisville şehri, Kentucky Eyaleti'nde doğan ve dört yaşında yetim kalan Shattuck, Acton, Massachusetts'de yaşayan büyükanne ve büyükbabası tarafından yetiştirilmiştir. 16 yaşında öğretmen olmuş, üç yıl sonra papazın eşinin onun misyonerliğe olan ilgisini keşfetmesi üzerine Framingham'daki Eyalet Okulu'na giderek misyonerlik hayatına hazırlanmıştır. Öğrencilerinin misyonerliğe olan ilgisini arttırabilmek için, okulun eski mezunlarından olan ve Antep'te kızlar için yatılı bir okulun başında bulunan Amerikalı misyoner Myra A. Proctor ile yazışmaya başlamıştır. Shattuck'un bu yazışmaları, Antep'teki misyonerleri o kadar etkilemiştir ki, mezun olur olmaz Bayan Proctor'un yanına katılma teklifi almış ve 27 Ağustos 1873 tarihinde Türkiye için yola çıkmıştır.

Resim 2: Corinna Shattuck için personel kayıtları²⁵

Yirmi beş yaşında iken, Board'un "Merkezi Türkiye Misyonu"nun görevlisi olarak Osmanlı topraklarına gelmiştir. Türkiye'deki ilk yılları dil

²⁵ Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Corinna Shattuck," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #15577, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15577> (accessed May 14, 2018).

öğrenmek, okullarda ders vermek ve diğer misyonerlerle birlikte çevre gezileri ile geçmiştir.²⁶

Üç yıl sonra Dr. Fuller'a Urfa gezisinde katılmıştır. Urfa gezisi sırasında, fahiş fiyat isteyen katırcılara bu parayı ödememiş ve en yakın olan şehre bir yol bulup giderek, oradan gönderdiği bir karavan ile geride kalan misyonerleri yanına getirtmiştir. Bu geziden sonra aylarca at sırtında bölgede incelemelerde bulunmuştur. Antep'teki öğretmenlik deneyiminden sonra Urfa için işe başlama kararı alarak, daha çok yardıma ihtiyacı olduğunu düşündüğü yetişkin kızlar için okul açmak fikriyle yanına Ermeni bir öğretmen olarak kısa süreliğine Urfa'ya yerleşmiştir. Okulunda kızların çok hevesli oldukları dikişi "bir yem ve dikkat dağıtma" olarak kullanmış, ev ziyaretleri ile yeni insanlar tanımış ve kısa sürede 200'e yakın kadın ve kızın papaz Abouhayat'ın Pazar vaazına katılmasını sağlamıştır.²⁷

1878 yılı başında birkaç aylığına biri yerli olan iki öğretmenle birlikte "en yakın postaneden 36 mil uzaklıkta olan" Keşap'a (Kessab) gitmiştir. Üç ay sonra Misyonerlerin Yıllık Toplantısı'nda Bayan Proctor ile birlikte Antep'teki kız okulundaki görevinden Antep'in dış istasyonlarında çalışmak için istifa etmiştir.

Adana'da görevlendirildiği okulda okulun ilk günü sadece bir öğrenci olmasına rağmen üç ayın sonunda bu sayı 80 öğrenciye yükselmiştir. Kış mevsiminde ağır hastalanan Shattuck, sağlığına kavuşmak için bir yıllığına ABD'ye (Colorado'ya) gitmiştir.²⁸ Colorado'da sağlığına kavuştuktan sonra Colorado College'da çalışmıştır. Bu süre içinde kilise üyeliğini Framingham, Massachusetts'den Colorado Springs'in İlk Cemaatsel Kilisesine (First Congregational Church of Colorado Springs) alıp kendini kilise aktivitelerine vermiştir.²⁹

Dört yıl aradan sonra, 1883 yılında, sağlığının ABD kadar Türkiye'de de iyi olacağını düşünen bir doktor sayesinde, WBMI'nın misyoneri olarak Shattuck'un yarım maaşlı bir şekilde Türkiye'ye dönmesine izin verilir ve ilk görev yeri Maraş Kız Okulu olarak belirlenir. Maraş'a geldiğinde ciğerlerinden birisi çalışmaz durumdadır ancak o bunu sorun etmez ve işlerine devam eder.³⁰ Tüm bunlar başına geldiğinde daha misyonerlik görevi boyunca gerçekleştireceği en önemli işlerine başlamamıştır.

²⁶ Emily Clough Peabody, Corinna Shattuck-- Missionary Heroine, The Woman's Board of Missions of the Interior Press, Illinois, Chicago, 1913, s. 8.

²⁷ Peabody, Corinna, s. 8.

²⁸ Peabody, Corinna, s. 9.

²⁹ Peabody, Corinna, s.10.

³⁰ Emily Clough Peabody. "Chapter VI-Lesson XI Corinna Shattuck-Missionary Heroine of Oorfa", Lives Worth Living-Studies of Women, Biblical and Modern, Especially Adapted

Maraş'taki işi ekseriyetle İncil ve tarih öğretmektir. Ancak o, misyona gelen gayrimüslim öğrencilerin yerli öğretmenlerden pek bir şey öğrenemedikleri düşüncesine kapılır. O yüzden, okuldaki mesaisini arttırıp daha çok ders vermeye talip olur. 1892 yazına gelindiğinde bilemediğimiz bir sebepten dolayı Maraş'taki görevinden istifa eder ve Urfa'da görevlendirilmeyi ister.³¹

4. Emily Clough Peabody'nin Kaleminden Corinna Shattuck'ın Yaşam Hikâyesi: Urfa Faaliyetleri

Misyon, Corinna'nın Urfa'da görevlendirilme isteğini kabul eder. Corinna Shattuck Ekim 1892'de yanında genç misyoner Bayan Melinger ile birlikte Urfa'ya varır. Urfa'ya gelir gelmez;

*Pazar ve gündüz okulunda her zamanki işine ve dostane ev ziyaretlerine başlar... 1895 yılı başlarında, siyasi sorunların dedikoduları Urfa'ya varır.... Bayan Melinger bunlardan bazılarını bakarken kendisi de hastalığa yakalanır, şans eseri hayatta kalmayı başarır. Sonrasında sağlığına kavuşmak için İzmir'e gidip Bayan Shattuck'u yerli yardımcılar ile Urfa'da yalnız bırakır.*³²

1895 yılı Ermeni komitacılarının en yoğun faaliyette bulundukları ve gözlerini kırpmadan kendi dindaşlarını kışkırtıp isyan ettirmek suretiyle Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçtikleri yıldır. Bu taşkınlıklar Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde olduğu gibi Urfa'da da Müslüman ahalinin tepkisine sebep olmuş ve neticede iki toplum arasında istenmeyen olaylar yaşanmıştır. Bu arada karşılıklı darp yanında, şehirlerin belirli kısımlarında ölümlere sebep olacak olaylar gelişmiştir. 28 Aralık 1895'te patlayan Urfa olayları³³ sırasında yaklaşık 60 kişi ölmüş ve şehrin bazı kesimleri de tahrip olmuştur. Bu olayları klasik batılı mantığı ile ele alan ve kaydeden Emily Clough Peabody, olaylardan sonra Bayan Shattuck'un güvenli gördüğü Antep'e taşınmak için her yolu denediğini ancak hükümetten gerekli seyahat iznini alamadığını aktarır.³⁴

for Groups of Young Women in Churches and Clubs, University of Chicago Press, Illinois, 1915, s. 136.

³¹ Peabody, Corinna, s. 10.

³² Peabody, Corinna, s. 12.

“Dostane” ifadesi üzerinde burada dikkatle durulmalıdır. Bu tür faaliyetlerin genellikle propagandaya yönelik olduğu bilinmektedir.

³³Detaylı bilgi için bkz: Bilal N. Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, Bilgi yayınları, İstanbul, 2005; Azmi Süslü, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.

³⁴ Peabody, “Chapter VI”, s. 136.

Emily Colough Peabody sonraki günlerde olanları şöyle betimler:

28 Aralık 1895 günü beklenen saldırı gerçekleşir. Bayan Shattuck şehirdeki tek misyonerdir ve yardımcıları yerli Ermenilerdir. ... Kadın ve çocuklar evlerinden çıkarılmış cami ve hanlara kapatılmış, bu arada evleri yağmalanmıştır. Shattuck'un evinin önünde 'burası bir yabancıların evi, buraya girmek yasak' diyerek bir bekçi beklemiştir. Komşuları duvarlardan atlayarak Shattuck'un evine sığınmışlar, Cumartesi gecesi evinin her yeri, yatak odası, mutfak, hatta ahır bile Shattuck'un gölgesi altında olmak isteyen insanlarla dolmuştur. O gece hiç uyumadıktan sonra Shattuck, Pazar sabahı kendi evine sığınan erkekleri Protestan kilisesinin dersliğine gitmeye ikna etmiş ve bir gün yetecek kadar yiyecek ile onları oraya saklayıp üstlerini de kilitlemiştir. Ağır bir sorumluluk üstlenmiştir ancak bu durum onları evinde tutmasından daha az risklidir diye düşünür. Pazar öğleden sonra askerler Shattuck'un evine gelirler ve evde erkek olup olmadığını anlamak için pencerelerden içeriye bakarlar. Evde çocuk ve kadınlardan başkası kalmadığından o ve diğerleri dürüstçe hayır derler. Gün boyu ateşe verilen evlerden, yakılan yün ve pamuk kokuları gelir. Gregoryen kilisesinin yakılması ile sonuçlanan olaylar sonrasında 3000'in üzerinde insan kaybolur. Bu sırada hizmetkârı Hagopjan, Shattuck'un hep yanındadır. Pazartesi anonslar yapılır ve insanlar saklandıkları yerlerden sokağa çıkarlar. Protestanların kaybı 110'dur. Shattuck'un papazı ve bazı liderleri öldürülmüştür.³⁵

"Shattuck'un cesareti ve becerikliliği sayesinde ... en azından 300 kişinin hayatı kurtulmuştur." Ancak zor görev şimdi başlamaktadır. Yetimler akrabalarına ve arkadaşlara gönderildikten sonra bile 3000'den fazla yetim açıkta kalmıştır. Bunların 150'sini Shattuck himayesine alır ve "Ermeni yetimlerin annesi" haline gelir.³⁶

Bölgede onun evinden büyük bakım yeri olan bir başka kadın yoktur. Farklı sanayi işlerinde, çaresiz kadın ve çocukların organizasyonunu sağlayarak, bitip tükenmeyen enerjisini ortaya koyar ve bir iş kadını olarak yeteneğini gösterir.³⁷

Bir iş arkadaşı Shattuck'un organizasyon ve liderlik yeteneğinin çok güçlü olduğunu, kendi fiziğinde bir kadının katlanabileceğinden daha fazlasına dayandığını, soğuk dış görünümünün altında sıcak ve sevecen bir

³⁵ Peabody, Corinna, s.12. ve Peabody, "Chapter VI", s. 137.

³⁶ Peabody, "Chapter VI", s. 138.

³⁷ Peabody, Corinna, s. 15.

kalp olduğunu, ancak gereksiz acımlar ile asla vakit kaybetmediğini ve iyi bir arkadaş olduğunu belirtir.^{38 39}

Peabody'nin anlatımında Corinna Shattuck Urfa'da yaşanan olaylardan sonra kız ve erkekler için işe koyulur. Kızlara çamaşır yıkama, yemek pişirme ve dikiş ile başlanır daha sonra ipek nakışçılığı ile yaka ve mendillere hassas işler işleme ile devam edilir.⁴⁰ Erkeklerle ekmek pişirme, ayakkabı yapma ve üzüm bağlarında çalışma gibi işler öğretilir. Birçok zorluğun üstesinden gelinmesi gerekmektedir. Bu harap bölgede işler durgundur ve mallar için pazara ihtiyaç vardır. Ne iki bin insanı işte tutmayı sağlayacak malzemeyi temin edebilecek para, ne de yetkin öğretmenler çalıştırmak için gerekli para mevcuttur. Dul kadınların hayatlarını kazanması ve genç erkeklerin gelecekleri için iyi ticaret yapmayı öğrenmeleri gerekmektedir.

Resim 3: Corinna Shattuck'un Kurmuş Olduğu Mendil Bölümü, Urfa.⁴¹

Dört yıllık deneyimin ardından Shattuck, Osmanlı'da satışına ihtiyaç olmayan ipek nakışı satışı için Avrupa'yı ziyaret eder ve malların elden çıkarılması için birkaç toptan satış firması ile anlaşma yapar. Almanya'daki bir firma ve İrlanda Belfast'ta ki McBride şirketi Shattuck'a malzemeleri

³⁸ Peabody, Corinna, s. 16.

³⁹ Bu anlatılarda Shattuck her ne kadar bir kahraman olarak adlandırılrsa da onun Osmanlı Devleti'nin yıkılışında önemli bir pay sahibi olan sömürgeci kurumların ve misyonerlik örgütlenmesinin bir üyesi olduğu unutulmamalıdır.

⁴⁰ Peabody, "Chapter VI", s. 138.

⁴¹ William E. Strong, The Work of Their Hands: Industrial Missions of the American Board, Envelope Series, Cilt.18 Sayı.1 Nisan Boston, 1915, s. 11

verir ve yapılan işin ücretini öder. Bundan sonra nakış işi başarılı olur ve komşu kasabalarda da konuyla ilgili çalışmalar yapılmaya başlanır.⁴²

İki binin üzerinde kadın ve kız çocuğu düzenli olarak işe alındı ve her hafta 500 düzine nakışlı mendil gemi ile gönderildi. İstasyonun odaları kutularla o kadar doluydu ki Bayan Shattuck 12 yıl boyunca kendi özel odasını depo olarak kullandı ve kanepede veya açık havada uyudu. Cömert doğası sahip olduğu her şeyi başkaları ile paylaşmasına neden oluyordu. Ancak Shattuck en başta bir misyoner olduğunu asla unutmadı. Kutsal yazılardan bir pasaj okunup açıklanmadan ve ibadet edilmeden hiçbir iş vermiyordu. Böylelikle dul kadınlar ve yetim kız çocukları kendilerine bakmak için ve Hristiyan hayatı yaşamak için eğitiliyorlardı.⁴³

Shattuck İngiltere’de nakış işleri ile ilgili olarak anlaşmalar yaparken bütün büyük şehirlerde ve kasabalarda toplantılar düzenliyor, yetimlere destek olmak için para topluyordu. Ancak İngiltere o sırada Güney Afrika savaşı ile meşgul olduğundan sonuçlar istediği gibi olmadı. Bunun üzerine ABD’ye gitti. Başlangıçta işler kötü olsa da daha sonra bazı büyük hediyeler geldi ve 1900 yılının Eylül ayında Türkiye’ye dönerken her şey yolunda gözüküyordu.⁴⁴

Urfa’ya dönüşünde şunları yazdı: “Burası hiç bu kadar güzel veya evde badana ve boyaya hiç bu kadar ihtiyaçlı gözükmemişti, ama burada olmaktan son derece mutluyum; yardımcılarımı sıhhatli bulmaktan memnunum ve çocuklar-- ne kadarda büyümüşler.”⁴⁵

Shattuck döndükten sonra yanında etkili bir genç erkek getirmediği için pişman oldu. Erkek öğrencilerin başına geçmesi için böyle birine ihtiyaç vardı. Onu da ancak dört yıl sonra İrlanda’nın Belfast şehrinde buldu. Adamın adı Bay George Gracey’di. Bu kişiyle beraber erkeklerle sistematik çalışma başladı. Bir terzi ve ayakkabıcı dükkânı ile marangozluk ve demirci dükkânı açıldı. Buralarda çalışan erkeklere mezun olduklarında yaptıkları işlere karşılık belirli bir miktar ücret ödeniyordu. Bu para genellikle onların ticarete başlamaları için yeterli sermayeyi oluşturuyordu. Bunun yanı sıra ellerini kullanarak çalışmalarını erkekleri daha entelektüel çalışmalara doğru yönlendiriyordu. Beraber çalışmayı öğrenen erkekler ırkla ilgili önyargılarından arınıyorlardı. Bu bölgenin insanları için toprağı nasıl ekeceğini öğrenmek çok önemliydi ve çiftçilik erkeklerin eğitiminin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Okul önemli miktarda çiftlik hayvanına sahipti

⁴²Peabody, Corinna, s. 18.

⁴³Peabody, Corinna, s. 19.

⁴⁴Peabody, Corinna, s. 19.

⁴⁵Peabody, Corinna, s. 20.

ve onların bakımını yapıyordu. Bu konuda ihtiyaç duyulan ekstra binalar erkek öğrenciler tarafından yapılıyordu.

Peabody'e göre ileri görüşlü ve çok inançlı biri olan Shattuck, okulda güçlü liderler yetiştirmek isteyen ve dini işleri önemseyenlerden, halkı öne çıkarması ile ayrılıyordu. Onların isteklerine katılıyor ancak okulun çıkaracağı liderlere destek olacak yetenekli işçilere de ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. El ile yapılan işlerin, okullarından mezun olan öğrenciler tarafından küçümsenmesini istemiyordu. Ticarete atıldıklarında genç öğrencilerinin dede ve babalarından farklı olmalarını ve daha yaratıcı işler ortaya koymalarını istiyordu. Onun bu tavrı her sınıftan insandan saygı görmesini sağlıyordu. Türkler arasında, Shattuck'un işine hâkimiyeti ve isteklerine ulaşmak için insanlar ve olaylar ile ilgili olarak yaptıkları, saygı uyandırıyordu.⁴⁶

Yine Peabody'e göre, Shattuck insanlar arasında arabuluculuk yapan çok sosyal bir insandı. Sıkıntıda olan insanların derdi onun derdi olurdu. Bu özelliği onun 1902 yılının Aralık ayında körler için giriştiği işte en güzel şekilde ortaya çıktı ve bu iş daha sonra "Shattuck Körler Okulu" olarak bilinecek olan projeye dönüştü.⁴⁷

Gündüz okulunda çalışan Mary Harootoonyan (Haratunyan) isimli yetim bir öğretmen kör oldu ve Bayan Shattuck sayesinde İngiltere'nin Royal Normal College Körler Okuluna eğitim görmeye gitti. Burada görme engelliler alfabesini öğrendi ve çok iyi daktilo kullanır hale geldi. Urfa'ya döndüğünde kör çocukları etrafında toplayıp onlara okumayı öğretti. Birkaç ay sonrasında bu çalışma bir okul haline dönüştü. Bayan Shattuck bu okulu ve okuldakileri ziyaret edip onların İncil, müzik ve el örgüleri konusunda almış oldukları eğitimleri izlemekten hiç yorulmazdı. Okulun öğrencilerinden bir kız "eskiden onları görmek için evlerine misafir geldiğinde fareler gibi saklanacak yer aradıklarını" artık eve gelenlerle "farklı konular üzerine konuşmakta olduklarını ve neredeyse kör olduklarını unuttur hale geldiklerini" anlatmıştı.⁴⁸

⁴⁶ Peabody, Corinna, s. 20-22.

⁴⁷ Shattuck Körler Okulu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri". Osmanlı Urfası. Ed. Abdullah Ekinci. C 1, Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa, 2017, s. 404-421.

Urfa Körler Okulu hakkında 6-8 Nisan 2018 tarihleri arasında Şanlıurfa'da düzenlenen III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu'nda "Mary Haratounian ve Urfa Körler Okulu" başlıklı bildiri tarafımdan sunulmuştur.

⁴⁸ Peabody, Corinna, s. 25-26.

1908 yazında Türkiye’de siyasi değişiklikler meydana geldi ve yeni anayasa ilan edildi.⁴⁹ Bu dönem Shattuck’un yazmış olduğu mektuplarda insanların büyük bir huzursuzluk içerisinde olduğu ve otoriteye başkaldırdıkları yıl olarak anlatılmıştır. Sonra Adana’daki olay da Bayan Shattuck’un arkadaşlarından birkaçının öldürülmesi, kör öğretmen Mary’nin uzun süre esir alınıp, Urfa’da öldü diye yasının tutulması, gözetimi altındaki yetimhanelerin büyük finansal sorumluluğu gibi olaylar Bayan Shattuck’un sağlığının iyiden iyiye kötüleşmesine neden olur. Yanına yardımcı birini bulmak için ABD’ye gitmeye karar verir. Sıkıntısını ve ihtiyacını anlattığında genç bir adamın ve karısının onun bıraktığı yerden işlerine devam etmeyi kabul edeceğine inanır. 27 Nisan 1910’da ABD’ye geri dönmek için yola çıkar. Biraz değişiklik ve dinlenmenin onu daha önceki yıllarda olduğu gibi iyileştireceğini düşünür. Seyahati sırasında yolda çeşitli dostlarından yardım görür. Çok yorgun ve bitkindir. Boston’a vardığında hemen hastaneye kaldırılır. Daha sonra şehrin banliyölerinden biri olan Cullis Home’a gönderilir. Burası hakkında bir arkadaşına yazdığı mektupta “sonunda iyi bir yerde saklanıyorum. Sabahtan korkmadım. Öğlenleri hiç korkum olmadı ve akşamdan da korkmamalıyım. İşim hiçbir şey. Yaptığım her şey O’nun (Tanrı) içindi” der. Ancak zayıf ve bitkin misyonerin işi bitmiştir ve 22 Mayıs 1910 tarihinde bir Cumartesi sabahı ölür.⁵⁰

Emily Clough Peabody, Shattuck’un hayatını anlattığı eserinin sonunda onun hayatını verdiği ülkede ölmesine izin verilmemiş olmasından dolayı duyduğu üzüntüyü aktarır. Shattuck’un bedeni doğduğu ülkede gömülü olsa da, kalbinin Urfa’lı Ermenilerin hayatlarında yattığını söyler.⁵¹

5. Urfa ve Corinna Shattuck

Amerikan Board, Ermenilerle Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı Urfa’da, 1844’te İncil ve dini kitaplar dağıtarak işe başlamıştır:

*Amerikan Board, Urfa’da henüz bir misyon merkezine sahip değil iken, ilk faaliyetlerine Antep’ten aldığı destekle başlamıştır. Her yerleşim yerinde ilk faaliyetlerini halka kitap dağıtarak halkın Protestanlığa, bir bakıma yenilikçi ve reformcu dinî söylemlere karşı tavrını ve nabzını ölçmeyi bir prensip haline getirmiş olan Amerikan Board, Urfa’da da faaliyetlerine Kitab-ı Mukaddes ve dinî içerikli kitap dağıtımı ile başlamıştır.*⁵²

⁴⁹ Bknz. 31 Mart Vakası Belgeleri.

⁵⁰ Peabody, Corinna, s. 26-27 ve Peabody, “Chapter VI”, s. 142.

⁵¹ Peabody, Corinna, s. 28.

⁵² Bahattin Turgut, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 19, Sayı 1, Haziran 2015, s. 199.

*Amerikan Board misyonerleri gittikleri yerlerde ilk önce kendi matbaalarında bastırdıkları İncilleri, dinî kitapları veya broşürleri dağıtarak insanlarla iletişim kurmaya, bölge insanının misyonerlere karşı tepki ve tavırlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Şayet kitap dağıtımı esnasında kendilerine karşı bir sempati görürlerse bu durum onların faaliyetlerini o çevrede arttırmalarına cesaret kazandırmış, aksi takdirde tedbirli hareket etmek zorunda kalmışlardır.*⁵³

Urfa 1850’de Antep’in dış istasyonu olmuş 1857’de istasyon haline gelmiş ve 1870 yılından sonra tekrar Antep’in dış istasyonu olmuştur.⁵⁴

Hastalığı sebebiyle tedavi için gittiği ABD’de ki dört yıllık süreyi hariç tutarsak, Corinna Shattuck 1873 ile 1910 yılları arasında tam otuz üç yıl Türkiye’de yaşamıştır. Bu otuz üç yılın, 18 yılını Urfa’da geçirmiş ve birçok faaliyette bulunmuştur. 1892 yazında Urfa’da görevlendirilmesini talep ettiğinde 44 yaşındadır. Bir misyoner olarak Urfa’yı Hristiyanlık öğretisinde kutsal bir şehir olması bakımından bilmektedir ve buradaki daha önceki kısa süreli ziyaret ve eğitim faaliyetlerinden ötürü de şehri tanımaktadır. Urfa’ya ilk gelişi Türkiye’ye geldikten üç yıl sonra 1876 yılında olmuş ve kısa sürede burada bir kızlar okulu açmak için izin almıştır. Başlangıçta on üç kız ve beş kadınla eğitime başlamış, ev ziyaretleri ile öğrenci sayısını arttırmıştır. Buradaki çalışmaları ile dikkat çekmiş ancak o tüm bunlara rağmen kendisini yalnız hissetmiştir.

“Amerikan Board teşkilatının çalışma stratejilerini incelediğimizde, bu kuruluşların faaliyetlerinin azınlıkların, özellikle de Ermeni nüfusun yoğun olduğu şehirlerde yoğunlaştığı görülmektedir” ve Urfa da bu şehirlerden birisidir.⁵⁵ Shattuck 1892 yılında ikinci kez Urfa’ya geldiğinde Amerikan Board’un Urfa’da neredeyse elli yıla yakın süren bir misyonerlik faaliyeti geçmişi vardı.

Corinna Shattuck’un Urfa hakkında yazmış olduğu üç makaleye ilaveten Maraşlı kötürüm bir kadın hakkında yazmış olduğu bir makalesi de vardır ve makalelerin başlıkları şöyledir:⁵⁶

- Ourfa’s Streets Dyed Crimson (Urfa’nın Caddeleri Kan Kırmızıya Boyandı), 1896

-A Pastorate in Turkey (Türkiye’de bir Papaz), 1905.

⁵³ Turgut, agm, s. 210.

⁵⁴ Yücel, Kendi Belgeleri, s. 171-173.

⁵⁵ Turgut, agm, s. 197.

⁵⁶ Çalışmadaki tüm çeviriler tarafımdan yapılmıştır.

- For Young People: Palsied Hatoon of Marash (Genç İnsanlar için: Maraşlı Kötürüm Hatun), 1891.

- The Massacre at Urfa (Urfa'da Katliam), 1896.

Amerikan Bord'un Mikrofilm Arşivinde ise Corinna Shattuck'un 1900-1908 yılları arasında Urfa ve Germüş köyündeki faaliyetlerini içeren 10 raporuna ulaşılmıştır. Amerikan Bord'un Mikrofilm Arşivindeki Shattuck'un Urfa hakkında kaleme aldığı raporlarının başlıkları şöyledir:⁵⁷

-“Urfa Çalışmasının Çeşitli Bölümlerinin Raporları, 1900-1901”

-“Urfa'nın Yerleşik Misyonerleri Nezareti altında yapılan Çalışmanın Raporu, Haziran 1901-1902”

-“Urfa ve Germüş⁵⁸'de Misyon Çalışması Raporu, Haziran 1905”

-“Yetimhane Çalışması Raporu ve Türkiye Urfa Ermeni Misyonu ile ilgili olarak Erkek Sanayi Enstitüsü Raporu, Aralık 31, 1906”

-“1907 yılına ait Türkiye Urfa Amerikan Misyonunun Yetimler Çalışması ile ilgili olarak Sanayi Enstitüsü Raporu”

-“Urfa ve Germüş Çalışması Raporu, 1907-1908”

-“1908 yılına ait Türkiye Urfa Amerikan Misyonunun Yetimler Çalışması ile ilgili olarak Sanayi Enstitüsü Raporu”

-“Urfa Körler Okulu Raporu, 1908-1909”

-“Urfa Körler Okulu Tarihi şu şekildedir”

-“Urfa ve Germüş'de Misyon Nezareti altındaki Çalışmanın Raporu, 1908-1909”

Shattuck'un raporları dışında ayrıca Mary Haratounyan'nın Urfa Körler Okulu hakkındaki yazıları; Haziran 1903 ve 1904 tarihli Corinna Shattuck gözetimindeki iki adet çalışmanın çeşitli bölümlerinin raporları ve son olarak 31 Aralık 1903 tarihli, George F. Gracy tarafından yazılan ve yine Corinna Shattuck tarafından onaylanan “Amerika Urfa Misyonu ile ilgili olarak Erkek Sanayi Enstitüsü Raporu” da bulunmaktadır. Tüm bu raporlar 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarındaki Urfa'yı çeşitli yönleriyle anlattıkları için çok önemli kaynaklardır. Bunun yanında bölgedeki azınlıklar, özellikle Ermenilerin siyasi faaliyetleri ve durumu hakkında Shattuck'un ve onun yardımcılarının Board'a yazmış oldukları yıllık raporlar, çok değerlidir.

⁵⁷ Bu raporlar çalışmanın kaynakça bölümünde “ABCFM Mikrofilm Arşivi” başlığı altında verilmiştir.

⁵⁸ Germüş, Dağeteği köyü olarak da bilinmektedir

Emile Clough Peabody “Corinna Shattuck: Misyoner Kadın Kahraman” başlıklı eserinin yıllarca Corinna Shattuck ile yazışan Myra Proctor’un anlatıları sonucunda ortaya çıktığını söyler. Peabody, eserinin başında “kişisel haklarınızı feda edin fakat prensiplerinizi için bir kaya gibi olun” sözünü kendine slogan haline getirmiş olan Corinna Shattuck’tan “eski bir Türk şehrinde her gün saatlerce oturduğu masasında Ermeni yetimleri için planlar yapan asil misyoner” olarak bahseder. Onu, “en yakın misyon bölgesine üç günlük mesafede, 25 yılı aşkın bir süre, yarım ciğerle ve yarı maaşa çalışmış, Urfa’daki o gün “yüzlerce savunmasız kaçakla vahşi askerler arasında bir kaya gibi durmuş” birisi olarak anlatır.

Shattuck’un Urfa isyanında yüzlerce kişinin hayatını kurtardığından bahsedilir ancak o sürecin hazırlanması üzerindeki rolü üzerinde hiç durulmaz. Hâlbuki bu konuda özellikle Shattuck’un faaliyetleri hakkında Osmanlı arşivlerinde önemli bilgiler mevcuttur.⁵⁹

*Amerikalı misyonerler, Urfa’daki faaliyetlerini genellikle Ermenilere yönelik olarak gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler kadar olmamakla beraber Süryaniler üzerinde de çalışma yürütmüşlerdir. Özellikle Ermeni isyanlarının yoğunlaştığı 1890’lardan itibaren Ermenilere yönelik ilgi giderek artmıştır. Amerikan Board misyonerleri bir taraftan Gregoryen (Doğu kilisesine mensup Ortodoks) Ermenileri Protestanlığa kazandırmaya çalışırken diğer yandan onları isyana teşvik etmişlerdir.*⁶⁰

Corinna Shattuck, 17 Şubat 1896’da *The San Francisco Call* isimli gazete de çıkan “Urfa’nın Caddeleri Kan Kırmızıya Boyandı” isimli yazısında bu görüşlerini detaylandırır.⁶¹ 1892’den itibaren Urfa’da eğitimin başında bulunan Corinna Shattuck, Sanayi Mektebi ve Sanat okulları ve Urfa Körler Okulu hakkında raporlar yazar.

*1895’te vuku bulan Ermeni isyanından sonra Amerikalı Misyonerler, Corinna Shattuck öncülüğünde ekonomik yönden Ermenilere destek olmak için Urfa’da sanayi mektebi ve sanat okulu da açmışlardır. Shattuck, körler için Osmanlı’da belki de bir ilke imza atarak “Urfa Körler Okulu”nu açarak (1902) onların da gönülleri kazanmasını bilmiştir.*⁶²

⁵⁹ Geniş bilgi için Bknz: Turgut, agm, s. 207.

⁶⁰ Turgut, agm, s. 209.

⁶¹ Corinna Shattuck, “Ourfa’s Streets Dyed Crimson”, *The San Francisco Call*, (Şubat 17, 1896).

⁶² Turgut, agm, s. 213.

Ancak Osmanlı'da açılmış olan ilk körler okulu olan Shattuck'un Urfa Körler Okulu, "bir misyonerlik aracı olarak projelendirilmiştir."⁶³ Okul fakir görme engellilerin eğitim ihtiyacını karşılamak görüntüsü altında onları Protestanlık propagandası ile karşı karşıya bırakmıştır. Her fırsatta hayırseverliği vurgulanan Shattuck, körlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması konusunda halka yardımcı olmuş ancak bunu karşılıksız yapmamıştır. Dini propaganda her daim kendini arka planda hissettirmiştir. Protestanlaştırdıkları Ermenilere maddi açıdan destek olmak için, atölyeler kurarken ve onlara iş alanı açarken de durum farklı değildir. Tüm bunlar Shattuck'un toplumun ihtiyaçlarını analiz hususunda göstermiş olduğu becerisinin bir kanıtıdır.

⁶³ Urfa Körler Okulu'nun misyonerlik projesi olması hakkında detaylı bilgi için bkz. İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, C 7, S 14, 2011, s. 65-86.

Sonuç

Urfa, Ermeni ve Süryani azınlıkların da yaşadığı bir şehir olması nedeniyle Amerikalı Protestan misyonierlerin ilgisi odağı olmuştur. Corina Shattuck, Antep, Adana ve Maraş'ta çalıştıktan sonra, 1892-1910 yılları arasında Urfa'da faaliyetlerde bulunduğı sırada buradaki eğitimin başına geçmiştir. Urfa'da yaptıklarıyla Board'un önemli kadın misyonierlerinden biri haline gelen Shattuck, faaliyetlerini genellikle Ermenilere yönelik olarak yapmış, yetimhane ve dul kadınlar evi açmış, kadınların el işlerini yurtdışına pazarlamış, bölgedeki yoksul çocukların zanaatkâr olarak yetişmesine öncülük etmiş ve tüm alanlarda aktif olarak çalışmıştır. 1895 Ermeni isyanının ardından Urfa'da, Ermenileri ekonomik olarak desteklemek için, Shattuck öncülüğünde, sanayi mektebi ve sanat okulu açılmış, bunu 1902 yılında Shattuck Urfa Körler Okulu takip etmiştir.

ABD'li misyonier Corinna Shattuck, Urfa'daki faaliyetleriyle çok sayıda kurumun kuruluşunda yer almış ve bölgedeki Ermeniler başta olmak üzere, Urfa toplumuna hizmet götürmüş biri olarak bilinir. Shattuck, çeşitli sosyal ve dini hizmetler sunarken Ermenileri merkezi otoriteye karşı cesaretlendirmiştir. Birinci hedefi olan İncil okumaları üzerinden Ermeniler üzerinde bir bilinç oluşturma ve ayrılıkçı fikirleri aşılama hep devam etmiştir. Hayırseverlik, eğitim ve sağlık hizmetleri ile üzerinde çalıştığı gayrimüslim cemaate sızmıştır.

Anadolu'daki Ermeniler arasındaki Ermenilik bilincinin Amerikan misyonier okulları ve misyonierleri tarafından güçlendirildiğı bilinmektedir. Corinna Shattuck da bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirmiş ve Ermenilerin ayaklanması için bölgede bulunduğı süre zarfında gerekli zemini hazırlamıştır. Ayaklanmaların hemen öncesinde Board'un tüm istasyonlarında olduğı gibi burada da yerli çalışanlar kadrosu oluşturulmuş ve Ermenilerin düşmanlık hisleri bu kişiler ve misyonierler tarafından arttırılmıştır. Shattuck'un Urfa faaliyetleri de bu duruma bir istisna teşkil etmez.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

ABCFM/ Selected reports and Records, Identifier: ABA001701354, “Letter, to the American Minister at Constantinople, from Corinna Shattuck”, Date: 1899-02-28 https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=3849583silo_library=GEN01 Erişim: 10/10/2017.

American Board of Commissioners for Foreign Missions archives, 1810-1961: Guide. Houghton Library, Harvard College Library. <http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/~hou01467> veya pdf versiyonu için http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/pdfTransform?_collection=oasis&eadid=hou01467&xslPrintFileName=FindingAidPDF.xsl&xslFileName=FindingAidNoHighlight.xsl&FileName=FindingAid.pdf Erişim: 10/10/2017.

Handbook for Missions and Missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Enlarged and Revised Edition Adopted by the Prudential Committee, 1928.

<http://www.dlir.org/archive/archive/files/2de07e4d6dd55d8e1aae877457a7c175.pdf> Erişim: 10/10/2017.

Missionary Research Library Archives: Section 12 Finding Aid for American Board of Commissioners for Foreign Missions Records, 1878 – 1958.

http://library.columbia.edu/content/dam/libraryweb/locations/burke/fa/mrl/ldpd_4492650.pdf Erişim: 10/10/2017.

Mission Studies: Woman’s Work in Foreign Lands, Woman’s Board of the Missions of the Interior press, 1897.

<http://hdl.handle.net/2027/nyp.33433068276744> Erişim: 10/10/2017.

The Missionary Herald: Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the year 1896. XCII. Boston: Press of Samuel Usher, 1896. <https://ia802704.us.archive.org/28/items/missionaryheral01missgoog/missionaryheral01missgoog.pdf> Erişim: 10/10/2017.

The Missionary Herald: Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the year 1903. XCIX, Boston: Beacon Press, 1903. <https://ia600208.us.archive.org/4/items/missionaryheral22missgoog/missionaryheral22missgoog.pdf> Erişim: 10/10/2017.

American Board Timeline

<http://dlir.org/images/stories/dlir/arit/timeline1.pdf> ve

<http://dlir.org/images/stories/dlir/arit/timeline2.pdf> Erişim: 10/10/2017.

ABCFM Mikrofilm Arşivi

Reel 661, No: 817-821 “Reports of Various Departments of Ourfa Work, 1900-1901” by Corinna Shattuck (Urfa Çalışmasının Çeşitli Bölümlerinin Raporları, 1900-1901, yazar Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 825-826 “Report of Work under Supervision of Resident Missionaries of Ourfa, June 1901-1902” by Corinna Shattuck (Urfa’nın Yerleşik Misyonerleri Nezareti altında yapılan Çalışmanın Raporu, Haziran 1901-1902, yazar Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 840-845 “Report of Various Departments of Work under care of Corinna Shattuck, Ourfa, 1903” June 17, 1903. (“Corinna Shattuck gözetimindeki Çeşitli Bölümlerin Raporları, Urfa, 1903”, 17 Haziran 1903).

Reel 661, No: 856-860 “Report of Various Departments of Work under care of Corinna Shattuck, Ourfa, June 1904” (Corinna Shattuck gözetimindeki Çeşitli Bölümlerin Raporları, Urfa, Haziran 1904).

Reel 661, No: 865-869 “Report of Mission Work in Ourfa and Garmooch, June 1905” by Corinna Shattuck. (Urfa ve Germüş de Misyon Çalışması Raporu, Haziran 1905, yazar Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 875-877 “Report of Orphanage Work and Boys’ Industrial Institute in connection with the Armenian Mission in Ourfa in Turkey, December 31, 1906” by Corinna Shattuck. (Yetimhane Çalışması Raporu ve Türkiye Urfa Ermeni Misyonu ile ilgili olarak Erkek Sanayi Enstitüsü Raporu, Aralık 31, 1906, yazar Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 889-892 “Report of the Industrial Institute in connection with the Orphan Work of American Mission in Ourfa in Turkey for the year 1907” by Corinna Shattuck. (1907 yılına ait Türkiye Urfa Amerikan Misyonunun Yetimler Çalışması ile ilgili olarak Sanayi Enstitüsü Raporu, yazar Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 893-895 “Report of Work in Ourfa and Garmooch, 1907-1908” by Corinna Shattuck, August 5, 1908. (Urfa ve Germüş Çalışması Raporu, 1907-1908, yazar Corinna Shattuck, 5 Ağustos 1908).

Reel 661, No: 899-902 “Report of the Industrial Institute in connection with the Orphan Work of American Mission in Ourfa in Turkey for the year 1908” by Corinna Shattuck (1908 yılına ait Türkiye Urfa Amerikan Misyonunun Yetimler Çalışması ile ilgili olarak Sanayi Enstitüsü Raporu, yazar Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 903-904 “Report of the School for the Blind, in Ourfa, 1908-1908” by Mary Haratounian, Ourfa June 28, 1909, and “Supplementary to Above Note” by Corinna Shattuck. (Urfa Körler Okulu Raporu, 1908-1909, yazar Mary Haratounian, Urfa 28 Haziran 1909 ve Corinna Shattuck tarafından Mary Haratounian’ın yazdığı rapora yazılan ek).

Reel 661, No: 905 “The History of the School for the Blind in Ourfa is as follows:” by Corinna Shattuck, May 1906. (Urfa Körler Okulu Tarihi şu şekildedir: yazar Corinna Shattuck, Mayıs 1906).

Reel 661, No: 906-909 “Report of the Work under Missionary Supervision in Ourfa & Garmooch, 1908-1909” by Corinna Shattuck, April 6, 1909.

(Urfa ve Germüş’de Misyona Nezareti altındaki Çalışmanın Raporu, 1908-1909, yazar Corinna Shattuck, 6 Nisan 1909).

Reel 661, No: 862-864 “Report of Boys’ Industries in Connection with the American Mission in Ourfa in Turkey, December 31, 1903”, by George F. Gracy, approved by Corinna Shattuck. (Amerika Urfa Misyonu ile ilgili olarak Erkek Sanayi Enstitüsü Raporu, 31 Aralık 1903, Yazar George F. Gracy, onaylayan Corinna Shattuck).

Reel 661, No: 882-883 “Report of School for the Blind in Ourfa, April, 1906” by Mary Haratounyan. (Urfa Körler Okulu Raporu, Nisan 1906, yazar Mary Haratounyan, 6 Nisan 1906).

Reel 661, No: 884 “Report of the School for the Blind in Ourfa, 1906-1907” by Mary Haratounyan, June 14, 1907. (Urfa Körler Okulu Raporu, 1906-1907, yazar Mary Haratounyan, 14 Haziran 1907).

Reel 661, No: 885-887 “Report of School for the Blind in Ourfa, 1907-1908” by Mary Haratounyan (Urfa Körler Okulu Raporu, 1907-1908, yazar Mary Haratounyan).

Kitap, Makale ve Tezler

AÇIKSES, Erdal, 2003, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AÇIKSES, Erdal- DOĞANAY, Rahmi, 2010, Amerika’nın Yüzyıllık Ortadoğu Hayali: Chester Projesi, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ.

AKSU, Ayşe, 2017, Robert Kolej’in İzinde: Türkiye’de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi, Dergâh Yayınları, İstanbul.

ALAN, Gülbadi, 2008, Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AYDIN, Mithat, 2008, Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

BAYZAN, Ali Rıza, 2004, Küresel Vaftiz: Misyoner Örgütlerin Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerini Hristiyanlaştırma Operasyonu, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul.

CÖHCE, Salim, 2001, “Büyük Ermenistan’ı Kurma Projesi”, Ermeni Araştırmaları, S 1, s. 87-107.

CÖHCE, Salim, 1992, “Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Subatan/Kars 17–21 Haziran 1991), Ankara.

EKİNCİ, Abdullah, ASOĞLU, İsmail, 2017, “Urfa’da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri”, Osmanlı Urfası. Ed. Abdullah Ekinci, C 1 s.404-421, Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896). Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007.

GÜNGÖR, Erol, 2007, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, 1989, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları. Arba Yayınları, İstanbul.

MUTLU, Şamil, 2005, Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları, Bilim Basın Yayınları, İstanbul.

ÖZTÜRK, Ayhan, YILDIZ, Özgür, 2007, Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye’deki Faaliyetleri (1820-1938), Arka Oda Yayınevi, Kayseri.

PEABODY, Emily Clough, 1915, “Chapter VI-Lesson XI Corinna Shattuck-Missionary Heroine of Oorfa”, Lives Worth Living-Studies of Women, Biblical and Modern, Especially Adapted for Groups of Young Women in Churches and Clubs, University of Chicago Press.

PEABODY, Emily Clough, 1913, Corinna Shattuck-- Missionary Heroine, Illinois: The Woman’s Board of Missions of the Interior press, Chicago,

SHATTUCK, Corinna, 1891, “For Young People: Palsied Hatoon of Marash”, [Genç İnsanlar için: Maraşlı Kötürüm Hatun]”, The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (American Periodicals) 87/ 3 Mart.

SHATTUCK, Corinna, 1896, “The Massacre at Urfa”, [Urfa’da Katliam]”, The Independent ... Devoted to the Consideration of Politics, Social and Economic Tendencies, His... , (American Periodicals) 48 (Mart 5).

SHATTUCK, Corinna, 1896, “Ourfa’s Streets Dyed Crimson [Urfa’nın Caddeleri Kan Kırmızıya Boyandı]”, The San Francisco Call, (Şubat 17)

SHATTUCK, Corinna, 1905, “A Pastorate in Turkey [Türkiye’de bir Papaz]”, The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (American Periodicals) 101/10 (Ekim).

STONE, Frank Andrews, 2011, Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları, çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, Ankara.

STRONG, William E., The Work of Their Hands: Industrial Missions of the American Board, Envelope Series, Cilt.18 Sayı.1 Nisan Boston, 1915.

STUCKEY-KAUFFMAN, Priscilla, “Women's Mission Structures and the American Board”. http://www.ucc.org/about-us_hidden-histories-2_womens_mission_structures_and_the_american_board Erişim: 20.2.2017.

SÜSLÜ, Azmi, 2009, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Berikan Yayınları, Ankara.

ŞAHİN, Recep, 1988, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, Ötüken Yayınları, İstanbul.

ŞİMŞİR, Bilal N., 2005, Ermeni Meselesi 1774-2005, Bilgi Yayınları, İstanbul.

TURGUT, Bahattin, 2015, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Board Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C 19, S 1, s. 191-220.

YILDIZ, Özgür, 2015, Anadolu’da Amerikan Misyonerleri, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

YILDIZ, Özgür, 2011, Anadolu’da Amerikan Okulları, IQ Yayınları, İstanbul.

YÜCEL, İdris, “Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”. Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

YÜCEL, İdris, 2011, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, C 7, S 14, s. 65-86.

YÜCEL, İdris, 2012, “A Missionary Society at the Crossroads: American Missionaries on the Eve of the Turkish Republic”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, C 8, S 15, s. 51-68.

YÜCEL, İdris, 2005, “Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Cibran Halil Cibran'ın "Peygamber" Eserinin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Besire Azizaliyeva*

ORCID-Id:0000-0003-3833-616X

Öz

Edebî eserlerin çevirisi dünya edebiyatının öğrenilmesi, çeviri sanatının gelişmesi, edebî düşünce tarzının ve dilin zenginleşmesi bakımından önem arz etmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında ABD-de oluşan Arap mehcer edebiyatının önemli temsilcisi, ünlü Arap yazarı Cibran Halil Cibran'ın İngiliz dilinde kaleme aldığı "Peygamber" (1923) eseri dünyanın çeşitli dillerine çevrilmiştir. Zengin edebî, felsefî anlam taşıyan, zengin dil ve üsluba sahip eserin Aytunç Altındal'ın Türk dilindeki çevirisi de tercüme sanatının önemli örneklerindendir.

İslamiyet ve Hıristiyanlık, sufi düşünce tarzı, Doğu edebiyatı, Batıda oluşan romantizm akımı, Nietzsche'nin "Böyle Buyurdu Zerdüş" eseri ve diğer zengin dinî, edebî ve felsefî kaynakların birikiminden oluşan "Peygamber" eserinin Türk dilindeki çevirisinde orijinal anlam ve forum özelliği korunmuştur.

Eserin çevirisine yazdığı ön sözünde Cibran'ı "Batılı gözleri Doğuya çevirmeyi beceren sanatçı" olarak betimleyen A. Altındal, eserin Doğulu kimliğini Türk dilinde maharetle sunabilmiş ve Arap yazarının üslubunu koruyabilmiştir. İnsan ve Yaradan arasındaki ilişki, insanın benliği, hayat ve ölüm, insanı Tanrı'ya götüren yol, marifet gibi felsefî düşünceler anlam ve üslup bakımından orijinalinden geri kalmamaktadır. Sevgiden bahsedilen bölümde "When you love you should not say "God is in my heart," but rather, "I am in the heart of God"¹ diyen Cibran'ın düşünceleri Türkçe çevirisinde de anlam, sanatsal estetik güzellik ve şiirsel tarz bakımından orijinalliğini korumuştur. Cibran, "Sevgi sizi bulmuşsa Tanrı'yı yüreğimde taşıyorum" demektense "Tanrı'nın benliğine eriştim" demenin daha doğru olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: C.Halil Cibran, Ermiş, Peygamber, Türkiye Türkçesi, Çeviri

* Doç. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi Enstitüsü, Bakü, E-Posta: besi.azizali@gmail.com

¹ Gibran Kahlil, Prophet, Alfred A.Knopf, New York, 1998, p. 14.

Prophet by Kahlil Gibran in Turkish Translation

Abstract

Literary translations play a significant role in studying world literature contributing to the richness of literary thought and the language. *Prophet* written in English by a well-known Arabic writer and a prominent representative of Arab Immigrant Literature emerging in the beginning of the 20th century in the USA Gibran Kahlil Gibran, has been translated into many languages. A Turkish translation of this great work which carries deep literary-philosophical meaning and has a rich literary language and style, by Aytunc Altındal is an important work of literary translation.

The plot, idea and style characteristics of *Prophet*, which has sources in Islam and Christianity, in Sufi teachings, in Eastern literature and Western romanticism, in Thus Spoke Zarathustra by Nietzsche and in many other religious and literary-philosophical thoughts, have been well preserved in this Turkish translation. When we hear the protagonist Al-Mustafa say “Ama sesimin kulaklarınızda solgunlaştığı və sevgimin anılarınızda yittiği an yeniden aranızda döneceğim”, it feels like it is an original writing and in a sense, the book attains a new life in its Turkish translation.

Aytunc Altın, who in his Foreword to *Prophet*, calls Gibran an artist who “turned the Western eyes to the East,” is able to successfully present the Eastern spectrum of the book in Turkish by preserving the style of the Arab poet. The perspectives about the relationship between God and human, the nature of human beings, life and death, the path leading to God, the true moral have been presented as successfully as in the original. For example, in the chapter about Love, the translation of Gibran’s following writing “When you love, you should not say ‘God is in my heart,’ but rather, ‘I am in the heart of God’” fully contains the idea and the style of the original and sounds as poetic: “Sevgi gəlib sizi bulmuşsa, “Tanrı’yı yüreğimde taşıyorum” demektense, “Tanrı’nın yüreğine eriştim” deyin”

Keywords: Kahlil Gibran, *Prophet*, Turkish, Translation

Эссе Джибрана Халил Джибрана «Пророк» на турецком языке

Резюме

Джибран Халил Джибран был одним из выдающихся представителей арабской эмигрантской литературы, сформированной в начале XX века в Америке. Создавая свои произведения на двух языках – на английском и арабском, писатель, тем самым подарил истории всемирной литературы ценные литературные, философические образцы. Произведение «Пророк» писателя занимает особо важное место в его творчестве и выражает разные философические, религиозные и литературные мысли. Написанные на английском языке произведение было переведено на разные языки мира. Перевод богатого языковыми и стилистическими особенностями произведения на турецкий язык Айтунджом Алтундалом является одним из значимых произведений переводческого искусства. Произведение было переведено на турецкий язык под названием “Ermiş” («Эрмиш»). Перевод на турецкий язык произведения «Пророк», который восполнен такими богатыми религиозными, литературными и философическими источниками как Ислам и христианство, суфийское образ мышления, Восточная литература, Западный романтизм, произведение «Так говорил Заратустра» Ницше, сохранил свою смысловую и форменную особенность.

Ключевые слова: Джибран, Эрмиш, Пророк, тюрк.

Giriş

XX. yüzyılın başlarında Amerika'da oluşan Arap mehcer edebiyatının öncüsü olan Cibran Halil Cibran'ın edebî tefekkürü Doğu düşünce sisteminden, Avrupa ve Amerika edebiyatından, çeşitli felsefî düşünce ekollerinden esinlenilerek şekillenmiştir. Modern Arap edebiyatının temsilcilerinden olan Cibran, Arap edebiyatının içerik ve biçim açısından gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. O; hikâye, roman, deneme, serlerinde sadece Arap dünyasında değil, aynı zamanda dünya genelinin gündeminde olan, tüm insanlığın sorunlarını ifade eden konuları ele almıştır. Cibran eserlerini hem Arap hem de İngiliz dilinde kaleme almış, her iki dilde de orijinal edebî yapıtlar ortaya çıkarmıştır.

Dünya edebiyatında iki dilde edebî eserler yazan edipler çok olmuştur. Klasik Doğu edebiyatı iki ve daha çok dilli edebiyat örnekleriyle doludur. Cibran'ın yaratıcılığının özelliği ise edibin iki farklı dilde kaleme aldığı eserlerinin üslup ve konusunun birbirinden keskin şekilde farklılık arz etmemesindedir. Yazar her iki dilde de aynı ustalıkla eserler yazmış, yapıtlarında Doğu ruhunu korumakla beraber Batının edebî düşüncesini de yansıta bilmiştir.

İngiliz dilinde yazmak teşebbüsü Cibran'ın bir edip, düşünür gibi Arap dilinin kullanım sınırlarında da anlaşılması isteğinden doğmuştu. Onun çağdaşı olan Arap mehcer edebiyatının diğer önemli temsilcisi Mîhâîl Nu'ayme, onun hakkında şöyle yazıyordu: *"Cibran, ruh dünyasında ressamlık ve şairlik yeteneğinin ikiz olduğunun farkındaydı. O, Amerikalılarla şiir diliyle değil, resim diliyle konuşmuştu. Dili bir, kanı bir kardeşleri olan Araplara ise şiir diliyle seslenmiştir. Cibran, Araplar arasında sanatın yaygın olmadığından dolayı resimden bir şey anlamayacaklarının farkındaydı. Amerikalıların da Arap dilini bilmedikleri için onun ruh dünyasının tercümanı olan şiirlerinin onlarda yankı bulamayacağını iyi biliyordu. Dolayısıyla o, bu iki ruhu birleştirmek istiyorduydu İngilizce yazmak zorundaydı. Bu, Cibran'ın eski arzusuuydu".*²

Dünya edebiyatı genelinde R. Tagore, C.H. Cibran, M. Nu'ayme, E. er-Reyhâni, B. Nabokov ve diğerleri gibi iki dilde yazan yazarların eserlerinin diğer halkların dillerine çevirilerek geniş okuyucu kitlesine ulaşmasında iki dilli yaratıcılık faktörünün önemli rolü vardır. Azerbaycanlı araştırmacı Vagif Sultanlı konuyla alakalı şöyle bir fikir ileri sürmektedir: *"Bazıları göç edebiyatının gerçek edebî yapıtlar ortaya çıkarmadığını, orijinal sanat eserini dünya okuyucusuna kazandıramadığını iddia etmektedir. Ancak bu iddianın doğru olmadığını, hiçbir bilimsel dayanağının bulunmadığını belirtmek gerekiyor".*³ Arap mehcer edebiyatının temsilcilerinin dünya edebiyatı tarihindeki konumu Sultanlı'nın bu konudaki düşüncelerini onaylayan örneklerden biridir.

Kuşkusuz ki mehcer edebiyatı yazarlarının ikinci bir dilde yazmalarının birtakım sebepleri vardır. İki dilde yazmak hem ulusal edebiyatın dünya edebiyatına entegre olunmasını sağlıyor hem de yazarın evrensel düşüncelerinin ifade olunmasını sağlayarak, onun okuyucu kitlesinin çerçevesini

² Mihail Nu'ayme. Gibran Khalil Gibran, Mısır, Dar Al-Hilal, 1964, s. 156.

³ Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvanşah, 1998, s. 7.

genişletiyor. Rus edebiyatçısı M. Tlostanova konuyla ilgili şöyle diyor: “Yazarların çoğu Amerikalı olsunlar diye İngiliz dilinde eserler kaleme almıyorlar. Onların bu teşebbüsü daha fazla okuyucu kitlesine hitap etme isteğinden ireli geliyor. Bu durumda İngiliz dili sanki kendi millî kimliğini kaybederek, globalleşmenin gerçek dili, modern dünyanın ortak dili olarak ortaya çıkıyor”.⁴ Dolayısıyla yazar, iki dilli yaratıcılık sürecinde hem milli kimliğini ifade edebiliyor hem de yeni deneyimlerden yararlanıyor.

“Peygamber” Adlı Eserin Cibran’ın Yaratıcılığındaki Önemi Ve Türkçeye Tercümesi

Cibran’ın “Peygamber” isimli eseri onun İngiliz dilinde yazdığı önemli bir eserdir. “Peygamber” kitabı Peygamber üçlüsünün birinci kitabıdır. “Peygamber’in Bahçesi” adlı ikinci kitap insanların doğa ile yakınlığı, “Peygamber’in Ölümü” adlı üçüncü kitap ise insanların Allah ile yakınlığından bahsetmey amaçlıyordu. Ama ne yazık ki yazar, ikinci ve üçüncü kitabı tamamlayamamıştır. “Peygamber’in Bahçesi” kitabını ise onun yakın arkadaşı Amerikalı yazar Barbara Yang tamamlamıştır. Cibran’ın uzun yıllar üzerinde çalıştığı “Peygamber” eseri onun dünyada tanınmasına neden olmuştur. “Peygamber” bünyesinde çeşitli felsefî, dinî ve edebî düşünceleri barındıran bir yapıttır. Eser, birçok dünya diline tercüme edilmiştir.

Zengin edebî, felsefî anlam taşıyan, anlamlı dil ve üsluba sahip eserin Aytunç Altındal’ın Türk dilindeki çevirisi de tercüme sanatının önemli örneklerindendir. Eser Türk diline “Ermiş” adıyla çevrilmiştir.

İslamiyet ve Hristiyanlık, sufi düşünce tarzı, Doğu edebiyatı, Batıda oluşan romantizm akımı, Nietzsche’nin “Böyle Buyurdu Zerdüşt” eseri ve diğer zengin dinî, edebî ve felsefî kaynakların birikiminden oluşan “Peygamber” eserinin Türk dilindeki çevirisinde orijinalin anlam ve biçim özelliği korunmuştur.

“Peygamber” eserini Cibran’ın zengin düşünce birikimlerinin toplamı gibi düşünmek mümkündür. Bu zengin düşünceleri başka bir dile aktarmak tercümanın yüksek beceriye sahip olmasını gerektirir. “Peygamber” eserinin “dünya klasikleri arasında önemli yer tuttuğunu” belirten S. Başray ve C. Cenkinz eser hakkında şöyle kanaate sahiptirler: “Bu eser merhamet, samimiyet, umut ve ilahî güzelliği kendinde barındıran bir eserdir. Çağından aslı olmayarak İncil’deki Hristiyanlığı ve İslam tasavvufundaki bilgeliği birleştirerek herkesin kabulleneceği sade ritmik bir biçimde kaleme alınmıştır”.⁵

“Peygamber” Eserinin Türkçe Çevirisinde Anlam Ve Üslup Özellikleri

Eser şiirsel bir üslupta yazılmıştır. Batılı araştırmacılar eserin dilinin İncil’in diline benzediğini kaydederler. Ama bu durumun yalnız İncil’e özgü bir üslup olduğunu

⁴ Tlostanova M. Era Aqasfera ili kak sdelat çitateley mence şçastlivimi. M., İnostrannaya literatura, 2003, №1, s. 248.

⁵ Bushrui S. and Jenkins J. Man and Poet, Boston, One World Oxford, 1999, p.237.

söylemek yanlış olur. Nitekim Kur'an-ı Kerim de şiirsel bir üsluba, melodik yapıya sahiptir. Diğer taraftan Doğu edebiyatı mensur şiir örnekleriyle zengindir. Bu özelliğin “Peygamber” eserinin dil ve üslubuna hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Şunu da belirtelim ki eserin Türkçe çevirisinde de mensur şiirin özellikleri ve şiirsel üslup korunmuştur.

Eser, Eserin kahramanı olduğu Mustafa'nın çeşitli konuları kapsayan konuşmaları esasında şekillenmiştir. Mustafa'nın konuşmaları onun peygamberliğini kabullenen ve “kavuştuğu hakikatleri” dinlemeye hazır olan insanlara yapılmıştır.

Cibran'ın “Peygamber” eseri Mustafa'nın onu vatana götürecek gemiyi görmesiyle başlamakta ve soru faslına geçmeden önce artık onun peygamberlik makamına eriştiği gösterilmektedir: “How often have you sailed in my dreams. And now you come in my awakening...”⁶ Kim bilir kaç kez yelken açtınız düşlerimde. Ve işte tam uyanmıştım ki geldiniz...”⁷. Burada ‘düşlerimde’ sözcüğü gerçek anlamda kullanılsa da uyanmak kelimesi mecazi anlamda kullanılmaktadır. Orfalıs şehrinde sessizliğe kapanan Peygamber, ilahî hakikatleri idrak ederek uyanmıştır. Bu düşüncenin Türk dilindeki çevirisinde de anlam ve ifade biçimleri orijinale yakın bir şekilde verilmiştir.

Mustafanın, elindeki çırayla çevresinin aydınlatılması vaktinin yetiştğini ifade etmede maksadı kalbinde Allah'ın nurunu taşıması ve insanlara bu nurdan pay verilmesi gerektiği gerçeğini ifade etmektir: “Prophet of God, in quest of the uttermost, long have you searched the distances for your ship.”⁸

“Ey Tanrı'nın Elçisi, o en yüceye erişebilmek uğruna nice yıllar tükettin.

İşte nihayet gemin geldi, artık gitmek isteyeceksin”.⁹

Burada artık Mustafa'nın peygamberlik zirvesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin daha anlaşılır olması için Türk dilindeki çeviri iki cümleye verilmiştir.

“Peygamber” eseri Peygambere Orfalıs halkı tarafından yönetilen sorulara verilen yanıtları kapsayan küçük parçalardan oluşmaktadır. Peygamber çeşitli konuları ele alan 26 konuşmasıyla insanlara hayat ve ölüm konusundaki hakikatlerden bahsetmektedir. Eserde F. Nietzsche'nin “Böyle Buyurdu Zerdüş” eserinin biçim bakımından etkisinin izlerinin olduğu birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir.¹⁰ Eser aynı zamanda İslam tarihinde mevcut olan “Kırk Soru” kitabının üslup ve metodunun izlerini taşımaktadır. Ünlü tarihçi Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberî'nin kaleme aldığı “Taberiyi-Kebîr” isimli kitapta Peygambere yönetilen 28 soru ve bu soruların yanıtları ayrıntılı olarak verilmiştir.

Cibran, diğerlerine iyilik yapmayıp, mal ve devletlerini canları gibi koruyan insanların küçücük iyiliği bile insanların gözlerine sokmaya çalışanları eleştirmiş, bu durumun mukabilinde ise hayırsever insanları tasvir etmiştir: “And there are those who

⁶ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 9.

⁷ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 15.

⁸ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 12.

⁹ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 19.

¹⁰ Bəsirə. Cibran Xəlil Cibran, Bakı, Nurlan, 2005.

*give and know not pain in giving, nor do they seek joy, nor give with mindfulness of virtue.*¹¹ (Kimileri verirken ne ıstırap çeker, ne bundan kendine bir mutluluk payı çıkarmak peşinde koşar, ne de vermenin erdemli bir davranış olduğunu düşünür.)¹²

Cibran'a göre hayırsever insanlar, sırf Allah için iyilik yaparlar. Bu durumu yazar eserinde şöyle ifade etmektedir: *"Through the hands of such as these God speaks, from behind their eyes He smiles upon the earth".*¹³ *"Tanrı, işte bu gibi kimselerin elleri aracılığı ile konuşur ve onların gözlerinin ardından yeryüzüne bakarak gülümser."*¹⁴ Türkçe çeviride üslup, ifade biçimleri orjinaline uygun bir şekilde korunmuş, eserin orjinalinde olduğu gibi şiirsel akıcılık çeviride de kendisini göstermiştir.

Cibran'ın orijinal fikirlerinin yer aldığı eserde Peygamberin "Suç ve Ceza" konusundaki konuşmaları Kur'an-ı Kerim'in ilahî mesajlarıyla örtüşmektedir. İyiliğin en büyük faydası bu fiili işleyen kişinin önüne çıkacağı gibi, kötülüğün de karşılığını bu fiili yapan kişinin bulması kaçınılmazdır. Bu durumu yazar, *"commit a wrong unto others and therefore unto yourself"*¹⁵ *"bir başkasına, dolayısıyla da kendinize karşı bir hata işlersiniz"*¹⁶ ifadeleriyle açıklamaktadır.

Peygamberin ticaret konusuna dair yaptığı konuşmasında da Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinde mevcut olan hakikatlerle örtüşen düşünceler yer almaktadır. Yazar, doğruluk ve adaletin olmadığı bir yerde insanın zararlı çıktığını, dolayısıyla hiçbir kazanç sağlayamadığını ifade etmektedir: *"Yet unless the exchange be in love and kindly justice, it will but lead some to greed and others to hunger"*¹⁷

*"Ama eğer bu el değiştirmeler sevgiye ve ondan gelen adalete dayanmıyorsa, kiminiz açlığa, kiminiz de açgözlülüğe sürüklenir"*¹⁸.

Yukarıdaki düşüncenin Türkçe çevirisinde hem içerik hem de biçim bakımından orijinde mevcut anlam ve üslup güzelliği korunmuştur. Çevirmenin Türk dilinin inceliklerine aşina olması onun bu gibi felsefî düşünceleri ustalıkla aktarmasını sağlamıştır.

Cibran'ın "Peygamber" eseri muhteva bakımından zengin dinî ve felsefi düşünceyle dolu olmakla beraber kendine özgü özelliğini de korumaktadır. Onun bu özgünlüğü diğer insanların ifade edemediği gerçekleri onlara ulaştırır. M. Ziyade'ye 3 Aralık 1923 tarihinde gönderdiği mektubunda Cibran bu konuda şöyle yazıyordu: *"Bu kitap, insanların yüreklerinin derinliklerinde ve onların söze hasret kalplerinde gördüğüm gerçeklerin yalnız küçük bir parçasıdır"*.¹⁹ Mustafa da konuşmasının sonunda aynı fikri seslendirmektedir: *"I only speak to you in words of that which you yourselves*

¹¹ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 21.

¹² Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 37.

¹³ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 21.

¹⁴ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 37.

¹⁵ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 36.

¹⁶ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 53.

¹⁷ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 34.

¹⁸ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 51.

¹⁹ Djebbran H.D. İzbrannoe, L., Xudojestvennaya literatura, 1986, s. 484.

*know in thought... Wise men have come to you to give you of their wisdom. I came to take of your wisdom”.*²⁰ (Ben sizlere yalnızca düşüncelerinizde bildiklerinizi söyledim... Bir takım bilgili adamlar gelip sizlere bilgilerinden dağıtmışlardır. Bense sizlerin bilgilerini almaya gelmiştim).²¹

Filozof, yazar insanı Tanrı'nın bir parçası, insan kalbini Yaratanın meskeni olarak görmektedir. Cibran, ruhun ölmezliğine inanmaktadır. “Peygamber” eserinde o Mustafa'nın belli bir süre toplumdan uzaklaşmasını eleştirmemekte, aksine insanların ifade edemedikleri gerçeklikleri onlara ulaştırdığı için onu takdir etmektedir.

İnsanların kurtuluşu uğrunda onlara rehber seçilen peygamberlerin ilahî birçok görevi vardır. Bu görevlerden birincisi, hakikate kapalı kulakları ve gözleri açmaktan ibarettir. Araştırmacılar özellikle de eserin bu yönüne önem vermişlerdir. İnsanlara fayda sağlamak amaçlı yazılmış tüm yapıtlarda şair ve yazarların başlıca amaçları insanların göremedikleri, yahut da görüp anlamadıkları gerçekleri onlara ulaştırmaktan ibarettir. Cibran'ın bütün eserlerinde bu amaç korunmuştur. “Peygamber” kitabında da yazar, eserin kahramanı Mustafa aracılığıyla bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: “*The veil that clouds your eyes shall be lifted by the hands that wove it. And the clay that fills your ears shall be pierced by those fingers that kneaded it. And you shall see. And you shall hear*”.²²

“Gözlerinizi bulutlayan peçe onu dokumuş olan eller tarafından kaldırılacaktır.

Kulaklarınızı tıkayan çamuru, onu yoğuran parmaklar çıkarıp atacaktır.

Ve o zaman göreceksiniz,

*Ve o zaman işiteceksiniz”.*²³

Çevirideki akıcılık, anlam ve üslup güzelliği eserin orijinal değerini kaybettirmemiştir.

Cibran “Tanrı'nın yüreğine kovuşabilmenin” yolunun sevgiden geçtiği gerçeğini şöyle ifade etmektedir:

*“All these things shall love do unto you that you may know the secrets of your heart, and in that knowledge become a fragment oô life's heart”.*²⁴ “Sevgi bütün bunları başarır, yeter ki siz kalbinizin sırlarını öğrenin ve bu yolla Hayat'ın yüreğinden bir parça olun”.²⁵

“Peygamber” eserinin bütününde insanlara hümanist bir tarzda yaklaşma ve geleceğe umut dolu bakışlarla bakma prensibi, eserin Türkçe çevirisinde de doğal bir biçimde bu üslubu koruyabilmiştir.

Eserin sonunda Cibran şöyle seslenir: “*But should my voice fade in your ears, and my love vanish in your memory, then I will come again*”.²⁶

²⁰ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 77.

²¹ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 100.

²² Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 82.

²³ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 104.

²⁴ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 14.

²⁵ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s.22.

²⁶ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 74.

*“Ama sesimin kulaklarınızda solgunlaştığı ve sevgimin anılarınızda yittiği an yeniden aranızda döneceğim”.*²⁷

Eserin kahramanı Mustafa üstlendiği misyon bakımından Hz. Muhammed ve Hz. İsa’yı betimleyerek insanlar arasında bir yolcu gibi dolaşp, ilahî gerçekleri onlara ulaştırmaya çalışır.

“Peygamber” eserin sonunda Mustafa’nın dile getirdikleri peygamberlerin misyonu ile örtüşmektedir: *“We wanderers, ever seeking the lonelier way, begin no day where we have ended another day”.*²⁸

*“Biz gezginler, hepten yalnız yolları aramışızdır, bir günü bitirdiğimiz yerde yeni güne başlamayız”.*²⁹

Cibran’nın eserlerinde yolcu, yolculuk gibi ifadelerle alakalı fikirlerin Müslüman sufi geleneklerinden kaynaklandığını da belirtelim.

²⁷ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s. 96.

²⁸ Gibran K. The Prophet, New York, Alfred A. Knopf, 1998, p. 73.

²⁹ Cibran H.Ermiş, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1995, s.93.

Sonuç

Sonuç olarak, eserin Türkçe çevirisinin başarılı bir çeviri numunesi olduğunu anlamak için iki önemli hususa dikkat edilmesi gerekir. Birincisi; eserin içeriğini, düşünce yapısını korumaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi eser çeşitli düşünce kaynakları, İslamiyet ve Hristiyanlık, sufi, felsefî öğretileri ve Batının edebî ve felsefî düşünceleriyle zengin bir yapıttır. İkincisi ise eserde mevcut olan zengin şiirsel dil ve üslubun orijinale uygun bir şekilde çeviride de yansıtabilmektir. Bu anlamda, tercümanda olması gereken özelliklerden birinin de yazarın felsefî düşünce yapısına yabancı olmamasıdır. Tüm bu zorlukları dikkate alarak Altunç Altındal'ın çevirisinde Cıbran'ın "*Peygamber*" eseri kendi orijinalliğini, içerik ve biçim özelliğini, özellikle de eserin ruhunu muhafaza edebilmiştir. Dolayısıyla eserin Türkçe çevirisinin dünya dillerine yapılmış tercümeler arasında öncü yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklar

BESIRE, Azizaliyeva, 2005, Cibran Halil Cibran, Nurlan, Bakü.

SULTANLI, Vaqif, 1998, Azərbaycan Göç Edebiyatı, Şirvanşah, Bakı.

CİBRAN, Halil, 1995, Ermiş, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

CİBRAN, Halil, 1986, Seçilmiş Eserler, Sanatsal edebiyat, Moskova.

CİBRAN, Halil, 1998, Peygamber, Alfred A.Knopf, New York.

BUSHRUI, Suheil- JENKINS, Joe, 1999, İnsan ve Şair, One World Oxford, Boston.

MİHAİL, Nu'ayme, 1964, Cibran Halil Cibran, Dar Al-Hilal, Mısır.

TLASTANOVA, Madina, 2003, Agasphere Dönemi Veya Okuyucuların Nasıl Daha Az Mutlu Edeceği // Yabancı Edebiyat, Sayı 1, c. 238-251, Moskova.

Araştırma Makalesi

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Sadrazamlığı Döneminde Rus Başvekili Kont Gavriil İvanoviç Golovkin'e* Yazdığı Mektup

Hüseyin Saraç**

ORCID-Id:0000-0002-7007-1571

Öz

1718-1730 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık görevini üstlenen Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, devlet ahvâliyle alakalı gerek ülke içinde gerekse ülke dışında meydana gelen olaylar karşısında çeşitli tedbirler aldığı bilinmektedir. Sadrazam İbrahim Paşa'nın aldığı tedbirler ve verdiği kararlar bize Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ilk yarısındaki siyasetiyle alakalı bilgiler ihtiva etmesi açısından da önem arz etmektedir. Bu bağlamda Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın bizzat kendisi tarafından 1721 yılında Rus Çarı I. Petro'ya ve 1726 yılında Rus Başvekili Kont Gavriil İvanoviç Golovkin'e yazdığı iki mektup bulunmaktadır. Bu çalışmamız, iki mektuptan biri olan ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından 1726 yılında Rus Başvekili Kont Gavriil İvanoviç Golovkin'e gönderilen mektubun değerlendirilmesine dayanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen mektubun yorumlanmasıyla Osmanlı Devleti'nin Rusya içindeki meselelere yaklaşımı ve tavrı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve Mektup

* Nevşehir Uluslararası Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Damat İbrahim Paşa Sempozyumu'nda Sunulan Bildirinin Genişletilmiş Halidir.

** Dr. Öğr. Ü., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-posta: huseyinsarac@nevsehir.edu.tr

Letter That Damat Ibrahim Pasha's Grand Vizier Period Wrote to Russian Prime Minister Count Gavril Ivanovich Golovkin

Abstract

It's known that Damat Ibrahim Pasha who undertakes the duty of grand vizier at the Ottoman State between the years of 1718-1730 took various precautions in the face of that occur relevant to condition of the state both within the country and the outside. These precautions and decision which had been taken by Grand Vizier Ibrahim Pasha is important for us to get information related to the politics of the Ottoman State in the first half of the 18th century. In this context, written two letter by Ibrahim Pasha himself to Russian Czar Petro I at 1721 and Russian Prime Minister Count Gavril Ivanoviç Golovkin at 1726 are important. Our working is based on the evaluation one of the two letters which sent to Gavril Ivanoviç Golovkin at 1726 by Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha. With the interpretation of the letters which is obtained from The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office will try to reveal the approach and attitude of the Ottoman State to the issues within Russia.

Keywords: Ottoman State, Russia, Nevsehirli Damad Ibrahim Pasha and Letter

**Письмо Написанное Невшехирли Дамат Ибрагим Пашой Во Время Срока
Великого Визиря К Первому Канцлеру Российской Империи графу Головкину
Гавриилу Ивановичу**

Резюме

Известно, что между 1718-1730 гг. выполняющий обязательства великого визиря в Османском Государстве Невшехирли Дамат Ибрагим Паша в связи с государственной ситуацией возникший, как в пределах, так и за пределами государства событиями принимал различные меры. Большое значение имеет то, что меры принимаемые и постановления выдаваемые великим визирем Ибрагим Пашой обеспечивает нас со сведениями связанными политикой Османского Государства в первой половине XVIII вв. С этой точки зрения нужно отметить, что сохранено два письма написанные собственноручно Ибрагим Пашой: в 1721 году русскому царю Петру I, и 1726 г. первому канцлеру, графу Головкину Гавриилу Ивановичу. Наша работа основывается на оценивании одного из этих писем, который был написан Невшехирли Дамат Ибрагим Пашой к Российскому первому канцлеру, графу Головкину Гавриилу Ивановичу в 1726 г. Комментируя письмо, взятое из архивов Османского Государства при Кабинете Министров, попытаемся выявить отношение и поведение Османского Государства к внутренним делам России.

Ключевые слова: Османское Государство, Россия, Невшехирли Дамат Ибрагим Паша и Письмо.

Giriş

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk diplomatik ilişkiler III. İvan ve II. Bayezit dönemlerinde başlamıştır. Bu dönemde Rusya/Moskova Prensi III. İvan, Kırım Hanı Giray'ın aracılığıyla bir elçilik heyetini 1492-1497 yılları arasında İstanbul'a göndermişti. İstanbul'a gelen elçilik heyeti II. Bayezit'ten Osmanlı Devleti'nin kontrolü altındaki Kuzey Karadeniz liman kentleri olan Kefe ve Azak bölgesindeki Rus tüccarların yaşadığı sorunların giderilmesini talep etmiştir. Bu talep II. Bayezit tarafından uygun görülmüş ve Rus tüccarlarının yaşadığı sorunlarıyla ilgili gerekli girişimleri yapılmış bu sayede Kefe ve Azak Bölgesi'nde Rus ticaret faaliyetlerinin canlanmasına vesile olmuştu. Ancak II. Bayezit bu tarihten sonra Moskova Knezliğiyle doğrudan doğruya ticari ilişkilerin sürdürülmesi yönünde girişimlerden kaçınmıştır. 1600'lerin başlarından itibaren ise Osmanlı Devleti'nin odak noktası Akdeniz ve Balkanlar olmuştur. Bu süreçte 16. yüzyılın başlarından itibaren doğu Avrupa'da gelişme ve büyüme sürecine giren Rusya ilgisiz kalmıştır. Osmanlı ve Rusya arasındaki ticarî ilişkiler düşük düzeyde varlığını sürdürse de geniş hacimli bir yapıya ulaşamamıştır. Rusya'nın 17. yüzyılın sonlarından itibaren Karadeniz'e çıkma çalışmalarına ağırlık vermeye başlaması, Osmanlı-Rus mücadelelerinin başlamasına ve gittikçe şiddetlenmesine neden olmuştur. Rusların Karadeniz bölgesi için Osmanlı Devleti ile ilk çatışması II. Viyana kuşatmasından sonra yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ile diğer devletlerarasında Karlofça Antlaşması imzalanırken Rusya ile ise Osmanlı Devleti arasında 30 Temmuz 1700'de İstanbul Antlaşması yapılmıştır. Rus Çarı I. Petro bu barış antlaşmasına Rusların Azak Denizi ile İstanbul arasında ticaret yapabilmelerini sağlayacak bir madde koydurmaya çalışmıştır ancak bunu başaramamıştır. İkinci bir diplomatik sorun 1711 tarihinde imzalanan Prut Antlaşması ile son bulmuştur. Bundan sonraki süreçte I. Petro Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerini sürekli olarak geliştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede İstanbul'da Sadrazam Damat İbrahim Paşa ile Rus temsilcisi Aleksiyö Daçko arasında yapılan görüşmelerden sonra 1720 tarihinde on üç maddeden oluşan bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmanın on birinci maddesi ile Rus tüccarlar ilk defa Osmanlı Devleti sınırları içerisinde serbest ticaret hakkı elde etmişlerdir.¹

Bu kapsamda Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın 1721 yılında Rus Çarı I. Petro'ya yazdığı bir de mektup bulunmaktadır. 1721 yılında yazılan mektubun içeriği Kalmık Ayyuka Han'ın siyasi çalışmalarından duyulan rahatsızlık ve Türk tüccar Dimitri Kazakov'un meselesiyle alakalıydı². Aynı şekilde benzer sebeplerden dolayı Damat İbrahim Paşa'nın, Mısır yöneticilerine de üç adet mektup gönderdiği bilinmektedir.³

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın bizzat kendisi tarafından 1726 yılında Rus Başvekili Kont Gavril İvanoviç Golovkin'e⁴ yazdığı ikinci mektup, tam da bu

¹Serhat Kuzucu, "Rus Ahidnâme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", TAD, C. 35, S. 59, s. 64-67. Ayrıca Bkz. Halil İnalçık, "Türk Rus İlişkileri 1492-1700", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, TTK, Ankara 1999, s. 27-35.; Akdes Nimet Kurat, Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi, Ankara 1999, s. 119-122.; Mehmet Saray, "Başlangıçtan Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", İÜEFĐ, S. 35, İstanbul 1994, s. 202-3.

² BOA. YB. 1. 1/22.

³ Hüseyin Saraç, "Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Devlet Ahvaliyle İlgili Mısır Yöneticilerine Gönderdiği Mektuplar", II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (2-4 Mayıs), Nevşehir 2016, s. 730-31.

⁴ Kont Gavril İvanoviç Golovkin 1660-1734 yılları arasında yaşamıştır. Rus hükümdarı (Çariçesi) I. Katerina Dönemi'nde 1726-27 yılları arasında Rus Başvekili görevinde bulunmuştur. Yine Rus Çariçesi Anna döneminde de 1731-34 yılları arasında Rus Başvekilliği yapmıştır. Bkz. https://ipfs.io/Rusya_hükümet_başkanları/listesi.html.

Hüseyin Saraç

süreçlerde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan ve gelişen siyasî ve ticarî münasebetler neticesinde kaleme alındığı anlaşılmaktadır⁵.

Mektubun İçeriği

Her mektupta olduğu gibi elkab kısmı göze çarpmaktadır. Muhatap olunacak şahıs Rus Başbakanı olmasına rağmen önce Rus İmparatoriçesi veya çariçesi I. Katerina övücü ve yüceltici cümlelerle ta'zim edilmiştir. Şöyle ki; Hristiyan emirlerin, beylerin tabî olup boyun eğdikleri, Hristiyan topluluğu büyüklerinin dayanağı, hürmetli, heybetli ulu dostumuz Moskova vilayetlerinin imparatoriçesi ve bütün Rus'un ve ona tabî olan yerlerin emir buyuran ve hükümdarın başvekili olan muhabbetli dostumuz Kont Gavril İvanoviç Golovkin Allah sonunu hayır etsin. Tarafına dostça geçinmek üzere sonsuz selam ve karşılıklı sonsuz dostluğun haberini ulaştırmak amacıyla tebliğ olunur ki diyerek mektubun başladığı görülmektedir⁶.

Mektubun devamında ise daha önce Rus tarafından bir mektup yazıldığı, bu mektubun ilk yazılan mektuba cevap niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Rusya'dan gelen mektupta Rus Başvekili Kont Gavril İvanoviç Golovkin'in acem memleketlerinde Osmanlı ve Rusya'ya tahsis edilen memleketler için yapılan mühürlü anlaşmalar gereğince her iki tarafın sınırlarını belirleyecek görevliler tayin edildiği halde Rusya'yı temsilen sınır belirleyici olarak görevlendirilen Aleksandira Romancof ismindeki general bir yıl önceden beri İstanbul'da olmasına rağmen bu işi Osmanlı Devleti'nin neden geciktirdiğini, hudut temsilcisi olarak hâlâ daha neden bir yetkilinin tayin edilmediğini öğrenmeye yönelik talebi söz konusu olmaktadır. Golovkin ayrıca; şayet bilmediğimiz bazı sebepler ve engeller yüzünden sınırların belirlenmesi gecikir veya durdurulması gerekir ise adı geçen generalin geri gönderilme talebi mektupta dile getirilen bir diğer husustur.

Acem şehirleri olarak ifade edilen yerler Gence, Şirvan ve Şemahi dolaylarıdır. Gence Osmanlı'ya Şirvan dolayları da Rus Çarlığı'na tahsis edilmesine yönelik bir girişim söz konusudur. Yaklaşık olarak bir yıldır Rus yetkilisinin İstanbul'da bulunmasına rağmen yine de bu işin halledilememesinin de sebebi olarak bahsedilen mahallerde gerekli düzenlemelerin yapılmadığı gösterilmiştir. Bu işin geciktirilmesinin başka bir sebebi olmadığı bir an önce gereğinin yapılması için uygun bir vakit beklendiği uzunca yazılan mektupta belirtilmiştir.

Rus Başvekili Golovkin'in bu sorularına Osmanlı Sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın verdiği yanıt ise şöyledir; her iki taraf için sağlamlaştığı görülen dostluğun daha pekiştirilmesi adına ve acem şehirlerinin sınırlarının belirlenmesi için yapılan anlaşma maddeleri uyarınca Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Derviş Mehmet Ağa'nın Osmanlı Devleti tarafından hudut vekili olarak tayin edildiği ancak Gence'de ikamet edip vazifesine başlamamasının nedeni Gence ve Şirvan tarafındaki askeri hareketliliğin devam ettiği bu bölgelerin temizliği tam olarak sağlanmadığı için hudutların belirlenmesinde gecikmelerin yaşandığı ifade edilmiştir. Ayrıca Şirvan ve Gence taraflarında Serasker Vezir Hacı Mustafa Paşa'nın bölge üzerinde hazırladığı geniş çaplı yazısı İstanbul'a yeni ulaştığı, bölgedeki hâkimiyetin ve kontrolün Osmanlılara geçtiği bütün işlerin güzel ve düzen içinde yürütülmekte olduğu mektupta belirtilen konulardan biridir. Damat İbrahim Paşa hudutta görev alacak Rus generalle ilgili olarak da hudutta görevlendirilen Osmanlı vezirinin yanına ilkbaharda gemi ile Trabzon'a gönderileceği oradan vazifelenen Osmanlı vezirinin yanına ulaştırılacağından bahsetmiştir.

Mektubun ekinde Rusya tarafından hudut belirleyicisi olarak gelen ve İstanbul'da bulunan Aleksandır Romancof ile Osmanlı tarafından aynı iş için görevlendirilen kapıcıbaşı Mehmet Paşa'nın görev yazıları birer dostluk nişanesi olarak mektubun ekinde Rus mevkidaşına gönderilmiştir.

Mektubun sonunda iki devlet arasında imzalanan anlaşmanın şartlarının hürmetli ulu dostumuz Çariçe tarafından ilelebet geçerli tutulacağı ve diğer durumların da adı geçen generale iletileceği belirtilmiştir. Rusya'nın anlaşma şartlarına bağlı kalmasından duyulan memnuniyet belirtilirken Osmanlı devleti tarafından da aynı özen ve dikkatle dostluğun her geçen gün ilerlemesi adına saygı duyulacağı ifade edilmiş ve inşallah Şirvan tarafında olan hudut ahvali iki tarafın sevgi ve takdiri ile bu kalıcı dostluğun daha da gelişmesine katkı sağlayacaktır ifade ve temennisiyle mektup son bulmuştur.

⁵ BOA. YB. 1. 1/21.

⁶ BOA. YB. 1. 1/22.

Hüseyin Saraç

Mektubun Transkripsiyonu

Kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihîyye umdetü küberâi'l-tâifetü'l-İseviyye hürmetlü haşmetlü ulu dostumuz Moskov vilayetlerinin çâriçesi ve cümle Rus'un ve âna tâbi' yerlerin fermân-fermâ ve hükümdârının başvekili olan muhabbetlü dostumuz Kont Gavril İvanoviç Golovkin⁷ hutimet avâkibehu bi'l-hayr kibeline.⁸

Kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihîyye umdetü küberâi'l-tâifetü'l-İseviyye hürmetlü haşmetlü ulu dostumuz Moskov vilayetlerinin çâriçesi ve cümle Rus'un ve âna tâbi' yerlerin fermân-fermâ hükümdârının başvekili olan muhabbetlü dostumuz Gavril Konte Gavlofkin (Kont Graf Golovkin) hutimet avâkibuhu bi'l-hayr kibeline selâm-ı muhâlasat-encâm ve peyâm-ı musâdakât-fercâm iblâğıyla dostâne inhâ olunur ki irsâl olunan mektûb mergûb-ı meveddet-mashûbunuz vâsıl olup hülâsa-i mefhûm-ı muhebbet-mersûmunda bundan akdem memâlik-i Acem'den tarafeyne tahsîs olunan memleketler için akd ve temhîr olunan şurût-ı mu'âhede muktezâsınca tarafeynden muhaddidler ta'yîn ve mahallinde hudûdlar tahdîd ve temyîz olunmak lâzım geldiğine binâen mukaddemâ hudûd vekili ta'yîn olup gönderilen kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihîyye Aleksandıra Romancof nâm ceneral macor (general major) geçen fasl-ı bahârda gönderilüp hudûdlar ahvâline faysal verilmek üzere iken te'hîr olup hâlâ Asitâne-i sa'âdetde meks ü ikâmet ve âna muvâfık taraf-ı Devlet-i Aliyyeden bir kimesne muhaddid ta'yîn olunmayup alâ hâlihi terk olunmağla işbu fasl-ı baharda dahi bize ma'lûm olmayan ba'zı esbâb-ı mevânî ile tahdîd-i hudûd emri te'hîr ve tevakkuf iktizâ eder ise ceneral-i mûmâ ileyh avdet ve ric'at etdirilmek husûsu tahrîr ve cânibde ber vech-i müeyyed-i müşeyyed ve müekked olan dostluğun istihkâm ve istikrârını müekked olur vechile izhâr-ı muhabbet ve iş'âr-ı hulûs ve meveddet ile taraf-ı devlet-i aliyyeden dahi musâlaha-i müebbede merâsimine ri'âyet ve muvâfakat melhûzunuz olduğu tesvîr olunmuş bu iki devlet beyinde karîn-i rütbe-i ittifâk olan müebbed dostluk ve musâfâtın şurût ve kuyûdunu cemî' merâsim ve levâzımı ile ri'âyet ve sıyânemde ihtimâmımız derece-i kemâlde ve memâlik-i Acem'e dâir akd olunan şerâyiti icrâya dahi hulûl-i vakt-i ensebe intizârda olup vücûh ile dostluğun gün be gün mütezâyid ve efzûn olmasına sa'y ve dikkat ve Dergâh-ı âlî kapucibaşlarından hâlâ Mîrâlem-i şehriyârî izzetlü Dervîş Mehmed Ağa taraf-ı Devlet-i Aliyye'den hudûd vekili nasb ve ta'yîn ve iki sene mukaddem irsâl olup hâlâ Gence'de meks ü ikâmet üzredir ancak memâlik-i Acem'den tarafeyne tahsîs olunan mahaller mukaddemâ mükâleme ve müzâkere ile karâr-dâde ve şart kılındığı üzere gereği gibi tathîr ve nizâmı verilmeğe mevkûf olup geçen sene avn-i bârî ile Gence'nin feth ve teshîri ve etrâf ve enhâsının tanzîm ve tensîki emri ber-taraf olduktan sonra tavâ-yîf-i askeriyenin Şirvan tarafına azîmetlerine vaktin müsâ'adesi kalmadığından gayrı ol taraflarda Moskov çarlığına tahsîs olunan mahaller dahi henüz tarafınızdan tathîr olunmayup kat'-ı hudûda isti'dâd hâsıl olmadığından husûl-ı vakt-i isti'dâda değin tevakkuf iktizâ ve ceneral-i mezbûr varup serhad başında tûl u dirâz meks ve tevakkuf eylemekden ise Asitâne-i sa'âdetde ikâmet kendüye dahi mûcib-i râhat ve refâhiyet olmağla dostluğa binâen öylece münâsib görülmüş idi bundan gayrı size ma'lûm olmayan bir dürlü fikr ve mülâhazamız olmayup mücerred iki tarafda dahi tahdîd-i hudûda esbâb-ı isti'dâd hâsıl olmak için akd te'hîre kaldığı ve husûlüne suhûlet geleceği vakt-i enseb hulûlüne terakkub ve intizârda olunduğu bundan akdem haşmetlü hürmetlü çariçe dostumuz hazretlerine mufassalan yazılan mektûb-ı muhabbet-üslûbumuzda tahrîr ve siz dostumuza dahi icmâlen teşvîr olunmuş idi el-hâletü hazihi hâlâ Gence ve Şirvan cânibi

⁷ Kont Gavriil İvanoviç Golovkin 1660-1734 yılları arasında yaşamıştır. Rus hükümdarı (Çariçesi) I. Katerina Dönemi'nde 1726-27 yılları arasında Rus Başvekili görevinde bulunmuştur. Yine Rus Çariçesi Anna döneminde de 1731-34 yılları arasında da Rus Başvekilliği yapmıştır.

⁸ BOA. YB. 1.1/22-3.

Hüseyin Saraç

seraskeri vezîr-i Aristo-tedbîr izzetlü sa'âdetlü el-Hâcc Mustafa Paşa hazretlerinin kâğıdları gelüp hülâsa-i mazmûnunda avn-ı inâyet-i Rabbü'l-izzet ile Devlet-i Aliyye'ye göre ol havâlfilerde bir dürlü mâni' ve müzâhim olmayup kendüsi işbu sâl-i meymenet-iştîmâlde müceddeden ma'iiyetine me'mûr asâkir-i mansûre-i mevfûre ile Şirvan tarafına ref'-i livâ-yı azîmet eylemek üzere olduğu tahrîr ve Şemahi'ye varup ol tarafların kâffe-i umûruna hüsn-i nizâm vermek üzere olduğu i'lâm idüp ceneral-i mezbûr dahi vezîr-i müşârun ileyhin yanına gönderilmek üzere iken mektûbunuz vürûd itmeğın ceneral-i mezbûr kapu kethudâsı hutimet avakibehuma bi'l-hayr ile ma'an yanımıza da'vet ve hâlâ Devlet-i Aliyye'nin muhaddidi olan mûmâ ileyh Derviş Mehmed Ağa serasker-i müşârun ileyhin yanında hâzır ve âmâde olmağla kendüsi dahi inşâallâhu te'âlâ rûz-ı hıızırda çekdiri sefîne ile Trabzon'a irsâl ve ândan dahi savb-ı me'mûriyete îsâl olunmak üzere tashîh ve kendüsine dahi bi'l-müşâfehe hâzır ve âmâde olmak üzere tavsiye ve tefhîm olunmağla i'lâm-ı hâl için mektûb-ı meveddet tahrîr ve irsâl olunmuştur iki devlet beyninde alâ vechi'l-te'yîd akd ve temhîr olunan musâlaha ve müsâleme şurût ve kuyûdu haşmetlü hürmetlü ulu dostumuz çariçe hazretleri taraflarından ile'l-ebed bilâ naksın velâ halelin mer'î ve muhterem tutulacağı vesâir ahvâl ceneral-i mûmâ ileyhin takrîrine havâle olunduğu işâret olunmağla her ahvâl tahrîren ve takrîren ma'lûm-ı muhabbeti olmuştur mâdâm ki tarafınızdan şurût-ı mu'âhede ve levâzım-ı musâlaha-i müeyyede mürâ'at oluna cânib-i Devlet-i Aliyye'den dahi kemâyenbagî ri'âyet ve husûsen kendü hüsn-i sa'y ve himmetimiz ile mü'eyyeden te'sîs ve teşyîd olunan musâlaha-i mü'eyyede-i mübârekenin zevâbıt ve revâbıtını ale'd-devâm sıyânete dikkat ve ihtimâm olup dostluğun yevmen fe-yevmen te'kid ve istihkâmından gayrı bir dürlü fikr ve mülâhazalar hatırlara gelmez inşâallâhu te'âlâ Şirvan tarafında olan hudûd ahvâli dahi tarafeynin hüsn-i teveccühleriyle dostluğun tezâ'ufuna bâdî olacak vech üzere hüsn-i hitâm bulur bu muhabbet-i hayr-endişlerinden haşmetlü hürmetlü muhabbetlü çariçe ulu dostumuz hazretlerine arz-ı hulûs idüp bu müebbed dostluğun devâm ve istikrârı ne vechile melhûz ve me'mûlları ise bizim dahi o vech üzere mültezimimiz olduğu ifâde ve ifhâm ve siz rağbetlü.⁹

Dostumuz Moskov vilayetlerinin çariçesi ve cümle Rus'un ve âna tâbi' yerlerin fermân-fermâ hükümdârının başvekîli olan muhabbetlü dostumuz Gavril Konte Gavlofkin (Kont Graf Golovkin) hutimet avâkibuhu bi'l-hayr kıbeline denür ki irsâl olunan mektûb mergûb-ı meveddet-mashûbunuz vâsıl olup hülâsa-i mefhûm-ı muhebbet-mersûmunda bundan akdem memâlik-i Acem'den tarafeyne tahsîs olunan memleketler için mahalline hudûdlar tahdîd ve temyîz olunmak lâzım geldiğine binâen mukaddemâ hudûd vekîli ta'yîn olup gönderilen kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihîyye Aleksandra Romancof nâm ceneral macor te'hîr olup hâlâ Asitâne-i sa'âdetde meks ü ikâmet ve âna muvâfık taraf-ı Devlet-i Aliyyeden bir kimesne muhaddid ta'yîn olunmayup alâ hâlihi terk olunmağla işbu fasl-ı baharda dahi bir tevakkuf iktizâ eder ise ceneral-i mûmâ ileyh avdet ve ric'at etdirilmek husûsu tahrîr ve cânibde ber vech-i müeyyed-i müşeyyed ve müekked olan dostluğun istihkâm ve istikrârını devlet-i aliyyeden dahi musâlaha-i müebbede merâsimine ri'âyet ve muvâfakat melhûzunuz olduğu tesvîr olunmuş bu iki devlet beyninde karîn-i rûtbe-i ittifâk olan müebbed dostluk sıyânet ve ihtimâmımız derece-i kemâlde ve memâlik-i Acem'e dâir akd olunan şerâyiti icrâya dahi hulûl-i vakt-i ensebe intizârda olup vücûh ile dostluğun gün be gün hâlâ Mîralem-i şehriyârî izzetlü Derviş Mehmed Ağa taraf-ı Devlet-i Aliyye'den hudûd vekîli nasb ve ta'yîn ve iki sene mukaddem irsâl olup hâlâ Gence'de meks ü ikâmet mükâleme ve müzâkere ile karâr-dâde ve şart kılındığı üzere gereği gibi tathîr ve nizâmı verilmeğe mevkûf olup geçen sene avn-i bârî ile Gence'nin feth ve teshîri tavâ-yif-i askeriyenin Şirvan tarafına azîmetlerine vaktin müsâ'adesi kalmadığından gayrı ol taraflarda Moskov çarlığına tahsîs olunan mahaller dahi henüz tarafınızdan tathîr vakt-i isti'dâda değin tevakkuf iktizâ ve ceneral-i mezbûr varup serhad başında tûl u dirâz meks ve tevakkuf eylemekden ise Asitâne-i

⁹ BOA. YB. 1.1/22-4.

Hüseyin Saraç

sa'âdetde ikâmet kendüye dahi bundan gayrı size ma'lûm olmayan bir dürlü fikr ve mülâhazamız olmayup mücerred iki tarafda dahi tahdîd-i hudûda esbâb-ı isti'dâd hâsıl olmak için akd te'hîre intizârda olunduğu bundan akdem haşmetlü hürmetlü çariçe dostumuz hazretlerine mufassalan yazılan mektûb-ı muhabbet-üslûbumuzda tahrîr ve siz dostumuza dahi icmâlen teşvîr olunmuş idi izzetlü sa'âdetlü el-Hâcc Mustafa Paşa hazretlerinin kâğıdları gelüp hülâsa-i mazmûnunda avn-ı inâyet-i Rabb'ül-izzet ile Devlet-i Aliyye'ye göre ol havâlilerde bir dürlü mâni' asâkir-i mansûre-i mevfûre ile Şirvan tarafına ref'-i livâ-yı azîmet eylemek üzere olduğu tahrîr ve Şemahi'ye varup ol tarafların kâffe-i umûruna hüsn-i nizâm vermek üzere yanına gönderilmek üzere iken mektûbunuz vürûd itmeğin ceneral-i mezbûr kapu kethudâsı hutimet avakibuhuma bi'l-hayr ile ma'an yanımıza da'vet ve hâlâ Devlet-i Aliyye'nin muhaddidi olan âmâde olmağla kendüsi dahi inşâallâhu te'âlâ rûz-ı hıızırda çekdiri sefine ile Trabzon'a irsâl ve ândan dahi savb-ı me'mûriyete isâl olunmak üzere tashîh ve tefhîm olunmağla i'lâm-ı hâl için mektûb-ı meveddet tahrîr ve irsâl olunmuştur iki devlet beyninde alâ vechi'l-bâsîr akd ve temhîr olunan musâlaha ve müsâleme taraflarından ile'l-ebed bilâ naksın velâ halelin mergî ve muhterem tutulacağı vesâir ahvâl ceneral-i mûmâ ileyhın takrîrine havâle olunduğu işâret olunmağla her ahvâl ve levâzım-ı musâlaha-i müeyyede mürâ'at oluna cânib-i Devlet-i Aliyye'den dahi kemâyenbagî ri'âyet ve husûsen kendü hüsn-i sa'y ve himmetimiz ile mü'eyyeden te'sîs ve teşyîd olunan musâlaha-i ihtimâm olunup dostluğun yevmen-fe-yevmen te'kid ve istihkâmından gayrı bir dürlü fikr ve mülâhazalar hatırlara gelmez inşâallâhu te'âlâ Şirvan tarafında olan hudûd ahvâli dahi üzere hüsn-i hitâm bulur bu muhibb-i hayr-endîşlerinden haşmetlü hürmetlü muhabbetlü çariçe ulu dostumuz hazretlerine arz-ı hulûs idüp bu müebbed dostluğun devâm ve istikrârı ifâde ve ifhâm ve siz rağbetlü dostumuz dahi bulunduğunuz rütbe muktezâsınca bu musâlaha-i müeyyede şurûtuna ale'd-devâm ri'âyet ve ihtimâm eylemeniz me'mûldür ve's-selâm alâ meni't tebe'a'l-hüdâ.

Be-makâm-ı Kostantiniyyetü'l-mahrûsa¹⁰

Kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihîyye umdetü küberâi'l-tâifeti'l-İseviyye hürmetlü haşmetlü ulu dostumuz Moskov vilayetlerinin çariçesi ve cümle Rus'un ve âna tâbi' yerlerin fermân-fermâ ve hükümdârının başvekîli olan mehabbetlü dostumuz Gavril Konte Gavlofkin (Kont Graf Golovkin) hutimet avâkibehu bi'l-hayr kibeline selâm-ı muhâlasat-encâm ve peyâm-ı musâdakât-fercâm iblâğıyla dostâne inhâ olunur ki irsâl olunan mektûb mergûb-ı meveddet-mashûbunuz vâsıl olup hülâsa-i mefhûm-ı muhabbet-mersûmunda bundan akdem memâlik-i Acem'den tarafeyne tahsîs olunan memleketler için akd ve temhîd olunan şurût-ı mu'âhede muktezâsınca tarafeynden muhaddidler ta'yîn ve mahallinde hudûdlar tahdîd ve temyîz olunmak lâzım geldiğine binâen mukaddemâ hudûd vekîli ta'yîn olunup gönderilen kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihîyye Aleksandra Romancof nâm General Macor.¹¹

Geçen fasl-ı bahârda gönderilüp hudûdlar ahvâline faysal verilmek üzere iken te'hîr olunup hâlâ Asitâne-i sa'âdetde meks ü ikâmet ve âna muvâfık taraf-ı Devlet-i Aliyyeden bir kimesne muhaddid ta'yîn olunmayup alâ hâlihi terk olunmağla işbu fasl-ı baharda dahi bize ma'lûm olmayan ba'zı esbâb-ı mevânî ile tahdîd-i hudûd emri te'hîr ve tevakkuf iktizâ eder ise ceneral-i mûmâ ileyh avdet ve ric'at etdirilmek husûsu tahrîr ve cânibde ber vech-i müebbed-i müşeyyed ve müekked olan dostluğun istihkâm ve istikrârını müekked olur vechile izhâr-ı muhabbet ve iş'âr-ı hulûs ve meveddet ile taraf-ı devlet-i aliyyeden dahi musâlaha-i müebbede merâsimine ri'âyet ve muvâfakati melhûzunuz olduğu tesvîr olunmuş bu iki devlet beyninde karîn-i rütbe-i ittifâk olan müebbed dostluk ve musâfâtın şurût ve kuyûdunu cemî' merâsim ve levâzımı ile ri'âyet ve sıyânetde ihtimâmımız derece-i kemâlde ve

¹⁰ BOA. YB. 1.1/22-5. Ayrıca; Bu mektubun ilk satırları ve son satırları hariç diğer satırları bir önceki mektubun içeriğiyle aynı olup mektubun orjinaline bağlı kalmak adına içerik bu mektupta da tekrarlanmıştır.

¹¹ BOA. YB. 1.1/22-6.

Hüseyin Saraç

memâlik-i Acem'e dâir akd olunan şerâyiti icrâyâ dahi hulûl-i vakt-i ensebe intizârda olup vücûh ile dostluğun gün be gün mütezâyid ve efzûn olmasına sa'y ve dikkat ve Dergâh-ı âlî kapucibaşlarından hâlâ Mîrâlem-i şehriyârî izzetlü Derviş Mehmed Ağa taraf-ı Devlet-i Aliyye'den hudûd vekîli nasb ve ta'yîn ve iki sene mukaddem irsâl olunup.¹² Hâlâ Gence'de meks ü ikâmet üzredir ancak memâlik-i Acem'den tarafeyne tahsîs olunan mahaller mukaddemâ mükâleme ve müzâkere ile karâr-dâde ve şart kılındığı üzere gereği gibi tathîr ve nizâmı verilmeğe mevkûf olup geçen sene avn-i bârî ile Gence'nin feth ve teshîri ve etrâf ve enhâsının tanzîm ve tensîki emri ber-taraf olduktan sonra tavâyif-i askeriye'nin Şirvan tarafına azîmetlerine vaktin müsâ'adesi kalmadığından gayrı ol taraflarda Moskov çarlığına tahsîs olunan mahaller dahi henüz tarafınızdan tathîr olunmayup kat'ı hudûda isti'dâd hâsıl olmadığından husûl-ı vakt-i isti'dâda değin tevakkuf iktizâ ve ceneral-i mezbûr varup serhad başında tûl u dirâz meks ve tevakkuf eylemekden ise Asitâne-i sa'âdetde ikâmeti kendüye dahi mûcib-i râhat ve refâhiyet olmağla dostluğa binâen öylece münâsib görülmüş idi bundan gayrı size ma'lûm olmayan bir dürlü fikr ve mülâhazamız olmayup mücerred iki tarafda dahi tahdîd-i hudûda esbâb-ı isti'dâd hâsıl olmak için akd te'hîre kaldığı ve husûlüne suhûlet gelecek vakt-i enseb hulûlüne terakkub ve intizârda olduğu bundan akdem haşmetlü hürmetlü çariçe dostumuz hazretlerine mufassalan yazılan mektûb-ı muhabbet-üslûbumuzda tahrîr ve siz dostumuza dahi icmâlen tesvîr olunmuş idi.¹³

El-hâletü hazihi hâlâ Gence ve Şirvan cânibi seraskeri vezîr-i Aristo-tedbîr izzetlü sa'âdetlü el-Hâc Mustafa Paşa hazretlerinin kâğıdları gelüp hülâsa-i mazmûnunda avn-ı inâyet-i Rabbü'l-izzet ile Devlet-i Aliyye'ye göre ol havâlîlerde bir dürlü mâni' ve müzâhim olmayup kendüsi işbu sâl-i meymenet-iştîmâlde müceddeden ma'îyyetine me'mûr asâkir-i mansûre-i mevfûre ile Şirvan tarafına ref'ı livâ-yı azîmet eylemek üzere olduğu tahrîr ve Şemahi'ye varup ol tarafların kâffe-i umûruna hüsn-i nizâm vermek üzere olduğu i'lâm idüp ceneral-i mezbûr dahi vezîr-i müşârun ileyhın yanına gönderilmek üzere iken mektûbunuz vürûd itmeğın ceneral-i mezbûr kapu kethudâsı hutimet avakibehuma bi'l-hayr ile ma'an yanımıza da'vet ve hâlâ Devlet-i Aliyye'nin muhaddidi olan mûmâ ileyh Derviş Mehmed Ağa serasker-i müşârun ileyhın yanında hâzır ve âmâde olmağla kendüsi dahi inşâallâhu te'âlâ rûz-ı hıızırda çekdiri sefine ile Trabzon'a irsâl ve ândan dahi savb-ı me'mûriyete îsâl olunmak üzere tashîh ve kendüsine dahi bi'l-müşâfehe hâzır ve âmâde olmak üzere tavsiye ve tefhîm olunmağla i'lâm-ı hâl için mektûb-ı meveddet tahrîr ve irsâl olunmuşdur.¹⁴ İki devlet beyninde alâ vechi'l-te'yîd akd ve temhîd olunan musâlaha ve müsâleme şurût ve kuyûdu haşmetlü hürmetlü ulu dostumuz çariçe hazretleri taraflarından ile'l-ebed bilâ naksın velâ halelin mer'î ve muhterem tutulacağı vesâir ahvâl ceneral-i mûmâ ileyhın takrîrine havâle olduğu işâret olunmağla her ahvâl tahrîren ve takrîren ma'lûm-ı mehabbeti olmuşdur mâdâm ki tarafınızdan şurût-ı mu'âhede ve levâzım-ı musâlaha-i müeyyede mü'râ'at oluna cânib-i Devlet-i Aliyye'den dahi kemâyenbagî ri'âyet ve husûsen kendü hüsn-i sa'y ve himmetimiz ile mü'eyyeden te'sîs ve teşyîd olunan musâlaha-i mü'eyyede-i mübârekenin zevâbıt ve revâbıtını ale'd-devâm sıyânete dikkat ve ihtimâm olunup dostluğun yevmen fe-yevmen te'kid ve istihkâmından gayrı bir dürlü fikr ve mülâhazalar hatırlara gelmez inşâallâhu te'âlâ Şirvan tarafında olan hudûd ahvâli dahi tarafeynin hüsn-i teveccühleriyle dostluğun tezâ'ufuna bâdî olacak vech üzere hüsn-i hitâm bulur bu muhibb-i hayr-endîşlerinden haşmetlü hürmetlü mehabbetlü çariçe.¹⁵ Ulu dostumuz hazretlerine arz-ı hulûs idüp bu müebbed dostluğun da devâm ve istikrârı ne vechile melhûz ve me'mûlları ise bizim dahi o vech üzere mültezimiz olduğun ifâde ve ifhâm ve siz rağbetlü dostumuz dahi bulunduğunuz rûtbe

¹² BOA. YB. 1.1/22-7.

¹³ BOA. YB. 1.1/22-8.

¹⁴ BOA. YB. 1.1/22-9.

¹⁵ BOA. YB. 1.1/22-10.

Hüseyin Saraç

muktezâsınca bu musâlaha-i müebbede şurûta ale'd-devâm ri'âyet ve ihtimâm eylemeniz me'mûldür
ve's-selâmu alâ meni't-tebe'a'l-hüdâ.

Be-makâm-ı Kostantiniyyetü'l-mahrûsa¹⁶

¹⁶ BOA. YB. 1.1/22-11.

Sonuç

Sonuç itibariyle Osmanlı Devleti ve Rusya coğrafi ve jeopolitik konumları gereği 15. yüzyıldan başlamak üzere günümüze kadar siyasî ve ticarî münasebetleri devam ettiren iki devlettir. Bu münasebetlerin 18. yüzyılda gelişerek yoğunluk kazandığı söylenebilir. Mektubun içeriğinden de anlaşılacağı üzere dönemin devlet politikası gereği Rusya ile oldukça uzlaşıcı bir siyaset takip edildiği, iki ülkenin arasını açacak ifadelerden kaçınıldığı ve daha çok barış yanlısı bir tutum takınıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin komşu olduğu ülkelerin en önemli devletlerden biri olan Rusya ile arasında vuku bulan siyasi, askeri, coğrafi ve içtimai hadiselerin izah ve tefsirine yardımcı olacağı düşünülen bu tür yazışmaların ortaya çıkarılması, incelenmesi ve yayımlanması elbette faydadan arı değildir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA. YB. 1. 1/21.
BOA. YB. 1. 1/22-3.
BOA. YB. 1. 1/22-4.
BOA. YB. 1. 1/22-5.
BOA. YB. 1. 1/22-6.
BOA. YB. 1. 1/22-7.
BOA. YB. 1. 1/22-8.
BOA. YB. 1. 1/22-9.
BOA. YB. 1. 1/22-10.
BOA. YB. 1. 1/22-11.

Kitap ve Makaleler

İNALCIK, Halil,1999, “Türk Rus İlişkileri 1492-1700”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, TTK, Ankara s. 25-38.

KURAT, Akdes Nimet, 1999, Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi, TTK, Ankara.

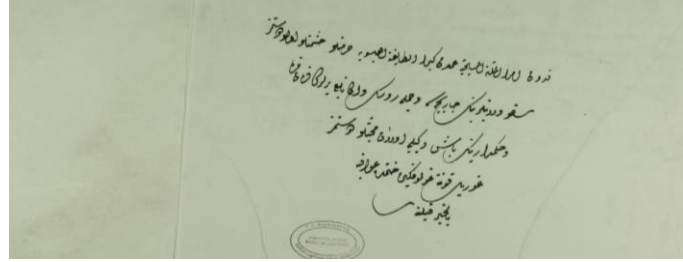
KUZUCU, Serhat, 2016, “Rus Ahidnâme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri”, TAD, C. 35, S. 59, s. 64-67.

SARAÇ, Hüseyin, 2016, “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Devlet Ahvaliyle İlgili Mısır Yöneticilerine Gönderdiği Mektuplar”, II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (2-4 Mayıs), Nevşehir, s. 726-745.

SARAY, Mehmet, 1994, “Başlangıçtan Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, İÜEFĐ, S. 35, İstanbul s. 193-222.

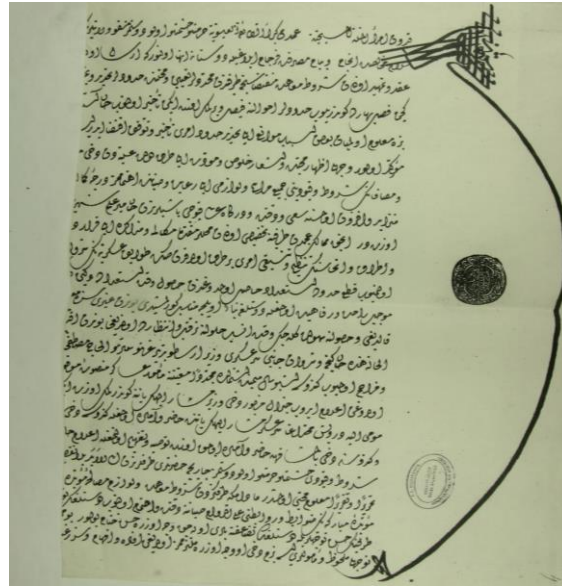
Ekler

Belge-1: Mektubun Birinci Bölümü.

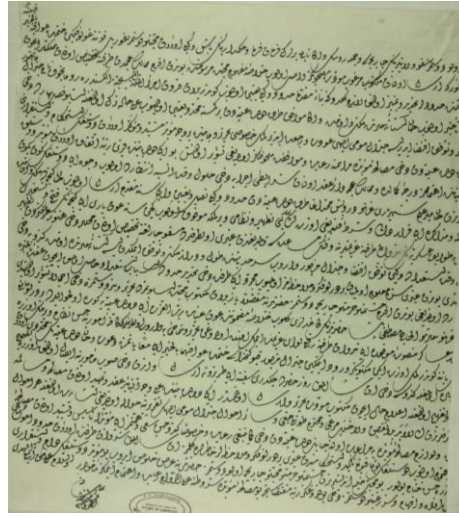
Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-3.

Belge-2: Mektubun İkinci Bölümü.

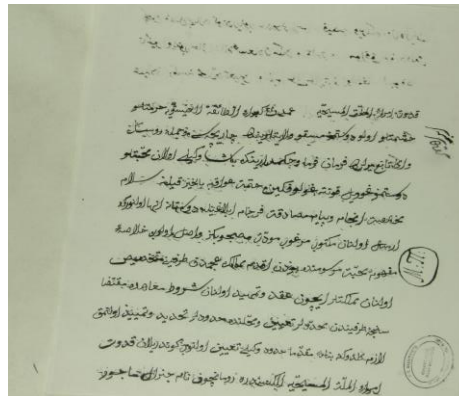
Kaynak: Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-4.

Belge-3: Mektubun Üçüncü Bölümü.

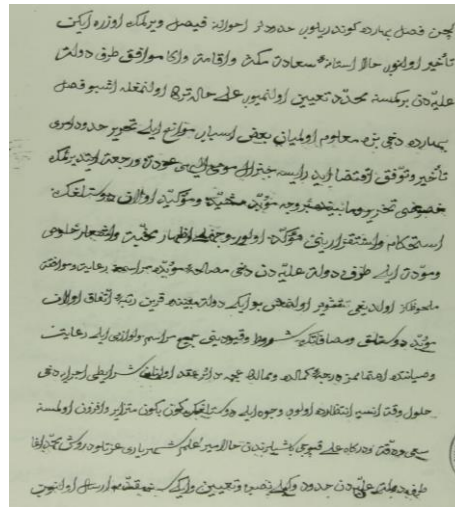
Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-5

Belge-4: Mektubun Dördüncü Bölümü.

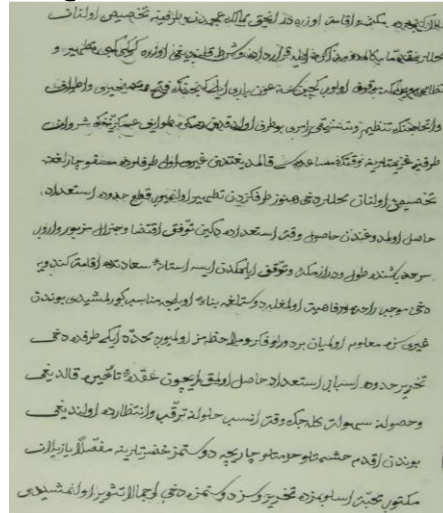
Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-6.

Belge-5: Mektubun Beşinci Bölümü.

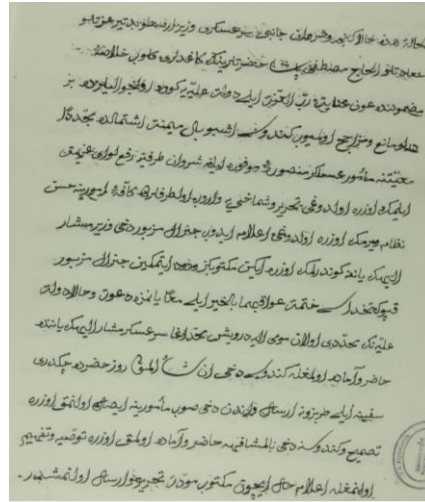
Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-7.

Belge-6: Mektubun Altıncı Bölümü.

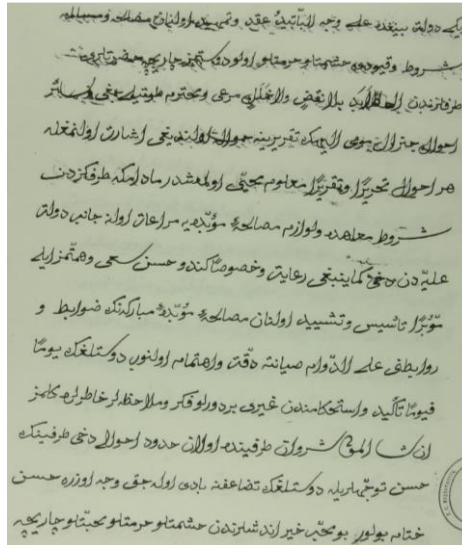
Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-8.

Belge-7: Mektubun Yedinci Bölümü.

Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-9.

Belge-8: Mektubun Sekizinci Bölümü.

Kaynak: BOA. YB. 1.1/22-10.

Araştırma Makalesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzincan'a Yapmış Olduğu Ziyaretler**Salim Gökçen***

ORCID-Id: 0000-0002-6541-6416

Recep Mutlu Özbayık**

ORCID-Id: 0000-0001-9719-040X

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, ulusal devlet anlayışı ile yola çıkarak Milli Mücadele'yi Anadolu'dan başlatmıştı. Her fırsatta gücünü ve azmini, Türk Milletinin sağduyusundan aldığını ifade eden Mustafa Kemal gerek Milli Mücadele yıllarında ve gerekse Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra yurt gezilerine yönelmişti.

Milli Mücadele'nin kazanılıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte yurt gezilerini sürdüren Mustafa Kemal, memleketi karış karış gezerek illere, ilçelere ve köylere kadar gitmiştir. Bu yurt gezilerini sıradan ziyaretler olarak görmemek gerekir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve çağdaşlaşması yolunda bu gezilerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Mustafa Kemal bu gezilerle, Türk Milletinin vatan ve millet sevgisini yakından tanıma imkânı bularak halkın dertlerini dinlemiş ve yapılacak olan inkılâplar için halkın onayını almış ve bu şekilde çağdaş bir Türkiye'nin zeminini hazırlamıştır. Arşiv belgeleri, süreli yayınlar, hatıralar ve araştırma eserlerden faydalanılarak yapılan bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın gerek Milli Mücadele döneminde gerekse Cumhuriyet'in ilanından sonra Erzincan'a yaptığı ziyaretlerin önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Erzincan, Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele, Yurt Gezileri

* Prof. Dr.) Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
E-posta:sgokcen@atauni.edu.tr

** Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi
recepobayik@gmail.com

Visits of Mustafa Kemal Pasha to Erzincan

Abstract

Founder of Turkish Republic Mustafa Kemal launched the National Struggle in Anatolia starting with the concept of national state. Mustafa Kemal, who stated in every occasion that he took his power and determination from the common sense of the Turkish Nation, turned to nationwide tours not only in the years of National Struggle but also after the declaration of the Republic.

Mustafa Kemal continued his nationwide tours and went even to the remote villages along with cities and districts with the victory of National struggle and founding of Turkish Republic. The nationwide tours of Mustafa Kemal should not be seen as ordinary sightseeing. These tours had an important role in the modernization and establishment of Turkish Republic. With these tours, Mustafa Kemal had a chance of learning the nation love of Turkish public closely, listened the problems of the people and got their approval by learning whether they want the forthcoming reform or not, and he also tried creating the roots of Turkish Republic.

In this study, which was made by using archival documents, periodicals, memories and research works, the importance of Mustafa Kemal Pasha's visit to Erzincan after the declaration of the Republic or the National Struggle period was emphasized.

Keywords: Republic of Turkey, Erzincan, Mustafa Kemal Atatürk, National Struggle, Nationwide Tours,

Визиты Мустафы Кемаль-Паши в Эрзинжан

Резюме

Основатель Турецкой Республики Мустафа Кемаль Ататюрк начал национальную борьбу с Анатолии, придерживаясь принципа национального государства. При каждом удобном случае упоминая, что силу и упорство для борьбы берёт от здравого ума Турецкого Народа Мустафа Кемаль и во время Национальной Борьбы и после провозглашения Республики Турция не прекращал свои поездки по стране.

После одержания победы в Национальной Борьбе и провозглашения Турецкой Республики Мустафа Кемаль посетил каждый город и даже посёлок своей страны. Нельзя относиться к этим визитам как к обычным, роль их в создании Турецкой Республики и её модернизации велика. Во время этих визитов, Мустафа Кемаль получил возможность узнать и увидеть патриотизм турецкого народа, выслушать беспокойства и проблемы, а так же получил одобрение ихнее на новые реформы, тем самым подготовил почву для современной Турции.

В этом исследовании, которое было сделано с использованием архивных документов, периодических изданий, воспоминаний и исследовательских работ, была подчеркнута важность визита Мустафы Кемаль-паши в Эрзинджан после декларации Республики или периода национальной борьбы.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Эрзинжан, Мустафа Кемаль Ататюрк, Национальная Борьба, Поездки по Стране

Giriş

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele devam ederken ve özellikle Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra Türk milletinin arasında olabilmek amacıyla yurt gezilerini hayata geçirmiştir.¹ Türk milleti uzun yıllar boyunca birçok savaş yaşamış ve bu savaşların ağır yükünü, ekonomik problemler başta olmak üzere birçok alanda hissetmişti.² Mustafa Kemal Paşa, bu problemleri çözebilmenin ancak milleti ile olursa ve milleti kendisine destek verirse mümkün olacağına inanıyordu.³ Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra ise yapılacaklar bitmemiş, muasır medeniyetler seviyesine ulaşacak devlete giden yolda inkılâplar yapılmaya başlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa, düzenlemiş olduğu yurt gezilerinde o zamana kadar yaptıklarını ve yapacaklarını milleti ile paylaşmış ve inkılâpları halka benimsetmek için büyük çaba göstermişti.⁴

Yurt gezilerinin Mustafa Kemal'in yaptığı inkılâpların halk tarafından benimsenmesinde önemli bir rolü vardır.⁵ Bu geziler, genellikle sosyal ve siyasal açıdan önemli gelişmelerin yaşanmış olduğu günlerin, öncesi ve sonrasında yapılmış olmasından dolayı önem arz etmektedir.⁶ İnkılâpların anlatılmasında millet ile bütünleşme amacını taşıyan Mustafa Kemal, Anadolu insanının sorunlarını anlamaya ve onları yönlendirmeye özellikle çaba göstermiştir. Mustafa Kemal gerçekleştirmek istediği atılımları millete zorla benimsetmemiş, bizzat kendisi insanların ayağına

¹ Mehmet Akif Tural, “Atatürk’ün Yurt Gezileri, Büyük Nutuk Adlı Eseri ve Hayattan Ayrılışı”, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, ATAM Yay, Ankara, 2010, s.371.

² Muhittin Gül, “Atatürk’ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, (Aralık-2006), s.52.

³ Deniz Kurt, “Atatürk’ün Bursa Gezilerinin Türk Devrim Tarihi Açısından Analizi”, Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2011, Genelkurmay Yay. Ankara, 2011, s.225.

⁴ İbrahim Ethem Atnur, Reis-i Cumhurun Doğu İncelemeleri, Babil Yay. Ankara, 2006. s.45.

⁵ Melih Tınal, “Atatürk’ün İzmir Ziyaretleri ve Vefatının İzmir’deki Yankıları”, ÇTTAD, c.VII, S:16-17, (Bahar-Güz 2008), s.19.

⁶ Erdem Çanak, “Atatürk’ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi”, ASAD, Yıl:4, S:23, (Mart-2016), s.130.

giderek ve onlarla fikir alışverişinde bulunarak yapmak istediklerini anlatmış ve onların desteğini sağlamaya çalışmıştır. Öyle ki, Nutuk'ta yer alan *“Saltanatın kaldırılması, hilâfet makamının salahiyyetsiz kalışı üzerine halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülât-ı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi. Bu hususta halk ile bizzat hasbihal etmeyi muvafık ve faydalı mütalaa ediyordum”*⁷ ifadeleri, Mustafa Kemal'in Türk milletinin görüşlerine verdiği önemi ve halkıyla diyalog içerisinde olmaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Nitekim yurt gezileriyle askeri, ekonomik, kültürel, siyasal, toplumsal vb. birçok alanda durum tespiti yapan Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin muasır medeniyetler seviyesine ulaşmasının temellerini atmıştır.⁸

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Mustafa Kemal'in ziyarette bulunacağı yerlere karşılama töreni yapılmaması için özellikle duyuru yapıyordu. Fakat kadınıyla, erkeğiyle, genciyle, yaşlısıyla bütün halk, Mustafa Kemal'in geçeceği yollar üzerine toplanarak, büyük bir heyecan ve coşkuyla ona karşı olan sevgi ve saygılarını gösteriyorlardı.⁹ Türk milleti Mustafa Kemal'in ziyaretlerinden o kadar memnun olmaktaydı ki, bununla ilgili olarak Ahmet Ağaoğlu bir konuşmasında,

*“Gazi Mustafa Kemal Paşa nerede görünüyorsa, orada derhal kutsal bir heyecan ve coşku meydana geliyor. Hayatın bin türlü ufak tefek günlük kaygıları unutuluyor, ruhları ve kalpleri karşı konulmaz bir heyecan istila ediyor. Kişiler alışılmış düzeylerin üstüne yükseliyor, kutsal bir kendinden geçme ve kaybolma ile hayret verici görüntüye sahip oluyor...”*¹⁰

ifadelerine yer vermiştir. Bir başka yazar Emile Ludwig ise bu gezilerle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Gazi, ülkenin durumunu anlamak için geziye çıktığında memleketin babası gibi olur. Okullarda eğitimin nasıl yapıldığını görmek için okulları ziyaret ettiği zaman veya millete düşüncelerini açıkladığı, nasihatler ettiği veya irşat etmek için çarşılarda, pazarlarda dolaştığı zaman büyük bir hoca, bir üstat, bir veli, bir bayrak olur. Milletin ona sevgisinin ve

⁷ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1963, s.703-704.

⁸ Gül, “Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü”, s.52-53.

⁹ Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara, 1975, s.9; Çanak, “Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi”, s.129; İbrahim Bozkurt, “Atatürk'ün Mersin Ziyaretleri”, AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, S:61, (Güz-2017), s.82.

¹⁰ Ertuğrul Zekai Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), Tarih Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul, 2010, s.18.

bağlılığının sayısız nedenleri vardır, fakat en önemlisi onu millet sorunlarına ve işlerine önem veren ve o sorunları çözmekle uğraşan bir başkan görmemelerindendir. Gerçekte Gazi'nin millettten başka da hiçbir düşünce ve sorunu yoktur.”¹¹

Mustafa Kemal, halkla birlikte olmaya ve onlarla temas halinde olmaya büyük bir önem verdiği için gezilerini daha çok resmî kurumlar dışında yapmaya özen gösteriyordu. Özellikle Belediyeler, Halkevleri, Okullar, Türk Ocakları, CHF gibi yerlere gezilerinde öncelik vermekte idi.¹²

Mustafa Kemal, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olarak eşi Latife hanımla birlikte daha Cumhuriyetin ilanından 10 ay geçmemişken, 29 Ağustos-18 Ekim 1924 yılları arasında 50 gün sürecek olan bir yurt gezisine çıkmıştı. Oldukça yorucu olan bu yurt gezisinde karadan 3.000 kilometrelik bir yol kat edilmişti. Bu yurt gezisinde gidilen yerler sırası ile şöyle idi:¹³

29-30 Ağustos Dumlupınar (Afyon), 31 Ağustos-11 Eylül Bursa, 11-14 Eylül'de ise Mudanya'dan Hamidiye Zırhlı Kruvazörüyle İstanbul'a uğramadan, Boğaz ve Karadeniz, 15-17 Eylül Trabzon, 17-18 Eylül Rize, 19 Eylül Giresun, 19 Eylül Ordu, 20-24 Eylül Samsun, 24 Eylül Amasya, 25-26 Eylül Tokat, 27-28 Eylül Sivas, 28 Eylül Şuşehri, 29 Eylül Refahiye, 29-30 Eylül Erzincan, 30 Eylül-1 Ekim Erzurum, 2 Ekim Hasankale, Köprüköyü, Yağan, Emrekom, Mindivan, Komazor ile Dölek Köyleri, 3-4 Ekim Erzurum, 4-5 Ekim Sarıkamış, 6 Ekim Kars, 7-8 Ekim Sarıkamış, 8-10 Ekim Erzurum, 10 Ekim Tercan, 10-11 Ekim Erzincan, 11-12 Ekim Şarkı-Karahisar, 13-14 Ekim Şuşehri, Zara, Koçhisar, Hafik, Sivas, Şarkışla, Kayadibi, Gemerek, Ges yolu ile Kayseri, 15-16 Ekim Yozgat, 17 Ekim Kırşehir. 18 Ekim 1924 tarihinde ise Ankara'ya dönmüştür.

Mustafa Kemal'in 1924 yılında yaptığı yurt gezilerinde kendisine eşi Latife Hanım'ın dışında şu kişiler de eşlik etmişlerdi:¹⁴

Bozok (Yozgat) Mebusu Salih (Bozok), İstanbul Mebusu Hamdullah Subhi (Tanrıöver), Gaziantep Mebusu Kılınç Ali (Ali Kılıç), Rize Mebusu Rauf (Benli), Anadolu Ajansı ve Basın Mümressileri, Cumhurbaşkanlığı Başkâtibi Tevfik (Bıyıklıoğlu), Başyaver Rusûhi,

¹¹ Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.19.

¹² Latif Daşdemir, “Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-Ilıca Ziyareti”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, Atatürk Özel Sayısı, (Aralık-2006), s.17.Çanak, “Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi”, s.129-130;

¹³ Fahrettin Kırzioğlu, “Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I, AÜ Yay. Erzurum, 1974, s.134.

¹⁴Kırzioğlu, “Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.134.

Muhafız Birliği Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı (Tekçe), Yüzbaşı Muzaffer (Kılıç), Özel Kalem Kâtibi Memduh (Atasev).

Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu yurt gezileri arasında Erzincan Vilayeti de bulunmaktadır. Erzincan'a yapmış olduğu ziyaretler özellikle arşiv belgeleri, süreli yayımlar, Nutuk ve hatıralara yansıdığı şekilde ele alınmıştır. Paşa'nın Erzincan ziyaretlerini iki ana başlık altında ele almak mümkündür. 1. Cumhuriyetin İlanı Öncesi Ziyaretler 2. Cumhuriyetin İlanından Sonraki Ziyaretler

1. Cumhuriyetin İlanı Öncesi Erzincan Ziyaretleri

1.1. Temmuz 1919 Ziyareti

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, halk üzerinde bir karamsarlık ve memnuniyetsizlik havası yaratmıştı. Bundan dolayıdır ki; Anadolu'da yerel milli direniş hareketleri başlamıştı.¹⁵ 15 Mayıs'ta Yunan birliklerinin İzmir'e çıkarak burayı işgal etmeleri ise milli bir isyan hareketini körüklemiş ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bu durum protesto edilmiştir.¹⁶ 19 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basması, Türk Milletine kurtuluş yolunu gösterecek günün başlangıcını işaret etmektedir.¹⁷ Mustafa Kemal, Samsuna geldikten bir süre sonra çalışmalarını Havza'da yürütmeye başlamış ve buradan Amasya'ya geçmiştir. Amasya'da Milli Mücadelenin ilk tarihi belgesi olan Amasya Genelgesi yayınlanmıştır. Amasya Genelgesinin 8. Maddesinde, Doğu illeri adına 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir kongre toplanması kararı yer almaktaydı. 25 Haziran'a kadar Amasya'da kalan Mustafa Kemal, sabah saatlerinde Sivas'a hareket etti.¹⁸ Bu yolculuk esnasında Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek var olan yakıt ile ancak Erzincan'a kadar gelinebileceğini, 4 otomobile yetecek yakıtın Erzincan'a Erzurum'dan gönderilmesini istemiş; Karabekir de buna cevaben, gerekli yakıtın Erzurum'dan Erzincan'a gönderileceğini ifade etmiştir.¹⁹ Kısıtlı imkânlar ve zor şartların olması, Mustafa Kemal'i hedefinden vazgeçirmemiş ve Erzurum'a gitmek üzere yoluna devam etmişti. Bu arada Mustafa Kemal'in henüz Erzincan'a gelmeden önce burayla temas halinde olduğu da

¹⁵Tuncer Baykara, Milli Mücadele (1918-1923), Kültür Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1985, s.30-37.

¹⁶ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum, Ankara, 1992, s.764-773; Enver Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, Erzurum, 1999, s.20-21; Baykara, Milli Mücadele (1918-1923), s.20-21.

¹⁷ Eflatun Cem Güney, Atatürk Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1963, s.41; Hasene Ilgaz, Atatürk'e 100. Yıl Armağanı, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1981, s.10.

¹⁸Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, s.27.

¹⁹Bulut, Milli Mücadele'de Erzincan, s.113.

anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Haziran 1919'da ilk resmi temasında, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'e gönderdiği telgrafta; Erzincan'da Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin teşkilatını, kurucu ve üyelerinin bilgilerini, komşu vilayetlerle irtibat kurulup kurulmadığını ve başka bir cemiyetin var olup olmadığını sormuştu.²⁰

Mustafa Kemal ve beraberindekiler 26 Haziran 1919'da gece yarısına doğru Tokat'a geldi, 27 Haziran sabahı Tokat'tan ayrılarak akşama doğru Sivas'a vardı. 27/28 Haziran gecesinin sabahında kendi deyimiyle bir bayram günü Sivas'tan hareket edilmiş,²¹ 29 Haziran'da Suşehri'ne, 30 Haziran'da Refahiye'ye avdet edilmişti. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler geceyi Çardaklı Boğazı'nda, toprak üstüne battaniye sererek geçirmişlerdi.²² Çünkü Çardaklı Boğazı'nda, Fırat'ın yanından geçen şose üzerine bir kaya parçası düşmüş ve bu nedenle yol kapanmıştı. Yapılan çalışmalar neticesinde yol açılmış; ancak karanlığın basması ve Çardaklı Boğazı'ndan çıkamadıkları için, geceyi burada geçirmek zorunda kalmışlardı.²³ Mustafa Kemal yol boyunca gördüğü herkesle konuşup dertleşmekten de geri durmuyordu. Erzincan yolunda bir subaşında rastladığı muhacir kabilelerden birisiyle aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir:²⁴

-Nerelisin Ağa?

-Eleşkirt tarafından. Çukurova'dan gelirik.

-Hepiniz bu kadar mı?

-Çoktuk Paşa çoktuk. Gidende dağlar, dereler göçü almazdı. Mal, davar, istediği gibi vardı. Ama at da bu, külfet de bu ister al ister sat paşa can.

Mustafa Kemal konuştuğu bu ihtiyar adama karşı üzülmüş olsa gerek; hiç cevap vermemiş ve Erzincan'a kadar tek kelime etmemiştir. 1 Temmuz 1919'da kalabalık bir heyetle Erzincan'a gelen Mustafa Kemal, şehrin girişinde, Vilâyat-ı Şarkiye ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Başkanı,

²⁰ Enver Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan", Milli Egemenlik 1989 Panellerde Sunulan Bildiriler, TBMM Yay. Erzincan, 1989, s.27.

²¹ Atatürk, Nutuk I, s.43.

²² Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, ATAM Yay. Ankara, 2015, s.142-144.

²³ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul, 1984, s.181.

²⁴ Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde, 3'üncü Ordu Komutanlığı Yay. Erzincan, 1981, s.18; Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922), Remzi Kitapevi, Ankara, 1999, s.88-89.

üyeler, Belediye Başkanı Eşref Bey, askeri ve mülki erkân tarafından karşılandı.²⁵ Mustafa Kemal Erzincan'da iken, Saray Mabeyn Başkâtipliği'nden bir telgraf aldı. Bu telgrafta kendisinden iki aylık bir hava değişimine ayrılması ve istediği bir yerde dinlenmesi ve müfettişlik görevinden ayrılması isteniyordu.²⁶ Mustafa Kemal bu isteği kabul etmeyip, 2 Temmuz'da Erzincan'dan ayrıldı. Cimin köyünün alt kısmından geçilmişti ki; burası Dersim hâkimiyetinde olan Sansa boğazıydı ve eşkıyalık olaylarının sık yaşandığı bir yerdi. Mustafa Kemal bütün bunları göze alarak buradan geçmiş ve bu davranışından dolayı bölge halkı tarafından kahraman ilan edilmişti.²⁷ Mustafa Kemal ve beraberindekiler geceyi Tercan'da geçirdi. Burada iken Harbiye Nezareti'nden tekrar, önceki telgrafla aynı anlamda bir telgraf aldı. Mustafa Kemal, bu iki telgrafla istenilen çağrılara uymayarak, işinin başında kalacağını bildirdi.²⁸ 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal ve beraberindekiler, halkın sevgi gösterileri arasında karşılandı.²⁹

1.2. 30 Ağustos 1919 Ziyareti

İki aya yakın bir süre Erzurum'da kalan Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nin de bitmesiyle buradaki çalışmalarını sonlandırdıktan sonra 29 Ağustos 1919'da Sivas'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı.³⁰ Erzurum'dan üç otomobil ve üç at arabasıyla ayrılmışlardı. Otomobiller hurda vaziyetteydi. Birinci otomobilde Mustafa Kemal, Rauf (Orbay), Hoca Raif Efendi; ikinci otomobilde Süreyya (Yiğit), Hüsrev (Gerede), Mazhar Müfit (Kansu); üçüncü otomobilde Refik (Saydam), Cevat Abbas, Muzaffer ve Yüzbaşı Osman (Tufan) yer almaktaydı. 29/30 Ağustos gecesi Erzurum ve Erzincan arasında bulunun bir köyde geceyi geçirdiler³¹ Bu seyahat esnasında Mustafa Kemal soğuk algınlığına yakalanmıştı. Doktoru tarafından verilen ilaçlar sayesinde biraz kendine gelebilmiş³² ve 30 Ağustos

²⁵ Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan" s.28.

²⁶ Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan", s.28; Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s.115-116; Yılmaz Altuğ, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul, 1975, s.41.

²⁷ Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.18.

²⁸ Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan", s.29; Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s.116-118; Yılmaz Altuğ, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), s.41-42.

²⁹ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı ve Günlüğü I, Ankara, 1986, s.346.

³⁰ Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, s.141. Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Ankara, 1986, s.77.

³¹ Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.31.

³² Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan" s.28.

1919’da öğleden sonra Gazlısu’ya³³ gelmişlerdi. Burada onları, Erzincan Mutasarrıfı, Asker Alma Dairesi Başkanı (Ahz-ı Asker Kalemi Reisi) ve Erzincan ileri gelenleri karşıladı. Burada dinlenildikten sonra, akşam karanlığı basmadan Erzincan’a girildi. Erzincan halkının Mustafa Kemal ve beraberindekileri sevgi gösterileri arasında karşılamaları, kendilerine büyük bir moral vermiş ve umutlarını artırmıştı. Mustafa Kemal ayrıca Erzurum Kongresine katılan Şeyh Fevzi Efendi ile de görüştü. Akşam Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, Mustafa Kemal’in şerefine belediye binasında yemek verdi.³⁴ Mustafa Kemal’in yanında yer alan Mazhar Müfit (Kansu), yemekteki izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır:³⁵

“Gece yarısına kadar yemekte oturuldu. Paşa, sofrada bulunanlara milli mücadelenin gayesi ve vatanı kurtarmanın çareleri hakkında uzun bir izahat verdi. Aynı zamanda Sivas’a da telgrafla bazı talimat yazdırdı. Mutasarrıfın ziyafetinde bulunan ve çoğunluğunu Erzincan eşrafının teşkil ettiği davetliler büyük bir inanç ve imanla bir anda Paşa’ya bağlanmışlardı. Paşam, son damla kanımızı senin yolunda ve milletin kurtuluşu uğrunda akıtacağız diyerek kendisine teminat veriyorlardı. Paşa bu durumdan memnun kalmıştı ki, sabah yola çıkmak yerine halk ile temas etmeyi ve şehri dolaşmayı tercih etti.”

Mustafa Kemal 31 Ağustos 1919’da Erzincan Mutasarrıfının evinde kalarak sabah Mutasarrıflık dairesine resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Daha sonra Ahz-ı Asker Reisliğine ve ardından Belediyeye bir ziyaret gerçekleştirerek halkla temaslarda bulundu. Ardından Şeyh Fevzi Efendiyi de yanına alarak³⁶ 31 Ağustos 1919’da Sivas’a doğru hareket etti.³⁷ Mustafa Kemal ve beraberindekiler Erzincan Boğazı’na (Çardaklı Boğazı) gelmeden önce boğazın bazı kişiler tarafından tutulduğunu ve burada kafiyeyle bir baskın yapılacağını öğrenmişlerdi. Ancak Mustafa Kemal’in tek derdi, Sivas’ta toplanacak kongreye zamanında yetişmekti ve onun için kaybedecek zaman da yoktu. Mustafa Kemal’in otomobilinin önünde yer alan otomobile, hafif makineli tüfeklerle silahlanmış birkaç kişi bindirilerek

³³Böğert ve Acısu ismiyle de anılmaktadır. Konukçu, “Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan”, s.28. Günümüzde bu yer halk arasında yaygın olarak Ekşisu olarak adlandırılmaktadır.

³⁴ Önder, Atatürk’ün Yurt Gezileri, s.141-142; Konukçu, “Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan” s.28-29.

³⁵ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I, TTK Yay. Ankara, 2009, s.198-199.

³⁶ Önder, Atatürk’ün Yurt Gezileri, s. 142; Atatürk 3’üncü Ordu Bölgesinde s.32.

³⁷ Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.157; Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, s.79.

hızlı bir şekilde boğazı geçtiler. Mustafa Kemal bu olayın kendisini geri döndürmeye zorlamak için İstanbul hükümetinin bir plânı olduğunu düşünüyordu. Ayrıca boğaz eğer Dersim Kürtleri tarafından kuşatılmışsa, bunların yapacağı tek şeyin uzak tepelerden yola ateş etmek olduğunu biliyordu.³⁸ Bu şartlar altında yoluna devam eden Mustafa Kemal ve beraberindekiler, 2 Eylül 1919'da Sivas'a ulaştılar.³⁹

2. Cumhuriyetin İlanından Sonraki Erzincan Ziyaretleri

2.1. 29 Eylül 1924 Ziyareti

1924 yılında Erzurum'da, birincisi 13 Mayıs 1924, ikincisi 6 Eylül 1924, üçüncüsü ve en şiddetli olanı 13 Eylül 1924'te olmak üzere 3 ayrı deprem meydana gelmişti. Mustafa Kemal, Erzurum depremi yaşandığı sırada, 29 Ağustos'tan 18 Ekim'e değin sürecek olan 51 günlük Anadolu Seyahatine (Sonbahar Seyahatleri diye de bilinmektedir) çıkmıştı. Deprem haberini ise Trabzon'da bulunduğu sırada almış ve gezi programını iptal etmişti. Deprem sonuçlarını ve depremzedelerin durumlarını yerinde görüp, onlara moral vermek amacıyla Erzurum'a gitmeyi kararlaştırdı.⁴⁰ Trabzon'dan sonra 17 Eylül 1924'te Rize'ye, 18 Eylül'de de Giresun'a hareket etmiş, bu sırada kendisine birçok yerden davet telgrafları gelmişse de Erzurum'a gitmeye karar verdiği için bu davetleri geri çevirmek zorunda kalmıştır. Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Tokat üzerinden 27 Eylül'de Sivas'a gelen⁴¹ Mustafa Kemal'e bu seyahatlerinde eşi Latife Hanım da eşlik etmiştir. Erzurum'a gitmek üzere 28 Eylül 1924 Pazartesi günü Sivas'tan ayrılarak 11.30'da Zara'ya, 18.00'da ise Suşehri'ne gelmişler ve 29 Eylül sabahı ise buradan ayrılarak⁴² öğle vakti Refahiye'ye gelmişler ve burada memurlar, okul talebeleri, esnaf ve Jandarma fertleri ve kasaba içinden ve dışından gelen halk tarafından, büyük bir coşku ve heyecan içinde karşılanmışlardır. Sokaklar yeşil çam ağaçları ve bayraklarla donatılmış ve kurbanlar kesilmiştir.⁴³ Öğle yemeği eski Erzincan Milletvekili Tevfik Bey'in evinde taam edilmiş,⁴⁴ Refahiye halkı "Allah

³⁸ Atatürk, Nutuk I, s.85.

³⁹ Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.157; Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, s.782.

⁴⁰ Nurhan Aydın-Elif Ergün, "1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa", ATCTD, c.I, S:2, (Ocak-2018), s.145-155.

⁴¹ Mesut Çapa, "Erzurum Depremi ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in Erzurum'u Ziyareti", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Erzurum Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), ATAM Yay, Ankara, 2003, s.643-644.

⁴² Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.54.

⁴³ Hâkimiyet-i Milliye, (1 Ekim 1924).

⁴⁴ Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.294.

seni başımızdan eksik etmesin” nidalarıyla Mustafa Kemal’i uğurlamışlardır.⁴⁵ Mustafa Kemal ve beraberindekiler yollarına devam ederek Erzincan yakınlarındaki bir Han’da Erzincan Valisi Faiz Bey, 8. Kolordu Kumandanı Asım Paşa (Gündüz), Belediye Başkanı Hakkı (Altınok) ve Halk Fırkası Heyeti tarafından karşılandılar. Kafile ancak saat 18.00’de Erzincan’a varabilmiş ve şehrin girişinde 21 pare top atışı ile karşılanmışlardır. Burada askeri birlikler, subaylar ve memurlar tarafından bir karşılama töreni yapıldı. Şehrin girişinden belediye dairesine kadar olan güzergâha okullular, esnaf cemiyetleri, Erzincan halkı ve çevreden koşup gelen binlerce insan toplanmış ve Mustafa Kemal, halkın tezahüratı arasında yaya olarak belediyeye ulaşmıştır. Paşa, daha sonra Hükümet, Kolordu ve Halk Fırkasını ziyaret etti. Akşam şehri aydınlatan fener alayı, Erzincan halkına bir bayram sevinci yaşatmıştır. Ardından Vilayet tarafından Mustafa Kemal’in şerefine Müfettişlik binasında 50 kişilik bir ziyafet verildi.⁴⁶ Bu ziyafet sırasında Halk Fırkasından Ziya Bey şu konuşmayı yapmıştır:⁴⁷

“Kalbleri sizin hürmet ve muhabbetinizle meşbu olan Erzincan Halkı, Büyük Hâlâskarlarını kendi aralarında görmekte, sürûr ve saadetin en yüksek derecesini idrâkile, mübâhidirler. Bu şerefi bize bahş buyurduğunuzdan memleketim nâmına arzı şükrân eylerim. Muhterem Gazimiz! Vatanımız şarktan ve garbden düşman istilalarına maruz ve inkırâza doğru yürümekte iken, bir ilhâmı milli ile vatanın haslâsını deruhde buyurdunuz. Tarihin kaydetmediği büyük bir celâdetle, memleketi kurtardınız. Vatana istiklâlini, millete hâkimiyetini kazandırdınız. Türk ülkesi sizin tasavvura sığmayan azm-ü irâdenizin, dâhiyâne mücâhedâtınızın bir abideişân-ü şerefidir. Bütün milletin minnet ve şükranları, bu abide önünde secde etmektedir. Büyük müncimiz, yalnız vatanın halâsıyla iktifa etmediniz. Son büyük İnkılâbla terakki ve inkişafımıza mani olan bütün engelleri ortadan kaldırdınız. Milleti refah, memleketi adlûmrâna isal edecek Cumhuriyeti idâreile, bu abideyi tezyin ettiniz. Bugün semamızda nur ihtîşâmı var. Bu nurun bizi refah ve umrâna, medeniyeti asriyyeden ibaret olan hedef ve gayemize en kısa yoldan eriştireceğine bütün mevcudiyetimizle kaaniiz. İstiklal Mücadelesinde olduğu gibi, terakki ve teceddüd

⁴⁵Hâkimiyet-i Milliye, (1 Ekim 1924).

⁴⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), A:V-4, D:81, F:2-219; Hâkimiyet-i Milliye, 1 Ekim 1924; Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri, (Haz: Nuri Onat), Çağdaş Yay. İstanbul, 1984, s.119; Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.294-295; Kırzioğlu, “Gazi’nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.144; Önder, Atatürk’ün Yurt Gezileri, s. 143; Atatürk 3’üncü Ordu Bölgesinde s.54-55.

⁴⁷ CA, A:V-4, D:81, F:2-220, Kırzioğlu, “Gazi’nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.144-145; Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri, s.119-120.

mücadelesinde dahi, kemâli itimadla, rehberliğinizle yürüyeceğimizi ve bu uğurda, icab ederse hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğimizi, memleket namına arz ve temin eyler Zâti Fahimâneleriyle Refikai Muhteremeleri Hanımefendi'ye saâdetler temenni ederim. Yaşasın Cumhuriyet, Yaşasın Reisi Cumhur Hazretleri.”

Mustafa Kemal Paşa da yapmış olduğu konuşmada, Erzincan ve çevresindeki Halk Fırkasını temsil eden heyetlerle bir arada bulunmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve vilayet hududundan itibaren geçilen yollarda ve bilhassa Erzincan'daki gösterilerde sergilenen sevgi ve güvenden dolayı teşekkür etmiştir. Erzincan halkının, yapılan devrimleri bütün anlamı ve kapsamı ile anlamış olduğunu, yenileşme yolunda yüksek bir kavrayış ve yetenekle yürümeye azimli bulunduğunu ifade ederek bu anlamda Erzincan'ın önemli bir merkez olduğunu da ilave etmiştir. Konuşmasını; *“Erzincan'ın az zamanda layık olduğu, Cumhuriyetin kendisinden beklediği mertebeye aydınlık ve bolluk kaynağı olacağına tümünden inanıyorum”*⁴⁸ sözleriyle sonlandırmıştır. Mustafa Kemal, Erzincan'a tekrar geleceğini ve bir gece daha kalacağını söyleyerek, 30 Eylül 1924 sabahı, Erzincan'da yapılan büyük tören ve gösteriler arasında Erzurum'a hareket etti.⁴⁹

2.2. 10 Ekim 1924 Ziyareti:

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da iken 9/10 Ekim gecesinde Ankara'dan gelen bir şifre nedeniyle gezi programında bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Şifre, Doğu-Irak sınırıyla ilgili olarak, İngilizlerin hükümete gönderdiği notayı içeriyor ve Mustafa Kemal'in bu konudaki emir ve görüşleri isteniyordu. Bu nedenle Trabzon'dan deniz yoluyla yapılması planlanan program, karadan Sivas yoluyla Ankara'ya dönülmesi yönünde değiştirildi ve Paşa, TBMM'nin olağanüstü toplanmasına karar verdi.⁵⁰ Mustafa Kemal 10 Ekim 1924'te Erzurum'dan hareket ederek⁵¹ öğleden sonra saat 13.00'te Tercan'a geldi. Halkın tezahüratları arasında Erzincan'a

⁴⁸ CA, A:V-4, D:81, F:2-221; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.120; Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri,(1922-1938), s.295; Kırzioğlu, “Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.145.

⁴⁹ CA, A:V-4, D:81, F:2-221; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30-10-0-0 -2-9-14; Kırzioğlu, “Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.145; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.120.

⁵⁰Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.305.

⁵¹Atnur, Reis-i Cumhurun Doğu İncelemeleri, s.86; Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.362.

doğru hareket etti.⁵² Akşam Erzincan geldi ve hiçbir merasim yapılmaması konusunda talimat verip, vaktin gecikmiş olduğunu söylese de halk ve okullular koşarak onu karşılamaya geldi. Gece onun şerefine Halk Fırkasınca bir yemek verildi. Yemek merasiminden sonra odasına çekilen⁵³ Mustafa Kemal, ertesi sabah Erzincan'dan ayrıldı.⁵⁴ Mustafa Kemal'in bu gelişi, Erzincan'a gerçekleştirdiği son ziyaretti. Mustafa Kemal Paşa yapmış olduğu birçok konuşmada Erzincanlılara karşı duyduğu muhabbeti dile getirmiş ve Erzincanlıların vatanperverliklerini daima övmüştür.⁵⁵

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmış olduğu yurt gezilerinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve çağdaşlaşması yolunda çok önemli bir yeri vardır. Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'in ilanından önce gerçekleştirdiği yurt gezileri, daha çok ulusal bilinci ve ulusal birliği sağlamaya yönelik olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra gerçekleştirdiği yurt gezileri ise, Türkiye'yi demokratik ve çağdaş bir çizgiye oturtmak, medeni devletler arasında hak ettiği yeri almasını sağlama amacına yönelik olmuştur. Bu amaç doğrultusunda hareket eden Mustafa Kemal, yapacağı inkılâpları, halka zorla, baskıyla ve şiddetle benimsetmemiş, bilakis halkla bütünleşme yolunu tercih etmiştir. Ziyarette bulunduğu yerlerde, halkın içine girerek, halkı dinlemiş, yapılacak inkılâpların halk tarafından istenip istenmediğini öğrenmiş ve halkın onayını aldıktan sonra harekete geçmiştir. 26 Ağustos 1925 yılında İnebolu'da halka yaptığı konuşmasında;

“Ben şimdiye kadar millet ve memleket hayrına ne gibi hamleler, inkılâplar yapmış isem hep böyle halkımızla temas ederek, onların alâka ve muhabbetlerinden, gösterdikleri samimiyetten kuvvet ve ilham alarak yaptım. Hedefimiz, gayemiz hep millet ve memleketimizin selâmeti, saadeti ve terakkisidir. Şimdiye kadar yaptığımız icraatımızda ve aldığımız kararlarda bizi aldatan ve millet aleyhine tecelli eden hiçbir gayemiz yoktur ve gösterilemez. Milletimizi en kısa yoldan medeniyetin nimetlerine kavuşturmaya, mesut ve müreffeh kılmaya

⁵²Cumhuriyet, (12 Ekim 1924); Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.137.

⁵³Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.

⁵⁴CA, A:V-4, D:81, F:2-116;Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.137; Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.

⁵⁵Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.

çalışacağız ve bunu yapmağa mecburuz.”⁵⁶

sözleri, onun halkına verdiği önemi ve halkın görüşlerini ne kadar önemseydiğini kanıtlar niteliktedir.

Mustafa Kemal, yaşamı boyunca Erzincan’ı 4 kez ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin ikisini Milli Mücadele yıllarında gerçekleştirmiştir. İlk ziyareti Erzurum Kongresi’nde bulunmak üzere, Erzurum’a giderken buraya uğrayarak gerçekleştirmiştir. Erzincan’a ikinci ziyaretini ise Sivas Kongresi’nde bulunmak üzere Erzurum’dan dönüşte, Sivas’a gitmek üzereyken gerçekleştirmiştir. Milli Mücadele yıllarında Erzincan’a gerçekleştirdiği ziyaretlerde, Erzincan halkına Milli Mücadelenin önemini anlatarak, onların desteğini sağlamaya çalışmıştır ki; Erzincan halkı kendisine; *“Paşam, son damla kanımızı senin yolunda ve milletin kurtuluşu uğrunda akıtacağız”* sözleriyle destek vermişlerdir. Mustafa Kemal, Cumhuriyet’in ilanından sonra ise çıktığı Sonbahar Gezisi sırasında, Erzincan’ı iki kez ziyaret etmiştir. Gerek Milli Mücadele döneminde ve gerekse Cumhuriyet’in ilan edilmesinden sonra Erzincan halkı onu daima bağrına basmış ve yaptıklarını benimsemiştir. Erzincan’a gerçekleştirdiği ziyaretlerde, Erzincan halkı onu görebilmek için onun geçeceği yollar üzerine dökülmüş ve onu büyük bir heyecan ve coşku içinde karşılamıştır. Mustafa Kemal halkın kendisine gösterdiği sevgi ve bağlılıktan dolayı oldukça memnun olmuştur.

⁵⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II, (Haz. Nimet Arsan) ATAM Yay., Ankara, 1997, s.217.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Gazeteler

Cumhuriyet
Hâkimiyet-i Milliye

Araştırma Eserler ve Makaleler

ALTUĞ, Yılmaz, 1975, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, 1963, Nutuk I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ, 1997, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (Haz. Nimet Arsan) II, Ankara.

ATAY, Falih Rıfkı, 1984, Çankaya, Bates Yay, İstanbul.

ATNUR İbrahim, Ethem, 2006, Reis-i Cumhurun Doğu İncelemeleri, Babil Yay. Ankara.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, 1999, Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922), Remzi Kitapevi, Ankara.

AYDIN, Nurhan, ERGÜN, Elif, 2018, “1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa”, ATCTD, c.I, S:2, s.145-155.

BAYKARA, Tuncer, 1985, Milli Mücadele (1918-1923), Kültür Turizm Bakanlığı Yay. Ankara.

BOZKURT, İbrahim, 2017, “Atatürk'ün Mersin Ziyaretleri”, AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, S:61, s.79-110.

BULUT, Hüseyin, 1997, Milli Mücadelede Erzincan, Erzincan Belediyesi Yay. Erzincan.

ÇANAK, Erdem, 2016, “Atatürk’ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi”, ASAD, Yıl:4, S:23, s.138-178.

ÇAPA, Mesut, 2003, “Erzurum Depremi ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’in Erzurum’u Ziyareti”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Erzurum Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), ATAM Yay, Ankara, s.643-656.

DAŞDEMİR, Latif, 2006, “Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-Ilıca Ziyareti”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, Atatürk Özel Sayısı, s.13-38.

Onat, Nuri, 1984, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri, Çağdaş Yay. İstanbul.

GÜL, Muhittin, 2006, “Atatürk’ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü”, AKÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, s.51-72.

GÜNEY, Eflatun Cem, 1963, Atatürk Hayatı ve Eserleri, İstanbul.

ILGAZ, Hasene, 1981, Atatürk’e 100. Yıl Armağanı, Boğaziçi Yay. İstanbul.

KANSU, Mazhar Müfit, 2009, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I, TTK Yay. Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, 1974, “Gazi’nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I, AÜ Yay. Erzurum, s.133-160.

KOCATÜRK, Utkan, 2015, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, ATAM Yay. Ankara.

KONUKÇU, Enver, 1989, “Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan”, Milli Egemenlik 1989 Panellerde Sunulan Bildiriler, TBMM Yay. Erzincan, s.25-32.

_____, 1999, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, Erzurum Valiliği, Erzurum.

_____, 1992, Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara.

KURT, Deniz, 2011, "Atatürk'ün Bursa Gezilerinin Türk Devrim Tarihi Açısından Analizi", Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2011, Genelkurmay Yay. Ankara, s.223-249.

ÖKTE, Ertuğrul Zekai, 2010, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri, (1922-1938), Tarih Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul.

ÖNDER, Mehmet, 1975, Atatürk'ün Yurt Gezileri, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara.

SARIHAN, Zeki, 1986, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I-II, TTK Yay. Ankara.

TINAL, Melih, 2008, "Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri ve Vefatının İzmir'deki Yankıları", ÇTTAD, c.VII, S:16-17, s.19-33.

TURAL, Mehmet Akif, 2010, "Atatürk'ün Yurt Gezileri, Büyük Nutuk Adlı Eseri ve Hayattan Ayrılışı", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, ATAM Yay, Ankara, s.371-408.

ÜÇÜNCÜ ORDU KOMUTANLIĞI, 1981, Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde, Erzincan.

Qozog'istonlik Olimlarning Islomshunoslik Fanining Rivojiga Qo'shgan Hissasi

Şohista Hamrokulova*
ORCID-Id:0000-0002-1930-2282

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qozog'istonning janubiy viloyatlarida tug'ilib o'sgan etnik o'zbeklar –diniy ulamolar Sayyid Mahmudxon ibn Sayyid Nazirxon at-Taroziy hamda Sayyid Mubashshirxon Muhammadxon To'ra Taroziyning manfur Sho'ro tuzumi qarshiligiga qaramay xalqqa diniy ilmu urfonni o'rgatgani, keyinchalik Sho'ro zulmidan qochib, muhojirlikka yuz tutganda ham Islom dini asoslari bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni davom ettirganlari va ularning islomshunoslik fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini xususida ma'lumotlar bayon qilingan. Ushbu olimlarning hayot yo'li haqida ma'lumotlar berilgan va ularning yirik ilmiy asarlari tahlil doirasiga tortilgan.

Kalit so'zlar: Qozog'iston, Janubiy Qozog'iston, Taroz, Turkiston, islom dini, diniy ulamolar, Sayyid Mahmudxon ibn Sayyid Nazirxon at-Taroziy, Sayyid Mubashshirxon Muhammadxon To'ra Taroziy

* Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi öğretim Üyesi, Özbekistan, E-posta: juliboy2@gmail.com

Contribution of the Kazakh Religious Scholars to the Development of Islamic Research

Abstarct

This article spelled out rare information of the ethnic Uzbeks,religious scholars, - Sayyid Mahmudhan bin Sayed Nazirkhan at-Tarazi and Sayed Mubashirkhan Muhammad Tore Tarazi. These religious scholars, despite the opposition from the Soviet system, disseminated religious knowledge among the people, taught people the basics of Islamic values. They continued noble deeds during the period of emigration, as well as carried out scientific research on the basics of Islamic civilization and the Muslim faith. In this paper of their contribution to the development of Islamic science and the main scientific works of these outstanding researchers are analysed.

Keywords: Kazakhstan, South Kazakhstan, Taraz, Turkestan, Islamic religion, religious scholars, Sayed Mahmudhan bin Sayed Nazirkhan at-Tarazi and Sayed Mubashirkhan Muhammad Tore Tarazi

Вклад казахстанских ученых в развитие в исламоведения

Резюме

В данной статье изложены редкие сведения про видных религиозных ученых, выходцев из южных областей Казахстана, этнических узбеков - Сейид Махмудхан бин Сайед Назирхан ат-Тарази и Сайед Мубаширхан Мухаммад Торе Тарази. Эти религиозные ученые несмотря на противодействие со стороны советской системы распространяли среди народа религиозные знания, учили людей основам исламских ценностей. Это благородные дела они продолжали в период эмиграции, а также проводили научные исследования по основам исламской цивилизации и мусульманской веры. В работе анализируются их вклад в развитие исламской науки и основные научные труды этих замечательных исследователей исламской цивилизации.

Ключевые слова: Казахстан, Южно-Казахстанская, Тараз, Туркестан, Исламская религия и религиозные лидеры, Сейид Махмудхан бин Сайед Назирхан ат-Тарази и Сайед Мубаширхан Мухаммад Торе Тарази

Kirish

O'zbek va qozoq xalqlari azaldan bir-biriga yelkadosh bo'lib, ahil-inoq yashab kelgan. Turkiy tilning ikki tarmog'ida so'zlashuvchi bu ikki xalqning tarixi, madaniyati, qadriyatlari bir. Bu yaqinlik bugungi kunda davlatlararo hamkorlikka mustahkam asos bo'lmoqda. Mamlakatlarimiz o'rtasidagi hamkorlik 1998 yil Toshkentda imzolangan O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida Abadiy do'stlik to'g'risidagi shartnoma, 2013 yil poytaxtimizda imzolangan O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida Strategik sheriklik to'g'risidagi shartnoma ruhida taraqqiy etmoqda. Ikki tomonlama hamkorlik barcha sohalarni qamrab olgan. Parlamentlar, vazirlik va idoralar o'rtasidagi aloqalar muntazamlik kasb etgan.

O'zbekiston va Qozog'iston BMT, SHHT, MDH, Islom hamkorlik tashkiloti, Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi kabi xalqaro tuzilmalar doirasida ham samarali hamkorlik qilib kelmoqda. Mintaqaviy va xalqaro ahamiyatga molik masalalar bo'yicha tomonlarning pozitsiyalari bir-biriga mos yoki yaqindir.

Keyingi paytlarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ochiq va pragmatik siyosati natijasida oliy darajadagi muloqotlar faollashdi. O'zbekiston va Qozog'iston rahbarlarining 2017-2018 yillardagi o'zaro davlat tashriflari mamlakatlarimiz o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi. Bu tashriflar doirasida imzolangan O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida 2017-2019 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik strategiyasi savdo-iqtisodiy aloqalar rivojiga kuchli sur'at bag'ishladi. Qozog'iston va O'zbekiston xalqlari o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy aloqalarning qadimiyligi va mustahkamligi ham bugungi o'zaro qardoshlarcha hamkorlikning tamal toshlaridan biridir. Xususan, Qozog'istonning janubiy viloyatlari, ayniqsa, Tarozi, Chimkent, Yassi (Turkiston) shaharlari qadim-qadimdan, to eramizning VII asridan boshlab Dashti Qipchoqda islomiy madaniyatni tarqatgan, o'zbek va qozoq xalqlari madaniyatining markazlaridan bo'lib kelgan¹. Shuningdek, XX asr boshida Turkiston, Yettisuv va Dasht viloyatlarida milliy uyg'onish harakatlari boshlanganida o'zbek va qozoq ziyolilari qo'lni-qo'lga berib chor istibdodiga qarshi kurashgan, xalqlarimizni asriy uyqudan uyg'otib, ozodlik yo'lini ko'rsatgan edilar. Ayniqsa, Janubiy Qozog'istonlik diniy ulamolar omma o'rtasida islomiy irfonni tarqatish, diniy va milliy qadriyatlarni xalq o'rtasida targ'ib qilishda katta xizmat qilganlar.

2. Diniy ulamolar. Sayyid Mahmudxon ibn Sayyid Nazirxon at-Taroziy

Islomiy tamaddun va muqaddas islom dinining asoslari xususida chuqur ilmiylik bilan sug'orilgan asarlar yozgan zotlardan birining to'liq ismi Sayyid Mahmudxon ibn Sayyid Nazirxon at-Taroziydir. U kishining hayoti va ilmiy faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni M.Hoshimov², Hoji Ismatulloh Abdulloh³ hamda S.Jalilovlarning⁴ ilmiy izlanishlarida uchratishimiz mumkin. Sayyid Mahmudxon Taroziy hozirgi Qozog'iston janubidagi Tarozi shahrida tug'ilib, Madinada vafot etgan. Ammo, u kishining tug'ilgan va vafot etgan sanasi yuqorida ko'rsatilgan adabiyotlarda turlicha ko'rsatilgan. Jumladan, Murod Hoshimov Sayyid Mahmudxon Taroziy 1894 yil (hijriy 1312 yil) Tarozi shahrida tug'ilgan va 1992 yil (hijriy 1412 yil) vafot etib, Madina shahridagi al-Garkad qabristoniga dafn etilgan deb ma'lumot beradi. Hoji Ismatulloh Abdulloh esa Sayyid Mahmudxon Taroziyni 1893 yilda tug'ilib, 1991 yil 23 iyunda Qurbon hayitining ikkinchi kuni 98 (hijriy hisobda 101) yoshida Madinada vafot etgan deb ko'rsatsa, Sayfiddin

¹ Golden, Peter. B. "Chapter 13 - The Karakhanids and Early Islam", in Sinor, Denis, The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge University Press, 1990. -pp. 343-370.

² Haşimov M. Religioznie i duhovnie pamyatniki Sentralnoy Azii. -Turkiston: Saga, 2001. -S.159-160.

³ Abdulloh Ismatulloh, Hoji. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. -Toşkent: Şark: 2005. -S. 107-109.

⁴ Calilov, Sayfiddin. Buhoriylar kissasi. -Toşkent: Toşkent Islom universiteti . -S. 153-164 .

Jalilov u kishi 1895 yil Taroz (hozirgi Jambul) shahrida dunyoga kelib, 1991 yil 26 iyun kuni qazo qilganligini ma'lum qiladi.

Sayyid Mahmudxon Taroziyning ota-onasi islom ilmi e'tiqodiga ixlosi baland bo'lib, Turkistonning e'tiborli kishilaridan bo'lgan. Sayyid Mahmudxon Taroziy boshlang'ich ta'limni otasidan o'rganib, bolalik yillaridayoq Qur'onni to'lig'icha yod olgan. Yoshlik yillarida mashhur olim Shayx ibn al-Kamol Nosirxon To'ra al-Kosoniyan Qur'on haqida, Muhammad payg'ambarning hadislar haqida, shuningdek, huquqshunoslik va adabiyot ilmidan saboq oladi. Ustozi uning fanlarni o'rganishdagi tirishqoqligi uchun, o'ziga munosib va aqlli shogird sifatida ko'rib, unga «Oltinxon» nisbasini beradi.⁵ Shundan so'ng, Sayyid Mahmudxon Taroziy islom olamida Oltinxon To'ra nomi bilan mashhur bo'ladi.

Sayyid Mahmudxon Taroziy ash-Shayx Muhammad al-Asaliy ash-Shomiy, ash-Shayx Orifxo'ja, ash-Shayx Abdulxodi, ash-Shayx as-Sayid Abulmuxsin, ash-Shayx Abdulboriy, ash-Shayx Abdulboqiy kabi olimlar yordamida ilmiy muvaffaqiyatlarga erishgani uchun ularni cheksiz hurmat qilgan. U Toshkentdagi Ko'kaldosh keyin Buxoro madrasalarida o'qiydi. Sayyid Mahmudxon Taroziy arab, fors, turk tillarini, shuningdek, diniy adabiyotni, ayniqsa, Qur'on va hadislarini mukammal o'rganib, yuksak hurmat-e'tiborga sazovor bo'ladi.

Sayyid Mahmudxon Taroziy 1917 yilda yuz bergan siyosiy besaranjomliklardan so'ng Avliyoota shahrida avval maktabdorlik, so'ng madrasada mudarrislik qiladi. Olim sifatida shuhrat topib, nomi atrofdagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Merki tomonlarda ham mashhur bo'lib ketgan. Ammo yurtida boshlangan siyosiy parokandalik tufayli ko'p ulamolar qatori, Sayyid Mahmudxon Taroziy ham ta'qib ostiga olinadi. Bir muddat Farg'onada, so'ng Andijonda yashirilib yuradi. Farg'ona vodiysida ham siyosat tanglashgach, Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ladi.

Shu tariqa 1930 yildagi ahli ilmlarni qatag'on qilish boshlanganda Oltinxon To'ra ham o'z vatanini tark etib, xorijga chiqib ketishga majbur bo'ladi. Afg'onistondan muborak haj safariga borgach, Hindistonning Bombay shahrida o'n yil istiqomat qilib, yetuk tasavvufshunos olim sifatida tanilib katta obro' qozonadi. Shu yillar davomida Sayyid Mahmudxon Taroziy she'riy mashqlar bilan ham shug'ullanadi. Aynan Bombayda Sayyid Mahmudxon Taroziy, XII asrdagi noma'lum olim tomonidan qilingan tarjimani hisobga olmaganda, Qur'oni Karimni ilk bor turkiyning «o'zbekcha lahjasi»ga tarjima qiladi.¹

Sayyid Mahmudxon Taroziy Hindistonning hindulari va musulmonlari o'rtasida boshlangan harbiy-siyosiy notinchliklar tufayli Saudiya Arabistoniga borib o'rtnashadi. 40 yildan ortiq davom etgan so'nggi islomiy-ilmiy va adabiy-ma'rifiy faoliyati muqaddas shaharlar - Makka va Madinada kechadi. Uning asosiy asarlari ham shu erda yaratiladi.²

Dastlab Makkada xususiy maktab ochib, vatandoshlarimiz bolalariga shuningdek, mahalliy larga ham dars bera boshlaydi. O'shanda uning keng qamrovli olim ekani Arabistonda ham ma'lum bo'lib, hukumat tomonidan Harami sharifda dars berishga taklif qilinadi. U kishining olimlik iste'dodi, klassik arab tilini chuqur bilishi, notiqligi haqidagi xabar Saudiya Arabistoni podshohigacha yetib boradi. U zotning olimlik faoliyatini e'tiborga olib, Haramga mudarrislikka tayinlaydi va bir necha yil mana shu martabali lavozimda xizmat qiladi.

Sayyid Mahmudxon Taroziy arabchani bilmaydigan turkiyzabon xalqlarni islom va odob-axloqqa oid ilmiy manbalar bilan tanishtirish haqida ko'p o'ylaydi. Shu maqsadda musulmon olamida mashhur bo'lgan va tarbiyaviy ahamiyatga molik ba'zi asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilib, ularni Vatanga yuborish yo'llarini qidiradi. U kishining ayrim asarlari O'zbekistonga ham yetib keladi. Buning natijasida olim bizdagi dahriylik tuzumi oqibatida xalqlarimiz hayotida paydo bo'lgan ma'naviy bo'shliqni biroz bo'lsa-da, to'lg'azishga hissa qo'shadi. Kitoblarni arabchadan tarjima qilar ekan, ularni muhim izohlar va zarur sharhlar bilan to'ldiradi. Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiyning 40 hadis haqidagi forsha risolasini izoh va sharhlar bilan ruboiy shaklida o'zbekchaga tarjima qilib, natijada «Arba'in» nomli mustaqil asar yaratgani kabi, Oltinxon To'ra ham tarbiyaga doir ayrim arabiy asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilib, mufassal sharhlar bilan nashr ettirib, mustaqil asarlar yaratadi. Quyidagi tarjima asarlari shular jumlasidandir:

⁵ Haşimov M. Religioznıe i duhovnıe pamyatniki Sentralnoy Azii. –Turkiston: Saga, 2001. -S. 160

¹ Abdulloh Ismatulloh, Hoci. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. –Toşkent: Şark: 2005. –S. 109.

² Calilov, Sayfiddin. Buhoriylar kissasi. –Toşkent: Toşkent Islom universiteti . –S. 155.

1. Qur'oni Karimning tarjimasi va tafsiri (Pokiston, Hindiston va Saudiya Arabistonida nashr qilingan)

2. Imom Abu Zakariyo an-Navaviyning «Riyoziy us-solihin» («Solihlar jannati») nomli to'rt jildli asarining sharhlari, lug'ati tarjimasi. 1964 yili Pokistonda va 1982 yili Saudiya Arabistonida nashr qilingan.

3. Abu Hanifa an-Nu'mon ibn Sobitning «al-Fiqh al-Akbar» (Shariat qoidalari to'plami) asarining sharhli tarjimasi.

4. Imom at-Tahaviyning «Aqidai Tahaviy» («Tahaviy aqidalari») asariga manzuma va sharh. Bu asar Pokiston, Hindiston va Saudiya Arabistonida nashr qilinib, keng tarqalgan.

5. Abu Iso at-Termiziyning «Shamoli Muhammadiya» asarining sharhlangan tarjimasi. Tarjimon so'z boshida yozishicha, Payg'ambarimiz (s.a.v.) sifatleri haqida rivoyat qilingan sahobalarning nomlari aniqlangan. Bundan tashqari, ushbu asar qimmatli haqida maxsus musaddas ham yozgan (muallifning ushbu asari 1991 yili Toshkentda ham nashr qilingan)

6. «Taborak» surasining tarjimasi va sharhi³.

7. «Yosin» surasining tarjimasi va sharhi (qo'lyozma).

8. «A'mma» surasi tarjimasi, Karochi, 1951.

Chunonchi, «Riyoziy us-solihin» kitobi, garchi sharhlar bilan qilingan tarjima bo'lsa ham Sayyid Mahmud Taroziyning muhim asari hisoblanadi. U kishining Qur'oni Karimning izohlar bilan qilgan tarjimasi esa o'zbek tiliga qilingan birinchi tarjimadir. Sayyid Mahmudxon Taroziy Hindistonda ekanidayoq bu mashaqqatli ishni boshlab, o'n yil mehnat qilgan. Ushbu tarjima avval Hindiston, so'ngra Pokistonda, 1980 yili Saudiya Arabistonida uchinchi marta nashr qilingan⁴.

Sayyid Mahmudxon Taroziy - Oltinxon To'ra o'zidan anchagina ilmiy va adabiy meros qoldirdi. Biroq, ilmiy merosining adadi hamon to'la aniqlanmagan. Yuqoridagi tarjima asarlaridan tashqari olimning quyidagi asarlari mavjud:

1. «Nur ul-basar fi siyrati xayr ul-bashar» (Payg'ambarimiz (s.a.v.) hayot yo'llari). 1964 yili Pokistonda va 1982 yili Saudiya Arabistonida nashr qilingan.

2. «Fazoyi ul-vurud va alo sayyid ul-vujud» (Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning namoz o'qishlari haqida.

3. «Aqid ul-islom» («Islom dini aqidalari»). Muallifning vafoti arafasida bosmadan chiqqan (1991).

4. «Hizb ul-a'zam» (Ulug' va mo'tabar qoida va nizomlar). O'gitlar to'plami

5. «Devoni qasoidi Mahmudiya» (Ilm va odob haqida o'zlari yozgan qasida va nazmlar to'plami). Turli shaharlarda qilingan va'zlar va ayrim safar taassurotlari ham ushbu to'plamga kiritilgan.

6. «Kitob al-haj» - Muborak haj safari qoidalari haqida. Asar 1993 yili Toshkentda ham nashr qilingan¹.

7. «Musaddasoti Mahmudiya», (Mahmud musaddaslari) Karochi, 1953.

8. «Siyratu xotimi nabiyyin» (Payg'ambarimiz tarjimai hollari, o'zbek tilida).

9. «Innaka mahjur», (Sen vatandan judo bo'lgansan) arab tilida.

10. «Ohi mahjuron», (Muhojirlar ohi) fors tilida.

11. «Dalili muhojiron»² asari

12. Saudiya Arabistoni va boshqa mamlakatlar matbuotida turli yillarda bosilgan maqolalar va she'rlar.

Ulardan «Devoni qasoidi Mahmudiya» asarida ilm va odob, ona-Vatan haqidagi qasida va nazmlar jamlangan. Shuningdek, Karochida bosilgan «Musaddasoti Mahmudiya» kitobchasida ham Vatan va uning ozodligi haqida yozilgan jozibali musaddaslari jam qilingan.

Olimning «Nur ul-basar» (Payg'ambarimiz haqida) asari ham muhim tadqiqot bo'lib, 1964 yili Karochida, 1982 yili Madinai munavvarada nashr etildi va o'sha yillaridayoq, xufya tarzda bo'lsa ham O'rta Osiyo respublikalarida ham tarqaldi. Bulardan tashqari, olimning Rasululloh hayoti, ba'zi islomiy qoidalar haqidagi asarlari ham mavjud.

³ Haşimov M. Religioznıe i duhovnye pamyatniki Sentralnoy Azii. –Turkiston: Saga, 2001. –S. 160.

⁴ www.islom.uz (January, 2018)

¹ Calilov, Sayfiddin. Buhoriylar kissasi. –Toşkent: Toşkent İslom universiteti, 2006. –S. 163.

² Abdulloh Ismatulloh, Hoji. Markaziy Osiyoda İslom madaniyati. –Toşkent: Şark: 2005. –S. 108.

Olmoniyada chiqqan «Milliy Turkiston», Misrda chiqqan arabcha «Savt at-Turkiston» va turkcha «Ozod Turkiston», shuningdek, Pokistonda chiqqan «Tarjimoni afkor» va Istanbulda chiqqan «Turkiston» jurnallarida Sayyid Mahmudxon Taroziyning Vatan madhiga bag'ishlangan maqolalari va g'azallari muttasil bosilib turgan. Ularda muallif Vatan ozodligi, istiqloli uchun barcha vatandoshlarni birdamlikka chiqaradi, ona-yurt ishqida kuyib yonadi, uning go'zalliklarini kuylaydi.

Aytish kerakki, Sayyid Mahmudxon Taroziy nafaqat ilmiy, balki shoir sifatida ijodiy faoliyat bilan ham shug'ullanib, o'zbek, arab, fors va urdu tillarida she'rlar yozgan. Shoirning o'zbek tilidagi ijod namunalari yuqorida ko'rsatib o'tilgan «Musaddasoti Mahmudiya» dan tashqari, «Soqiynoma», «Arzi hol il-muhojirin», arab tilidagi «An-Nazm al-Xoviy», «Majmuat qasoidi arabiya», «Al-Javhar al-manzum fi isnod il ulum», fors tilidagi «Ruboyiot Maxmudiya», urdu tilidagi «Ar-Radd al-xasan a'la musfidiyaz-zaman» kabi she'rlari ijod ahliga yaxshi ma'lumdur³.

Hozirda olimning hammasi bo'lib 20 ga yaqin asari aniqlangan. E'tiborli tomoni shundaki, olimning ilmiy va tarjima ishlarining nomlari arabcha bo'lsa ham, barchasi o'zbek tilida yozilgan.

3. Sayyid Mubashshirxon Muhammadxon To'ra Taroziy

Qozog'istondagi etnik o'zbeklardan yetishib chiqqan olimlardan yana biri Sayyid Mubashshirxon Muhammadxon To'ra Taroziydir. U kishi ham Oltinxon To'raning hamyurti bo'lib, Taroziy shahrida tavallud topgan. Bu zot hayotining ko'p qismi Misrda o'tgan. Sayyid Mubashshirxon Taroziy to'g'risida biz Sayfiddin Jalilovning «Buxoriylar qissasi» hamda Mubashshirxon Sulaymon Kosoniyning «O'rta Osiyo tarixi» nomli kitoblari orqali bilishimiz mumkin.

Sayyid Mubashshirxon Taroziy 1890 yili Avliyoota (sobiq Tarozi) shahrida tasavvuf ilmining bilimdoni oilasida tug'ilgan. Otalari Sayyid Muhammadxon To'ra fiqh ilmida e'tirof etilgan olim bo'lish bilan birga, Naqshbandiya tariqatida ham o'z davrining e'tiborli shayxlaridan bo'lgan. Sayyid Mubashshirxon Taroziy bolaligidanoq kuchli iste'dod egasi bo'lgan. Dastlabki darslarni otasidan va Tarozi shahri mullalaridan olgan. So'ngra oliy ta'limga intilib, avval Toshkentning mashhur Ko'kaldosh madrasasida o'qigan, keyin o'qishni Buxoroda davom ettirgan⁴. U yerda ko'zga ko'ringan ulamolardan tahsil olib, xususan payg'ambarimizning hadislarini, Qur'on tafsirini, shu bilan birga, arab adabiyotini chuqur o'rgangan. Buxoroda Naqshbandiya ta'limoti bilan jiddiy shug'ullanadi va bir vaqtning o'zida, Qur'oni Karimni yod oladi. Yuzlab hadislarini tafsir va tadqiq qiladi, shuningdek, ilk o'rta asrlarda o'tgan mashhur arab shoirlari ijodi haqida ilmiy ishlar bilan ham shug'ullanadi.

Sayyid Mubashshirxon Taroziy «Isloh» va «Oyna» jurnallarida xalq hayotining nochorligi haqida va turkistonliklarni birlashishga chaqiruvchi dastlabki ma'qolalarni e'lon qildi. 1917 yilgi davlat to'ntarishi munosabati bilan Buxoroda o'qiyotgan ilg'or fikrli talabalar jamiyatini tuzishga kirishadi. «Isloh» va «Oyna» jurnallarida o'quvchilarni o'ylantiradigan fikr - mulohazalarni o'rta tashlagan va uning dastlabki maqolalariyoq xalqni sergaklikka chaqirgan.

Nihoyat, Sayyid Mubashshirxon Taroziy Buxoro talabalari jamiyatini tuzadi. Bu davrga kelib, u islomiy ilmlarning bilimdoni bo'lib shakllangan va ilmiy doiralarda e'tirof etilayotgan yosh olim sifatida tanilgan edi.

Mubashshirxon sho'ro hokimiyati ichki siyosatining asl maqsadlari va mohiyatini avvalboshdanoq zukkolik bilan anglay boshlaydi. U 1920 yillardanoq ulamolarning maxfiy jamiyatlarida ishtirok etib, yig'ilishlarda sho'roni tanqid qiluvchi chiqishlar qiladi. Tabiiyki, maxsus ayg'oqchilar nazariga tushadi va ular kerakli joylarga tegishli axborotlar etkazadi.

Shu tariqa 1926 yili yosh olim Mubashshirxon hibsga olinadi va barcha maqolalari, nutqlari taftish qilinib, «sho'roga qarshi» deb qamaladi. Qamoqda taxminan bir yil yotib, kafolat va «jimgina yurish» sharti bilan ozod qilinadi, ammo baribir, ta'qib ostiga olinadi. U ona shahriga qaytib, birmuncha muddat ilmiy ishlar bilan shug'ullanadi. O'zbeklar istiqomat qiladigan Turkiston, Chimkent, Sayram hamda Merki kabi shaharlarda va atrof qishloqlarda uning nufuzi yildan-yilga ortib boradi.

³ Haşimov M. Religioznıe i duhovnıe pamyatniki Sentralnoy Azii. –Turkiston: Saga, 2001. -S. 160.

⁴ Calilov, Sayfiddin. Buxoriylar kissasi. –Toşkent: Toşkent İslom üniversiteti, 2006 . –S. 164.

Mubashshirxon hozirgi Qozog'istonning janubiy hududlarida tashkil topgan «Turkiston qurilishi» nomli maxfiy tashkilotning Avliyoota bo'limiga boshliq etib tayinlanadi. Bundan komfirqa ayg'oqchilari yordamida xabar topgan hukumat, tashkilotning faoliyatiga nuqta qo'yadi. Ammo, Mubashshirxonning xalq orasidagi obro'-e'tiboridan hayiqib, qamay olmasa-da, uni chetga chiqib ketishga majbur etadi.

Shundan so'ng, 1930 yilda Mubashshirxon Taroziy oilasini tashlab, yoshgina o'g'li Nasrulloni olib, o'z vatanini tark etadi. Ota-bola Farg'ona vodiysining sharqiy tumanlarida ko'p sarson-sargardonliklarni boshdan kechirgandan so'ng, Amudaryodan o'tib, Afg'onistonda qo'nim topadilar.

Mubashshirxon Taroziyning olimligi va tashkilotchiligi haqidagi xabar Afg'onistonda to'planib qolgan farg'onaliklar orqali afg'on hukumatiga ma'lum bo'ladi. Afg'oniston rahbari Nodirshoh hukumatining maorif idoralariga ishga taklif qilinadi va hukumat yangilangunga qadar ishlaydi. Bu orada sog'ligi yomonlashib, 1936 yil davolanish uchun Hindistonga ketadi va Lohur shahriga joylashadi. Bu erda ham hind musulmonlari orasida tez e'tiborga tushib, mashhur adib Muhammad Iqbol bilan tanishadi. Bu shaharda tashkil qilingan «Himoyati islomiya» jamiyatining ishida faol ishtirok etib, uning jurnalida bayonotlar beradi, maqolalar yozadi. Keyinchalik Hindistonda turkistonliklar ko'paygach, ularning mustaqil jamiyatini tuzadi.

Ikkinchi jahon urushi boshlangach, Mubashshirxon Taroziy 1939 yilda Afg'onistonga keladi va hukumat tomonidan maorif vazirligiga ishga taklif qilinadi.¹ Mubashshirxon Taroziyning Afg'onistondagi faoliyatini o'sha yillar Qunduz shahrida istiqomat qilgan vatandoshimiz Mubashshir Sulaymon Kosoniy o'zining «O'rta osiyo tarixi» asarida to'xtalib o'tgan.²

1943 yilning aprel oyida 70 dan ortiq vatandoshlarimiz qatori Mubashshirxon Taroziy ham ayg'oqchilar ig'vosi bilan Afg'oniston hukumati tomonidan qamoqqa olinadi. Sayfiddin Jalilovning ma'lumotiga ko'ra, 1926 yilda va 1931 yillarda tuzilgan sovet-afg'on do'stlik aloqalari haqidagi bitim shartlariga binoan, ular sovet hukumatining talabi bilan qo'lga olingan. Mubashshirxon Taroziy ikki yil turmada yotgach, nufuzi e'tiborga olinib, 1945 yilda ozod qilinadi va mamlakatdan chiqarib yuboriladi: Mubashshirxon oilasi bilan Misrga ko'chib ketadi.

Mubashshir Taroziy 1950-1960 yillari Saudiya Arabistoniga bir necha marta tashrif buyurib, bu yerdagi millatdoshlar bilan yaqin aloqa o'rnatadi. U kishi faqat ilmiy ish bilan shug'ullanadi: Misr kutubxonalari Bosh idorasining «Dor-al qutub al-misriya» tashkilotida turkiy kitoblar bo'limiga uzoq yillar mudirlik qiladi. Misrda arabcha «Savt-at-Turkiston» («Turkiston ovozi») va o'zbekcha «Turkiston» degan jurnallar ta'sis etib, turkistonlik qalamkashlarni jurnal ishiga jalb etadi. Butun faoliyati davomida xorijda yashayotgan o'zbek millatdoshlari orasida ona tili, urf-odati-yu, milliy an'analarini saqlab qolishni targ'ib qiladi. Arab muhitida yashaganliklariga qaramay, oila a'zolariga o'zbek tilida gaplashishni o'rgatadi.

Mubashshirxon Taroziy arab, fors, o'zbek tillarida bab-baravar ijod qilgan. Afg'oniston, Misr, Turkiya va Germaniyada chiqadigan jurnallarda ko'plab maqolalari bosilgan. Afsuski, ilmiy asarlarining to'liq ro'yxati hozircha noma'lum bo'lib, olim Qur'oni karim, islom dini, uning yo'nalishlari, islom va sharob, ona tili va uning millat taqdiridagi roli haqida, islom va ayollar masalasi (ikkita kitob), odob, axloq va tarbiyaga doir, Rusiyadagi musulmonlar ahvoli va ularning ozodligiga bag'ishlangan kitoblar yozgan. Shuningdek, islom dini va siyosiy partiyalar haqidagi maqolalar turkumi mavjud. Bundan tashqari, «Taroziy» taxallusi bilan g'azallar devoni, hamda 4035 baytdan iborat masnaviyarlari saqlangan.

Sayyid Mubashshirxon Taroziy 1977 yili 87 yoshida Qohirada vafot etgan. 1980 yil olim tavalludining 90 yilligi munosabati bilan Qohirada xalqaro ilmiy anjuman o'tkazilgan.⁵

¹ Calilov, Sayfiddin. Buhoriylar kissasi. –To'skent: To'skent Islom universiteti, 2006. –S. 166.

² Calilov, Sayfiddin. Buhoriylar kissasi. –To'skent: To'skent Islom universiteti, 2006. –S. 182.

⁵ Calilov, Sayfiddin. Buhoriylar kissasi. –To'skent: To'skent Islom universiteti, 2006. –S. 168.

Xulosa

Turkiston o'lkasi islom ulamolarining qadimiy vatanidir. Bu hududdan yetishib chiqib, butun Islom olamiga shuhrati yoyilgan, musulmon tamadduni, hadis va fiqh haqida buyuk asarlar yozgan Imom Buxoriy, Imom Termiziy kabi buyuk olimlarning ishini XX asrda davom ettirgan Sayyid Mahmudxon Taroziy va Sayyid Mubashshirxon Taroziylar o'zlarining ilmiy-islomiy va ijodiy faoliyatlari natijasida ilm ahli va islom olamida munosib o'rin egallab, islom ilmi rivojiga katta hissa qo'shgan olimlar sifatida tarixga kirdilar.

Adabiyotlar

ABDULLOH ISMATULLOH, Hoci, 2005, Markaziy Osiyoda islom madaniyati. -Toşkent, Şarq.

CALİLOV, Sayfiddin, 2006, Buhoriylar kıssası. –Toşkent: Toşkent İslom universiteti.

İSLOM ENSİKLOPEDİYASI, 2017. -Toşkent: G'.G'ulom nomidagi naşriyot-matbaa ijodiy uyi. -S.134-137; 168-169.

HAŞİMOV M., 2001, Religioznie i duhovnie pamyatniki Sentralnoy Azii. –Turkiston: Saga.

GOLDEN, Peter. B., 1990, "Chapter 13 - The Karakhanids and Early Islam", in Sinor, Denis, The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge University Press. -PP. 343–370.

www.islom.uz (January, 2018)

Araştırma Makalesi

İğdır İlinin Nüfus Özellikleri

Oğuz Şimşek*

ORCID-Id: 0000-0002-9749-5104

Öz

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden bu yana, farklı amaçlar için de olsa, toplumları oluşturan bireyler hakkında çeşitli bilgiler araştırılmış ve kayıt altına alınmıştır. Bir yerin kalkınmasında alınan kararların, amaçların hedeflere ulaşması için mevcut kaynakların bilinmesi gerekir. Bu kaynakların en önemlisi insan kaynaklarıdır. Bir yerde nüfus miktarı, nitelikleri, yaş gruplarına göre dağılımı, cinsiyet yapısı gibi özelliklerin bilinmesi önemlidir. Bazı karakteristik özellikleri ile dikkat çeken İğdır il nüfusunun incelenmesi, bu kapsamda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet döneminde yaşanan göçler, ilin demografik yapısı üzerinde belirgin bir şekilde etkili olmaktadır. Bu bağlamda, 2017 yılında en az nüfusa sahip 7. il olma özelliğine sahip olan İğdır; aynı zamanda bulunduğu bölümde nüfus artış hızının en fazla olduğu ildir. Nüfusun büyük çoğunluğunun kuzeydeki ova kesiminde toplandığı ilde, coğrafi koşulların demografik yapı üzerindeki etkisi de önemli oranda hissedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nüfus, İğdır, Nüfus artışı, Nüfusun dağılışı, Göç

* Oğuz Şimşek, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Anabilim Dalı,
E-posta:oguzsimsek@ardahan.edu.tr

Population Characteristics in the City of Iğdır

Abstract

Since the early days of human history, various information about the individuals who make up the societies has been researched and recorded, even for different purposes. Decisions made in the development of a place need to know the available resources in order to achieve the objectives. The most important of the resources is human resources. It is important to know the characteristics such as population amount, quantity, distribution according to age groups, gender structure in one place. The examination of the population of Iğdir, which attracted attention with its characteristic characteristics, has been tried to be carried out within this scope. Migrations in pre-Republican and Republican periods have a significant effect on the demographic structure of the province. In this context, Iğdir, which has the feature of being the 7th province with the least population in 2017, At the same time, the rate of population growth is the highest in the region. The vast majority of the population is concentrated in the northern plains, and the impact of geographical conditions on the demographic structure is felt in a significant manner.

Keywords: Population, Iğdir, population growth, distribution of the population, Migration

Характерные особенности населения провинции Игдыр.

Резюме

История человечества с древнейших времён до наших дней хранит информацию, которая может быть использована для различных целей, исследует деятельность отдельных личностей, формировавших сообщества, и фиксирует ее. Для подъёма и развития определенной местности нужно иметь сведения о ее ресурсах. Человеческие ресурсы являются важнейшими из всех имеющихся источников. Большое значение имеет знание особенностей гендерной структуры и возрастных характеристик того или иного коллектива, проживающего на данной территории. С этой точки зрения интересным представляется изучение характерных особенностей населения Игдырской области.

Миграции, происходившие в период до и после установления республики, очевидно, оказали значительное влияние на демографическую структуру провинции. Несмотря на то, что на 2017 год Игдыр занимал 7-ое место по количеству населения в этом регионе, темпы роста численности проживающих здесь в то время являлись самыми высокими. Влияние географических условий на демографическую структуру проявляется значительным образом в том, что подавляющее большинство населения сосредоточено в северных равнинных районах провинции.

Ключевые слова: население, Игдыр, рост населения, распределение населения, миграция.

Giriş

Nüfus, gerek çevreye ve gerekse gelişmişliğe etkisi açısından üzerinde önemle durulması gereken bir olgudur. Nitekim herhangi bir sahada, insanın çevre üzerindeki etki derecesi, öncelikle nüfus miktarı ve yoğunluğuna bağlı olmakla beraber; nüfusun ekonomik, kültürel ve teknik seviyesi de bu açıdan önemlidir¹. Ayrıca bir yerin ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmişliğinde de, nüfusun nicel ve nitel yapısının rol oynadığı bilinmektedir². Bütün bunlara ek olarak, bir bölgede bulunan nüfus miktarı ile nüfusun dağılışı ve yoğunluğu, cinsiyet ve yaş yapısı, kır-kent bileşimi, artış hızı, bağımlılık oranı ve göç hareketine kaynaklık etme miktarı gibi pek çok özelliği, çevrenin doğal ve beşeri coğrafya özellikleri ile bağlantılıdır³. Bu kapsamda, Iğdır ilinin nüfus özelliklerinin ortaya konulması, hem yöredeki nüfus-çevre etkileşiminin analizi, hem de yörenin kalkındırılması için yapılması gereken akılcı planlamalar açısından önemli referans kaynağı olacaktır. Araştırma sahasını teşkil eden Iğdır ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü içerisinde bulunmaktadır. Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan-İran sınırının kavşağında yer alan il idari alanının kuzeyinde Ermenistan, doğusunda Azerbaycan'ının Nahcivan Özerk Yönetimi ve İran, güneyinde Ağrı ili, batısından Kars ili topraklarıyla komşudur (Şekil 1). Merkez ilçe ile birlikte dört ilçeden oluşan ilin toplam yüzölçümü, yaklaşık 3664 km²'dir. 2017'daki 194 775 kişilik nüfusu ile Türkiye genelinden az nüfusa sahip 7. il olmuştur.

Iğdır ili nüfusunu konu edinen bu çalışmanın temel amacı, demografik açıdan bulunduğu bölümde çeşitli özellikleri ile ekstrem noktalarda yer alan il nüfusunun başlıca özelliklerini ortaya koymak ve ileride yapılacak yatırımlarda daha rasyonel planlamaların hazırlanması ve uygulanmasına katkıda bulunmaktır. Bu kapsamda, öncelikle cumhuriyet dönemini konu edinen bu çalışmada, nüfusun tarihsel değişimini de ortaya koyabilmek açısından, cumhuriyet dönemi öncesi nüfus özelliklerine de genel hatları ile değinilmiştir. Söz konusu dönemle ilgili bilgiler Rus Çarlığı işgalinde kaldığı yıllara ait tutulan istatistikler ve tarihçilerin bölge ile ilgili yaptığı çalışmalardan derlenmiş; cumhuriyet dönemi ile ilgili veriler ise; D.İ.E. tarafından yayınlanan nüfus sayım sonuçları ve TÜİK tarafından hazırlanan

¹ Tanoğlu, A., 1969, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:45, Taş Matbaası, İstanbul. s. 29.

² Doğanay, H., Özdemir, Ü., Şahin, F. İ., 2011, Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara. s. 27-64.

³ Doğanay, H., Orhan., 2014, *Artvin İlinde Nüfusun Gelişimi*, Atatürk Üniversitesi Doğu Coğrafya Dergisi, C. 19, S. 31, Erzurum. s. 2.

Bölge tarihin akışı içinde kavimler arasında sürekli el değiştirmiştir. Arsaklı (Part) İmparatorluğu ile Romalılar arasında sık sık el değiştirirken, Küçük Arsaklı devletinden M.S. 439'da Sasaniler (İranlılar)'ın eline geçmiş, daha sonra M.S.646 yılında Müslüman Araplar bölgeye hâkim olmuştur. Bu tarihten sonra, birkaç kez Araplar ile Bizanslılar arasında el değiştiren Sürmeli Çukuru ve merkezi Sürmari⁶ 1064 yılında Selçuklu Devletine bağlanmıştır⁷.

Bölgede 1256–1355 yılları arasında İlhanlılar hüküm sürmüştür. Bu devletin yıkılmasıyla Celayırlılar (1357) ve Karakoyunlular (1379) egemen olmuşlardır. Sürmeli Çukuru, 1386 ile 1405 yılları arasında Timur'un egemenliği altında Türkmen Beyleri tarafından yönetilmiştir⁸. 1406 yılında Karakoyunluların yönetimine girmiş, 1469 yılında Akkoyunlular buraya hâkim olmuşlardır. Akkoyunluları yıkan Şah İsmail (1502) Safevi Devletini kurmuş ve Bölgedeki Türkmenleri kendisine bağlamıştır⁹. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşında Şah İsmail'i yenince (1514) bütün Doğu Anadolu ile birlikte Aras havzası da Osmanlı İmparatorluğu yönetimine bağlanmıştır¹⁰.

Osmanlıların batıdaki savaşlarından yararlanan Türkmen boylarından Avşarlı Beyleri, bir süre daha doğu bölgelerini yönetmişlerdir. III. Murat devri'nde, bugünkü Tuzluca, Iğdır, Karakoyunlu ve Aralık yerleşim merkezlerinin bulunduğu *Sürmeli*'nin fethiyle (1583) bölge kesin olarak Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir¹¹. Fetihten sonra düzenlenen Revan Tahrir Defterlerin'den bugünkü Tuzluca, Iğdır, Karakoyunlu ve Aralık yerleşme merkezlerinin yönetim sınırları içinde kalan sahayı kapsayan bölgenin *Aralık Kazası* adıyla bu yeni Osmanlı Eyaletine bağlandığını anlıyoruz¹².

Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639) ile Revan (Erivan) İran'da kalmak üzere, Aras güneyi Osmanlılara verilmiştir. Safevi Devletinin yıkılmasından sonra (1722) Revan Eyaleti Tahrir Defterlerin'de Aralık kazasının; Merkez, Iğdır ve Sürmeli adıyla üç nahiye yönetim birimine ayrıldığı belirtilmiştir¹³.

Osmanlı İmparatorluğu ile İranlılar arasında imzalanan İstanbul Antlaşması (1736) sonucu Revan ile birlikte Sürmeli Çukuru da iranlılara bırakılmıştır. Bölgede 1747 yılında Hanlık idaresi kurulmuş ve 1828 yılına kadar Revan Hanlığına bağlı olarak yönetilmiştir.

Revan Hanlığını yıkan Ruslar (1828) burayı işgal ederek, Kağızman ve Bayazıt sancaklarına komşu olan ovanın bütününü *Surmalı Uyezdi* (Surmalı Sancağı) adıyla bir yönetim bölgesi yaparak, 1917 yılına kadar yönetmişlerdir. Yönetim örgütü bakımından Sürmeli sancağı; Iğdır, Aralık ve Kulp (Tuzluca) olmak üzere üç kaza yönetim birimine ayrılmıştır.

⁶ Kırzioğlu, M.F., 1953; a.g.e s.108.

⁷ Turan, O., 1984, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Nakışlar Yayınevi, Yayın No:28, İstanbul. s.20.

⁸ Orkun, V., 1955, Sürmeli Çukurunda Iğdır, Tarihi ve Coğrafyası Iğdır. s.118-119

⁹ Sümer, F., 1972, Oğuzlar, Tarihleri Teşkilatları ve Destanları, İstanbul. s. 152.

¹⁰ Kırzioğlu, M.F., 1953; a.g.e., s.488-489.

¹¹ Kırzioğlu, M.F., 1976, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), A.Ü. Yay., 1. bs. Ankara. s.317.

¹² Kırzioğlu, M.F., 1976 a.g.e., s.347.

¹³ Kırzioğlu, M.F., 1976 a.g.e., s.349.

1917 yılından sonra rusların bölgeden çekilmeleri sonucu 1918–1920 yılları arasında oluşan otorite boşluğundan dolayı ermeni çeteleri, bölgedeki Türk nüfus üzerinde baskı ve zulüm uygulamaya başlamış ve bu yörelerden Türk nüfusunun büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır.

Yakın tarihimizde meydana gelen olaylar bölgedeki yerleşmelerin bugünkü nüfus, kuruluş ve dağılışı uzun bir süre etkisini göstermiştir. Şark Cephesi Komutanı olan Kazım Karabekir Paşa 28 Eylül 1920’de başlattığı harekâtla Sarıkamış, Göle, Kağızman’ı alarak, 07 Ekim 1920’de Tuzluca (Kulp)’yı ve 14 Kasım 1920’de Iğdır’ı Ermeni çetelerinden kurtarmıştır.

3 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Anlaşması neticesinde, Gümrü (Arpaçay kuzeyi) verilmiş, Sürmeli Çukuru (Tuzluca, Iğdır, Aralık) Türkiye’ye bırakılarak Nahcivan’da, Azerbaycan’a bağlı Muhtar Cumhuriyet olmuştur.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yürürlüğe giren 1924 Anayasası ülke yönetimine yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemelere göre ülkemiz, yönetim organizasyonları bakımından “İl (Vilayet), ilçe (kaza), Bucak (Nahiye) ve köy yönetim birimlerine ayrılmıştır. Bu idari taksimat sonucu olarak bu günkü il idari sınırları içerisinde Tuzluca (Kulp) ve Iğdır’da ilçe yönetimleri kurulmuş ve bunlar Bayazıt iline bağlanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi’nde cumhuriyetin ilk yıllarında meydana gelen bazı isyan harekâtları sonucu dönemin şartlarına göre, il ve ilçe merkezleri ile bazı kırsal yerleşmelerin idari ve sınır statülerinde değişiklikler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden dolayı 1934 yılında Tuzluca (Kulp) ve Iğdır ilçeleri Bayazıt ilinden alınarak Kars vilayetine bağlanmıştır¹⁴. 1934 yılından 1992 yılına kadar Kars iline bağlı olan bu günkü Iğdır ili arazisi yeni bir düzenlemeyle Kars ilinden ayrılarak ülkemizin 76. İli olmuştur¹⁵.

Yukarıda da değinildiği gibi Iğdır ilinin bulunduğu saha, tarihin eski dönemlerinden beri birçok devlet ve medeniyet arasında el değiştirmiş, bu yüzden de idari açıdan farklı düzenlemelere tabi tutulmuştur. Bu özelliği, ilin tarihsel süreç içerisindeki nüfusu ve nüfus gelişimini ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Özellikle cumhuriyet öncesi dönemde ilin bulunduğu alanın ülkemiz sınırları dışında kalması, nüfus verilerini elde etmeyi güçleştirirken, bunun yanında cumhuriyet döneminde yapılan periyodik nüfus sayımları çeşitli verilere ulaşmayı daha kolay hale getirmiştir. Diğer taraftan cumhuriyet sonrası dönemde; Araştırma sahasının idari statüsünde, merkezinde, sınırlarında ve ilçe sayılarında çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmada, Iğdır ilinin günümüzdeki idari yapısı ve sınırlarını dikkate alınarak, nüfus özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Iğdır ili ve çevresinde ilk düzenli nüfus sayımları Rus Çarlığı yönrtiminde kaldığı dönemlerde (1828-1917) yapılmıştır. 1828 yılından sonra yapılan ilk nüfus sayımında bu günkü Iğdır ili sınırlarında kalan yerleşmelerin toplam nüfusu 16 797 kişi kadardı, yine bu dönemde, 1886 yılında yapılan ikinci nüfus sayımına göre Iğdır ve çevresinin nüfusu 91 965 kişiye yükselmiştir. 20 yüzyıla girerken işgal döneminde yapılan son nüfus sayımı 1908

¹⁴ T.C. Resmi Gazete, 14 Haziran 1934.

¹⁵ T.C. Resmi Gazete, 3 Haziran 1992.

yılında gerçekleşmiş ve bu sayım döneminde araştırma sahasının nüfusu 120 641 kişi olmuştur (Tablo 1).

Sayım Yılı	Erkek	Kadın	Toplam
1828	8 886	7 911	16 787
1886	49 130	42 835	91 965
1908	64 801	55 840	120 641

Tablo 1: Cumhuriyet Dönemi Öncesi Iğdır İli Sınırlarındaki Toplam Nüfus.

Kaynak: Armeniasko Oblasti, 1852, s. 563-575, Kavkasi Kalender, 1895, s.5657 ve Kafkasi Kalender-Tiflis, 1910, I. Cilt, s. 300'den Hesaplanmıştır

Iğdır ilinin nüfusu ile ilgili en sağlıklı bilgiler Cumhuriyet dönemindeki periyodik nüfus sayımları sonucunda elde edilmiştir. Bilindiği üzere; söz konusu sayımlar, nüfusun yıllara göre toplam sayısı, çeşitli nüfus hareketleri, nüfusun sosyal ve ekonomik nitelikleri, kentsel ve kırsal nüfus miktarları gibi nüfusa ilişkin çeşitli özelliklerin tespit edilmesi¹⁶ ile bunların başta plânlama olmak üzere pek çok alanda kullanılmasına olanak sağlamaktadır¹⁷. Ancak daha önce de vurgulandığı üzere, bu dönemde de ilin idari yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bunların açıklanmasının, konunun anlaşılması açısından yerinde bir davranış olacağı kuşkusuzdur.

Yukarıda değinildiği gibi araştırma sahası, 1827-1828 yılından sonra, 92 yıl Rus Çarlığı yönetiminde kalmış, 1920'de Türkiye topraklarına katılmış, yaklaşık 14 yıl Bayazıt vilayetine bağlı kaldıktan sonra 1934 yılında idari teşkilatlanmada yapılan değişiklik ile Kars vilayetine bağlanmıştır. 1992 yılında yapılan yeni bir idari düzenleme ile Iğdır ilçesi, ülkemizin 76. ili statüsü kazanmıştır. Iğdır iline, Tuzluca, Aralık ilçeleri bağlanmış ve Karakoyunlu köyü de ilçe merkezi haline dönüştürülerek ilin üçüncü ilçesi olmuştur.

Kurtuluş savaşı yıllarında bölgenin nüfus sayısı ve nüfus yapısında çok büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bölgede 1918-1920 yılları arasında yaşanan otorite boşluğundan dolayı özellikle ermeni çeteleri, Türk nüfusunun yaşadığı köylere baskınlar yaparak bazı köylerin tamamen ortadan kalkmasına bazılarının ise nüfusunun büyük çoğunluğunun yitirilmesine sebep olmuşlardır¹⁸. İşgal döneminde yapılan son nüfus sayımında 120 641 kişi olan saha nüfusu, cumhuriyet tarihinin ilk nüfus sayımı olan 1927 yılı sayım sonuçlarına göre

¹⁶ Doğanay, H., 1997, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Yayın No:2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi:10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. s.151.

¹⁷ Zaman, S., Coşkun, O., 2008, Rize İlinin Nüfus Coğrafyası Özellikleri ve Bunları Etkileyen Etmenler Üzerine Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, Erzurum. s.266.

¹⁸ Güner, İ., 1992, İlimiz Iğdır, Milli Eğitimi Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Yayın No: 1, Iğdır.s.70.

36 002 kişiye inmiştir. Aradan geçen 19 yılın sonucunda nüfus yaklaşık 3,5 kat azalmıştır (84 639 kişi).

Bilindiği üzere, 1935 yılında yapılan ikinci sayımdan itibaren nüfus sayımları periyodik bir seyir kazanmıştır. 2007 yılından sonra ise ADNKS (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) ile her yıl nüfus özellikleri hakkında bilgi edinilebilmektedir. Bu kapsamda, Iğdır ilinin, yapılan ilk sayımdaki (1927) nüfusu, 36 002 olarak belirlenmiştir. 2017 yılına gelindiğinde ise, il nüfusu 194 775'e ulaşmıştır. Bu durumda; 90 yıllık süreçte il nüfusu, yaklaşık 5.4 kat (% 435.5) artmıştır. Ancak söz konusu devrede, ülke genelindeki artışın yaklaşık 4.8 kat (% 483.6) olarak gerçekleştiği dikkate alındığında, araştırma sahasındaki büyümenin Türkiye nüfusu ile birlikte ne derece yüksek seviyede gerçekleştiği anlaşılmış olacaktır (Tablo 2). Diğer taraftan 1975-1980 devresi hariç tutulduğunda nüfus artışı sürekli gerçekleşmiştir, ancak belli dönemlerde nüfus artış hızında azalmalar yaşanmıştır.

Yıllar	Iğdır İli Nüfusu ¹⁹	Yıllık Nüfus Artış Hızı (‰)	Türkiye Nüfusu	Yıllık Nüfus Artış Hızı (‰)
1927	36.002	-	13.648.270	-
1935	44.133	28.2	16.158.018	22.9
1940	49.640	24.9	17.820.950	20.5
1945	51.672	8.1	18.790.174	10.8
1950	57.573	22.8	20.947.188	22.9
1955	71.417	48.0	24.064.763	29.7
1960	85.055	38.1	27.754.820	30.6
1965	96.697	27.3	31.391.421	26.2
1970	112.256	32.1	35.605.176	26.8
1975	130.412	32.3	40.347.719	26.6
1980	127.466	-4.5	44.736.957	21.7
1985	141.510	22.0	50.664.458	26.4
1990	142.601	1.5	56.473.035	22.9
2000	168.634	18.2	64.729.501	14.6
2005	179.701	13.1	68.860.539	12.7
2010	184.418	9.3	73.722.988	14.1
2015	192.435	8.6	78.741.053	13.6
2017	194.775	6.0	80.810.525	12.4

Tablo 2: Sayım Dönemlerine Göre Iğdır İli ve Türkiye Geneli Nüfus ve Nüfus Artış Hızları.

Kaynak: TÜİK Nüfus Sayımları (1927-2016).

Tablo 2, incelendiğinde; araştırma sahası nüfusunun seyri dönemler itibariyle açıkça görülmektedir: 1927-1940 yılları arasında, il nüfusunda sürekli artış meydana gelmiş ve artış hızı Türkiye ortalamasından yüksek seyretmektedir. Ancak 1940-1945 arasındaki dönemde

¹⁹Nüfus değerleri, ilin günümüz idari yapısı dikkate alınarak hesaplanmıştır.

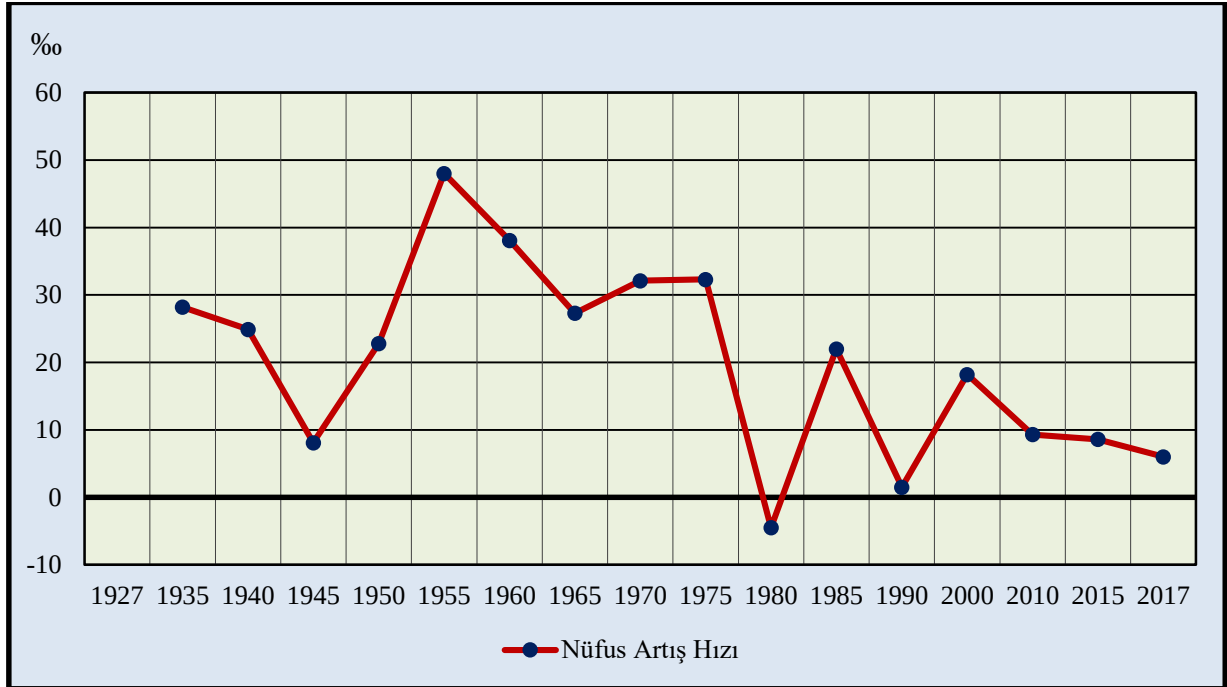
yıllık nüfus artışı hızı düşmüş ve ‰10 seviyesinin altında seyretmiştir. Aynı dönemde Türkiye genelinde de artış hızı hızlı bir şekilde düşerken Iğdır ilindeki bu düşüş Türkiye ortalamasının altında seyretmiştir. 1940-1945 döneminde ana-baba olma çağındaki nüfus eksikliğinin yanı sıra, bu yıllarda II. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu olumsuz atmosferin etkili olduğu şüphesizdir²⁰. 1945-1950 devresinde tekrar artışa geçen nüfus artış hızı 1950-1975 devresinde genel olarak Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır. Hatta 1950-1955 arasındaki dönemde ilin nüfus artış hızı en yüksek seviyede gerçekleşmiş, sayım dönemlerinin hiç birinde bu seviyeye (‰ 48.0) ulaşamamıştır. Söz konusu dönemdeki artışın temel nedeni, birçok bilim adamının ifade ettiği üzere, bir taraftan II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve dolayısıyla da seferberlik koşullarının ortadan kalkması sonucu, silahaltına alınan erkeklerin evlerine dönmesiyle evlenmelerin ve doğumların artmış olması iken; diğer taraftan da ekonomik, sosyal ve sağlık alanında başlayan olumlu gelişmelerdir²¹. 1927-1975 yılları arasında Iğdır ili nüfusu 94410 kişi artmış ve bu oran yaklaşık % 262.2 kadardır. Bunun yanında 1975-1980 devresinde araştırma sahasındaki hem nüfus hem de nüfus artış hızı azalmıştır. Söz konusu devrede nüfus artış hızı, ‰ 32.3'den, ‰ -4.5'e inmiştir. Bu devredeki nüfus artış hızındaki gerileme cumhuriyet tarihi boyunca hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Hatta 1927'den 2017 yılına kadarki hiçbir sayım döneminde il nüfusundaki artış hızı sıfırın altına düşmemiştir. Bu azalışta etkili olan en önemli; husus ülkemizin birçok bölge ve yöresinde olduğu gibi araştırma sahasının bulunduğu bölgede de o yıllarda ülkemizde yaşanan siyasi ve sosyal olaylar sonucu meydana gelen asayiş sorunları ve bunlarda kaynaklanan can güvenliği tehlikesidir. Ülkemiz genelinde yaşanan bu olaylar çeşitli ekonomik ve sosyal sıkıntıların da oluşmasına yol açmış, bunların sonucu olarak da sahadan göç olayları yaşanmıştır.

Ülkemizde yaşanan siyasi ve sosyal olayların 1980 yılının sonlarında yönetim değişikliği ile ortadan kalkması sonucu 1980-1985 yılları arasında nüfus ve nüfus artış hızı tekrar yükselişe geçmiş ve artış hızı ‰ -4.5'den, ‰ 22.0'a çıkmıştır. Ancak 1980'li yılların ikinci yarısının sonuna doğru ülkemizin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde terör olayları yaşanmaya başlanmış birçok doğu vilayeti gibi Iğdır ilinin de bulunduğu sahada terör faaliyetleri yöre halkının yaşantısında olumsuzlukların yaşanmasına yol açmıştır. Bu terör olayları hemen nüfus ve nüfus artış hızında olumsuz etkisini göstermiş, bölgeden ülkemizin batı illerine göç olaylarının yaşanmasına sebep olmuştur. 1990-2000 yılları arasında ise asayiş şartlarındaki düzelmeler, Iğdır'ın il olması ve sınır ili olan Iğdır'dan Azerbaycan'ın Nahcivan Özerk Yönetimi arasında açılan Dil Ucu Gümrük kapısı her alanda olduğu gibi nüfus ve nüfus artış hızında da etkisini göstermiştir. Sınır ticareti ile ekonomik potansiyel artmış, terör olaylarının üzerine gidilmiş ve asayiş sağlanmıştır. Bütün bunların sonucu olarak nüfus artış hızı ‰ 1.5'den ‰ 18.2'ye yükselmiştir. Iğdır ilinde nüfus 2000-2017 yılları arasında sürekli artış göstermiştir. Ancak diğer taraftan bu artış düzeni ivme kaybetmiş, artış hızında yavaşlama görülmüştür. Sonuç olarak Iğdır ilinde nüfusun tarihsel gelişimine baktığımızda, il

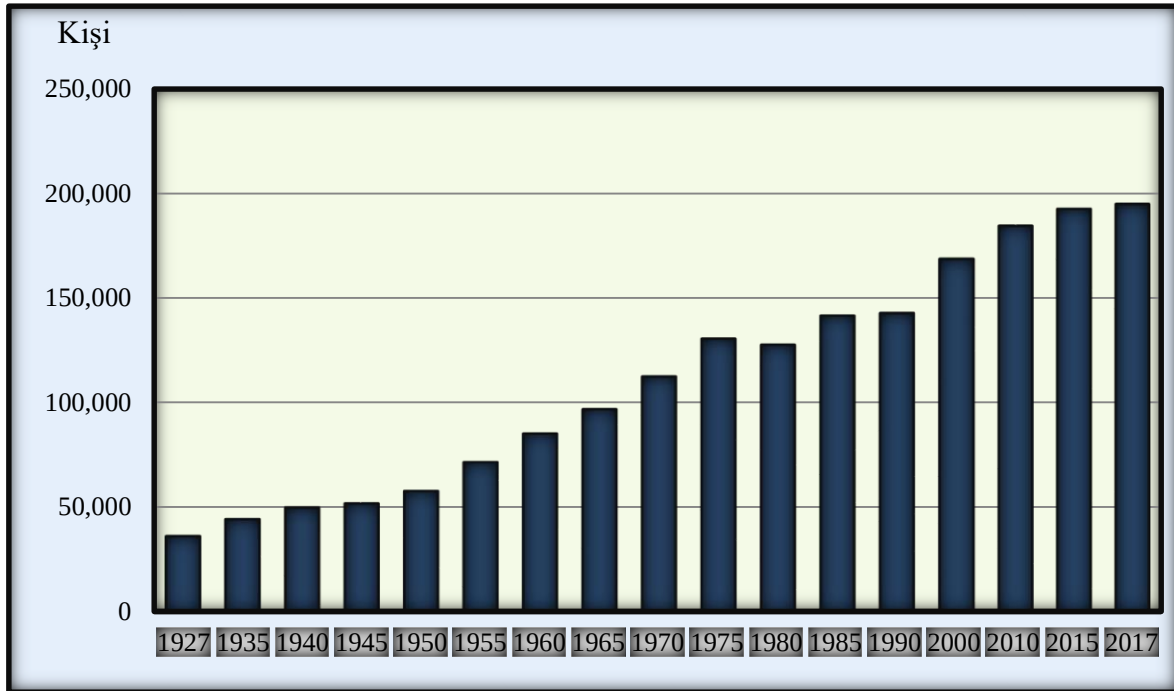
²⁰ Özgür E. M., 1998, Türkiye Nüfus Coğrafyası, GMC Basım Yayın, Ankara. s.12.

²¹ Doğanay, H., 1997, a.g.e. s.157-158, Özgür, E.M., 1998, a.g.e. s.13. ve Tandoğan, A., 1998, Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu. Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon. s.25-26.

nüfusunda 1980 yılı bir tarafa bırakılacak olunursa nüfus sayısı ve nüfus artış hızı dalgalanmalar gösterse de sürekli olarak artış göstermiştir (Şekil 2).

Şekil 2: Iğdır İl Nüfusunun 1927-2016 Nüfus Artış Hızı.

Şekil 3: Iğdır İl Nüfusunun 1927-2016 Yılları Arasındaki Seyri.

II. Nüfusun Dağılışı:

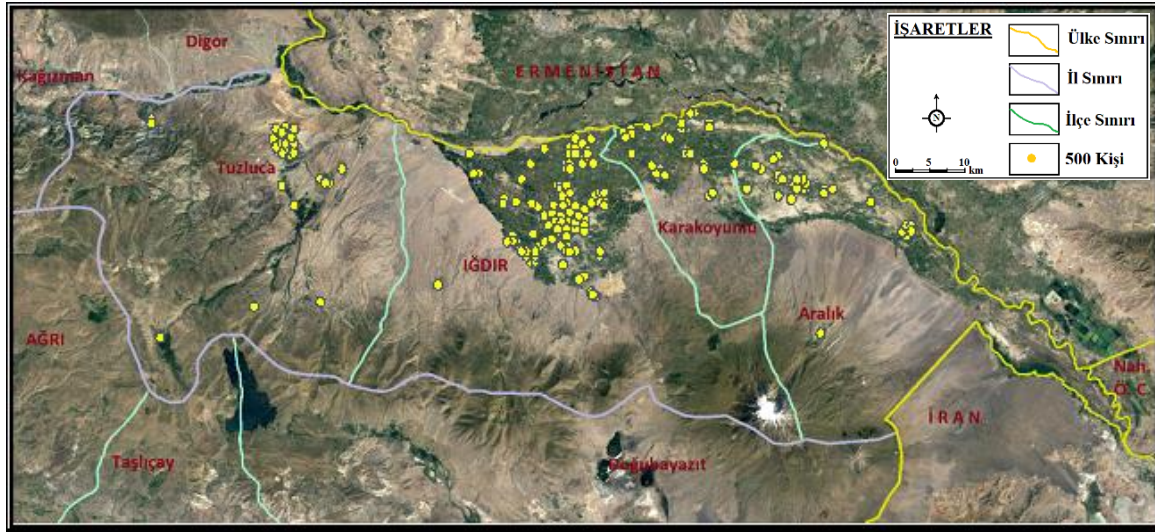
Iğdır ili'nde nüfus dağılışında, belirgin farklılıklar dikkat çekmektedir. Nüfus dağılışının daha iyi görülebilmesi için hazırlanan Şekil 4'ün incelenmesi ile de görülebileceği üzere, nüfusun yoğun ve seyrek olduğu yerler belirgin bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Bu durum, temelde coğrafi çevre koşulları ile ilgilidir. Nitekim iklim, su kaynakları, bitki örtüsü, toprak verimliliği, yeryüzü şekilleri ve yükselti gibi doğal çevre faktörlerinin yanı sıra, tarihi olaylar ve idari yapı ile bizzat insan ve onun eseri olan beşeri ve ekonomik faaliyetlerin nüfusun dağılışı üzerinde önemli rol oynadığı birçok coğrafyacı tarafından ifade edilmiştir²². Araştırma sahamızdaki nüfusun dağılışında, bu ve benzeri faktörlerin ortak rol oynadığını söylemek yanlış olmasa gerekir.

Iğdır ilinde nüfus dağılışını belirleyen faktörlerin başında yeryüzü şekilleri ve toprak verimliliği gibi şartların başta geldiğini söyleyebiliriz. İlin arazisi, genel olarak Doğu Anadolu Dağlık Kuşağı içerisinde yer almakta olup, bu kuşağı oluşturan Karasu-Aras sıradağlarının Ağrı volkanik kütesine birleştiği alanda bulunmaktadır. İl alanının yaklaşık % 74'ü (2742

²² Tanoğlu, A., 1969 a.g.e., s.74-78 ve Doğanay, H.,1997, a.g.e., s.217-231.

km²) dağlık alanlardan geriye kalan % 26'sı (922 km²) ovalık sahalardan oluşmaktadır²³. Bu dağlık kuşağın kuzeyinde ise Doğu Anadolu Bölgesi'nin en alçak bölümünü oluşturan Iğdır çöküntü ovası ve Aras ırmağı tarafından sınırlandırılmıştır. Ayrıca güneydeki dağlık sahadan kaynaklarını alıp Aras ırmağına katılan bazı küçük boylu akarsular özellikle ilin batı bölümünde, araziye vadilerle parçalamıştır. Özellikle batı bölümünde, dağlık ve parçalı bir topoğrafik yapıya sahip olan sahada, yerleşim alanlarının dağılışında dağlar ve vadi sistemleri önemli bir belirleyici olmuştur. Buna göre, ilde genellikle kuzeydeki düz alanlar ile akarsu vadileri ve bunların yüksek olmayan yamaçlarında yerleşmelerin ve dolayısıyla da nüfusun toplandığı gözlenmektedir. Ancak güneydeki dağlık alanların tamamıyla nüfustan yoksun alanlar olduğunu düşünmek de yanlış olur. Nitekim yaylacılık faaliyetleri büyük oranda sürdürülmekte olup, önemli ölçüde bir nüfus bu faaliyetlere katılmaktadır. Bu durumda, ildeki yüksek kesimlerin en azından mevsimlik olarak nüfus barındırdığı söylenebilir. Ağrı ili ile sınır oluşturan doğu-batı doğrultusunda uzanan söz konusu bu dağlar, iklim koşulları açısından da belirgin farklılıklar oluşmasına vesile olmuştur. Özellikle bu dağların kuzeyinde yer alan Iğdır ovası çöküntü alanında, sıcak ve kurak iklim koşulları görülürken; güneydeki dağlık kesimlere doğru bu koşullar tedrici bir şekilde etkisini yitirmektedir. İnsan yaşamına ve çeşitli ekonomik faaliyetlere daha uygun olan bu koşullar nedeniyle, nüfusta kuzeydeki bu ovalık kesiminde toplanma eğilimi meydana gelmiş; güneydeki dağlık kesimlerde de benzer iklim şartlarının nispeten hissedildiği vadi içleri, ekseriyetle tercih edilmiştir. İlde görülen bu yöresel iklim farklılıkları; doğal bitki örtüsünün yanı sıra, tarımsal üretim üzerinde de etkili olmaktadır. Bu nedenle de, saha içerisinde şekerpancarı, mısır, pamuk, buğday, çeşitli meyve ve sebzeler gibi farklı iklim istekleri bulunan tarımsal ürünlerin yetiştirildiğini görmek mümkündür. Bunlardan daha fazla ekonomik değer ifade edenlerin tarımının yapıldığı alanlar, nüfus açısından da yoğunluk kazanan ovalık kesimler olmuştur. Sahadaki dağların bir diğer etkisi de, ulaşım faaliyetleri üzerinde görülmektedir. İlin güneyinde yer alan Ağrı ili ve güney illeri arasındaki ulaşım, ancak geçitler vasıtasıyla gerçekleşebilmektedir. Ancak ilin batı ve doğusunda yeryüzü şekillerinin elverişliliği bu doğrultuda yer alan bölgeler ile olan ulaşımı geliştirmiştir. Doğuda Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ile olan sınır kapısından gün boyu sürekli bağlantı ve ulaşım sağlanmakta ve ayrıca yine bu doğrultudan İran ile olan ancak aktif durumda olmayan Boralan sınır kapısı ilin bu doğrultuda gelişimine katkı sağlamaktadır.

²³ Güner, İ., 1992, a.g.e., s 48.

Şekil 4: Iğdır ili nüfus dağılışı haritası (2017)²⁴.

Araştırma sahasındaki nüfus dağılışı üzerinde etkili olan bir diğer faktör de idari yapıdır. Bu kapsamda, idari merkez olan Iğdır kenti, ilde en fazla nüfus barındıran yerleşme olmuştur (Tablo 3). Bilindiği gibi, yerleşmeleri kırsal ve kent yerleşmeleri olarak ikiye ayırıp incelemek mümkündür²⁵. Bu ayırmada farklı ölçütler söz konusu olsa da pek çok bilim adamı tarafından 10.000 nüfus kriteri esas alınmaktadır. Çalışmamızda da bu yaklaşım ile yapılan sınıflandırmada, Iğdır ilinde sadece il merkezi ile Tuzluca ilçe merkezi kent yerleşmesi kriterlerine sahiptir. Ancak Iğdır ilinde, il ve ilçe merkezleri ile kırsal alanda yaşayan nüfus şeklinde sınıflamaya tuttuğumuzda, il nüfusunun yaklaşık % 56.1'inin ilçe merkezlerinde, % 43.9'unun ise kırsal yerleşmelerde yaşadığı görülmektedir (Tablo 4).

	Erkek	Kadın	Toplam Nüfus	İl Nüfusuna Oranı (%)
Iğdır	46 170	45 091	91 261	82.5
Tuzluca	5 173	4 749	9 922	9.3
Toplam	51 343	49 840	101 183	91.8

Tablo 3. Iğdır İlinde Kentler ve Nüfusları (2017)

Kaynak: TÜİK, ADNKS 2017 Verilerinden Derlenmiştir.

	Şehir	%	Köy	%	Toplam
Iğdır	91 261	66.4	44 894	33.6	136 155

²⁴Google Earth harita tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

²⁵ Doğanay, H., Orhan., 2014, *Artvin İlinde Nüfusun Gelişimi*, Atatürk Üniversitesi Doğu Coğrafya Dergisi, C. 19, S. 31, s.9.

Tuzluca	9 922	43.2	13 284	56.8	23 206
Aralık	6 253	29.3	15 208	70.7	21 461
Karakoyunlu	2 804	19.3	11 149	80.7	13 953
Toplam	110 240	56.1	84 535	43.9	194 775

Tablo 4. Iğdır İlinde İlçe Merkezleri ve Kırsal Nüfus (2017)**Kaynak:** TÜİK, ADNKS 2017 Verilerinden Derlenmiştir.

Iğdır ilinde nüfus yoğunluklarının ilçelere göre dağılımı incelendiğinde; nüfusun dağılışı ile ilgili belirtilen açıklamaları destekleyen bir tablonun karşımıza çıktığı görülmektedir. İl genelinde 53.1 olan aritmetik nüfus yoğunluğu, kuşkusuz yüzölçümü değerlerinin de etkisiyle, güneydeki ovalık alanda yer alan sahalarda daha yüksek gerçekleşmiştir. Yoğunluk değerlerinin en yüksek olduğu merkez ilçesini (106.9 kişi/km²), yine bir ovalık alanda yer alan ilçesi Karakoyunlu (51.8 kişi/km²) takip etmektedir. İl sınırlarının doğusunda ve aynı zamanda sınır bölgesinde yer alan Aralık ilçesi (25.1 kişi/km²) bu açıdan ancak üçüncü sırada yer alabilmektedir. Aralık ilçesi sınırlarında yer alan Dil Ucu yöresi ülkemizin sınır bölgesini oluşturduğu için bu sahada 1953 yılında Iğdır Devlet Üretme Çiftliği kurulmuş ve aynı zamanda askeri bölge ilan edildiği için yaklaşık 90 km² alanda yerleşme kurulmasına izin verilmemiştir²⁶. Bu sebepten dolayı ova alanı olmasına rağmen nüfus bakımından boş alan oluşturmaktadır. Araştırma sahasında, geniş yüzölçüme sahip ve batıda büyük çoğunluğu dağlık araziden oluşan Tuzluca ilçesi (18.2 kişi/km²) ise, son sırada bulunmaktadır (Tablo 5).

	Toplam Nüfus	Yüzölçümü (km²)	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km²)
Iğdır	136 155	1273	106.9
Tuzluca	23 206	1270	18.2
Aralık	21 461	852	25.1
Karakoyunlu	13 953	269	51.8
Toplam	194 775	3664	53.1

Tablo 5: Iğdır ilindeki nüfus ve nüfus yoğunluklarının ilçelere göre dağılımı (2017).**Kaynak:** TÜİK, ADNKS 2017 Verilerinden Derlenmiştir.

III. Nüfusun Cinsiyet Oranı ve Yaş Yapısı

²⁶ Alim, M., Şimşek, O.,2002, “Iğdır Kazım Karabekir Tarım İşletmesi”, Doğu Coğrafya Dergisi, C. 7, S. 8, s.133.

Bir bölgedeki nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı, demografik öneminin yanı sıra sosyal ve ekonomik özellikler bakımından da büyük önem taşır²⁷. Belirli bir nüfus içerisindeki 100 veya 1000 kadın başına düşen erkek sayısı ²⁸ olarak tanımlanan *cinsiyet oranı* 'nın belirlenmesi ve bilinmesi bu açıdan da önem arz etmektedir.

Iğdır ilinde, erkek ve kadın nüfusları arasında özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında büyük farklılıklar olmamakla birlikte; erkek nüfus fazlalığı dikkat çekmektedir. Aradaki en büyük fark 1940 yılında meydana gelmiş olup adı geçen yılda cinsiyet oranı % 115.7 olarak gerçekleşmiştir. Bu durumun o yıllarda ikinci dünya savaşı yıllarının olmasından dolayı eski Sovyetler Birliği sınırı olan bu bölgede askeri birliklerin konuşlandırılmasından kaynaklanmıştır. Sahada 1955 yılından sonra ise erkek nüfus oranında azalış meydana gelmiş, bu azalış 1990 yılına kadar devam etmiştir. Buna karşılık olarak, 2000, 2010 ve 2017 yıllarında erkek nüfus oranının tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir. Son nüfus sayımı (2017) verilerine göre Iğdır ilinde erkek ve kadın nüfus oranları (erkek % 51.5, kadın % 48.5), Türkiye ortalamasının (erkek % 50.2, kadın % 49.8) üzerinde değerler göstermektedir (Tablo 6).

Yıllar	Erkek Nüfus	%'si	Kadın nüfus	%	Cinsiyet Oranı (%)	Toplam Nüfus

²⁷ Koca, H.,2005, Kuruluşu-Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Dört Yol Şehri, Aktif Yayınevi, İstanbul. s. 84.

²⁸ Doğanay, H.,1997, a.g.e. s.164 ve Tümetekin, E., Özgüç, N., 2011, Beşeri Coğrafya, İnsan-Kültür-Mekan, Çantay Kitabevi, İstanbul. s.211.

1927	18 733	52.4	17 003	47.6	110.2	35 736
1935	23 395	53.0	20 738	47.0	112.8	44 133
1940	26 630	53.6	23 010	46.4	115.7	49 640
1945	27 540	53.3	24 152	46.7	114.0	51 692
1950	-	-	-	-	-	57 573
1955	37 170	52.4	33 791	47.6	110.0	70 961
1960	44 283	52.1	40 772	47.9	108.6	85 055
1965	50 357	52.3	46 340	47.7	108.7	96 697
1970	57 223	51.0	55 033	49.0	104.0	112 256
1975	66 878	51.3	63 534	48.7	105.3	130 412
1980	64 442	50.6	63 024	49.4	102.2	127 466
1985	71 081	50.2	70 429	49.8	100.9	141 510
1990	71 380	50.1	71 221	49.9	100.2	142 601
2000	87 083	51.6	81 551	48.4	106.8	168 634
2010	94 443	51.2	89 975	48.8	105.0	184 418
2015	99 099	51.4	93 336	48.6	105.7	192 435
2017	100 268	51.5	94 507	48.5	106.1	194 775

Tablo 6: Iğdır ilinde nüfusun cinsiyet yapısı ve oranı (1927-2016).**Kaynak:** TÜİK, ADNKS 2017 Verilerinden Derlenmiştir.

Belirtilen çerçevede, İkinci Dünya Savaşı yılları bir tarafa bırakıldığında sahada cinsiyet yapısını büyük oranda değiştirecek olayların meydana gelmediği anlaşılmaktadır. Ancak Iğdır ilinin göç veren bir saha olduğu düşünüldüğünde; ilk bakışta çelişki gibi görünen bu durum, göç edenlerin tüm aile bireyleri ile birlikte bahsi geçen faaliyete katılmaları ile açıklanabilir. Nitekim 2016 yılında ilden göç edenler arasında kadınların daha fazla olduğu gerçeği, bu durumu kanıtlamaktadır.

Araştırma sahasında cinsiyet yapısını ilçeler bazında ele aldığımızda ise; yine arada büyük farklılıklar olmamakla birlikte; bütün ilçelerde erkek nüfus fazlalığı görülmektedir. Erkek nüfus oranının en fazla olduğu Aralık ilçesinde (%53.0) bulunan Dil Ucu Sınır Gümrük Kapısının ve Kazım Karabekir Tarım İşletmesi'nde çalışan erkek işgücünün bu oranı arttırdığı şüphesizdir (Tablo 7). Nüfusun en az cinsiyet yapısı kadar önemli olan diğer bir özelliği de, yaş yapısıdır. Her hangi bir yerdeki nüfusun sözü geçen özelliğinin bilinmesi, en başta insanların ihtiyaçlarının, eğilimlerinin ve sosyal işlevlerinin belirlenmesi ve bu yönde uygulanacak politikaların oluşturulması açısından önem arz etmektedir²⁹. Özellikle sosyal ve ekonomik amaçlı planlamalarda, stratejilerin isabetli seçilebilmesi bakımından bu gereklidir³⁰. Örneğin, nüfus içindeki çocuk, yetişkin ve yaşlı oranlarının bilinmesi, bunlara yönelik eğitim, istihdam, sağlık ve bakım hizmetlerinin planlanmasında kolaylıklar sağlayacaktır³¹. Bu

²⁹ Işık, Ş., 1997, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Nüfusun Miktarı ve Yapısal Özellikleri*, Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 9, İzmir. s.287

³⁰ Doğanay, H., 1997, a.g.e., s.165.

³¹ Özgür, E.M., 1998, a.g.e., s.76.

nedenle de Iğdır il nüfusu hem geniş, hem de dar aralıklı sınıflandırılmaya tabi tutularak, çeşitli çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır.

	Erkek Nüfus	%'si	Kadın nüfus	%	Toplam Nüfus
Iğdır	69540	51.0	66615	49.0	136155
Tuzluca	12086	51.9	11120	48.1	23206
Aralık	11387	53.0	10074	47.0	21461
Karakoyunlu	7255	51.5	6698	49.5	13953
Toplam	100268	51.4	94507	48.6	194775
Türkiye	40 535 135	50.2	40 275 390	49.8	80 810 525

Tablo 7. Iğdır ilindeki erkek ve kadın nüfusun ilçelere göre dağılımı (2017)

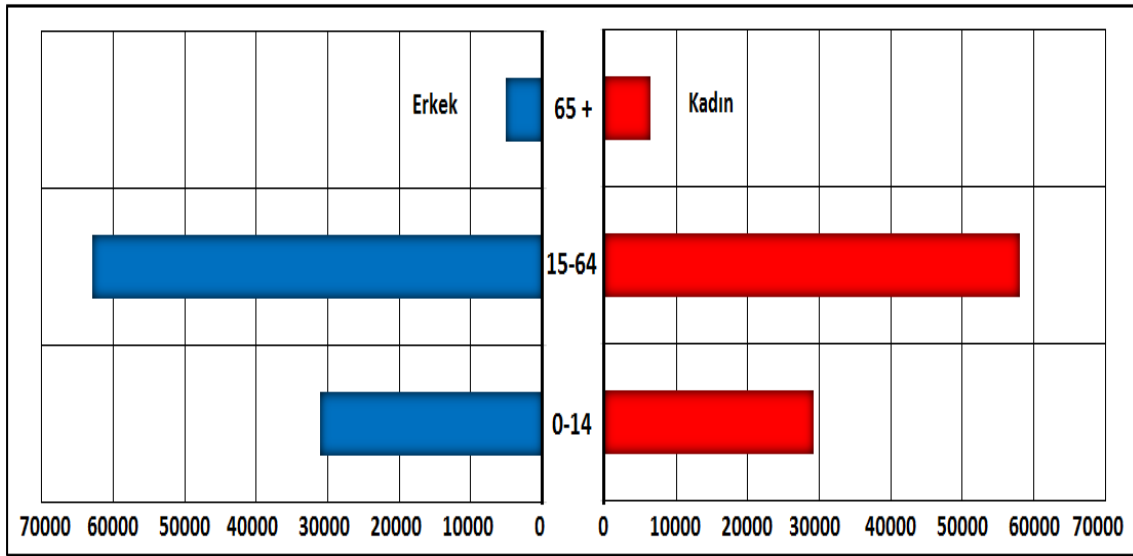
Kaynak: TÜİK, ADNKS 2017 Verilerinden Derlenmiştir.

Geniş aralıklı nüfus yaş gruplandırmasına göre Iğdır il nüfusunun % 30.7'si, 0-14 yaş grubunda yer almaktadır. Ülkemiz genelinde ise aynı yaş grubunda bulunanların oranı %23.6'dır. Bu durum, araştırma sahasındaki çocuk nüfusun ve dolayısıyla da doğum oranlarının yüksek olduğunun önemli bir kanıtıdır. İl'de çalışma çağı nüfusu olarak adlandırılan 15-64 yaş aralığındaki kişi sayısı ise 122 860 olup, toplam nüfusun % 63.1'ini teşkil etmektedir. Bu oran, ülkemiz genelindeki (% 67.4) orandan daha düşüktür (Tablo 8). Bilindiği üzere, istihdam şartlarının da uygun olması durumunda, bir yerdeki çalışma çağı nüfusunun sayısal ve oransal fazlalığı, o yerin ekonomisi için olumlu sonuçlar ortaya çıkarmaktadır³². Ancak ilde yeterli istihdam alanının bulunmaması, söz konusu yaş grubundaki nüfusun bir kısmının işsiz kalmasına, bir kısmının da göç etmesine neden olmaktadır. Nitekim 2013 yılı verilerine göre; ilde işsizlik oranı % 6.9 olarak kaydedilmişken, istihdam oranı ise ancak % 54.5'te kalmıştır (TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Iğdır 2013). Araştırma sahasındaki yaşlı nüfus (65 yaş üstü) oranı ise oldukça düşüktür. Zira Iğdır, TÜİK verilerine (2017) göre, ülke genelinde iller sıralamasında 67. sırada yer almıştır. Türkiye ortalamasının % 8.5 olduğu bu değer Iğdır'da % 6.2 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 8 ve Şekil 5). Bu durum, bir taraftan hayat standartları ve sağlık alanındaki iyileşmenin henüz Türkiye standartlarının altında olduğunu; diğer taraftan emeklilik yaşı yaklaştığında ve emeklilik çağından insanların memleketlerinden göç ederek, daha gelişmiş illerde yaşamlarının son dönemlerini geçirmelerinden kaynaklanmaktadır.

Geniş aralıklı gruplandırma, nüfusun *bağımlılık oranı*'nın hesaplanmasında da kullanılabilir. Çalışma çağı dışındaki nüfusun (0-14 ve 65+), çalışma çağı içerisindeki nüfusa (15-64) oranlanması sonucu elde edilen bu oran, 2017 yılı için Iğdır'da % 63.1iken, Türkiye genelinde % 67.4 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, Iğdır ilindeki değerlerin, ülkemiz geneli ile paralellik göstermeyip, bu değerlerden yaklaşık % 4.3 daha azdır.

³² Doğanay, H., 1997, a.g.e., s.167.

	İğdır ili			%	Türkiye Geneli			%
	Erkek	Kadın	Toplam		Erkek	Kadın	Toplam	
0-14	30 841	29 046	59 887	30.7	9 769 101	9 264 387	19 033 488	23.6
15-64	64 076	58 784	122 860	63.1	27 732 601	27 149 051	54 881 652	67.4
65+	5 351	6 677	12 028	6.2	3 033 433	3 861 952	6 895 385	8.5
Top.	100 268	94 507	194 775	100	40 535 135	40 275 390	80 810 525	100

Tablo 8. Geniş aralıklı yaş gruplandırmasına göre İğdır ili ve Türkiye geneli nüfusları (2017)**Kaynak:** TÜİK, ADNKS 2017 Verilerinden Derlenmiştir.**Şekil 5.**İğdır ili nüfusunun geniş aralıklı gruplandırmaya göre dağılımı (2017).

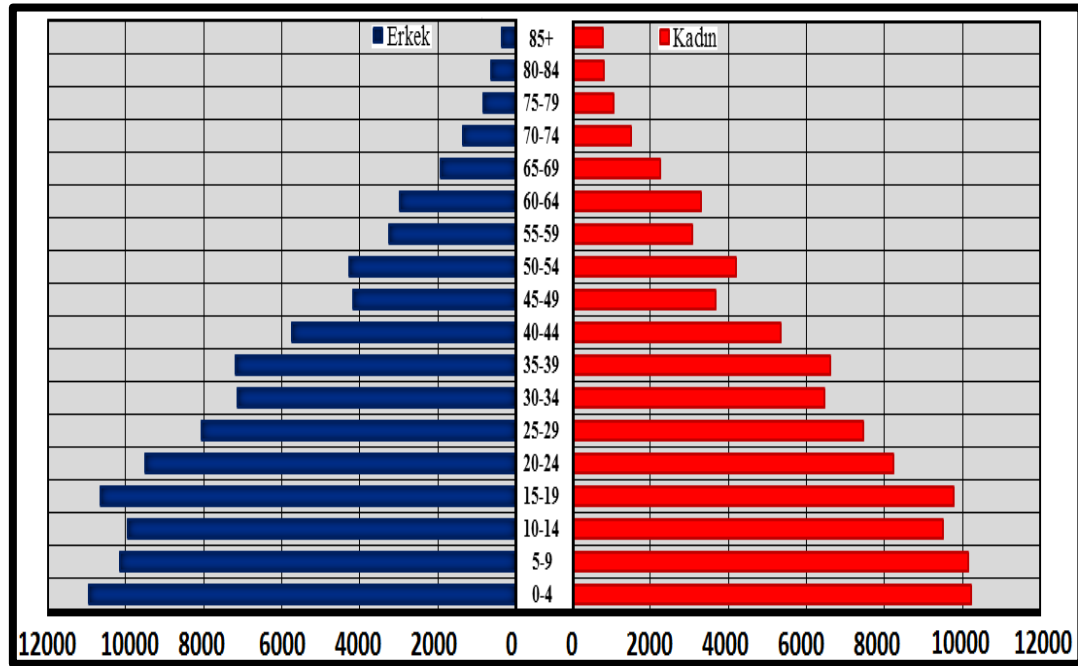
İl nüfusunun dar aralıklı yaş gruplandırmasında da benzer sonuçlar ortaya çıkmakla beraber, oluşan nüfus piramidinin gelişmemiş ülkelerin piramidine benzediği dikkat çekmektedir. Buna göre; sahada doğum oranlarının günümüzden 15-20 yıl öncesine göre oldukça çok az bir şekilde yavaşladığı, bu yavaşlamanın ardından tekrar yükselişe geçtiği, yaşlı nüfus oranında ise ileri yaşlara doğru düzenli bir azalmanın görüldüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca, ildeki çalışma çağı içerisinde yer alan dinamik nüfus oranının fazlalığı (% 63.1), yeterli iş imkânlarının sağlanması durumunda, il ekonomisine önemli katkılar sunabilecek potansiyeldedir (Şekil 6).

	İğdır ili			Türkiye Geneli		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	10 842	10 180	21 022	3 326 591	3 155 258	6 481 849
5-9	10 189	9 556	19 745	3 254 177	3 086 592	6 340 769
10-14	9 810	9 310	19 120	3 188 333	3 022 537	6 210 870

15-19	10 449	9 652	20 101	3 351 043	3 175 544	6 526 587
20-24	10 048	8 450	18 498	3 294 336	3 162 174	6 456 510
25-29	8 219	7 454	15 673	3 163 889	3 067 653	6 231 542
30-34	7 241	6 634	13 875	3 189 075	3 107 849	6 296 924
35-39	7 205	6 618	13 823	3 308 413	3 252 283	6 560 696
40-44	5 705	5 257	10 962	2 891 799	2 849 020	5 740 819
45-49	4 760	4 156	8 916	2 556 364	2 498 790	5 055 154
50-54	4 033	3 997	8 030	2 349 139	2 326 316	4 675 455
55-59	3 484	3 336	6 820	1 977 328	1 989 399	3 966 727
60-64	2 932	3 230	6 162	1 651 215	1 720 023	3 371 238
65-69	2 005	2 352	4 357	1 188 986	1 322 918	2 511 904
70-74	1 524	1 657	3 181	784 614	952 653	1 737 267
75-79	801	1 056	1 857	533 757	715 428	1 249 185
80-84	621	788	1 409	330 240	471 436	801 676
85+	400	824	1224	195 386	399 517	595 353
Toplam	100 268	94 507	194 775	40 535 135	40 275 390	80 810 525

Tablo 9. Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Iğdır İli ve Türkiye Nüfusu (2017).

Kaynak: 2017 ADNKS Verileri

Şekil 6. Iğdır ili nüfusunun dar aralıklı gruplandırmaya göre dağılımı (2017).

IV. Göçler

Nüfusun; devamlı yaşam bölgelerini birey, aile ve gruplar halinde terk edip, geçici ya da sürekli olarak yaşamak amacıyla bir başka yere gitmesi³³ şeklinde tanımlanabilecek olan göç; bir taraftan nedenleri, diğer taraftan da hem göç alan, hem de göç veren bölgelerdeki sonuçları itibariyle önemle üzerinde durulması gereken bir olgudur. Birçok bilimin araştırma konuları içerisinde yer alan göç olgusu, özellikle nüfusun dağılışı üzerinde belirleyici olması ile neden ve sonuçları itibariyle coğrafyanın da öncelikli inceleme alanlarından biridir. Nitekim göçler, yerleşmelerin nüfuslarını etkilediği gibi nüfusun demografik yapısında da önemli değişikliklere neden olabilmektedir.

Bilindiği üzere Doğu Anadolu Bölgesi, ülkemizin en fazla göç veren yerleri arasında yer almaktadır. Araştırma sahamızı oluşturan Iğdır ili de, bulunduğu bölge ile aynı kaderi paylaşmakta olup, *göç veren* yerleşmeler arasında kendisine yer bulmuştur. Ancak bu ifadeden, ilin hiç göç almadığı gibi yanlış bir kanıya kapılmamak gerekir. Zira Iğdır ili, her dönemde göç alıyor olmakla birlikte, verdiği göç daha fazla gerçekleşmekte; bir başka deyişle, net göç negatif değerler göstermektedir. Iğdır ili 1992 yılında Kars iline bağlı bir ilçe merkeziyken bu tarihten sonra il statüsüne kavuşmuş olmasından dolayı bu tarihten önceki veriler değerlendirilmeye katılmamıştır.

Iğdır ilinin aldığı ve verdiği göç farkının en fazla olduğu dönem 2007-2008 devresi olmuştur. Bu devrede Iğdır'dan 9 356 kişi ülkemizin değişik yerlerine göç etmişken, 5 559 kişi de Iğdır iline gelmiştir. Yani, söz konusu devrede yaşanan net göç -3 797 kişi iken, net göç hızı da ‰ -20,4 olarak karşımıza çıkmıştır. 2010-2016 devresinde ise; 56400 kişi Iğdır'dan göç etmişken; ilin aldığı göç miktarı da 41675 kişidir. Buna göre, adı geçen devrede yaşanan net göç -14 725, net göç hızı da ‰ -27.3 olmuştur. Yıllık değerler dikkate alındığında ise, 2009-2010 ve 2010-2011 yılları arasında, ilin aldığı ve verdiği göç miktarlarının en az olduğu dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 9'un incelenmesi ile de görülebileceği üzere, Iğdır ilinin dışarıya verdiği göç miktarında azalma söz konusu olmamışsa da, aldığı göç miktarında son üç yılda sayısal olarak çok önemli miktar kabul edilmese de düzenli olarak azalış olduğu görülmektedir. Bu durum bize, ekonomik ve sosyal imkânların yetersizliği nedeniyle ilden dışarıya yaşanan göçlerin hâlâ devam ettiğini, ancak başka illerden Iğdır iline olan göçlerin azalış eğilimine girmesine rağmen devam ederek sürdüğünü göstermektedir. Bütün bunlara ilaveten Iğdır ili, 1995-2000 devresinde net göç hızına göre yapılan sıralamada en fazla göç veren 52. il iken³⁴, 2015-2016 yılları arasında 13.sırada yer almıştır. Bu istatistiki verilere baktığımızda, araştırma sahasındaki net göç miktarının, 1995 yılından beri sürekli negatif değerlerde olduğu ve giderek bu durumun arttığı gerçeğini ortaya koymuştur.

³³ Doğanay, H.,1997 a.g.e., s.172-173.

³⁴ TÜİK, 2005, 2000 Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Yayın No: 2976, Ankara. s.27-28. ³⁴ Doğanay, H.,1997 a.g.e., s.172-173.

³⁴ TÜİK, 2005, 2000 Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Yayın No: 2976, Ankara. s.27-28.

Yıllar	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (%)
1995-2000	11 944	13 305	- 1 361	-9,3
2007-2008	5 559	9 356	- 3 797	-20,4
2008-2009	5 179	7 986	- 2 807	-15,2
2009-2010	6 667	8 353	- 1 686	-9,1
2010-2011	6 915	8 579	- 1 664	-8,8
2011-2012	6 429	8 632	- 2 203	-11,5
2012-2013	6 882	9 779	- 2 897	-15,1
2013-2014	7 407	9 453	- 2 046	-10,6
2014-2015	7 321	10 589	- 3 268	-16,8
2015-2016	6 721	9 368	- 2 647	-13,6

Tablo 10. Iğdır ilinin yıllara göre aldığı ve verdiği göç miktarları ile hızları (1995-2016).

Kaynak: TÜİK göç istatistikleri ile ADNKS verilerinden derlenmiştir.

Iğdır ili 1992 yılına kadar Bayazıt ve Kars iline bağlı bir ilçe olduğu için eldeki mevcut veriler ışığında, zaman içerisinde ilden yaşanan göçleri tam olarak ortaya koymak oldukça zordur. Ancak diğer illerde yaşayan Iğdır ili nüfusuna kayıtlı olanlar, göç konusunda bize fikir verebilir. Buna göre, araştırma sahası sınırları dışında ikamet eden 166 049 kişi, Iğdır ili nüfusuna kayıtlıdır. Bunların yaklaşık % 74'ü (%74.42), beş büyükşehirde (İstanbul, İzmir, Ankara, Kocaeli ve Bursa,) toplanmıştır (Şekil 6). Bunlardan ilk sırada gelen İstanbul'da yaşayan Iğdırlıların il nüfusuna oranı, % 47.8'dir. Buna ilk üç sıradaki İzmir ve Ankara da eklendiğinde, bu oran % 60'lara yaklaşmaktadır (% 58.7). Bu çerçevede genel olarak bakıldığında, araştırma sahası dışında yaşayan Iğdırlıların, il nüfusuna yakın bir değer oluşturduğu görülmektedir (Tablo 10). Ayrıca Iğdır ilinden yurt dışına göç etmiş olanlarla ilgili 2016 yılı için elde veri bulunmamaktadır

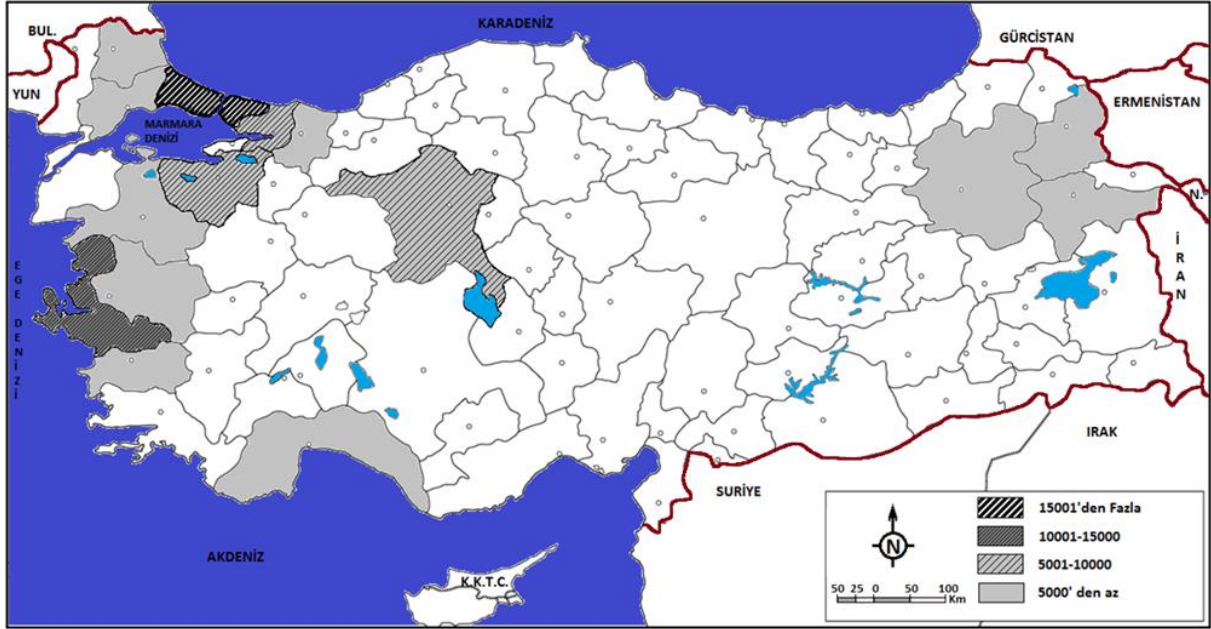
Sahadaki göçler, *daimi ikametgâh* ölçütü esas alınarak da, belli bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir. Bu kapsamda, 2015-2016 yılları arasında Iğdır'dan dışarıya olan göçler ile Iğdır'a yaşanan göçler ele alınmıştır. Söz konusu dönemde, toplamda 9368 olan sahadan göç edenlerin dağılımına bakıldığında; Iğdır nüfusuna kayıtlı olanların dağılımı ile bazı benzerlikler gösterdiği dikkat çekmektedir. Sınıflandırmada ilk on sırada yer alan iller, burada da ilk on sıraya girebilmişlerdir. Sıralamada ilk sıra değişmemekle beraber, ikinci ve üçüncü sırayı sınır komşusu olan Ağrı ve Kars illeri almıştır. Genel olarak ele alındığında ise; ilden yaşanan göçlerin genel çekim merkezleri olan büyükşehirler (İstanbul, Ankara, Erzurum, Van, İzmir, Kocaeli ve Bursa) ile diğer çekim merkezi olan (Ağrı, Kars, Diyarbakır, Antalya) illere yöneldiği görülmektedir (Tablo 10 ve Şekil 7). Ayrıca bu büyük şehirlerin, Doğu Anadolu'da diğer illerinde çekim merkezi olmaları gibi durumu, göç edilen yerlerin seçiminde önemli bir etken olabileceği izlenimini ortaya çıkarmaktadır.

İller	Nüfus Miktarı	Iğdır İl Nüfusuna Oranı	Iğdır Dışında Yaşayan Nüfusa Oranı
İstanbul	92225	47.83	55.54

İzmir	12467	6.46	7.50
Ankara	8550	4.43	5.15
Kocaeli	5268	2.73	3.17
Bursa	5068	2.62	3.06
Tekirdağ	4581	2.37	2.75
Manisa	3882	2.01	2.34
Kars	3461	1.79	2.09
Antalya	2732	1.41	1.65
Ağrı	2388	1.23	1.45
Aydın	1990	1.03	1.19
Erzurum	1889	0.95	1.14
Kırklareli	1842	0.95	1.11
Sakarya	1115	0.57	0.67
Balıkesir	1108	0.57	0.66
Diğer	17 483	9.06	10.53
Toplam	166 049	86.13	100.00

Tablo 11.İğdır nüfusuna kayıtlı olanların illere göre dağılımı (2016).

Kaynak: TÜİK, ADNKS 2016 Verilerinden Derlenmiştir.

Şekil 7.İğdır nüfusuna kayıtlı olanların illere göre dağılımı (2016).

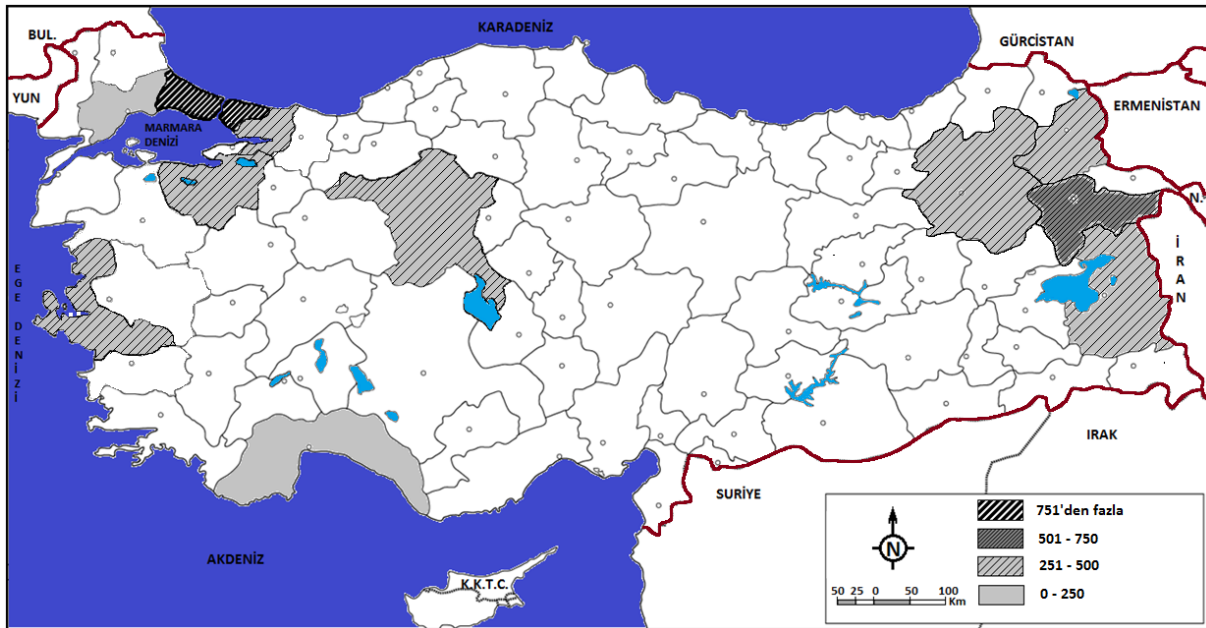
Araştırma sahasındaki göç olgusu ile ilgili en dikkat çekici özellik, en fazla göç verdiği ve aldığı illerin çok fazla fark olmamakla birlikte aynı illerin çoğunlukta olmasıdır (Tablo 11 ve Şekil 8 ve 9). Sıralamada bile ancak ufak tefek farklılıkların olması, daha önce göç verdiği bölgelere hâlâ göçün devam etmekle beraber, buralardan geri dönüşlerin de yaşandığının önemli bir kanıtı niteliğindedir.

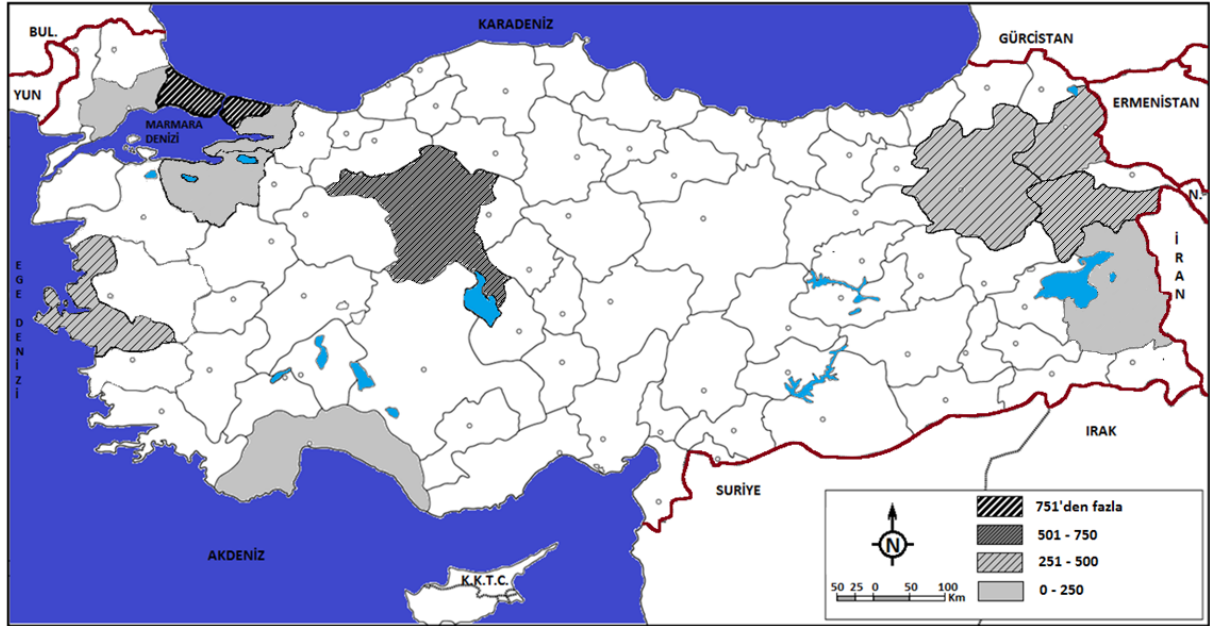
İğdır İlinde Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı			İğdır İline Göç Eden Nüfusun İllere Dağılımı		
İlin Adı	Göç Eden Nüfus	%	İlin Adı	Göçle Gelen Nüfus	%
İstanbul	2 332	24.9	İstanbul	1 329	19.8
Ağrı	638	6.8	Ankara	656	9.8
Kars	451	4.8	İzmir	329	4.9
Ankara	449	4.8	Ağrı	318	4.7
Erzurum	416	4.4	Kars	261	3.9
Van	372	4.0	Erzurum	259	3.8
İzmir	317	3.4	Kocaeli	218	3.2
Kocaeli	284	3.0	Bursa	136	2.0
Bursa	268	2.9	Tekirdağ	132	2.0
Diyarbakır	227	2.4	Van	127	1.9
Antalya	184	2.0	Antalya	108	1.6
Diğer	3 430	36.6	Diğer	2 848	42.4

Toplam	9 368	100.0	Toplam	6 721	100.0

Tablo 12.Tablo 10: Iğdır ilinden göç eden ve göç yoluyla gelen nüfusun dağılımı (2016)**Kaynak:** TÜİK, ADNKS 2016 Verilerinden Derlenmiştir.

Araştırma sahasındaki göç hareketliliği, cinsiyet ve yaş yapısına göre incelendiğinde de bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Aradaki fark çok büyük olmamakla birlikte, Iğdır'ın hem aldığı hem de verdiği göçlerde kadın fazlalığı ortaya çıkmıştır. Bu durum, günümüz şartlarında artık göçlerin tüm aile bireylerini kapsayan bir niteliğe dönüşmesinin bir sonucu olarak düşünülebilir. Iğdır ilinin aldığı ve verdiği göçler yaş yapısına göre karşılaştırıldığında ise; en büyük farkın 15-49 yaş grubunda meydana geldiği görülmektedir. İl dışına göç edenlerin % 71.5'i, söz konusu yaş grubunda yer alırken; bu oran, göç yoluyla ile gelenlerde % 74.3 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 12). Karşımıza çıkan bu tablo, çalışma çağındaki nüfus çeşitli sebeplerden dolayı Iğdır iline gelirken, 0-14 ve 50 yaş üstü nüfusun gelen nüfustan daha fazlası dışarıya göç etmiştir. 15-49 yaş nüfusta gelen nüfusun daha fazla olmasında özellikle bu yaş grubundaki insanların çeşitli kamu görevleri nedeniyle Iğdır iline geldikleri ve görev süresi bitince de tekrar geriye gittikleri şeklinde tahmin yürütülmektedir.

Şekil 7: Iğdır ilinden göç eden nüfusun illere göre dağılımı (2016).

Şekil 8: Iğdır iline göç eden nüfusun illere göre dağılımı (2016).

Yaş Grupları	Aldığı Göç						Verdiği Göç					
	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si
0-14	435	50.6	425	49.4	860	12.8	688	51.0	661	49.9	1349	14.4
15-49	2356	47.2	2639	52.8	4995	74.3	3180	47.4	3522	52.6	6702	71.5
50+ ³⁵	433	50.0	433	50.0	866	12.9	709	53.8	608	46.2	1317	14.1
Toplam	3224	47.8	3497	52.2	6721	100.0	4577	48.9	4791	51.1	9368	100.0

Tablo 13. Iğdır ilinin aldığı ve verdiği göçlerin cinsiyet ve yaş yapısına göre dağılımı (2016)

Kaynak: TÜİK, ADNKS 2016 Verilerinden Derlenmiştir.

Araştırma sahasında yaşanan göçler sebeplerine göre incelendiğinde; il dışına yaşanan göçlerde, en önde belirtilen sebep, *Hane halkı fertlerinden birine bağımlı* olarak gerçekleştiğidir. Ancak dışarıya verdiği göçlerde, bu göçlerin temel sebebi hakkında bilgi verici olmayıp diğer sebepleri de kapsayan bir ifadedir. Bunun dışında sahadan dışarıya yapılan göçlerde *İş bulma/Arama* sebebiyle yapılan göçler ikinci sıradadır ve oranı da başka

³⁵Bu sınıflandırmada 50 yaş ve üzerinin bir tutulması, eskiden çalışmak için göç etmiş olanların, genellikle söz konusu yaşlarda emekli olmalarındandır.

göç nedenleriyle karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir orana sahiptir. Aslında, sahadan yaşanan göçlerin en önemli sebebi, iş bulma/arama olarak belirtilebilir. Nitekim ilden göç edenlerin yaklaşık % 20.6'sı, göç etme sebebini bu şekilde belirtmiştir. Ayrıca hanedeki fertlerden birine bağımlı göç içerisinde de, ekonomik amaçlı göçlerin önemli bir yer tutacağını düşündüğümüzde, bu oranın %47.5'lere çıkacağı varsayımında bulunmak yerinde olacaktır. Araştırma sahasındaki insanların göç etmelerindeki üçüncü temel sebep ise atamadır (% 16.9). Tayin/Atama sonucu bölgeye zorunlu görev sebebiyle gelenler, görev süresinin bitimiyle birlikte başka illere tayin istemeleri sonucu kaynaklandığını düşündüğümüz sahadaki bu tür göçler, bunu üçüncü sıraya getirmiştir. Iğdır'dan göçe neden olan diğer bir sebep ise, *eğitimidir* (% 8.4). Bu amaçla yapılan göçler, başta yükseköğretime (üniversite) yönelik olmakla beraber, lise eğitimini il dışında almak isteyenler tarafından da gerçekleştirilmektedir. Bunları, % 8.1'lik payla *evlilik* nedeniyle göç edenler takip etmektedir (Tablo 13).

	Verdiği göç				Aldığı göç			
	Erkek	Kadın	Toplam	%'si	Erkek	Kadın	Toplam	%'si
Hanehalkı fertlerinden birine bağımlı göç	1381	2200	3581	26,9	791	1391	2182	18,3
İş bulma/Arama	2204	541	2745	20,6	1050	279	1329	11,1
Tayin/Atama	1571	674	2245	16,9	2535	812	3347	28,0
Eğitim	733	390	1123	8,4	409	218	627	5,2
Evlilik	33	1045	1078	8,1	55	551	606	5,1
Güvenlik	126	56	182	1,4	67	48	115	1,0
Deprem	7	7	14	0,1	274	280	554	4,6
Diğer	1499	598	2097	15,8	2235	543	2778	23,3
Bilinmeyen	156	84	240	1,8	230	176	406	3,4
Toplam	7710	5595	13305	100,0	7646	4298	11944	100,0

Tablo 14. Iğdır ilinin aldığı ve verdiği göçlerin sebeplerine göre dağılımı (2000).

Kaynak: TÜİK, ADNKS 2016 Verilerinden Derlenmiştir.

Dışarıdan Iğdır'a yaşanan göçlerde ise en önde belirtilen sebep ise *Tayin/Atama* nedeniyle yapılan göçlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğu bölümünde yer alan Iğdır ilinde çeşitli kamu kurum ve kuruluşuna yapılan memur atamaları sonucu zorunlu olarak gelen çalışanların bir kısmının aile fertleriyle birlikte gelmeleri sonucu ikinci sırada ise *Hane halkı fertlerinden birine bağımlı* göçler gelmektedir. Çünkü çeşitli sebeplerle verdiği göç aldığı göçlerden fazla olan sahada büyük bir ihtimalle tayin/atama yoluyla gelenlerin bir kısmı aile fertleriyle birlikte gelmektedirler. Bundan dolayı bu iki göçü bir arada düşündüğümüzde % 45'ten daha fazla bir oran karşımıza çıkmaktadır. Aldığı göçlerde üçüncü sırada *İş bulma/Arama* nedeniyle gelenler (% 11.1) bulunmaktadır Eğitim ve Evlilik yoluyla gelenlerin oranı ise % 5 kadardır. Göçle gelen toplam 11 944 kişi ile karşılaştırıldığında fazla bir oran oluşturmamaktadır. Iğdır ilinde üniversite 2008 yılında eğitime başlamıştır. Bu tarihten önce Kars Kafkas Üniversitesi'ne bağlı bir adet Meslek Yüksek Okulu bulunmaktaydı ve öğrenci kapasitesi düşük olan bu okula eğitim için gelenlerden daha ziyade, gelenlerin genellikle

Iğdır'a komşu olan illere bağlı ilçelerden gelerek Milli Eğitime bağlı ilk ve orta öğretim kurumlarında okuyan öğrenci ve velilerinin bu sayıyı oluşturduğu tahmin edilmektedir. Bir diğer göç nedeni de depremdir; büyük bir olasılıkla 1999 yılında Marmara bölgesinde yaşanan depremden sonra Iğdır'a gelen nüfus bu grubu oluşturmaktadır (%4.6).

Iğdır ilinde yaşanan bir diğer göç şekli ise mevsimlik yayla göçleridir. İl genelinde tarımdan sonra en önemli ekonomik faaliyet türü hayvancılıktır. Sahanın ortalama yükseltisinin az olması, ovalık alanların yaz mevsiminde tarım faaliyetlerinde kullanılması, yaz mevsiminin sıcak ve kurak geçmesi hayvancılık faaliyeti için bir takım olumsuzlukları yanında getirmektedir. Saydığımız bunun gibi nedenlerden ötürü hayvancılıkla uğraşan aileler, yaz mevsiminde araştırma sahasının yaylalarına ve ayrıca bunun dışında komşusu olan Kars, Ağrı ve Ardahan gibi illerde, yaylalar kiralayarak belirli bir süre il dışına göç etmekte ve sonbahar aylarında tekrar çevre illere göre daha sıcak iklim koşullarının yaşandığı sahaya geri dönmektedirler. Sayı olarak bunu tespit etmek çok zor olsa da il genelinde bu göçlere katılan kişi sayısı binlerle ifade edilebilir.

V. Sonuç ve Öneriler

Iğdır ili nüfusu, Cumhuriyet tarihi boyunca genel anlamda artış göstermiştir. Ancak sayım devreleri arasında önemli farklılıkların olduğu da dikkat çekmektedir. Bu kapsamda 1980 yılına kadar sürekli artan saha nüfusu, bu tarihten sonra azalma eğilimine girmiştir. Bu durum üzerinde etkili olan en önemli faktör, göçlerdir. Araştırma sahası 1992 yılından sonra il statüsünü kazandığı için bu tarihten önceki göçler hakkında elde yeterli veriler bulunmamaktadır. Ancak 2007-2008 devresinden buyana il genelinden dışarıya olan göçler bazı yıllar az değişikliklerle beraber 7500-10500 kişi arasında düzenli bir şekilde seyretmektedir. Bunun yanında dışarıdan gelen göçler ise 5500-7500 kişi arasında düzenli bir seyir izlemektedir. Bu göçler aynı hızla günümüzde de aynı seviyelerde devam etmektedir. Araştırma sahasında 2017 yılı verilerine göre, 194.775 kişi ikamet etmektedir. Ancak söz konusu nüfus, sahaya eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Öncelikle ilin sahip olduğu yeryüzü şekilleri ile ilgili olduğunu düşündüğümüz bu durum sonucunda, il arazisinin önemli bir kısmı seyrek nüfusa sahip iken; belli alanlar (kuzeydeki ova kesimi ile güneydeki kesimlerde akarsu vadileri) ise, daha yoğun bir nüfus barındırmaktadır.

Iğdır il nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımında, çocuk nüfus oranı ile çalışma çağındaki nüfus oranları yüksek olup, yaşlı nüfus oranının düşük olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, ilde yeterli istihdam alanı oluşmadığından, çalışma çağındaki nüfusta il dışına önemli oranda göç yaşanmaktadır. Sahadaki söz konusu potansiyel anlamda dinamik ve üretken nüfusun göç etmesi, il ekonomisi açısından önemli bir kayıptır. Bu nedenle, ildeki mevcut istihdam alanlarının kapasitesinin artırılması ile yeni iş olanaklarının oluşturulması, bu sorunun çözümü açısından yararlı bir tedbir olacaktır. İlin bulunduğu coğrafi konum, aynı anda üç ülke ile olan kara sınırı ve sınır ticaret potansiyeli, sahip olduğu tarım potansiyeli ile doğal ve kültürel turistik çekicilikler, bu bakımdan ildeki çeşitli ekonomik faaliyet kollarının

harekete geçirilmesi hem kentsel nüfusu hem de kırsal nüfus için faydalı sonuçlar verebileceği izlenimini uyandırmaktadır.

Araştırma sahasında özellikle emeklilik yaşına yaklaşıldığında hem çalışan nüfusun hem de ileri yaştaki nüfusun il dışına göç ederek başka yerlere yerleştiği tespit edilmiştir. Bu konuda en azından bölge halkının, yaşının bu evresinde doğup büyüdüğü toprakları terk etmemesi ve daha genç nüfusa tecrübelerini aktarma konusunda yardım etmesi çok önemlidir. Özellikle bu yaş grubundaki nüfusun ihtiyaç ve taleplerini dikkate alacak demografik yatırımların yapılması gerekmektedir.

Araştırma sahasında gerek kentsel yerleşmeler gerekse kırsal yerleşmelerin genellikle kuzeydeki verimli tarım arazilerinde yer aldığı ve yerleşmelerin tarım arazileri içerisinde yatay olarak genişlediği görülmektedir. Ülkemizin önemli ovalarından birisini oluşturan Iğdır ovasının bu şekilde kullanılması telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurmaktadır. Yerleşmelerin deprem ve diğer yapı tekniklerine uygun olarak dikey ve tarım arazileri dışına kaydırılması gerekmektedir. Düz alanda kurulan Iğdır kent merkezinde kış aylarında hava kirliliği sorunu yaşanmakta, bunun yanında temiz su ve kanalizasyon sorunu önemli boyuta ulaşmaktadır.

Iğdır coğrafi konumundan dolayı Doğu Anadolu Bölgesi'nde hızla nüfusu artan ve buna paralel olarak yapılaşmanın arttığı bir yöredir. İleride hızla artan nüfusun yaşanabilir bir çevrede hayatlarını sürdürebilmesi için ileriye dönük nüfus projeksiyonları ve demografik yatırımların bu doğrultuda yapılması oldukça önemlidir.

Kaynaklar

ALİM, M.- ŞİMŞEK, O.,2002, “İğdır Kazım Karabekir Tarım İşletmesi”, Doğu Coğrafya Dergisi, C 7, S 8, s. 131-147.

Bayazıt Vilâyetine bağlı İğdır ve Tuzluca kazalarının Kars Vilâyetine ve Muş Vilâyetine bağlı Malazgirt kazasının da Bayazıt Vilâyetine bağlanmaları hakkında kanun. Kanun No: 2500 Kabul tarihi: 7/4/1934

CEYLAN, A., 2015, Doğu Anadolu Araştırmaları II. (Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (2008-2014) Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum.

DİE, 2002, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İğdır İli Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 2627, Ankara.

DOĞANAY, H., 1997, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Yayın No:2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi:10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

DOĞANAY, H., Özdemir, Ü., Şahin, F. İ., 2011, Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara.

DOĞANAY, H., Orhan., 2014, “Artvin İlinde Nüfusun Gelişimi, Atatürk Üniversitesi Doğu Coğrafya Dergisi”, C. 19, S. 31, s.1-22, Erzurum.

GÜNER, İ., 1992, İlimiz İğdır, Milli Eğitimi Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Yayın No: 1, İğdır.

HARİTA GENEL KOMUTANLIĞI , İl ve İlçe Yüzölçümleri, Ankara.

IŞIK, Ş.,1996, “Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Nüfusun Miktarı ve Yapısal Özellikleri”, Ege Coğrafya Dergisi, S 9, s.289-312.

KAFKASI KALENDER, 50. Yıl 1895, Tiflis, Bölüm 5, s. 56-57.

KAFKASI KALENDER, 65 Yıl, 1910, Tiflis, s. 458-459.

KIRZIOĞLU, M.F., 1953, Kars Tarihi (I.Cilt). Işık Matbaası, İstanbul.

KIRZIOĞLU, M.F., 1976, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), A.Ü. Yay., 1. bs. Ankara.

KOCA, H.,2005, Kuruluşu-Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Dört Yol Şehri, Aktif Yayınevi, İstanbul.

Onüç İlçe ve İki İl Kurulması Hakkında Kanun, Kanun Numarası: 3806 Kabul Tarihi : 27.5.1992 Yayımlandığı R. Gazete : Tarih : 3.6.1992 Sayı : 21247 (Mük).

ORKUN, V., 1955, Sürmeli Çukurunda İğdır, Tarihi ve Coğrafyası, İğdır.

- ÖZGÜR E. M., 1998,Türkiye Nüfus Coğrafyası, GMC Basım Yayın, Ankara.
- ÖZGÜR, E.M., 2010, Nüfusun Coğrafi Analizi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ders Notları, Ankara (http://www.geography.humanity.ankara.edu.tr/ders_notu/COG407_ders_notu_1011.pdf, Erişim tarihi: 08.03.2016).
- SÜMER, F.,1972, Oğuzlar, Tarihleri Teşkilatları ve Destanları. A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, No:170, Ankara.
- ŞOPEN, İ.İ., 1852, İstoriçeski Pamyatik Sostoyaniya Armyansko Oblastı v Epoku e Pricoedneniya k Rossisko İmperii. SPB., Petersburg.
- TANDOĞAN, A., 1998, Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu. Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon.
- TANOĞLU, A., 1969, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:45, Taş Matbaası, İstanbul.
- TURAN, O., 1984, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Nakışlar Yayınevi, Yayın No:28, İstanbul.
- TÜİK, 2005, 2000 Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Yayın No: 2976, Ankara.
- TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Iğdır 2013
- TÜMERTEKİN, E., Özgüç, N., 2011, Beşeri Coğrafya, İnsan-Kültür-Mekan, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., 1984, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, Ankara.
- ZAMAN, S., COŞKUN, O., 2008, “Rize İlinin Nüfus Coğrafyası Özellikleri ve Bunları Etkileyen Etmenler Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 12, S 2, s.263-283.

Sosyalist Bir Lider Georgi İ. Safarov'un Tespitleriyle Türkistan'da Bolşevik Yönetimi

Tekin Tuncer*

ORCID-Id: 0000-0002-3985-8341

Öz

20. yüzyıl Rusya tarihine bakıldığında Ruslar için bu devir, devrimler yüzyılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyalist ideolojilerin ağırlıklı olduğu bu yüzyılda, 1905 Devrimi ve arkasından meşhur 1917 yılında meydana gelen Şubat ve Ekim Devrimleri yaşanmıştır. Çalışmamızın ana konusu olan Georgi İ. Safarov da daha genç yaşlarında Sosyalist gruplar içerisinde yer almış ve Bolşevik Devrim'in önderleri arasında yer almayı başarmış önemli şahsiyetlerden birisidir. Tarihi kronolojiyi izleyerek hareket ettiğimiz bu çalışmada Safarov'un yerini tespit ettikten sonra, Safarov'un da içinde bulunduğu Sovyet Rusların, Türkistan üzerinde uyguladığı politikaları, yine bir Sovyet lider Safarov'un tespitleriyle ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Safarov, Türkistan, İşgal, Bolşevik, Lenin, Stalin, Yönetim.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, E-posta: tekintuncer@nevsehir.edu.tr,

**Bolshevik Administration in Turkestan by Georgi I. Safarov's
Determinations, a socialist leader**

Abstract

When examining into 20th century-Russian history, we encounter this period (era) for the Russians as a century of the revolutions. In this century when socialist ideologies were predominant, the 1905 Revolution and following it, the February and the October Revolutions in 1917 were experienced. Georgi I. Afarov, who is main subject of our study, took part within socialist groups in his still younger age and is one of important characters who succeeded in taking part among leaders of the Bolshevik Revolution. In this study we set out by following historical chronology, after determining Safarov's place, we will try to present policies, which were implemented by the Soviet Russians among who Safarov was also present, upon Turkestan by Safarov's determinations, again a Soviet leader.

Keywords: Safarov, Turkestan, Occupation, Bolshevik, Lenin, Stalin, Administration (Regime).

**Большевистский режим в Туркестане в идеях
социалистического лидера Георгия Сафарова**

Резюме

XX век в российской истории явился веком великих революций. Рост идеологии социализма в этот период привел к Революции 1905 г., а следом и к Великим Февральской и Октябрьской революциям 1917 г. Основной темой нашего исследования является деятельность Георгия Сафарова, одного из лидеров большевистской революции, с ранних лет примкнувшего к группе социалистов. Следуя исторической хронологии, в данной статье были исследованы место Сафарова в происходящих событиях, политика, применяемая Советами в Туркестане, и определения Сафарова как одного из советских лидеров.

Ключевые слова: Сафаров, Туркестан, оккупация, большевики, Ленин, Сталин, режим.

Bolşevikler ve Georgi Safarov

Ailesi ve çocukluk yılları hakkında pek bilgi bulunmayan Georgi Ivanovich Safarov 1891’de Saint Petersburg’da dünyaya gelmiştir. 1905 Devrimi ile beraber Rusya’da özgür bir ortama zemin hazırlayan gelişmelerin yaşandığı bir dönemde Safarov da genç yaştan itibaren sosyalist faaliyetlerin içine girmeye başlamıştır. Daha çocuk denebilecek bir yaşta Bolşevikler ile ilişkiler içine girmiş ve kentteki Bolşevik Gençlik Örgütü’nün başına geçerek siyasi faaliyetlere başlamıştır¹. 1905 Devriminin getirdiği özgürlük ortamı çok uzun sürmemiş ve zaman içinde yerini tekrar baskı idaresine bırakmıştır. Bu özgür ortam sebebiyle Safarov’un gerçekleştirdiği faaliyetler Çarlık idaresinin dikkatini çekmiş ve yurt dışına sürgün edilmesine neden olmuştur. Ancak bu sürgün olayı Lenin ile yakın ilişkiler içine girmesine ve gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerini Lenin ile yapmasına fırsat vermiştir. IV. Kongre’de, Doğu sorunları üzerine Lenin’le birlikte çalışan Safarov, bu konuda şunları dile getirmiştir:

“Komünist Enternasyonal’in İkinci Kongresi’nin kararına rağmen emperyalist ülkelerdeki Komünist partileri ulusal sorunlar ve sömürge sorunları ile olağanüstü derecede az ilgilendiler... Daha kötüsü, Komünizm bayrağı proleter enternasyonalizmine yabancı ve düşman şovenist fikirlerin gizlenmesi için kullanılmıştır”².

Sürgünde iken dahi faaliyetlerinden geri durmayan Safarov zaman zaman Rusya’ya geçmiş ve Bolşevik propagandalarda bulunmuştur. Safarov, buradan Lenin’e pek çok konuda raporlar göndermekle beraber, 16 Eylül 1917’deki seçimlerin propagandası için gittiği Petersburg’da 14

¹ Erden Akbulut – Mete Tuncay, İstanbul Komünist Grubundan Türkiye Komünist Partisine (1919-1923), Cilt I, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2013, s.402.

² Fernando Claudin, Komintern’den Kominform’a Komünist Enternasyonal’in Bunalımı, Cilt I, Çev. Yavuz Alagon, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 316-317.

Eylül’de tutuklanmıştır³. Tutsaklıktan kurtulması üzerine tekrardan Lenin’in yanına geçmiş ve yurt dışında Bolşevik faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Ne var ki Çarlık Rusya’sında 1917 yılının Şubat ayında bir devrim olunca Çarlık rejimi yıkılmış ve sürgün yıllarının sonuna gelinmiştir. Prens George Lvov, 1917 Mart ayında Geçici Hükümet’in yeni başkanı seçilmiştir⁴. İlk kararlarından biri de tüm politik mahkûmların evlerine dönmesine izin vermek olmuştur. Yurt dışındaki Bolşevikler için durum farklıydı. Çünkü savaş hala devam ediyor ve İngilizler ile Fransızlar Çarlık Rusya’nın müttefiki idi. Ancak Lenin ve arkadaşları, uzun uğraşlar sonunda Alman makamlarını ikna etmeyi başarmış ve onlardan aldıkları destek sayesinde Rusya’ya geçmeyi başarmışlardır⁵. Tarihe “*Mühürlü Tren*” olarak geçecek olayda, dışarıyla her türlü irtibat kesilmiş bir vagonda Lenin ile beraber Zinovyev, Radek, Sokolnikov ve Safarov’un da bulunduğu yirmi kadar Bolşevik Almanya-İsveç-Finlandiya üzerinden geçerek 3 Nisan 1917’de Petrograd’a ulaşmayı başarmışlardır⁶. Yolcuların arasında Lenin ile Krupskaya’dan başka Fransız Ines Armand, Abramoviç, Olga Raviç gibi Bolşevik ileri gelenleri de vardı⁷. Safarov’un da aralarında bulunduğu tren Rusya’ya ulaşınca Bolşevikler hızla faaliyete geçmiştir. Lenin açık bir şekilde tüm iktidarın Bolşeviklerin elinde olması ile ilgili fikirler ortaya atmaya başlamış ve bu fikirleri kısa sürede karşılık görmüştür. Petrograd’a gelişlerinden yaklaşık 6 ay sonra ise Rusya’da iktidarı almak için harekete

³ Nadejda Krupskaya, Lenin'den Anılar, Cilt II, Odak Yayınları, Ankara, 1974, s.94.

⁴ Edward Hallett Carr, Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923, Cilt I, Çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 1989, s. 90.

⁵ Baymirza Hayit, Sovyet Rus Emperyalizmi ve Türk Dünyası, Güven Yayınları, Ankara, 1975, s. 14-15.

⁶ Carr, a.g.e., s. 74. Bu yolculuk esnasında kaynaklar çok dramatik bir yolculuk yapıldığını belirtirler de aslında çokta zor şartlar altında yapılmamıştır. Çünkü aynı şekilde daha sonra Martov yönetimindeki Menşeviklerde bu yolculuğu yapmışlardır. Almanlarla yapılan görüşmeler ve yolculuk esnasında yaşananlar için bkz. Fritz Platten, Die Reise Lenins durch Deutschland im plombierten Wagen, Neuer Deutscher Verlag, Berlin 1924.

⁷ Metin Toker, Orak İle Çekiç Arasında Kalanlar, Cilt I, Akis Yayınları, Ankara, 1973, s. 141; Krupskaya, a.g.e., s.210.

geçmiştir.⁸ Lenin, Geçici Hükümeti devirme zamanının geldiğine karar vererek silahlı ayaklanmayı teşvik etmiş ve silahlı gruplar kurulmasını teşvik etmiştir.⁹ 24 Ekim akşamı, Bolşevikler tren istasyonlarını, telefon santralini işgal etmek için silahlı Bolşevik gruplara emirler vermiştir. Nihayetinde Ekim Devrimi'ni gerçekleştirerek, dünya tarihinde bir ilki başarıp İşçi ve Asker Hükümeti'ni kurmayı başarmıştır.

Rusya'da Bolşevik idaresi kurulur kurulmaz Çarlık rejiminin elinde bulunan Türkistan'da da Bolşevik idari organları kurulmaya başlanmıştır. Bunlardan biri de “*Türkistan Komisyonu*” idi ve Georgi Safarov da Türkistan uzmanı olarak bu komisyonda yer almıştır. 1921 yılının ilk altı ayı içinde Türkistan'a 354 tanınmış Rus komünist gönderilmiş ve bunlar komisyonun emrinde hizmete girmişlerdir¹⁰. Safarov, Türkistan'daki Sovyet uygulamalarının yanlış olanlarını¹¹ şiddetli bir şekilde eleştirmiş ve bütün okları da canı pahasına üzerine çekmiştir. Öyle ki Lenin dahi onun Türkistan'daki faaliyetleri hakkında raporlar istemek zorunda kalmıştır.¹²

Mart 1921'deki X. Rusya Komünist Parti Kongresi'nde Safarov, Türkistan delegelerinden biri sıfatıyla, yerel parti yapısını bir kez daha eleştirmiştir. Hem Büyük Rusya şovenizmi hem de Müslüman milliyetçilik

⁸ 19 Kasım 1917'de Rus işçi, köylü ve askerlerin girişimiyle kurulan Türkistan Sovyet Komiserliği'nde 36 komiser ve onların yardımcıları görev almış olmasına rağmen bu komiserliğin kuruluşunda hiçbir Türkistanlı görev almamıştır. Baymirza Hayit, Türk Dünyası'nda Rus Emperyalizminin İzleri, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul, 1978, s. 105. Karşılaştırmak için bkz. Türkistanda Uluğ Oktabr revolyutsiyasining g'alabasi, (Türkistan'da Büyük Ekim İhtilalinin Zaferi), Taşkent 1958, s.13-48.

⁹ Carr, a.g.e., s. 92.

¹⁰ Hayit, Sovyet Rus Emperyalizmi..., s. 138; Baymirza Hayit, Esir Türkler, Çev. Şekip Engineri, Kişisel Kitaplar, Ankara, 1999, s. 39.

¹¹ Ahmet Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Türkistan Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981, s. 286. Georgi Safarov, Kofonyal'naya Revofyutsiya (Opyt Turkestana), Moskova 1921, s. 125'te Rus yönetiminin yanlış uygulamaları sebebiyle yerli halkın Rusların bir an önce gitmeleri gerektiğini istediklerinden ve uygulanan yanlış siyaset sebebiyle birçok insanın ölümünden bahsettiği gibi birçok insanın da mallarına el koyulduğundan bahsetmektedir.

¹² Hayit, Sovyet Rus Emperyalizmi..., s. 138-139; Hayit, Türk Dünyası'nda Rus Emperyalizminin İzleri, s. 141-142.

ile daha etkin mücadele edilmesini önerince aynı suçlama tekrarlanmış olur. Stalin, milliyetler meselesine ilişkin karara Safarov'un getirdiği değişiklik önerilerinin büyük bölümünü kabul etmekle birlikte, kongrede ona doğrudan doğruya cevap vermemiş ve onun bu düşüncelerini küçümsemiştir.¹³ Lenin'in 1924 yılında ölmesiyle Sovyet Rusya'da bir dizi iktidar mücadelesi ortaya çıkmıştır. Stalin kendine muhalefet edecek tüm Sovyet liderlerini temizlemeye başlamıştır. Muhalifler, Stalin'in hızla idareyi tek elde toplamasına karşıydı. Öyle ki Troçki ve Zinovyev ile bunların destekçileri partiden ihraç edilmiştir¹⁴. Georgi Safarov ise Zinovyevci grupta yer almıştır¹⁵. XIV. Parti Kongresi'nden önce Safarov, Stalin'e karşı Leningrad Örgütü içinde yer aldı¹⁶. Parti Kongresinden sonra da yenilen Zinovyevciler, Partiye boyun eğmemiş ve XIV. Parti Kongresinin kararlarına karşı bir mücadele başlatmışlardır. Parti Kongresinden hemen sonra Partinin Leninist Merkez Komitesine karşı Genç Komünistler Birliği Leningrad İl Komitesinin bir toplantısını yapmıştır. Bu toplantıda Leningrad İl Komitesi, Genç Komünistler Birliği Leningrad İl Komitesi, Sovyetler Birliği Leninist Genç Komünistler Birliği tarihlerinde görülmemiş bir karar almış ve XIV. Parti Kongresinin kararlarına uymayı reddetmiştir.¹⁷ Diğer taraftan Stalin'in elinde ve hükmünde bulunan kongre tüm muhaliflerin ipini çekme kararı almıştır. Kongre, Merkez Komitesi ve Merkez Kontrol Komisyonu'nun birleşik oturumunun sonunda Troçki ve Zinovyev'i Partiden ihraç kararını onaylamıştır.¹⁸ Troçki ve Zinovyev yanında Safarov gibi aktif muhalif

¹³ Carr, a.g.e., s. 309.

¹⁴ Aclan Sayılğan, Sovyetlerde Eğitim ve Türk Öğrencileri (Komüntern Okullarından Lumumba Üniversitesine), Mars Yayınları, Ankara, 1967, s. 23.

¹⁵ Isaac Deutscher, Troçki: Silahsız Sosyalist, Cilt II, Çev. Rasih Gürhan, Ağaoğlu Yayınları, İstanbul, 1970, s. 425.

¹⁶ Yuriy Yemelyanov, Stalin: İktidara Giden Yol, Çev. Orhan Uravelli, Lena Yayınları, Ankara, 2014, s. 455.

¹⁷ Joseph V. Stalin, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi Kısa Dersler, Cilt 15, Çev. İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 1990, s. 297.

¹⁸ Alaeddin Yalçınkaya, Sovyetler Birliği Döneminde Moskova ile Türk Toplulukları İlişkileri (Kronolojik Çalışma), Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 1997, s. 71. Lenin ve Stalin

üyeler ve tüm “*Demokratik Merkeziyetçilik*” grubunu Partiden ihraç etmeye karar verilmiştir.¹⁹ Stalin, yurt içinde savaş tehlikesi ve anti-komünist korkusuyla oynamaya devam etmiştir. Muhalefete karşı giriştiği savaşı arttırmış, birçok muhalefet liderlerini, dışardaki diplomatik görevlere göndermiştir. Bu doğrultuda Safarov da İstanbul’a gönderilmiştir.²⁰ Ancak Safarov, 1928’de Komintern’in Uzakdoğu Sekreteryasına atanır.²¹ Leningrad’daki Polit Büro temsilcisi, Stalin’in güvenilir adamı Kirov, Leonid Nikolayev adındaki bir komünistin ensesine 1 Aralık 1934’te sıkıdığı tabanca kurşunuyla öldürür. Hükümet hoş olmayan bir tutumla bu olaya siyasal bir eylem niteliği vermeyi yeğler. Kirov davasında Safarov, Kamenev-Zinovyev aleyhinde tanıklık yaptıysa da²² diğerleri gibi gizli bir duruşmadan sonra davada ahlaki cürüm ortaklıklarının olduğu görüldüğünden ağır hapis cezalarına çarptırıldılar.²³ Kirov olayı Stalin’in işine yaramış ve muhalefetin önemli bir kısmı bu yol ile susturulmuştur. Hapis cezalarının bir kısmı sonradan idam cezalarına dönüşmüştür. Bu idam cezasına uğrayan kişilerden birisi de Safarov’dur. Safarov, Bolşevik devrim sırasında aktif rol almış önemli bir kişi olmasının yanında aynı zamanda Lenin’in de arkadaşıdır. Devrim sonrası Türkistan’ın Moskova temsilciliği, Rus Komünist Partisi Türkistan Bürosu üyeliği, Türkistan Komisyonu üyeliği ve Kızıl Doğu Partisi başkanlığı görevlerde bulunmasına rağmen

iktidarı ellerinde tutabilmek için şiddet yolunu seçmişler ve bunu meşru bir olay gibi yorumlamışlardır. İktidarı sağlamlaştırmak için başlatılan bu şiddet olayını 1956 yılına kadar devlet politikası olarak uygulanmışlardır. Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, İstanbul 1982, s.533.

¹⁹ Stalin, a.g.e., s. 309.

²⁰ Deutscher, a.g.e., s. 353.

²¹ Akbulut – Tuncay, a.g.e., s. 402.

²² Akbulut – Tuncay, a.g.e., s. 402.

²³ Safarov ile beraber tutuklanalar arasında Zinovyev, Kamenev, Bakaev, Petrograd Çeka Eski Başkanı Evdokimov, Merkez Komite Eski Sekreteri Gertik ve Fedorov’da vardır. Bkz. Victor Serge, Bir Devrimin Kaderi SSCB 1917-1937, Çev. (Metin Çengiz, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997, s. 97.

Türkistan'daki Bolşevik yönetimi eleştirdiği için önce gözden düşmüş, 1942 yılında ise rejimin infazına uğramış ilk kişi olmuştur²⁴.

Georgi Safarov'un Türkistan Bölgesinde Görevi ve Tespitleri

Bolşevik ileri gelenleri, devrimin hemen ardından Bolşevik idari organlarını kurmaya ve yaymaya başlamışlardır. Georgi Safarov da bu dönemde kritik noktalarda görev almaya başlamıştır. Bolşevik liderler Ekim Devrimi'nin hemen ardından gayri-Rusları yanlarına çekmek için bir bildiri yayınlamış ve Sovyet idari organlarını biran önce Türkistan coğrafyasına yayma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimler, Türkistan halkı tarafından şiddetle reddedilmiştir. İşte bunun temel nedeni ise Çarlık rejiminin uygulamış olduğu baskı politikası ile alakalıdır. Çarlık Rejimi, Türkistan yurdunu istilaya başladığı 18. yüzyıldan itibaren işgal ettiği bölgelere Rus göçmenleri yerleştirmeye ve zulme varırcasına Türkistan halkını hem maddi hem de manevi açıdan sömürmeye başlamışlardır. Öyle ki Türkistan'ın yerli halkı Türkler de bu duruma şiddetle karşı çıkmış ve zaman zaman da silahlı mücadeleye girmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın Çarlık Rusya'sında oldukça ağır geçmesi üzerine Türkistan halkının cephe gerisine zorla götürülmek istenmesi, Türkistan halkını isyana sürüklemiştir. İşte bu isyanın bastırılışı konusunda, çalışmanın ana konusu olan Georgi Safarov'un da dikkatini çekmiş ve bu konuda şunları söylemiştir:

“...Bu ülkede masallardaki gibi zenginleşmiş Rus göçmenleri yerli fakir halkın toprak parçasını ve ev-barkını ellerinden alıyorlardı. Burada gerçek Rus alçaklığının sınırı yoktu... 1916 yılında siper ve ağır cephe hizmetleri için seferberlik ilân edildi. Halkın hiddet ve kini son haddini bulmuştu, balta, kazma ve sopa ile isyan ettiler. İsyanın bastırılması korkunç ve pek vahşiyane oldu... Cızak

²⁴ Baymirza Hayit, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi (Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi), Babıali Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 32.

kazasındaki birçok köy yerle bir edildi. Hesapsız kadın, çoluk, çocuk, ihtiyar öldürüldü, mal ve mülkleri Rus askerlerine verildi.”²⁵

Bununla birlikte, Rus göçmenleri ise Safarov’un da belirttiği üzere, Türkistanlıların köyleri ve kışlaklarından kendi mallarınıymış gibi faydalanmışlardır. Bu yüzden, Türkistanlıların 1914 yılında 15 milyon 400 bin baş hayvanı varken, bu sayı 1918 yılında 561 bin 531 baş at ve sığıra düşmüştü.²⁶ Sovyet rejimi de buna benzer hatalarda bulunmuştur. Mesela Safarov, Sovyet askerlerinin Hokand’ı işgal sırasındaki uyguladıklarını şöyle anlatmaktadır:

“6 Şubat’ı 7 Şubat’a bağlayan gece Hokand ateşten bir denize dönüştü. 7 Şubat’ta yağmalama ve hırsızlık olayları korkunç bir boyuta varmıştı. Ermeniler hırsızlıkta epey mahirdiler. Eski şehir bölgesinde bütün iş yerleri, mağazalar, dükkânlar, bankalar, evler yağma edilmişti. Bankaların ve iş yerlerinin kasaları kırılarak bütün paralara el konulmuştu. Yağmacılar el koydukları paraları tahta arabalara yükleyerek istasyona ve kaleye taşıyorlar, sonra da paylaşıyorlardı. Çaldıkları eşyaları taşımak için ise hamala ihtiyaçları vardı. Hamallık yapmaları için Sarılara gidiyorlar, onları bu eşyaları taşımaya zorluyorlardı. Üstelik atları olmadığı için bütün eşyaları sırtlarında taşımalarını istiyorlardı. Hokand’da olan bu olaylar Muhtar Hükümet tarafından sadece resmi bir bildiri halinde, üstü kapalı şekilde veriliyordu. Ancak bazı belge ve raporlardan ve olaylara doğrudan şahit olmuş kişilerin ifadelerinden bütün bunların yaşandığı anlaşıyordu.”²⁷

²⁵ Ali Kafkasyalı, “Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt 12, Sayı 1, 2012, s. 177-178 Dip: 44.

²⁶ Köşim Yesmagambetov, Mustafa Çokay: Türkistan Bağımsızlığına Adanmış Bir Ömür, Çev. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 350.

²⁷ Hayit, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi..., s. 63; Oğuz Şaban Duman, Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 155-156.

Rus baskısı Ekim Devrim’inden önce de sonra da değişmemişti. Hâlbuki Ocak 1918’de toplanan Sovyetlerin III. Kongresinde ilan edilen ve bizzat Lenin tarafından kaleme alınan son bildiride ise; “Sovyet Rusya Cumhuriyeti, özgür milletlerin özgür birliği temelinde, Sovyet Millî Cumhuriyetleri Federasyonu olarak kurulur” denilmekteydi. Rusya’daki gayri-Rusların hür iradeleriyle kendi millî devletlerini kurabilecekleri ve Sovyet Rusya’nın bu millî devletlerin bir araya gelmesiyle oluşacak bir Federal Sovyet Cumhuriyeti olacağı ilan edilmişti.²⁸ Sovyet idaresi, Türkistan’ın hızlı bir şekilde Sovyetleştirilmesi için Ekim 1919’da Moskova’dan gönderilen ve Lenin tarafından imzalanan bir kararname ile Türkistan meselesiyle ilgili bir komisyon kurmuştur.²⁹ Komisyonun amacı Lenin tarafından tayin edilen P. N. Lepşenski’nin görevi yerli halkı Sovyetlerin emperyalist olamayacaklarına inandırmaktı.³⁰ Ancak Türkistan Türklerinden Turar Rıskılov gibi bazı kişiler bu komisyonun içine girerek faaliyet göstermeye başlamış ve Sovyetlerin sömürgeci siyasetini eleştirmeye başlamıştır.³¹ Öyle ki Sovyetlerin Türkistan siyasetini sekteye uğratmayı da başarmışlardır. Bunun üzerine Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi, Türk Komisyonu, yani Turkkommissiya’da hiçbir Müslüman olamayacağına karar vermiş ve yeni üyeler tayin edilmiştir.³² Bu yolla milliyetçi komünist Türk aydınlarının kurmayı düşündükleri milli devleti engellemek istemişlerdir. Kaganoviç, Georgi Safarov ve Yakob Peters gibi tanınmış komünistlerden oluşan yeni üyelerin görevi, Türkistan Komünist Partisi içerisinde geniş kapsamlı bir tasfiye gerçekleştirmektir. Turar

²⁸ Osman Yorulmaz, “Alaş Orda Hareketi”, Belleten, Sayı 289, 2016, s. 950.

²⁹ 1919 yılında kurulan bu komisyona hiçbir Müslüman dâhil edilmemiştir. Başkanlık ve dış ilişkiler sorumluluğuna Eliava, askeri işler sorumluluğuna Kubişev ve Frunze, ekonomik işler sorumluluğuna Radzutak, parti işlerinden sorumlu işlere ise Goloşçekin getirilmiştir. Michael Rywkin, Asya’daki Rusya, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975, s. 43.

³⁰ Hayit, Türk Dünyası’nda Rus Emperyalizminin İzleri, s. 140; Hayit, Esir Türkler, s. 39.

³¹ Semih Yalçın, Üçler Orhan Bulduk, Fatih Kirişcioğlu, Saadettin Gömeç, İsmet Çetin, Tarihte Türkler ve Alparslan Türkeş, Cilt 4, Berikan, Ankara, 2012, s. 102.

³² A. Ahat Andican, Ceditizm’den Bağımsızlığa: Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları İstanbul, 2003, s. 52.

Rızkulov ve Nizamhocayev gibi tanınmış liderler Türkistan Komünist Partisinden uzaklaştırılmıştır.³³ Moskova idaresinin Türkistan'daki Bolşevikleştirme hareketini güçlendirmesinin pek çok nedeni vardı. Lenin geçmiş hataları düzeltmek aynı zamanda da merkezi iktidarın denetimini daha da sağlamlaştırmak için böyle bir girişimde bulunmuştur.³⁴ Bu komisyonun güçlendirilmesinin en önemli nedeni ise Türkistan'ın Milli Bağımsızlık Hareketi'nin yani Korbaşılar Hareketi'nin³⁵ ortaya çıkmasıydı. Bu hareketin merkezi Türkistan'ın Fergana Bölgesi'nde başlamıştır. Doğu Halkları uzmanı olan Safarov bu isyanın nedenini oldukça tarafsız ve doğru bir şekilde şöyle açıklamaktadır:

“Basmacı Hareketi bir yandan Hokand Muhtariyetini yok etmek ve büyük ölçüde, kendi milli mukadderatını tayin etmek için mücadele verilen topraklarda gelişti. Diğer yandan pamuk ziraatını mahveden ve açlığa sebep olan iktisadi buhran da, bu gelişmeye bir sebep teşkil etti. Hokand'daki direniş hareketi 1918 yazına kadar, Fergana Vadisinin her tarafını kapladı. 1916 Ayaklanması kanla bastırıldığı ve maddeten çok büyük kayıplara uğradığı halde bir milletin hürriyet uğruna bir sefer daha silaha sarılmaya cesaret etmesinin nasıl mümkün olduğu sorusu akla gelebilir. Bunun sebepleri, milli özelliklerde arındırılmalıdır. Bilhassa, Fergana Vadisi halkının, yabancı güçlere karşı bir korku duygusu yoktu. Daima cesurdu ve sarsılmaz bir hürriyet anlayışına sahipti. Muhtariyetin ilanıyla, kurtuluşa ulaşacağına inanmıştı. Muhtar Hükümet'in ortadan kaldırılmasıyla şaşkına dönmüş, gururu incinmişti. Kaldı ki,

³³ Togan, Bugünkü Türkili..., s. 402; Andican, a.g.e., s. 52.

³⁴ Oliver Roy, Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 97-98.

³⁵ Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa, Cilt 1, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 194-198'de bu konuyu “Basmacılar mı Korbaşılar mı?” başlığı altında ele almış ve Basmacılık kelimesi yerine Korbaşılık kelimesinin kullanılması gereğini savunmuştur.

Türkistan’da, Ruslara karşı umumi bir itimatsızlık hüküm sürmekteydi. Ruslar tarafından gerçek hürriyet yerine boş sözler ve parolalar getirilmesinden sonra, Fergana halkının, kurtuluş için yeniden bir silahlı mücadeleye girişmekten başka bir çıkar yolu kalmamıştı.”³⁶

Safarov bu bölgede hem yetkili hem de etkin bir isimdi. Anlaşıyor ki Sovyetlerin yanlış politikasının farkındaydı. Bunun nedenlerini bilen Safarov, Türkistan’ın Bolşevik merkezi olan Taşkent yönetimini de eleştirmektedir:

“Türkistan’daki Rus ihtilalinin hemen sömürgecilik yolunu tutması kaçınılmaz bir hareket olmuştur. Türkistan’daki programsız, lidersiz, partisiz, ihtilal alanında geleneksiz az sayıda imtiyazlı işçi sınıfı bu sömürgeci istismara karşı duramamıştır. Çarlık sömürgesi zamanında sanayici proletaryaya mensup olmak Ruslara tanınmış milli bir imtiyazdı. Bunun içindir ki proletarya diktatörlüğü burada tipik bir sömürgeci mahiyet almıştır.”³⁷

Böylelikle “Çar koloniyalizmini, Sovyet koloniyalizmi” takip etmiş ve onun yerini almıştır.³⁸ Kısacası Türkistan’ın kaderi Monteil’in dediği gibi “çıkarıcı, maceracı ve zalimlerin” elindeydi.³⁹

Türkistan’daki sorunların her iki taraf içinde çözülmesini isteyen Georgi Safarov, bu sorunu X. Rusya Komünist Parti Kongresi’nde dile

³⁶ Naci Yengin, Buhara Emirliği, Türkistan ve Enver Paşa, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2010, s. 87; Togan, Bugünkü Türkili..., s. 386; Baymirza Hayit, Türkistan Devletleri’nin Milli Mücadele Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 276; Rywkin, a.g.e., s. 51-52; İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu, Kömen Yayınları, Ankara, 1978, s. 57.

³⁷ Hayit, Sovyet Rus Emperyalizmi..., s. 103; Hayit, Türk Dünyası’nda Rus Emperyalizminin İzleri, s. 105; Kayabalı-Arslanoğlu, a.g.e., s. 124.

³⁸ Baymirza Hayit, Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 98-99.

³⁹ Vincent Monteil, Sovyet Müslümanları, Çev. Mete Çamdereli, Pınar Yayınları, İstanbul, 1992, s. 36.

getirmiştir. Stalin asıl konuşmacı, Safarov da yardımcı konuşmacı olarak bu konuyu ele almıştır. Türkistan komünistlerinin temsilcisi olarak Safarov konuşmuş ve konuşmasında, Türkistan'daki sömürgecilerin takip ettikleri yolu sert bir şekilde eleştirmiştir:

“Şimdi Türkistan Merkez İcra Komitesi Başkan Vekilliği’ni yapan, eskiden Mihail’in Yardımcıları Birliği’nin üyesi olan, sonra meşruti demokrat olan, daha sonra sosyal devrimci olan, daha sonra da solcu, yani sosyalist olan ve en nihayetinde de grubuyla birlikte Türkistan Komünist Partisi’ne geçen Doktor Uspenski gibi birçok kişiyi incelemek Türkistan’daki durumu anlamak için kâfi olacaktır. Bu eski sömürgeci bağlarının kendiliğinden Sovyet çatısı altında devam ettirilmesi anlamına geliyordu.”⁴⁰

Georgi Safarov, yetkili bir kişi olarak göreve gelir gelmez işe koyulmuş ve Taşkent’teki olumsuzlukları düzeltmek için harekete geçmiştir. İlk ciddi faaliyetlerinden birisi ise Türkistan’ın Cedidci aydınlarından Münevver Kari ile görüşmek olmuştur. Münevver Kari bu görüşmeyi şöyle anlatmaktadır:

“Safarov benden Buharalıların devrime nasıl baktıklarını ve Doğu Buharalıların niye Emir tarafından olduklarını sordu. Ben hiçbir şeyi gerilemeden, Buharalıların bağımsızlığa eğimlerini ve onların şimdiki durumdan memnun olmadıklarını, bunun için onların ‘bu inkılap mı yoksa istila mı?’ diye sorduklarını söyledim. Ayrıca Doğu Buhara’da (Kızıl Ordunun) bulunmaları, atlarını mescitlere bağlayıp, kendilerinin de ev ev gezerek yağma yaptıklarını söyledim.

⁴⁰ Hayit, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi..., s. 237; Carr, a.g.e., s. 309.

Bundan sonra Revkom meclisini (devrim meclisi) toplayarak, hükümet vekillerine ağır hakaretlerde bulundu. ”⁴¹

Münevver Kârî'nin anlattıklarına bakarak Safarov'un işinde samimi olduğunu göstermektedir. Safarov'un Taşkent'teki görevinde karşılaştığı sorunlar bunlarla kalmamış ve Moskova'dan gönderilen yetkili kişilerle de Türkistan'ın düzgün ve sıhhatli Bolşevikleşmesi için tartışmıştır. Yaptığı tartışmalardan birisi de bine yakın eski çar destekçilerinin Türkistan'dan çıkarılması meselesi olmuştur. Neticede, Türkkomisyonu başkanı M. P. Tomskiy ile Türkbüro üyesi Safarov arasında bu konuda ihtilâf ortaya çıkmış, Tomskiy, 23 Temmuz 1921'de Lenin'e mektup yazarak onu, durumdan haberdar etmiştir.⁴² Sovyetlerin en üst makamında olan Lenin de Türkistan'daki olumsuzlukların farkındaydı ve en güvendiği yoldaşlarından olan Safarov'u bu yüzden buraya tayin etmiştir. Tomskiy'den gelen mektup üzerine daha dikkatli hareket etmek için yine Türkistan'da etkin bir isim olan A. A. Yoffe'ye yazdığı bir mektupta aşağıdaki hususlar hakkında kendisine bir raporla bilgi verilmesini istemiştir:

“Yerli halkın Safarov ile ilişkileri ne durumdadır? Bu konuda geçen olayların ve elde edilen delillerin bildirilmesi, Safarov'un mahalli destekçileri kimlerdir? Bu kişilerin isimleri, hal tercümeleri ve yetki dereceleri. Daima vesikalar ve kesin deliller. Pamuk durumu. Akıbeti ne olacak? Safarov'un pamuk üretimini baltaladığı doğru mu? Deliller, rakamlar. Fergana'da Basmacı hareketinde cephelerin durumu nedir? Tomskiy ve Safarov'un takip ettikleri yollara karşı cephelerin davranışları nasıldır? Basmacı hareketine ait meseleler üzerinde Türkistan Merkez Komitesi tarafından alınan kararların

⁴¹ Hakan Coşkunasan, “Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki”, Haz. Rasim Ekşi-Erol Cihangir, Baymirza Hayit Armağanı, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 130-131.

⁴² Begali Kasimov, “Cedidçilik”, Düz. Veli Savaş Yelok, Gazi Türkiyat, Sayı 6, 2010, s. 358.

tam metinleri nelerdir? Yerli halkın güvenini kazanmak bizim dünya politikamız yönünden gerçekten büyük bir önem taşır. Onların güvenini kazanabilmek için üç defa, dört defa teşebbüse geçilmelidir. Bizim emperyalist olmadığımıza ve böyle bir eğilimi kabul edemeyeceğimize inanmaları sağlanmalıdır. Bu bir Dünya Meselesidir. Bu işte büyük dikkat ve itina göstermek gereklidir. Orada (Türkistan'da) geçen olaylar Hindistan'da ve bütün doğu ülkelerinde konuşulacaktır. Bu işte oyun ve eğlencenin yeri yoktur. Bu meselede bin kere dikkatli olunmalıdır.”⁴³

Yoffe, Eylül 1921'de Lenin'e çektiği telgrafta Tomskiy ile Safarov arasında görüş ayrılığının ortaya çıktığını ve bu durumun Ruslarla Türkistanlılar arasındaki anlaşmazlığı bir kat daha artırdığını bildirmiştir. Tomskiy'e göre Moskova'dan gelen direktiflerin Türkistan'da kelimesi kelimesine uygulanması gerekli idi. Hâlbuki buna mukabil Safarov bir uyuşma politikası izlemek yolu ile Türkistanlıların güvenini kazanmak istemiştir⁴⁴. Bu nedenle Rus şovenist eğilimlerinin uyanmasından kuşkulanan Lenin, Taşkent'teki Rus görevlilerini azletmiştir. Komisyonun yeni başkanı M. P. Tomskiy ve aynı grubun üyelerinden Litvanyalı Komünist Peters de görevlerinden almıştır.⁴⁵ Georgi Safarov, Türkistan'ın Bolşevikleşmesinin önüne engel olacak pek çok şeye karşıydı ve Bolşevikleşmesi için de eski Çar rejiminin uyguladığı siyasete karşı çıkmıştır. Pek çok konuşmasında ve raporlarında da eski Çar rejiminin, Sovyet kimliği altında Türkistan'da devam ettiğini belirtmiştir. Safarov'a göre Taşkent Sovyet'inde Proletarya diktasından çok tipik bir sömürgeci görünümü en başından beri mevcut olduğunu dile getirmiştir⁴⁶. Bu yüzden

⁴³ Hayit, Sovyet Rus Emperyalizmi..., s. 138-139; Hayit, Türk Dünyası'nda Rus Emperyalizminin İzleri, s. 141-142.

⁴⁴ Hayit, Esir Türkler, s. 39-40.

⁴⁵ Rywkin, a.g.e., s. 46-47.

⁴⁶ Aydın İdil, Enver Paşa'nın Son Savaşı, İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 67.

de Türkistan Sovyet idarecilerinin Çar kalıntılarının değil de Moskova'dan gönderilmesini savunmuştur. Öte yandan Safarov gelir gelmez eski çar rejiminin kalıntılarını silmek için de çalışmıştır. Mesela Yedisu'da 1916'dan sonra gasp edilen yerlerden az bir miktarını da propaganda maksadıyla gösterişli bir şekilde Kazak-Kırgızlara geri vermiştir. 1921 Haziranında Yedisu'da, Safarov idaresinde Kırgız kongresi toplanmıştır. Burada Safarov, sözde çarın sömürge siyasetini esasından yıkıyormuş gibi bir durum olarak Rusların, Türkistan fütuhâtı hatırası olmak üzere Uzun Ağaç'ta diktikleri abideyi topla yıktırması ve birtakım Kırgızlara gasp edilen topraklarını geri vermiştir.⁴⁷Georgi Safarov'un bütün bu eleştirilerinin yanında belki de en önemli eleştirisi Türkistan'daki Rus göçmenleri üzerine olmuştur. Ruslar, Çar rejiminin de etkisiyle önceki yüzyıllardan beri Türkistan'a gelerek yerleşmiş ve buranın etnik yapısı ile beraber yerli halkın huzurunu bozmuştur. Safarov bu durumu şöyle açıklamakta ve zalimlik olarak nitelendirdiği Rus politikasını şöyle eleştirmiştir:

“Rus göçmenlerin Türkistan’a tarım kültürü getirdiklerini düşünmek yanlış olacaktır. Onlar burada eşkıya olarak yaşamışlar ve ellerine her ne geçerse yağmalamışlardır... İstedikleri her şeyin halktan zorla alınabileceği fikri burada değişmez bir kural haline gelmişti. Geçen yüzyılın sonlarındaki Andican ayaklanmasından sonra boyunduruk altına girmeyen köylere Rus göçmenlerin yerleştirildiğini herkes biliyordu. Rusların Türkistan’ı nüfuz alanlarına dâhil etme emeli gizli değildi. Türkistan’daki Rus devriminin de bu önüne geçilemez sömürgeci temayüle uyum sağlaması kaçınılmazdı. Üretimde ayrıcalıklı bir pozisyona sahip, lideri, programı, partisi olmayan, devrim geleneğinden uzak ve sayıca da az olan Rus işçi sınıfının, bu milliyetçi, yağma ve küçük burjuva baskılardan kurtulması mümkün değildi.

⁴⁷ Togan, Bugünkü Türkili..., s. 383.

Müslümanlar da ise şu düşünce hâkimdi: Müslümanlar için açlıktan ölmek, Kızıl muhafızların asırlardır devam eden milli hayata karşı yaptıkları akıl almaz saldırılarına maruz kalmak, zorla baskı görmek, gaspla veya her türlü keyfi uygulamalarla mallarını kaybetmek ve durmadan ev aramakla aynı anlama gelen Rus imtiyazları bir gün son bulacak mıydı?”⁴⁸

1926 yılının Nisan ayında Safarov, “Orta Asya’da 1 milyondan fazla Kazak, Bolşevik Huguenotlarının kurbanı oldular. Bu dönemde ülkeye getirilen Rusların sayısını dikkate alacak olursak, ölenlerin sayısının bundan da fazla olması muhtemeldir” diyordu⁴⁹. Pravda gazetesinin 20 Mayıs 1922 tarihli sayısında yayınlanan Safarov’un makalesinde: “1917, 1918, 1919 yıllarında Rus göçmenler, toprakları ellerinden almak için Kırgızları (Kazakları) diri diri yaktılar” demektedir.⁵⁰ Safarov’un bu şekilde Türkistan’daki Türk halkını savunması ise dönemin Türkistan aydınları tarafından da olumlu karşılanmıştır. Şöyle ki “Ulusal Komünizmi” savunan ve önemli bir “Türkistan Milli Bağımsızlık”cı aydını olan Mir Said Sultan Galiyev de Safarov’un bu tespitlerinden ve eleştirilerinden cesaret almıştır. Zaten Sultan Galiyev, sürekli Sovyet idaresine baskı kurarak bağımsız bir Türkistan için “milli kültürel otonomi” istemekteydi. Sultan Galiyev, Safarov’un desteği ile Rus Komünist Partisinin X. Kongresinde Rusya’daki Türkler için bir defa daha milli-kültürel özerklik isteğinde bulunduysa da bu isteği Stalin tarafından “milli kültürel özerkliğin karşı ihtilal icadı olup insanlar arasında nefreti tahrik edeceğini” bildirilerek geri çevirmiştir. Bu kongreden sonra Ruslar ile Asyalı/Doğulu ülkeler arasındaki çelişki daha da büyümüş ve belirgin bir hal almıştır.⁵¹

⁴⁸ Hayit, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi..., s. 32-34; Duman, a.g.e., s. 151-153.

⁴⁹ Yesmagambetov, a.g.e., s. 345.

⁵⁰ Yesmagambetov, a.g.e., s. 238.

⁵¹ Duman, a.g.e., s. 62; Aclan Sayılğan, Türkiye’de Sol Hareketler, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 687-688.

Sonuç

Georgi İvanoviçh Safarov, Bolşevik tarihinin önde gelen devrimcilerindendi. Safarov'un Türkistan halkının sömürülmesi konusundaki mücadelesi uzun yıllar beraber yoldaşı olduğu Lenin'in ölmesiyle sona ermiştir. Artık tüm ipler tarihe sert tavırlı bir lider olarak geçen Joseph Stalin'in eline geçmiş ve Stalin'in liderliği ise diktatörlüğe dönüşmüştür. Stalin, sadece Müslüman Türklere veya gayri-Ruslara karşı değil, pek çok komünist yoldaşına da aynı muameleyi yapmıştır. Kendisine muhalif olan pek çok Bolşevik devrimcinin infazını istemiştir. İşine gelmeyen bir şekilde iftiralarla suçlayarak gözden düşmesini sağlamış ve sonrasında idam veya sürgün ettirmiştir.

Hokand saldırısına tanık olan Avusturyalı bir savaş esiri Fritz Willfort sonradan yayınladığı *“Türkistanische Tagesbuch”* adlı hatıratında Safarov'un söylediklerini tekrarlamıştır. Bununla birlikte Türkistan aydınlarından ve Türkistan bağımsızlığı için çalışan Mustafa Çokayoğlu da, Türkistan bağımsızlığı için kaleme almış olduğu makale ve yazılarında Safarov'u kaynak göstermiştir. Bir başka Türkistan aydını ve milli mücadeleci önderlerinden olan Zeki Velidî Togan, Lenin'e yazmış olduğu bir mektupta, Safarov'un hakikat sever biri olduğunu ve Türkistan hakkında gerçekleri savunup, kaleme aldığını hatıralarında bize aktarmaktadır⁵².

Çalışmamızın temel kaynaklarından olan ve eserlerinin önemli bir kısmından faydalandığımız Türkistan için hem silahlı mücadeleye girmiş hem de usta kalemiyle yazılar yazmış olan Baymirza Hayit, Safarov hakkında şu cümleleri kurmuştu:

“Safarov, Bolşevik tarihinin önde gelen devrimcilerindendi. Lenin'in arkadaşı olan Safarov önceleri Türkistan'ın Moskova temsilcisi iken,

⁵² Ahmet Zeki Velidî Togan, Hatıraları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.

daha sonra Rus Komünist Partisi Türkistan Bürosu üyeliği, iktidarın Türkistan Komisyonu üyeliği ve Kızıl Doğu Partisi başkanlığı görevlerinde bulundu. Öte yandan, Moskova’da Türkistan’ın problemlerini savunduğu için, rejimin infazını gerçekleştirdiği ilk kişi olma unvanına da sahipti.”⁵³

Safarov’un Türkistan üzerindeki söyledikleri, su götürmez bir gerçektir. Söyledikleri sömürgeci Rus zihniyetiyle hareket edenlerin hoşuna gitmemiş ve canı pahasına da olsa pek çok eleştiri almıştır. Stalin ile arası açılmadan önce doğucu Müslüman taraftarı olarak suçlanırken, idam edilmeden önce de Troçkist olarak suçlanmıştır. Sovyet ideolojisinin belki de en samimi savunucusu olan Safarov, Stalin’e karşı gerçekleri savunmasından ötürü gözden düşmüş ve daha 17 yaşında içine canı pahasına girip faaliyet gösterdiği ideolojinin 51 yaşında kurbanı olmuştur.

⁵³ Hayit, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi..., s. 32.

Kaynaklar

- AKBULUT, E., - TUNCAY, M., 2013, İstanbul Komünist Grubundan Türkiye Komünist Partisine (1919-1923) (Cilt I). Sosyal Tarih Yayınları., İstanbul,
- ANDİCAN, A. A., 2003, Ceditizm'den Bağımsızlığa: Hariçte Türkistan Mücadelesi. Emre Yayınları. İstanbul.
- BADEMCI, A., 2008, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşlar ve Enver Paşa (Cilt 1). Ötüken. İstanbul.
- CARR, E. H., 1989, Sovyet Rusya Tarihi:Bolşevik Devrimi 1917-1923 (Cilt I). (O. Suda, Çev.) Metis Yayınları. İstanbul.
- CLAUDİN, F., 1990, Komintern'den Kominform'a Komünist Enternasyonel'in Bunahımı (Cilt I). (Y. Alagon, Çev.) Belge Yayınları. İstanbul.
- COŞKUNASLAN, H., 1999, Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki. R. Ekşi, & E. Cihangir (Dü) içinde, Baymirza Hayit Armağanı (s. 119-136). Turan Kültür Vakfı Yayınları. İstanbul.
- DEUTSCHER, I., 1970, Troçki: Silahsız Sosyalist (Cilt II). (R. Gürhan, Çev.) Ağaoğlu Yayınları. İstanbul.
- DUMAN, O. Ş., 1999, Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul.
- HAYİT, B., 1975, Sovyet Rus Emperyalizmi ve Türk Dünyası. Güven Yayınları. Ankara.
- HAYİT, B., 1975, Türkistan: Rusya ve Çin Arasında. (A. Sadak, Çev.) Otağ Yayınları. Ankara.
- HAYİT, B., 1978, Türk Dünyası'nda Rus Emperyalizminin İzleri. Sabah Kültür Yayınları. İstanbul.
- HAYİT, B., 1995, Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihi. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- HAYİT, B., 1999, Esir Türkler. (Ş. Engineri, Çev.) Kişisel Kitaplar. Ankara.
- HAYİT, B., 2000, Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. İstanbul.
- HAYİT, B., 2006, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi (Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi). Babıali Kültür Yayınları. İstanbul.
- İDİL, A., 2013, Enver Paşa'nın Son Savaşı. İstanbul Kitabevi Yayınları. İstanbul.

- KAFKASYALI, A., 2012, Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 12(1), 167-192.
- KASIMOV, B., 2010, Cedidçilik. (V. S. Yelok, Dü.) Gazi Türkiyat(6), 335-361.
- KAYABALI, İ., - Arslanoğlu, C., 1978, Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu. Kömen Yayınları. Ankara.
- KRUPSKAYA, N., 1974, Lenin'den Anılar (Cilt II). Odak Yayınları. Ankara.
- MONTEİL, V., 1992, Sovyet Müslümanları. (M. Çamdereli, Çev.) Pınar Yayınları. İstanbul.
- PLATTEN, F., 1924, Die Reise Lenins durch Deutschland im plombierten Wagen. Neuer Deutscher Verlag. Berlin .
- ROY, O., 2005, Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi. (M. Morali, Çev.) Metis Yayınları. İstanbul.
- RYWKİN, M., 1975, Asya'daki Rusya. Boğaziçi Yayınları İstanbul.
- SAFAROV, G., 1921, Kofonyal'naya Revofyutsiya (Opyt Turkestana). Moskova .
- SAYILGAN, A., 1967, Sovyetlerde Eğitim ve Türk Öğrencileri (Komüntern Okullarından Lumumba Üniversitesine) . Ankara: Mars.
- SAYILGAN, A., 2009, Türkiye'de Sol Hareketler. Doğu Kütüphanesi Yayınları. İstanbul.
- SERGE, V., 1997, Bir Devrimin Kaderi SSCB 1917-1937. (M. Çengiz, Çev.) Pencere Yayınları. İstanbul.
- STALİN, J. V., 1990, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi Kısa Dersler (Cilt 15). (İ. Yarkın, Çev.) İnter Yayınları. İstanbul.
- TOGAN, A. Z., 1981, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Türkistan Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan.: Enderun Yayınları. İstanbul.
- TOGAN, A. Z., 2012, Hatıraları. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara.
- TOKER, M., 1973), Orak İle Çekiç Arasında Kalanlar (Cilt I). Akis Yayınları. Ankara.
- Türkistanda Uluğ Oktabr revolyutsiyasının galabasi (Türkistan'da Büyük Ekim İhtilalinin Zaferi), 1958, Yok. Taşkent .
- YALÇIN, S., Bulduk, Ü. O., Kirişcioğlu, F., Gömeç, S., & Çetin, İ., 2012, Tarihte Türkler ve Alparsan Türkeş (Cilt 4). Berikan. Ankara.
- YALÇINKAYA, A., 1997, Sovyetler Birliği Döneminde Moskova ile Türk Toplulukları İlişkileri (Kronolojik Çalışma). Sakarya Üniversitesi. Sakarya.

- YEMELYANOV, Y., 2014, Stalin: İktidara Giden Yol. (O. Uravelli, Çev.) Lena Yayınları. Ankara.
- YENGİN, N., 2010, Buhara Emirliği, Türkistan ve Enver Paşa. Bilge Oğuz Yayınları. İstanbul.
- YESMAGAMBETOV, K., 2015, Mustafa Çokay: Türkistan Bağımsızlığına Adanmış Bir Ömür. (V. S. Hekimoğlu, Çev.) Ötüken Neşriyat. İstanbul.
- YORULMAZ, O., 2016, Alaş Orda Hareketi. Belleten(289), 939-975.

Ergenlerde Sosyal Zekanın Gelişiminde Çevresel Faktörler

Leyla Abdullayeva*
ORCID-Id:0000-0001-7964-1457

Öz

Psikolojide önemi giderek artan Sosyal zeka kişilerin güdülerini, duygularını, ruhsal durumlarını doğru değerlendirme, insanları anlama, idare etme becerileri ve kişilerarası ilişkilerde ustaca davranma olarak tanımı yapılmaktadır. Sosyal zeka düzeyini küçük yaşlardan itibaren ana-baba tutumları, sosyal çevre ve okul hayatı etkilemektedir. Bu çalışmada ergenlerde sosyal zekanın gelişiminin önemi ve ergenlik döneminde sosyal zekanın gelişiminde etken faktörler konu edilmektedir. Ergenlik döneminde aile, okul ilişkilerinin, kültürel kodların Sosyal zekanın gelişimindeki rolü araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Zeka, Sosyal zeka, Ergenlik, Gelişim

* Yüksek Lisans, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı, E-posta: leylaabdullayeva@stu.aydin.edu.tr

Peripheral Factors Influencing Development of Social Intelligence in Adolescents

Abstract

Social intelligence, the importance of which gradually increases, is known as proper assessment of person's motives, feelings, and spiritual conditions, capability of understanding and managing people, and behaving masterfully in personal relations. Social intelligence level is influenced by attitudes of parents, by social environment and school life since early ages of the child. This exercise focuses on the importance of development of social intelligence in adolescents and factors influencing development of social intelligence during adolescence. The role of the family, school relations and cultural codes in development of the social intelligence during adolescence was studied under this exercise.

Keywords: Intelligence, Social intelligence, Adolescence, Development

ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ПОДРОСТКОВ

Абстракт

Социальный интеллект, чья значимость в психологии растет с каждым днем, определяется, как справедливая оценка чувств, эмоций и психического состояния человека, способность понимать и взаимодействовать с людьми, и управление межличностных отношений. На уровень социального интеллекта с самого раннего возраста оказывают влияние отношение родителей, социальная среда и школьная жизни. Данное исследование фокусируется на важности развития социального интеллекта у подростков, а также факторов, влияющих на развитие социального интеллекта в подростковом возрасте. В этой статье изучается роль семьи, школьных отношений и культурных кодексов в развитии социального интеллекта в подростковом возрасте.

Ключевые слова: интеллект, социальный интеллект, юность, развитие

Giriş

Bireyin hayatında nitelikli ilişkiler her zaman önem taşımaktadır. Kişisel özelliklerine göre birbirlerinden farklı olan insanoğlu aynı zamanda zihinsel özelliklerine göre de farklılıklar göstermektedir. Öğrenme kapasitesi, çevreye uyum, hız ve diğer zihinsel faktörler açısından bireyler, farklı özellikler sergilemektedirler. Bu özellikler yüzyıllardır tartışmalı tanımlamalara maruz kalan zekayı ele almaktadır. Sekiz zeka türünden bir tanesi olan sosyal zeka kaliteli ve olumlu ilişki kurabilme becerisidir. Bu kavrama biraz daha açıklık getirmek gerekirse, sosyal zeka kişilerarası iletişim, diğer bireylere karşı empati duyguları ve kendini ifade becerilerini içermektedir. Sosyal zeka düzeyleri yüksek olan çocuk ve ergenler arkadaşlık ilişkilerinden mutluluk duymakta, diğer kişilere ilgide dikkatli oldukları gibi aynı ilgiyi kendileri de beklemektedirler.

Gelişimsel zeka kuramlarında ise çevreye uyum yeteneği temel faktörlerdendir. Zeka kavramı çevreye uyum yeteneğidir ki, bu da yaşamı boyunca kişinin sosyal çevresi ile etkileşiminden sonra gelişmektedir. Bireyin sosyal zeka düzeyi tek kalıtım yolu ile geçmemekte, çocukluk dönemlerinden başlayarak sosyal ortamda gelişmektedir. Bundan dolayı sosyal zekanın gelişiminde çevresel faktörlerin rolü büyüktür.

Bu makalenin amacı ergenlerde sosyal zeka gelişiminde çevresel faktörlerin rolünü ilgili kaynaklarla açıklamaktır. Bu çevresel faktörler aile, okul ve arkadaş ortamı olarak ele alınmıştır. İlk önce makalede zeka ve sosyal zeka kavramlarına kısa yer verilmiş, daha sonra ergenlik ve ergenlerin sosyal zeka gelişiminde onu etkileyen faktörler ele alınmıştır. Literatür taramasına dayalı olan bu makale nitel bir çalışma olduğundan yöntem ve bulgular kısmına yer verilmemiştir.

1-Zekanın Tanımı

Zeka, tarih boyu bilim adamları tarafından farklı şekilde tanımlanmakta olan bir kavramdır. 1921 senesinde yapılmış olan bir araştırmada on dört ünlü psikologdan zekanın tanımlanması istenmiş ve sonuçta sadece iki kişinin vermiş olduğu tanımlamaların ortak özellikleri üzerinde yoğunlaştığı belirtilmiştir. Bu iki faktör öğrenme kapasitesi ve çevreye uyum yeteneği olarak ileri sürülmüştür. 1986 senesinde ise bir önceki araştırmadan altmış beş yıl geçtikten sonra Sternberg ve Detterman buna benzer bir çalışmayı yenilemiş, yirmi dört tanınmış psikologla zekanın tanımını yeniden vermiştir. Öğrenme kapasitesi, çevreye adapte

Leyla Abdullayeva

süreci ve aynı zamanda kendini düşünme sürecine anlam verebilme ve kontrol edebilme yeteneği özelliklerini de ilave ederek zeka kavramının tanımını genişletmiştir.¹ Farklı tanımlara sahip zeka kavramının tartışmalara açık ve senelerden beri değişime uğrayan ve geliştirilen zeka kuramları sınıflandırması aşağıdaki gibidir;

- Psikometrik Yaklaşımlar
- Gelişimsel Yaklaşımlar
- Bio-ekolojik Yaklaşımlar
- Çoklu Yaklaşımlar

Gelişimsel zeka kuramlarında ise çevreye uyum yeteneği temel faktörlerdendir. Piaget'e göre zeka kavramı çevreye uyum yeteneğidir ki, bu da belli yaştan sonra kişinin çevresi ile etkileşiminden sonra gelişmektedir. Bireyin sosyal zeka düzeyi de kalıtım yolu ile geçmemekte, sosyal ortamda gelişebilmektedir.²

2-Sosyal Zeka

Genel olarak zeka tanımlarında zekanın kişinin sosyal dünyaya uyum becerilerini ve yeteneklerini kapsadığı belirtilmektedir. Bu aynı zamanda sosyal zekanın da tanımını ele almaktadır. Burada yalnızca kişinin sosyal çevredeki uyumu sağlama yeteneği değil, sosyal çevredeki rolünü de içermektedir. Kişilik ve karakter değerlendirmede uyumlu olabilen kişiler yüksek sosyal zekaya sahip bireylerdir. Sosyal zekanın tanımını veren Edward Thorndike, bu zeka türünün insanlararası ilişkilerde mantıklı hareket etme yeteneği, kız ve erkek çocuklarına karşı empati duyguları ve onları anlama, yönetme becerileri olarak belirtmiştir. Thorndike'nin üç faktör zeka teorisindeki zeka türleri içinde soyut, mekanik ve sosyal zeka olarak yer almıştır.³ Harward Gardner ise kendisinin çoklu zeka teorisinde sosyal zekanın tanımını kişinin diğer bireylerin ruh hallerini, duygularını, isteklerini, motivasyonlarını ve niyetlerini anlama becerileri, onlarla nasıl grup şeklinde çalışabileceğini anlayabilme, problemleri, karışıklıkları ve sorunları çözme yetenekleri olarak açıklamaktaydı. Aynı zamanda sosyal zeka yüz ifadeleri, ses ve mimiklere göre insanların karakter ve kişiliklerini ayırt edebilme yeteneği, onlara karşı duyarlı olma davranışları, kişilerarası ilişkilerde farklı özellikleri

¹Arzu Özyürek ve İsa Özkan, "Ergenlerin Algıladıkları Anne-baba Tutumları ile Sosyal Beceri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", International Journal of Science Culture and Sport (IntSCS), Cilt 3, Sayı 3, Temmuz 2015, s42-47.

²Jean Piaget, Çocukta zihinsel gelişim, çev: Hüsen Portakal, Cem Yayınları, İstanbul 2004, s62.

³Edward Thorndike, Intelligence and Its Use, Harper's Magazine, 1940, 227-228.

Leyla Abdullayeva

anlama ve uygun bir şekilde davranabilme olarak da açıklamasını getirmişti.⁴ Sosyal zekâ Gardner'in çalışmalarından önce araştırılmış ve altı faktör sosyal zeka ölçeği ile test edilmiş ve diğer zeka türlerinden farklı bir boyut olduğu saptanmıştır. 1965 senesinde O'Sullivan ve Mille sosyal zekanın tanımını vermiştir. Onlara göre sosyal zeka, kişinin diğer kişilerin duygu, düşünce ve davranışlarına empati kurabilme ve anlama becerisidir.⁵

3-Ergenlerde Sosyal Zeka ve Onu Etkileyen Faktörler

İnsan yaşamının önemli dönemlerinden biri de ergenlik dönemidir. Bu çağda birey biyolojik, psikolojik değişim yaşamakta ve gelişmektedir. Aynı zamanda bu dönem toplumsal sorunların da ortaya çıktığı bir dönemdir. Bireyin bu çağında ona en çok destek olabilecek kişiler aile ve çevresindeki diğer bireylerdir. Bu dönemin geçici olduğu toplumsal çevre ve aile tarafından unutulmamalıdır. Çoğu insanın, gelişim süreci içinde en çok sorun yaşadığı dönemin ergenlik çağı olduğu bilinmektedir. Bu dönemde bireye verilen destek toplumsal değerler kazanmasında önemli rol oynamaktadır. Daha önce zeka kavramına açıklık getirilirken sosyal zekanın kalıtım yolu ile kazanılmadığı vurgulanmıştır. Uzun zamandan beri kalıtım çevre etkenlerinin zeka ve kişilik özellikleri üzerindeki rolü tartışmaya açık bir konu halindedir. Araştırmacılar hem çevresel etkenleri, hem de genetik etkenleri kontrol altında tutulabilir çalışmalar yürütmeye çalışmışlardır. Sonradan kazanılan toplumsal zeka, insan ilişkilerinde önemli rol oynamaktadır. Ergenlik döneminde arkadaşlık ilişkilerinin olumlu olması, sosyal etkinliklere katılma, arkadaş gruplarında yer almak gibi davranışlar bireyin sosyal gelişiminde esastır.⁶ Ergenlik döneminin değişim ve gelişim dönemi olduğu ve bir çok sorunlarla baş etme süreci olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Ergenliğin ne olduğu hakkında açıklama getirmek gerekirse; "ergen" kelimesi Batı literatüründeki 'adolescent' kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır. Bu kelime de Latince olgunlaşmak, büyümek anlamıyla eş değerli olan 'adolescere' fiilinden türemiştir. Bu kelime durum bildirmemekle beraber süreç bildiren bir kelimedir. Aynı zamanda kişide kolaylıkla gözlemlenebilen sürekli gelişim evresi şeklinde belirtilebilmektedir. Lindgren ve Byrne'ye göre ergenlik dönemi çocukluk ve yetişkinlik dönemi arası değişim ve gelişim dönemidir. Erikson'a göre ise bu aşama farklı toplum ve farklı kültürlerde herkesin farklı şekilde değişim ve gelişim sergilediği bir aşamadır. Son olarak Adams'a göre bu süreç çocuğun ailesi tarafından korunmasının

⁴Thomas Armstrong, "Multiple Intelligences in the Classroom", Alexandria: ASCD, Virginia 1994, p78-95.

⁵Maureen O'sullivan and Richard Mille, "The Measurement of Social Intelligence", Reports from the psychological laboratory, University of Southern California 1965, N34.

⁶Mary Gander ve Harward Gardiner, Çocuk ve Ergen Gelişimi, çev; Bekir Onur, Ali Dönmez, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s54.

Leyla Abdullayeva

güvenliğine daha az ihtiyaç duyduğu ve hormonal, fizyolojik değişimin olgun birey düzeyine yaklaşmış olduğu ve fizyolojik gelişimin çocuğu çevresinde sorumluluk taşıma yönünde zorladığı bir süreçtir. Birleşmiş Milletler Örgütü bu sürecin 12-25 yaş aralığı olduğunu belirtmektedir.⁷ Yörükoğlu'na göre bu süreç 12-21 yaş aralığını kapsamaktadır. Genel olarak ergenlik çağı farklı sosyo-ekonomik yapılarda ve coğrafyalarda farklı yaş dönemlerinde başlayıp, farklı yaş dönemlerinde de biten bir aşama olarak belirtilebilmektedir. Bu süreç bütün gelişimsel özellikleri taşımaktadır.⁸ Toplumsal zeka olarak da bilinen sosyal zeka gelişimi bu dönemde önemli rol oynamaktadır. Bireyin arkadaşlık ilişkileri, diğer bireylerin davranış ve durumlarına karşı olumlu olma, empati becerileri, sosyal yetenekler ve topluma uyum sağlama olarak bilinmektedir. Sosyal zeka bu becerilerin hepsini içermektedir. İlk önce insanoğlunun toplumsal varlık ve toplumsal yaşamın bir parçası olduğu unutulmamalıdır. Ergenlik çağında biolojik ve hormonal gelişim yaşayan birey aynı zamanda toplumsallaşma sürecine de girmektedir. Bu aşamada birey, toplumun biçim vermiş olduğu davranış ve düşünme şekillerini öğrenmekte ve kültürü ile bütünleşmektedir. Sosyal varlık olan bireyin edindiği toplumsal ve kültürel davranışlar ve olumlu ilişkiler kişinin yapısını etkilemekle beraber onun yaşam çevresine uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır. Sosyal dünyanın bir parçası olan bireyin daha yaşamının ilk yıllarından sosyal çevresine uyum sağlamak gibi bir görevi vardır. Bu görevin gerçekleşmesinde bireyin çevresinin katkısı ve desteği, edindiği bilgiler ve toplumsal değişimleri göz önünde bulundurması gibi şartlar önemli rol oynamaktadır. Sosyal değerlerin gelişmesinde aile ortamının katkısı daha büyüktür. Bu tabloyu tanımlayanlardan biri de Yörükoğlu olmuştur. Ona göre aile, insan ilişkilerinin sergilendiği bir sahnedir. Çocuk, insan ilişkilerini ilk bu sahnede izlemektedir. Burada temel anne ile baba tarafından oluşturulmaktadır. Yani aile içindeki etkileşim biçimi çocuğun ya da ergenin bireyselleşmesi ve toplumsallaşmasında önemli katkı sağlamaktadır.⁹ Aynı zamanda ebeveynlerin çocukla ya da ergenle kurmuş olduğu ilişki de onun özgüven ve sosyal değerlerinin olumlu ya da olumsuz gelişimini etkilemektedir. Bundan başka çocuğun ya da ergenin sosyal zeka ve becerilerinin gelişmesinde arkadaşlık ilişkileri ve okul ortamı da önemli katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda arkadaşlık ilişkilerinin kurulmasında, ya da çevrede doyurucu iletişimde kişinin sosyal zeka düzeyinin yeterli bir seviyede olması

⁷ Müjdat Avcı, "Ergenlikte Toplumsal Uyum Sorunları", Dergi Park, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2006, s39-63.

⁸ Atalay Yörükoğlu, Gençlik Çağı, Özgür Yayıncılık, İstanbul 1990, s15.

⁹ Atalay Yörükoğlu, Çocuk Ruh Sağlığı, Çocuk Yetiştirme Sanatı ve Kişilik Gelişimi, Özgür Yayınları, Ankara 2011, s21-23.

Leyla Abdullayeva

gerekmektedir. Sosyal dünyanın bir parçası olmak için kişilerarası ilişkilere yönelik olarak bireyin birtakım sosyal farkındalık ve diğer sosyal yeterliliklere de sahip olması gerekmektedir ki, bu becerilerin ilk önce geliştiği yer aile ortamıdır. Yeterli sosyal zeka düzeyine sahip olan birey, aynı zamanda empati kurma, karşısındaki bireyi dinleme, kolay iletişim kurabilme, çözüm ürete bilme ve diğer özellikleri de kendinde taşımaktadır. 1969’da yapılmış olan bir araştırmaya göre Pierce ve Drasgow insanlararası ilişkilerin olumlu yönde değişmesinin, onların bir çok diğer sorunlarının da giderilmesine yardımcı olduğunu savunmuşlardır. Bu açıdan hastaların almış olduğu kişilerarası ilişkilerde yetenek eğitiminden sonra diğer alanlarda da iyileşmeler saptanmıştır.¹⁰

Sağlıklı ilişkilerin kurulmasında kişinin sosyal zekasına bağlı olan sosyal beceriler önem gerektirmektedir. Düzenli karşılıklı ilişkiler sosyal yetenek sayesinde kurulmaktadır. Sosyal beceri sosyal varlık olan insan hayatında önemli kavramlardan biridir. Çünkü, bu sosyal yeteneğin insan hayatına kattığı bir çok avantajları vardır. Örneğin sosyal zeka düzeyleri yüksek olan kişiler depresyona daha az eğilimlidirler ve derin ilişkiler kurmakta uzadırlar. Bu avantajlara sahip olan ve sosyal zeka düzeyleri yüksek olan bireylerin kişilik özellikleri hem olgun yaşta bireyler için, hem de ergenler için geçerlidir. Hatta ergenlik yaş dönemi, kişisel problemlerin giderilmesinin, sosyal dünyanın geliştirilmesinin beklenildiği bir dönem olmaktadır. Bu yaş döneminde farklı yaş ve cinsiyetten bireylerle arkadaşlıklar kurmak, sosyal ortamlarda bulunmak sosyal gelişim için önemlidir. Bütün bunlar insanlararası ilişkileri içerdiğinden sosyal zeka kavramı önem kazanmaktadır.¹¹ Ergenlik- özerklik ihtiyaçlarının geliştiği, aile ve arkadaş ilişkilerinin değişime uğradığı, çocukluk yaş dönemi ile yetişkinlik, olgunluk döneminin arasında yer alan “ara dönem” şeklinde belirtilmektedir. Bu dönem sosyal ve duygusal açıdan belirli değişimlerin ve gelişimin kendini gösterdiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Çünkü bazı sosyal özellikler genetik olarak geçmemekte ve bireyin doğumunda var olmamaktadır. Kalıtımın ürünü olmayan bu özellikler aile ve sosyal çevrenin desteği ile kazanılmaktadır. Burada olumlu anne-baba tutumları, olumlu sosyal çevre ve üstün zekalı çocuklara özel okullar ve öğretmenler önemli rol oynamaktadır. Yani sosyal zekanın geliştirilmesi için üstün sosyal çevre ve derin ilişkiler önemlidir. Hatta üstün zekalılığın kendisi de sosyal zekanın gelişmesinde ana faktörlerden biridir. Gelişmekte olan

¹⁰ Galip Yüksel, “Sosyal Beceri Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Beceri Düzeylerine Etkisi”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 1997.

¹¹ Fatma Uzamaz, “Ergenlerde Sosyal Beceriler ve Değerlendirme Yöntemleri”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, Mayıs 2013, s49-58.

Leyla Abdullayeva

ergenlerin sosyal zeka düzeylerinin yüksek olmasında aile bireyleri arasında olumlu ilişkiler, özel okul ve öğretmenlerin onlara kattığı değer ve uzun vadeli arkadaşlık ilişkileridir.¹²

4-İlgili Araştırmalar

Sosyal zeka ile ilgili bir çok araştırma ele alınmış ve farklı değişkenlerle ilişkisi incelenmiştir. 1990 senesinde Brown ve Randall akademik zeka ile sosyal zeka arasındaki ilişkiyi incelemiş, iki zeka türünün kısmen örtüştüğünü savunmuşlardır. Aynı zamanda iki ayrı alan olduğunu göstermişlerdir. Daha sonra 1995 yılında Wong ve arkadaşları hem sosyal zekanın çok boyutluluğunu hem de akademik zeka ile ilişkisini araştırmışlardır. Bu çalışma sonucuna göre sosyal zeka davranışsal ve bilişsel boyutlarına ayrılabilmekte ve sosyal zeka ile akademik zeka da ayrı boyutları kapsamaktadır. Aynı senede Zhan tarafından yapılan bir diğer araştırmada sosyal zeka ile sosyal deneyim arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Bu çalışma 3. ile 6. sınıfta eğitim gören 199 kişi ile yapılmış, sosyal zeka ile sosyal deneyimlerinin bazı tarafları arasında ilişkisel bağlantı olduğu saptanmıştır. Bu araştırmada olumlu ana-baba tutumunu yanıtlayan öğrencilerin sosyal zeka seviyelerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Türkiye’de yapılmış olan araştırmalara bakıldığı zaman; 2005 yılında Zeynep Akkuş ilköğretim 5. sınıf öğrencilerinde sosyal beceri düzeyi ile özsaygı ve denetim odağı ilişkisini araştırmıştır. Araştırma sonucunda sosyal beceri ile özsaygı ve denetim odağı arasında pozitif ilişki olduğu görülmüştür. 2006 yılında Tayfun Doğan üniversite öğrencilerinin sosyal zeka düzeyleri ile onların depresyon ve bazı diğer değişkenlerle ilişkisini incelemiştir. Araştırma sonucuna göre sosyal zeka düzeyleri ile depresyon düzeyleri arasında anlamlı ilişki bulunmuş, sosyal zeka düzeyi yüksek olduğu zaman depresyon düzeyinin düşük olduğu saptanmıştır.¹³

¹² Adnan Kulaksızoğlu, Ergenlik Psikolojisi, Remzi kitap evi yayınları, İstanbul 2011, s38.

¹³ Tayfun Doğan, “Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Zeka Düzeylerinin Depresyon ve Bazı Değişkenlerle İlişkisinin İncelenmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2006.

Sonuç

Bireyin çevresiyle kurduğu farkındalık, empati ve sosyal uyum olan sosyal zeka aile ilişkileri, arkadaş ve çevreyle yapılan etkinliklerin desteği ile gelişmektedir. Burada ailenin sorumluluğu daha fazladır. Çünkü aile çocuğu daha küçük yaşlardan itibaren yaşamda karşılaşacağı sorunlara hazırlamakla yükümlüdür. Ebeveyn ve büyük kardeşler bu çocukların olumlu davranış modelleri edinmelerinde önemli faktördürler. Ebeveynlerin taşıdıkları sosyal sorumluluklar, insanlararası derin ve uzunvadeli ilişkilerde o ailede büyümekte olan çocukları da etkilemektedirler. Ergenlerin sosyal tutumlarının gelişiminde çocukluk dönemlerinden başlayarak ailenin benimsemiş oldukları ana-baba tutumları önemli faktördür.¹⁴ Hatta ergenlerin sosyal gelişimlerinin ebeveyn tutum ve üslupları ile gerçekleştiği yönde uzun tartışmalar mevcuttur. Günümüzde ise bu iki faktör birbirini etkilemektedir. Yani ergenler de ana-babaların sosyalleşmelerinde etkili olabilmektedirler. Bu sosyal zeka düzeyleri yüksek olan bireylerde daha da etkilidir. Ana-baba ve çocuk ilişkilerinde destekleyici, koruyucu ve içten olma gibi özellikleri kapsamakla beraber, bazen farklılıklar da göstermektedir.¹⁵ Ailede ana-baba arasındaki ilişki, anne babanın sosyal zeka ve aynı zamanda sosyal yetenekleri, ebeveyn çocuk arasındaki ilişki, çocuğun karakteri ve mizacı, çocuğa karşı tutum, ailenin ekonomik durumu, kültürel farklar ve en sonda anne babanın çocuk yetiştirme konusunda almış oldukları eğitim ve destek ergenlerin sosyal yeteneklerini olumlu ve olumsuz olarak etkileyen faktörlerdir. Sosyal zekanın gelişmesinde bir çok faktörün önemli rolü olsa da en temel kaynak ebeveyn ve aile ortamı olmaktadır. Bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar ergenlik döneminde çocukların sosyal dünyalarındaki değişiklikler aile baskısı ve sosyal kapasitenin yetersiz kaldığı durumlarda ergenlerin bu ara çağda yaşıtlarına karşı düşmanca yaklaşımlarda ve davranışlarda bulunduklarını belirtmektedir.¹⁶

Araştırmalar ergenlerin sosyal yeteneklerinin gelişmesinde önemli olan bir diğer faktörün güvenli bağlanma olduğunu göstermektedir. Önceleri bağlanma, çocukla anne, temel bakıma üstlenen kişi arasındaki bağ olarak belirtilmiş olsa da, son zamanlar bu kavram yaşam boyunca yaşanan tüm derin ilişkileri kapsamaktadır. Yapılan çalışmalar, ebeveyn ve arkadaş

¹⁴ Özge Damarlı, “Ergenlerde Toplumsal Cinsiyet Roller, Bağlanma Stilleri ve Benlik Kavramı Arasındaki İlişkiler”, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

¹⁵ Rukiye Karaköşe, Ben Büyüdüm, Çocuk Eğitiminde Ergenlik Psikolojisi ve İletişim, Yediveren Yayınları, İstanbul 2003, s70-71.

¹⁶ Serdal Seven, “Saldırganlık Eğilimi Ölçeği’nin Türk Çocuklarına Uyarlanması”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s75-84

Leyla Abdullayeva

ilişkilerinde güvenli bağlanan çocukların daha yüksek sosyal yeteneklere ve benlik saygısına sahip olduklarını kanıtlamıştır.¹⁷ Sosyal yeteneklerin ve sosyal zekanın gelişmesinde güvenli bağlanma söz konusu olduğundan ebeveyn ve akran ilişkilerinin bir çok noktada örtüştüğü belirtilmiştir. Çünkü ergenlerin aile ve akranlarla ilişkileri iki yönlü ilişkilerdir. Ergenler bu bireylerden etkilendikleri gibi aynı zamanda kendileri de o bireylerin davranışlarında etkili rolü olan aktif bireylerdir.¹⁸

Sosyal zekası düşük olan, arkadaşlıklar kurmaktan zorluklar yaşayan çocuklarda ilerde depresyon ve ona bağlı bazı klinik bozukluklar görülmektedir. Bundan dolayı ailelerin ilk vazifeleri çocuklarına olumlu sosyal ortamlar sağlamaktır ki, bunun da temeli aile içinde olumlu ilişkilerden başlamaktadır. Çünkü sosyal zekası gelişmekte olan ve sosyal becerilere sahip olan çocuklar hayatlarının her döneminde çevreyle ile nasıl geçinebileceğini, yeni insanlara nasıl uyum sağlayacağını, diğer kişileri nasıl etkileyebileceklerini ve ikna edebileceklerini iyi bilmektedirler. Bu beceriler onların sorunlarına çözüm üretebilmelerinde, sosyal ve psikolojik açıdan iyi hissetme ihtiyaçlarını karşılamalarına her daim yardımcı olmaktadır. Tersini düşünülecek olursa yalnızlığı seven, utangaçlığından dolayı her daim geri çekilen çocuklar sosyal ilişkilerde ve sosyal ortamlarda yetersiz ve içe kapanık olmaktadır. Çocukta ya da ergende yaşanan bu eksiklik duygusu onların aile, sosyal çevre, okul ve ilerde iş ve evlilik hayatlarında ciddi sorunlar yaratabilmektedir. Sosyalliği yeterli yaşamayan bireyde olumsuz davranışlar gözlemlenebilir. Ortaya çıkan bu ve diğer sorunlar çocuğun hem sosyal, hem de içsel olarak uyumsuzluk yaşamasına neden olabilmektedir. Sosyal zeka düzeyinin gelişmemesi bireyin psikolojik sağlığını riske sokabilmektedir. Sosyal dünyanın bir parçası olan insanoğlunun hayatında olumlu ilişkiler, doyurucu ve kaliteli sosyal ortamlar, anlama ve anlatma ihtiyaçlarının giderilmesi önemlidir.¹⁹

¹⁷ Fatih Bayraktar, “Olumlu Ergen Gelişiminde Ebeveyn ve Akran İlişkilerinin Önemi”, Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi, Ankara 2007, Cilt 14, Sayı 3, s157-166.

¹⁸ Laurence Steinberg, Susie Lamborn, Naney Darling “Over Time Changes in Adjustment and Competence Among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful Families”, 1994, Child Dev 65: 754-770.

¹⁹ Ercan Kocayörük, “Ergen Gelişiminde Aile İşlevleri ve Baba Katılımı”, Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, Cilt 4, Sayı 33, Ekim 2010, s37-45.

Kaynaklar

KULAKSIZOĞLU, Adnan, 2011, Ergenlik Psikolojisi, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

ÖZYÜREK, Arzu - ÖZKAN İsa, 2015, “Ergenlerin Algıladıkları Anne-baba Tutumları ile Sosyal Beceri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, International Journal of Science Culture and Sport (IntSCS), Cilt 3, Sayı 3, Temmuz, s42-46.

YÖRÜKOĞLU, Atalay, 2011, Çocuk Ruh Sağlığı, Çocuk Yetiştirme Sanatı ve Kişilik Gelişimi, Özgür Yayınları, Ankara.

YÖRÜKOĞLU, Atalay, 1990, Gençlik Çağı, Özgür Yayıncılık, İstanbul.

YILMAZ, Ayşen, 2000, “Eşler Arasındaki Uyum ve Çocuğun Algıladığı Anne-Baba Tutumu İle Çocukların, Ergenlerin Ve Gençlerin Akademik Başarıları ve Benlik Algıları Arasındaki İlişkiler”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TORNDIKE, Edward, 1940, “İntelligence and Its Use”, Harper’s Magazine, pp.227-228.

KOCAYÖRÜK, Ercan, 2010, “Ergen Gelişiminde Aile İşlevleri ve Baba Katılımı”, Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, Cilt 4, Sayı 33, Ekim s37-45.

BAYRAKTAR, Fatih 2007, “Olumlu Ergen Gelişiminde Ebeveyn ve Akran İlişkilerinin Önemi”, Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi, Ankara Cilt 14, Sayı 3, s157-166.

UZAMAZ, Fatma, 2013, “Ergenlerde Sosyal Beceriler ve Değerlendirme Yöntemleri”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, Mayıs, s49-58.

YÜKSEL, Galip, 1997, “Sosyal Beceri Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Beceri Düzeylerine Etkisi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

PIAGET, Jean, 2004, Çocukta zihinsel gelişim, çev: Hüsen Portakal, Cem Yayınları, İstanbul.

STEINBERG, Laurence, LAMBORN, Susie, DARLING, Naney, 1994, “Over Time Changes in Adjustment and Competence Among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful Families”, Child Dev 65: 754-770.

GANDER, Mary- GARDINER, Harward, 2004, Çocuk ve Ergen Gelişimi, Çev; Bekir Onur, Ali Dönmez, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Leyla Abdullayeva

O’SULLIVAN, Maureen- MILLE Richard, 1965, “The Measurement of Social Intelligence”, Reports from the psychological laboratory, University of Southern California, N34, Abd.

AVCI, Müjdat, 2006, “Ergenlikte Toplumsal Uyum Sorunları”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, s39-63.

DAMARLI, Özge, 2006, “Ergenlerde Toplumsal Cinsiyet Roller, Bağlanma Stilleri ve Benlik Kavramı Arasındaki İlişkiler”, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

STERNBERG, Robert, 2000, “Practical Intelligence in Everyday Life”, University Press, Cambridge, p89-95.

KARAKÖŞE, Rukiye, 2003, Ben Büyüdüm, Çocuk Eğitiminde Ergenlik Psikolojisi ve İletişim, Yediveren Yayınları, İstanbul s70-71.

SEVEN, Serdal, 2010, “Saldırganlık Eğilimi Ölçeği’nin Türk Çocuklarına Uyarlanması”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s75-84.

DOĞAN, Tayfun, 2006, “Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Zeka Düzeylerinin Depresyon ve Bazı Değişkenlerle İlişkisinin İncelenmesi”, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

ARMSTRONG, Thomas, 1994, “Multiple Intelligences in the Classroom”, Alexandria: ASCD, Virginia, p78-95.

Araştırma Makalesi

Bir Sultanın Giyiminden Kesitler: Fatma Sultan¹**Gülser Oğuz***

ORCID-Id:0000-0003-3338-5982

Öz

Fatma Sultan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın eşi, III. Ahmet'in de kızıdır. "Lale Devri" olarak adlandırılan dönemin aktörlerinden biridir. Fatma Sultan'ın devleti yöneten birinci ve ikinci kişilerin birinci dereceden yakını olması sebebiyle şaşaanın ve lüksün merkezinde olduğu malumdur. Yalnız bu makalede, dönemle ilgili literatürde var olan 'lüks ve sefa algısı' üzerinden hareket edilmeyecektir. Çalışmada sadece Fatma Sultan'ın giyim kuşam unsurları üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın yapılabilmesi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen bir defter kullanılacaktır. Defter Fon kodu TS.MA.d., gömlek no 2211 künyesini taşımaktadır. Defter, Fatma Sultan'ın ölümünden sonra hazineye aktarılan eşyalarının listesi kayıt altına alınırken oluşturulmuştur. Defterde giyim kuşam eşyalarının yanında altın, kitap, ev eşyası ve mutfak eşyası yer almaktadır. Bu çalışmada sadece giyim kuşam unsurları üzerinde durulacaktır.

Yapılan incelemede Fatma Sultan'ın giyim unsurlarının temel unsurlar ve yardımcı unsurlar başlıkları altında incelenebileceği görülmüştür. Çalışmanın amacı kullanılan defterin sağladığı veriler ışığında iç giyimden üst giyime kemerlerden takılara Fatma Sultan'ın nasıl giyindiğinin ipuçlarını yakalamaktır. Böylelikle aynı zamanda 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sarayı kadın giyimi hakkında da fikir edinilmiş olacaktır. Çalışma sayesinde alanına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fatma Sultan, Giyim Kuşam, Lale Devri, Kadın Giyimi

¹ Bu çalışma 2017 yılında yapılan Uluslar arası Lale Devrinde Osmanlı Devleti ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Sempozyumunda sunulan "Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Eşi Fatma Sultan'ın Giyim-Kuşamına Dair İzler" isimli bildirinin genişletilmiş halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, gulseroguz@nevsehir.edu.tr

Cross Sections Of A Sultan's Dress: Fatma Sultan

Abstract

Fatma Sultan is Nevşehirli Damat Ibrahim Pasha's wife, III. Ahmet's daughter too. She is also the daughter of Ahmet. It is one of the actors of the period called 'Tulip Era'. We are aware that Fatma Sultan is in the center of luxury and comfort because first and second people who govern the state are close to first degree. However, this article will not be based on the 'luxury and sense of perception' that exists in the related literature in the period. Only the elements of the clothing of Fatma Sultan will be discussed in the study.

In order to be able to work, a register provided by the Prime Ministry Ottoman Archives will be used. Register Fund code TS.MA.d., shirt no 2211 is carrying the census. Defter, death of Fatma Sultan after the death of the treasure was transferred to the list of items were created. On the back of the clothes are clothing, gold, books, home goods and kitchenware. In this study, only the elements of clothing will be emphasized. It was seen that Fatma Sultan's clothing elements could be examined under the headings of basic elements and auxiliary elements. The aim of the work is to catch the clues of how the Fatma Sultan is dressed. Thus, at the same time in the first half of the 18th century, ideas about the women's clothing of the Ottoman palace will be obtained. The aim of the study is to contribute to the field.

Keywords: Fatma Sultan, Clothing, Tulip Era, Women's Dress.

ДВОРЦОВЫЕ НАРЯДЫ ФАТМЫ-СУЛТАН

Резюме

Фатма-султан Невшехирли была женой Дамат Ибрагим-паши и дочерью Ахмеда III. Она – одна из действующих лиц периода, вошедшего в историю под названием “Эпоха тюльпанов”. Будучи приближенной к первым и вторым лицам государства, Фатма-султан была, естественным образом, окружена богатством и роскошью. В данной статье основное внимание уделяется не отраженным в литературе о том времени понятиям “роскоши и благополучия”, а элементам одежды Фатмы-султан.

В данном исследовании был использован реестр из Османских архивов при Премьер-министре Турецкой Республики с фон. кодом TS.MA.d., под номером по 2211, который представляет собой список предметов, поступивших в казну после смерти Фатмы-султан. В реестре, наряду с единицами нарядов указаны также и золотые изделия, книги, кухонная утварь и предметы обихода. Данная статья посвящена преимущественно элементам наряда.

В результате исследования элементы нарядов Фатмы-султан были разделены на основные и вспомогательные. Цель исследования – из представленных в использованном реестре данных составить картину того, как одевалась Фатма-султан, начиная с нижних до верхних нарядов, от поясов до украшений. В то же время, это позволит получить представление о женской дворцовой моде в Османской империи первой половины XVIII-го столетия. Исследование направлено на обогащение других исследований в данной области.

Ключевые слова: Фатма-султан, наряды, “Эпоха тюпанов”, женская одежда

Giriş

Fatma sultan 18. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran III. Ahmet ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kıymetlisiydi. Devlet yönetiminde birinci adamın kızı ikinci adamın eşi olması Fatma Sultan'ın yaşadığı lüksün, şaşaa'nın ve varlığın boyutlarını tahayyül etmemize yardımcı olacaktır.² Belki de Osmanlı tarihinde dönemin yaşanışındaki değişiklik ilk defa bu şaşaa'nın halk tarafından da gözlenmesine olanak sağladığından olsa gerek dönem zevk ve sefa dönemi olarak nitelenmiştir. Bu algıyı yaratanlardan biri olan Ahmet Refik'in anlatımıyla Fatma Sultan saçlarını süsleyen yakutlar, zümrütler, elmaslar ile endamını bütün güzelliği ile gösteren ipekli cepkenler, canfes şalvarlar, işlemeli ipek gömlekler içinde İstanbul hanımlarının en mes'udu idi. Fatma Sultan'da saadet, saltanat, güzellik hâsılı her şey vardı.³

Hemen vurgulanmalı ki bu çalışma dönemle ilgili yapılan çalışmalarda tartışılan “zevk ve sefa yaşantısının” varlığı ya da yokluğu⁴ ve siyasi başarısızlığın çeşitli objelerle gizlenmeye çalışıldığı⁵ tartışmalarının uzağında giyim kuşam unsurlarının nelerden oluştuğunu belirlemeye odaklıdır.

Çalışmanın yapılabilmesi için de Fatma Sultan'ın ölümünden sonra mallarının hazineye aktarılması esnasında tutulan bir defter kullanılacaktır.⁶ Defter, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir. Fon kodu TS.MA.d., gömlek no 2211 künyesini taşımaktadır. Son sayfalarında Fatma Sultanın kardeşi Ümmü Gülsüm Sultan'ın eşyalarının dökümü olan deftere ait sekiz mikrofilm görüntüsü mevcuttur.⁷ Fatma

²Fatma Sultan, baş kadın Emetullah Kadın'dan doğmuştur. M. Çağatay Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, TTK, Ankara, 1985, s. 83-84.

³Ahmet Refik Altınay, “Fatma Sultan”, Tarih ve Edebiyat Mecmuası, Sa. 12., 1981, s. 72.

⁴Bu konuyla ilgili Selim Karahasanoğlu'nun çalışmaları dikkate değerdir. Selim Karahasanoğlu, “İstanbul”un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı”, Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, Türkiye, 14-17 Aralık 2010, s. 427-440. Farklı bir yaklaşım için ayrıca bkz. Yalçın Gezer, “Yazma Eserler Işığında Patrona İsyanı Hakkında Bir Değerlendirme”, Osmanlı İstanbul'u, C. III, Ed. Feridun Emecen- Ali Akyıldız, İstanbul 2015, 331-352. Farklı sultanların muhallefatlarını karşılaştırmak da fikir edinmemizi sağlayabilir. Bu konuda karşılaştırma yapmak için bkz. Betül İspirli Arçıt, Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715, İstanbul 2014, s.81-88. Yusuf Sağır, “Vâlîde Turhan Sultan”ın Muhallefatı”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Sa 20, Bahar 2016, s. 269-272. Dönemin gözlemcilerinden olan Lady Montagu 1718'de ziyaret ettiği Hafize Sultan'a ziyaretinde onun kıyafetlerini ve mücevherlerini uzun uzun anlatır. En sonunda da ekler: “Eminim ki Avrupa'da bu ziynetlerin yarısı kıymetinde ziynete malik vaki bir kraliçe yoktur.” Lady Montagu, Şark Mektupları, İstanbul, 2008, s.98-99.

⁵Tülay Artan, “18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı”, Toplum ve Bilim, No 83, s.299-300.

⁶Defter pek çok kap kaktan ev eşyasına, nakit paradan kitaba pek çok unsuru barındırmaktadır. Bu çalışmada sadece giyim unsurları üzerinde durulmuştur. Diğer veriler, tarafımızdan yapılan başka çalışmalara konu olmuştur.

⁷Bu defter tarafımızdan bazı makalelere kaynaklık etmiştir. Bunlardan bir tanesi yayınlanmıştır. Gülser Oğuz, “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Gündelik Hayattaki İlgili Alanlarıyla İlgili İpuçları” Muşkara'dan Nevşehir'e 290. Yıl II. Uluslararası Nevşehir Kültür ve Tarih Sempozyumu, Nevşehir, 2016, 581-591. Bu makalede künye yanlışlıkla 2212 olarak verilmiştir. İki tanesi de yayın aşamasındadır. Bu defterin farklı açılardan Selim Karahasanoğlu ve Tülay Artan tarafından da incelendiği bilinmektedir. Artan, “a.g.m.”, s. 306; Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı Uygulamasında Müsadere: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya Ait Muhallefat Zabtı Örneği”, I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu,

Sultan'ın hayatına dair pek çok eşyayı barındıran defterde giyim kuşam unsurları da bulunmaktadır. Yukarıda Altınay'ın anlatımında belirtildiği gibi Fatma Sultan döneminin en mes'ud kadını mıydı bilinmez, ancak en şık kadınlarından biri olduğu öngörülebilir. Çalışmanın diğer kısımlarında da bu şıklığı oluşturan parçalar üzerinde durulacaktır.

I-Fatma Sultan'ın Giysileri ve Takıları

Giyim kuşam pek çok unsuru barındırır. Giyim, elbise, çamaşır, saç şekilleri, makyaj, aksesuar, başa ve ayağa giyilenlerin tümü demektir. Giyinmek vücudun dış etmenlerden korunması maksatlı olduğu düşünüldüğünde kişilerin zorunlu ihtiyaçlarından biridir.⁸ Pek çok toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da giyim, bunun çok ötesinde anlamlar taşımaktadır.⁹ Nasrettin Hoca hikâyesindeki “ye kürküm ye” aslında bunun belki de düşündürücü anlatımıdır. Kıyafetin fizikî, etik ve estetik açılardan da önemi büyüktür.¹⁰ Giysiler kişinin toplumdaki duruşuyla ve cinsiyetiyle ilgili önemli ipuçları verirler.¹¹ Bu noktada giyside kullanılan kumaş ve renkler bile önemlidir.¹²

Çalışmada, asıl olan da kadın giyimidir. Mahmut Tezcan sosyo-ekonomik açıdan kadın giyimini saray giyimi, saray dışı kent giyimi ve Anadolu kadını giyimi olarak üç başlık altında incelenebileceğini belirtmiştir.¹³ Tabi saraylı kadının giyimi, sıradan kadının giyimine göre tahmin edilebileceği gibi daha gösterişlidir.

Fatma Sultan'ın giysisi de saray giyiminin örneği olması bakımından önemlidir.¹⁴ Yapılan incelemede Fatma Sultan'ın giyim kuşam parçalarının temel ve yardımcı unsurlar ve diğerleri olarak üçe ayrılabilirliği görülmüştür. Böyle bir tasnif konunun derli toplu anlatımı açısından da önemlidir.

C. 7, Nevşehir, 2011, s.184.Diğer yandan Lale Devrini bitiren patrona Halil İsyanına dair var olan literatürden farklı yaklaşımlar için bkz. Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirizâde Ahmed Efendi Ve Terekesi”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2010, vol. 24, s.97-128; Gezer, “a.g.m”, s. 331-352.

⁸ Mahmut Tezcan, “Giyim Olgusuna Sosyo Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Sa. 1, C. 16, 1983, s. 255.

⁹ Fatma Koç, “18. Yüzyıl Minyatür Sanatında Osmanlı Kadın Modası”, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sa 7/Kış, Konya, s. 83.

¹⁰ Nebi Bozkurt, “Kıyafet, İslam Ansiklopedisi, C. 25, s. 508.

¹¹ Kıyafetin giyinmenin ötesinde mana taşıdığı pek çok çalışmada dile getirilmiştir. Bkz. Betül İspirli Argıt, “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam”, Antik Çağlardan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Ed. Coşkun Yılmaz, s. 230. Nicole van Os, “Yenileşme Döneminde Gündelik Hayattan Çizgiler Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti”, Türkler Ansiklopedisi, C.14, s. 237-238. Dilek Himam Er-Oya Sipahioğlu, “Kostüm Kitaplarında Osmanlı Giysileri Üzerine Bir Değerlendirme”, GSF Sanat Dergisi, Sa. 24, 2014, s. 125; Bu bakımdan kıyafette kullanılan kumaşın rengi, kalitesi bile önemli olabilir. F. Dilek Himam, “16. Yüzyıl Giysi Tarihi Yazımı Üzerine: Giysilerde Doğu-Batı Etkileşimi, Egzotizm ve Güç”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sa. 29, 2013, s. 100. Toplumsal kategorinin kumaşla da temsil edildiğinin örnekleri vardır. Mesela Bursa şehir kayıtlarına göre askeri sınıf arasında batıdan ithal edilen yünlü ince kumaş olan “çuka”dan üst giysisi daha yaygındır. Halil İnalıcık, Türkiye’de Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 2008, s. 256.

¹² Nurhan Atasoy kendisiyle yapılan bir söyleşide Osmanlı padişahlarının altın ve gümüş katılmış kumaşlar ve kumaşlarda büyük resimler kullanarak nasıl statülerini gösterdiklerini anlatmıştır. Bkz. Sebahat Bağbars, “Padişah Kaftanları Neden Bu Kadar İhtişamlı?”, Popüler Tarih, Sa. 64, Aralık 2005, s.60.

¹³ Tezcan, “a.g.m”, s. 262.

¹⁴ Dönemin kadınlarının minyatürler üzerinden nasıl giyindiklerinin örnekleri için bkz. Koç, “a.g.m”, s. 93-94.

II-Temel Unsurlar

Temel unsurlarla kastedilen esas olarak üst giyim, iç giyim ve başlıklardır.¹⁵ Üst giyimden kasıt, vücudun alt ve üst kısmı dâhil vücudu örten ve güzel bir görünüm amaçlayan giysilerdir. Fatma Sultan'ın defterinde buna dair, kürk, entari, kaftan, cübbe gibi unsurlara rastlanmıştır.¹⁶

Üst giyim olarak en sık rastlanan parçalardan biri kürktür. Kürk, Türkçe'de hem işlenmiş hem de işlenmemiş tüylü hayvan derilerini ifade eder. Kürk, pek çok medeniyette ve Osmanlı Devleti'nde soğuktan koruma gibi bir ihtiyacı karşılamının yanında zenginlik ve lüks göstergesi bir obje olmuştur.¹⁷

XVII. yüzyıl Osmanlı piyasasında samur (semmûr), vaşak, zerdava, kakum (kakım), tilki, kursak (karsak) sansar, sincap, çalkafa (çalkafa) tavşan, kokarca, çakal, kuzu, kedi kürklerinin görüldüğü belirtilmiştir. Bunlardan en değerlileri de yaklaşık değer sıralamasıyla siyah tilki, Sibiryâ gri sincabı, samur, vaşak, zerdava ve kakum idi.¹⁸

Fatma Sultan'ın kürklerine gelince ilk tespit, en sık rastlanılan giyim unsurlarının başında geldiğidir. Bahsedilen defterin 4a ve 4b sayfalarında tespit edilen kürkler, genellikle kaplı olan kumaşlarla beraber tarif edilmiştir. Kürk çeşitleri arasında semmûr kürkler dikkat çekmektedir.¹⁹ Mesela “İşleme al keremsud²⁰ kaplı semmûr kuyruğu kürk,

¹⁵ Giyinmek olgusu kültür olarak oluşurken belli bir süreçle ortaya çıkar. Bu noktada Türk giysilerinin ana unsurları Orta Asya'dan beri vardır. Fatma Koç'a göre “Türk giysilerinin ana unsurları altta çok geniş, belden büzülerek toplanan, paçaları bazen tasmalı, bazen büzgülü bilek üzerinden ayak üstüne dökülen şalvar, şalvarların üzerine bürümcük gömlekler, bu giysilerin üzerine ise önden boydan boya açık, yırtmaçlı, beli kemer veya kuşakla bağlanan bir üst entarisi ve bu entarilerin üzerine giyilen üstlükler oluşturmıştır”. Fatma Koç, “18. Yüzyıl Minyatür Sanatında Osmanlı Kadın Modası”, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sa. 7/Kış, Konya, 2009, s. 85.

¹⁶ Kadın giyim eşyaları Osmanlı'da ister saray olsun ister halk olsun belli başlı parçalardan oluşmuştur. Giyimde 18. Yüzyılla beraber batı etkisi hissedilmeye başlandığı belirtilmiştir. Sevgi Gürtuna, Osmanlı Kadın Giysisi, Ankara, 1999, s. 50. Fakat yine de bu yüzyılda geleneksel formun korunduğu bilinir. Bahsedilen etki köklü bir etki değildir. Betül İspirli Arğit, “Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam”, Büyük İstanbul Tarihi Toplum, C. IV, İstanbul, s. 245; Fanny Davis Osmanlı Hanımı, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2009, s. 207. 18. Yüzyılda saray giyimiyle ilgili Ayşe Osmanoğlu'nun alaturka giyim olarak tanımladığı giyim şu şekilde idi: “Giyinmesi tamamiyle ala-turka olup, ağır kumaşlardan dört etekli entari, ayağına güderiden pabuç giyer, beline şaldan kuşak bağlar, bu entari üzerine “salta” dedikleri bol kollu bir ceket geçirir, basma fes gibi bir şey giyip etrafına oyallı ipekli yemeni sarar, üzerine zümrüt ve la'l lerle yapılmış, ortadaki daha büyük, iki yanlarındakiler küçük, gül şeklinde kıymetli iğneler takardı”. Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid, 2008, s.99. 18 yüzyıl başlarında kadın giyiminin minyatüre dayanarak anlatımı için bkz. Nurettin Sevin, Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Ankara, 1990, s. 103. 19. Yüzyılda da batılılaşmanın etkisi iyice hissedilmiştir. Giyim eşyaları şalvar, gömlek, entari, hırkalar, kaftanlardır. Giyim unsurları ile ilgili bkz. Emine Koca-Fatma Koç, “Kıyafetnameler ve Ralamb'ın Kıyafet Albümündeki 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumu Giysi Özelliklerinin İncelenmesi”, Turkish Studies, Vol, 9/11, Ankara, 2014, s. 382.

¹⁷ Filiz Karaca, “Kürk”, İslam Ansiklopedisi, C. 26, 2002, s. 568. Kürkün devlet teşkilatında bir başka kullanım alanı daha c-vardır o da “hilat giydirme”dir. Kürkler devlet adamlarına törenlerde makam ve mevkilerine uygun bir şekilde kullanılırdı. Bunlara ilaveten şerefleendirilmek istenen kimselere ve yabancı devletlerin elçilerine de hil'atlar giydirilmekteydi. Osmanlı teşrifatında bir üst elbise olarak giydirilen kürk ve kaftanlara hil'at denmekteydi. Bu da Osmanlı Devleti'nin kürke olan talebini artırmıştır. Hatta 18. yüzyılda halkın kakım ve vaşak kürk giymelerini yasaklamıştır. Bkz. Zeki Tekin, “Osmanlılarda Kürk Kullanımı”, Türkler Ansiklopedisi, C. X, s. 1208-1210. Benzer yorum için bkz. Arğit, “a.g.m.”, s. 234.

¹⁸ Karaca, “a.g.m.”, s. 568.

¹⁹ Bu kürk çeşidi kakım ile beraber yüksek statülü kadınların sahip olabildiği belirtilmiştir. Bu tür kürklere 1715 yılında ölen Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'ın da sahip olduğu belirtilmektedir. Arğit, a.g.e., s. 86.

seraser²¹ kaplı semmûr kürk, al canfes²² kablu keremsud doğrama semmûr kürkü, semmûr kuyruğu kürk 2” örneklerinde olduğu gibi. Semmûr kürklerden birinin de “kabsuz” olduğu ayrıca belirtilmiştir. Fatma Sultan’ın kürkleri arasında “Al çiçekli keremsud kablu beyaz tilki nafesi kürk, çubuklu şala kablu beyaz tilki kürk” örneklerindeki gibi tilki kürkü, “Güvezi ? işleme şala kablu vaşak kürkü, şala kablu vaşak kürkü” örneğindeki gibi vaşak kürkü ve sarı işleme²³ şala kablu kakım kürkü de bulunmaktadır. Bunun dışında bir de kürk parçalarının olduğu anlaşılmaktadır. İki veride de muhtemelen şekil özelliği olarak farklılık gösteren “şala kablu ? cübbe kürkü ve sagîr cübbe-i sebir²⁴ kürk” kaydına rastlanmıştır. Dolayısıyla Fatma Sultan’ın kürklerinin değerli parçalar olduğu ve içini kaplayan kumaşların da tıpkı kürkler gibi değerli kumaşlardan seçildiği anlaşılmaktadır.²⁵

Üst giyim olarak kabul edilebilecek bir diğer giysi türü kaftana dair tespit edilen veriler 4b sayfasındadır. Kaftan, genellikle süslü ve kıymetli kumaştan, boyu diz kapağına ya da topuklara kadar inen önden açık, bazısının kolları yarıya kadar yırtmaçlı, astarsız üst giyeceği olarak tanımlanmıştır.²⁶ Kaftan Osmanlı Devleti’nde itibar göstergesi giysilerdendir.²⁷ İncelenen defterde iki ayrı bölümde kaftana dair veri vardır. O da 93 adet mütenevia müsta‘mel kaftan ve 2 adet müsta‘mel kutni kaftandır. Bu verilerden çeşitli kumaşlardan yapıldığı anlaşılan kaftanların adedinin toplam 95 tane ile dikkat çekici olduğu anlaşılmaktadır. Kumaşın cinsinin ve üzerindeki şekillerin bile sembolik olabildiği Osmanlı’da, Osmanlı Sultan’ın kaftanlarının kumaşlarının neler olduğunun kaydedilmesi daha fazla yorum yapılmasının önünü almaktadır.

Osmanlı döneminde temel giyim unsurlarından biri olan entariye Fatma Sultan’ın defterinde iki ayrı yerde rastlanmıştır. Entari, kadınların genellikle evde ve yatakta erkeklerin eskiden evde, yatakta ve sokakta giydikleri kollu, çoğunlukla uzun, bol giyecek olarak tanımlanmıştır.²⁸ Toplamda 26 tane entarisinin olduğu anlaşılan Fatma Sultan’ın entarilerinin “mütenevia müsta‘mel” kayıtlarından çeşitli renk ve kumaşlardan olduğu anlaşılmaktadır.

Elbise üstüne giyilen, bedeni uzun ve bol, yeneri geniş ve düğmesiz giyecek olarak tanımlanan cübbeye ise iki ayrı yerde rastlanmıştır. Bunlardan birinde cübbenin “zümrüd ve incülü şeridli canfes cübbe”, diğerinde de “müsta‘mel kadife cübbe 3” cübbe şeklinde tanımlandığı görülmüştür. Fatma Sultan’ın cübbelerinin de kadife ve canfes gibi değerli

²⁰ Bir tür ipekli kumaş. İsmail Parlatır, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2006, s.884.

²¹ Seraser altın ve gümüş teller dokunan kumaşların en göz alanı ve pahalısıdır. Hülya Tezcan, “Osmanlı Dokumacılığı”, www.tarihtarih.com.

²² Hafif ipekli ince bir kumaştır. Tezcan, “a.g.m.”.

²³ 18. Yüzyılda işlemeli kumaşlardan yapılan elbiseler moda olmuştur. Tezcan, “a.g.m.”.

²⁴ Biçim görünüş. Parlatır, a.g.e., s.1470.

²⁵ Kürkler içindeki kumaşlar sayesinde yazlık ve kışlık olarak ayrılırdı. Mesela Enderun’da kışlık kürklerin içi sof kaplı, yazlıklar ise çuka kaplı olurdu. Argıt, “a.g.m.”, s. 238.

²⁶ İlhan Ayverdi, Misalli Büyük, Türkçe Sözlük, İstanbul, 2010, s. 603.

²⁷ Lale Görünür-Semra Ögel, “Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanışları”, itü dergisi/b Sosyal Bilimler, C. 3, Sa. 1, 2006, s. 62.

²⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 346. Entari ve kaftanlar kesim özellikleri bakımından benzer özellik gösterirler. Aralarındaki fark ise entari günlük kullanım amaçlı iken, kaftanın sembolik anlamı vardır ve varlık göstergesidir. Görünür-Ögel, “a.g.m.”, s. 64.

Gülser Oğuz

kumaşlardan yapıldığı anlaşılmaktadır. Canfesinde hafif ipekli ve ince bir kumaş olduğu bilinir. Kadife ise yine ipektendir fakat havlı bir kumaştır.²⁹

Bir uçkurla büzülerek bele bağlanan çok bol ve geniş üst donu olarak tanımlanan şalvara Fatma Sultan'ın defterinde bir yerde "11 adet müsta'mel şalvar" şeklinde kayıtlı rastlanmıştır.³⁰ Şalvar kadınların evde, erkeklerin evde ve sokakta giydiği üst giysisi olarak tanımlanmıştır.³¹ Şalvarın üstüne giyildiği düşünülen ve bir nevi iç çamaşırı olan gömlek ise iki ayrı yerde "26 adet şeridli ve sade bürüncek ve bez ve dülbend gömlek" ve "20 adet beyaz bez gömlek" şeklinde kaydedilmiştir.

Fatma Sultan'ın defterinde sadece bir yerde rastlanan bir diğer giyim unsuru da feracedir. Feracenin üç ayrı elbise türünün ortak adı olduğu bilinmektedir ki Fatma Sultan'ın "Kadınların sokakta yaşamakla giydikleri üst elbisesi" yani sokak elbisesi olarak tanımlanan çeşidi olmalıdır.³² Feracenin yazlığının hafif ipekli kumaşlardan yapıldığı kışlık olanın ise kalın sof ve çuka gibi yünlü kumaşlardan yapıldığı bilinmektedir. Fatma Sultan'ın kiler de kışlık olmalı ki "15 adet müsta'mel sof ve çuka ferace" şeklinde kaydedilmiştir.

Fatma Sultan'ın giysileri içinde dikkat çeken bir başka tür kuşak ve kemerlerdir. Kuşak ve kemerlerin; soğuğa karşı koruma, vücudu dik tutma, elbiseyi gösterme, giyen kişinin statüsünü belirtme ve bazı eşyaların taşınmasını kolaylaştırma gibi çeşitli fonksiyonları vardır.³³ Bunların yapıldığı malzeme ve üzerindeki taşlar nedeni ile çok değerli oldukları anlaşılmaktadır. Bu kuşakların bir kısmı kumaş üzerine değerli taşların süslenmesiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela "güvezi atlas üzere ortalı birer sagır damla zümrüd ve vasadca ve sagır ve hurde 198 ? incü ile müzeyyen çengal kuşak ma'a kolan (23 delikli la'1 ve incü kolanı vardır)." şeklinde tanımlanan kuşakta olduğu gibi. Değerli kumaş üzerine değerli taşlarla süslenerek kullanılır hale getirilen bu kuşağın benzerinden Fatma Sultan'da iki tane daha olduğu görülmektedir. Bu kuşakların Fatma Sultan'ın giyimini tamamlayan, zengin görünümünü artıran vazgeçilmez parçalar olduğu açıktır. Diğer yandan Fatma Sultan'ın sade ve çeşitli işçilikleri olan üç altın kuşağının olduğu tespit edilmiştir. "Başları birer elmaslı mühr-i Süleyman resmi sagır incülü kuşak"³⁴, "etrafi incü işleme al keremsûd kuşak 1", "incü ve elli beş sagır zümrüdlü kuşak kolanı 1" ve "şal kuşak 3" Fatma Sultan'ın tespit edilen diğer kuşak çeşitleridir. Son olarak toplan sekiz adet gecelik kuşak kayıtlarına rastlanmıştır ki bunlardan biri "3 zümrüd

²⁹Kadife, Osmanlı sarayında ve zenginler tarafından kullanılan lüks mallardan biridir. Zeki Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi, İstanbul 2009, s. 66.

³⁰ Defterde bir de donluk kumaş kayıtlarına rastlanmıştır. Bunlar "1 adet bez üzere işleme donluk, Şir-i şeker ? donluk, düz atlas donluk 2, parça 6, 2 adet çiçekli donluk şal"dır.

³¹ Eyyub Şimşek, '18. Yüzyılın Başlarında Trabzonda Giyim (1700-1725), Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2013 Güz, Sa. 1, s. 61. Buradaki "üst"ten kasıt vücudun üst kısmı değildir. İç donunun üstüne giyilen manasındadır. Erkek şalvarlarının paçaları daha dar olanına potur, geniş olanına çakşır denmekteydi. Hatta bu konuda aynı dönemin Trabzon'unda ilginç bir kayda rastlanmıştır. Eyüp Şimşek'in tespitine göre zengin olan kişiler şalvar giyerken, fakir kişiler çakşırı tercih etmiştir. Bkz. Şimşek, "a.g.m", s. 60.

³² Hülya Tezcan, "Ferace", İslam Ansiklopedisi, C. 12, 1995, s. 349.

³³ Şimşek, "a.g.m.", s. 61. Kemer ve kuşak aynı işlevde bulunsalar da kullanım alanlarında ufak bir farklılık vardı. Kuşaklar günlük kullanılırken kemerler özel günlerde kullanılırdı. Benzer görüşler için bkz. Aygün Ülgen, "Osmanlı Kuyumculuğu", Osmanlı, C.11, s. 243.

³⁴ Mühr-i Süleyman altı köşeli yıldız olarak açıklanmıştır. Aygün, "a.g.m.", s. 244.

Gülser Oğuz

ve sagır hurde 58 elmaslı gecelik kuşak” şeklinde tanımlanmıştır. Buradan kuşakların bir gün içinde bir de gece yatarken kullanma maksatlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fatma Sultan’ın giyim unsurları içinde başa takılan çeşitli parçalara da rastlanmıştır. Bunlardan biri yaklaşık 140 adet baş yemenisidir. 4 adet müsta‘mel olarak tanımlanan tarpuş³⁵ ve 7 adet beyaz fes mevcuttur.

Diğer yandan 87 işleme uçkur, 26 dizlik³⁶, 3 takım hamam esvabı, 642 adet işleme ve sade yağlık, 7 içlik³⁷, müsta‘mel çuka dolama³⁸ tespit edilen diğer giyim unsurlarıdır.

III-Yardımcı Unsurlar

Giyinmek yukarıda da ifade edildiği gibi kişinin pek çok değerine göre şekillenir birden çok parçanın eklenmesiyle bir bütün haline gelir. Giyinmekte temel amaç vücudun korunması ve ısıtılmasıdır. Ancak giyinmenin kişinin kendini daha iyi ve güzel gösterme çabasını da içerebildiği bilinmektedir. Bazen de giyinme ihtişamı simgeler ve Osmanlı Devleti’nde bu işi en iyi yapma şekillerinden biri takı ve mücevherlerdir.³⁹ İşte bu noktada kişinin zevk ve parası taşıyabildiği unsurları belirler. Böylece takılar ve mücevherler devreye girer.⁴⁰ Giyinme temel işlevinin biraz daha ötesinde kaldığı için bu tarz objeler yardımcı unsurlar olarak ele alınmıştır. Yapılan incelemede bu tarz objelerin bir hayli geniş yelpazede olduğu görülmüştür. Bilezik, gerdanbend, hâtem ve küpeler bunlardan bazılarıdır.⁴¹

Hâtem, Fatma Sultan’ın eşyaları arasında en sık rastlanılan ziynet eşyasıdır. Bir tür yüzük olan hâtemin yapımında zümrüt, firuze, altın, la‘l , yâkût, elmas gibi taş ve madenlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Toplam 15 tane olduğu tespit edilen hâtemlerden dikkat çekenlerden biri “mutalsım⁴² altun hâtem”dir. Bu hâtemin güzel görünme gayesinin yanında “kötülüklerden koruma” amaçlı kullanıldığı düşünülebilir. Hâtemlerin bazılarının ‘yazılı’ olduğu belirtilmiş, ikisinin de “car köşe” denilerek şekliyle ilgili bilgi verilmiştir.

Ziynet eşyası olarak dört ayrı veride iki çifti elmas, iki çifti de zümrüt küpeye rastlanmıştır. Küpelerin “sekizer ayaklı, birer ayaklı ve sagır” denilerek şekliyle ve ebatıyla ilgili bilgi verilmiştir. Fatma Sultan’ın dört çift de bileziğinin olduğu anlaşılmıştır. Bunlar “araları örme altun incülü bilazik çift, 20 elmaslı altışar sıra incili bilazik çift, 5 zümrüd 5 elmaslı bilazik çift, 5 sıra sade altun bilazik çift” şeklinde kaydedilmiştir. İlginç takılardan biri de kuvvet ve ziynet için pazıya bağlanan enli kuşak olarak tanımlanan “pâzı-bend”dir.⁴³ Bu objelerin hastalıktan ve nazardan korunma maksatlı olarak kullanıldıkları da bilinmektedir. Çünkü bunların içine dua yazılı kâğıtlar konulurdu. Hatta bazen yolculuğa

³⁵ Püsküllü kırmızı başlık.

³⁶ Korumak amacıyla meşin, deri gibi şeylerden yapılan kapak biçiminde parça ve dize kadar inen iç giyeceği, iç donu anlamları vardır. Ayverdi, a.g.e., s. 294.

³⁷ Kışın esvab altına giyilen pamuklu yelek olarak tanımlanmıştır. Reşat Ekrem Koçu, Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara, 1967, s. 133.

³⁸ Entari gibi önü açık olarak iki düğme ile kapanmayarak kavuşturulan esvab. Koçu, a.g.e., s. 92.

³⁹ Gül İrepoğlu, “Bir İmparatorluğun Görkemi Osmanlı Mücevherleri”, P Dergisi, Sa. 17, 2000, s. 102.

⁴⁰ Benzer görüşler için bkz. Aygün, “a.g.m.”, s. 241.

⁴¹ Osmanlı’da atkı çeşitleri için bkz. Gül İrepoğlu, “Osmanlı Sarayında Mücevher”, Sanatsa Mozaik, Sa 14, Yıl 2, 1996, s. 23. Takıların Osmanlı saray kadınının olmazsa olmaz objelerinden biri olduğu minyatürler aracılığıyla da takip edilebilir. Sevin, a.g.e., s. 103.

⁴² Tılsım yapan. Bkz. Parlatır, a.g.e., s. 1141.

⁴³ Parlatır, a.g.e., s. 1346.

Gülser Oğuz

çıkan kişi için içine altın vb. konuluğu da ifade edilmiştir.⁴⁴ Bu obje ilgili beş kayıt vardır ve zümrüt, altın, elmas ve yâkûtlı olduklarına dair bilgiler mevcuttur. Bunlardan bir tanesinin de “altun çenberli ? bâd-zehr⁴⁵ pâzı-bend” şeklinde kaydedildiği görülmüştür. Dolayısıyla bu takının, aynı zamanda bir zehirlenmeye karşı panzehir koyma kabı olduğu da anlaşılmaktadır. Fatma Sultan’ın mücevhere düşkün olduğu “29 elmas ve 19 zümrüd öndeli? gerden-bend ve sagır ve hurde 102 elmas ve 19 zümrüd öndeli? uçları incülü gerdan-bend” kayıtlarından da bellidir.⁴⁶ İlginç takılarından biri de 27 elmaslı “zihgır”dır.⁴⁷ Bu takının da Fatma Sultan için hakikaten ok atma maksatlı mı süslenme amaçlı mı olduğu yoruma açıktır.

Fatma Sultan’ın eşyaları arasında döneminde lüks mallardan olarak kabul edilen saatlere de rastlanmıştır. Bu saatlerin çok çeşitli olduğu görülmüştür. Bunlar içinde “koyun saatleri”nin saati takip etme amacının yanında süslenme gayeli olduğu düşünülmektedir. On tane tespit edilen bu saatlerin altından yapıldığı anlaşılmıştır. Birinin de “çiftekârî” olduğu notu düşülmüştür. Bu saatlerin bazıları altın, gümüş zincirlerinin olduğu ve bunların da zümrüt, inci gibi mücevherlerle süslendiği tespit edilmiştir.

Yukarıda sayılan takıların yanında Fatma Sultan’ın altınlarının, zümrüt, elmas, inci gibi değerli taşlarının olduğu anlaşılmıştır. Bu anlamda çeşitli taşlarla süslenmiş iğneler⁴⁸, kopçalar, “Yâ kâfî⁴⁹ yazılı 22 elmaslı 2 zümrüd avizeli altın levh⁵⁰ ve edna yâkût ve zümrüdlüce altun kaplama pafta⁵¹ (29 aded)” şeklinde kaydedilen objeler, “2 zümrüd ve 27 hurde elmaslı hamâ’il”⁵² şeklinde kaydedilen muskalar, belki broş olarak düşünülebilecek “elmas çiçek”⁵³ şeklinde kayd edilen objeler kaydedilmeye değer ziynet eşyalarıdır.

Fatma Sultan’ın eşyaları arasında tespit edilen mücevherlerle bezeli sürmedânları, anberdânları, baş tarağı ve aynaları görünümünü, hoş kokusuna önem veren bir kadın profilinin tamamlayıcıları mahiyetindedir.

IV-Diğerleri

Fatma Sultan’ın defterinde bahsedilen ziynet eşyalarının dışında tam olarak giyim kuşam unsurları içinde sayılamayacak ama giyimini tamamlayan parçalar olarak ele alınabilecek eşya çeşitleri de mevcuttur. Mesela şemsiyeler gibi. Zira Fatma Sultan’ın

⁴⁴Ülgen, “a.g.m.”, s. 244.

⁴⁵ Panzehir. Parlatır, a.g.e., s. 142

⁴⁶Görülen o ki bu çalışmada belirtilen düşkünlük pek çok araştırmacının de dediği gibi Osmanlı sarayında önemini hep korumuştur. Diğer örnekler için bkz. Şair Leyla Saz Hanım, Anılar 19. Yüzyıl Saray Haremi, İstanbul 2010, s. 187; Ali Akyıldız, Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan, İstanbul, 1998, s. 103. Kanuni Döneminde İstanbul’da bulunan Nicolas de Nicolay’ın kitabındaki çizimlerde de mücevherin varlığı dikkat çekicidir. Nicolas de Nicolay, Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğu’nda, İstanbul 2014, s. 162-163; John Covel, Bir Papazın Osmanlı Günlüğü, İstanbul 2011, s. 123. Dolayısıyla düşkünlük ifadesindeki amaç, sadece Fatma Sultan’a atfedilebilecek bir durum değildir.

⁴⁷ Ok atanların parmaklarına geçirdikleri yüzük. Bkz. Parlatır, a.g.e., s. 1874. Bu takıya aynı dönemde yaşamış olan bir başka sultanın muhallefâtında da rastlanmıştır. Dolayısıyla bu takının simgesel amaçlı olduğu da düşünülebilir. Bkz. Özer Küpeli, “IV. Murat’ın Torunu Fatma Hanım Sultan’ın Muhallefâtı”, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sa. II, Ankara, 2016, s. 164.

⁴⁸Bu iğnelerin işlevi genellikle giysilere bir başka obje tutuşturmadır. Hotoza tül tutturmak gibi. Sevin, a.g.e., s. 104. Bunun yanında iğnelerin yaka kısmında düğme gibi kullanıldığı da bilinir. İrepoğlu, “a.g.m.”, s. 31.

⁴⁹ El veren, yetişen. Bkz. Parlatır, a.g.e., s. 817.

⁵⁰ Levha, yassı, düz üzerine yazı yazılabilen nesne Bkz. Parlatır, a.g.e., s. 969.

⁵¹ Ufak maden levhası, başlı çivi Bkz. Parlatır, a.g.e., s. 1332.

⁵² Tılsım, muska Bkz. Parlatır, a.g.e., s.1141.

⁵³ Bu çiçeklerin saçlara takılanlarının dönemin en mükemmel modası olduğu dile getirilmiştir. Montagu, a.g.e., s. 41.

Gülser Oğuz

toplam 20 tane -bunlardan birinin “344 elması”, bir diğerrinin “birer zümrüd ve ? 11 elması uçları elması”- olduğunu tespit ettiğimiz şemsiyesini yağmurdan korunmanın çok ötesinde kullandığı açıktır. Bu asıl maksadının yanında mücevher yüklü bu şemsiyeler bir padişah kızının zenginliğinin dışa yansımalarının güzel örneklerinden olmalıdır. Bu tarz eşyalara defterde rastlanılan asa, tespih, yelpaze ve dürbünü⁵⁴ de dâhil edebiliriz. Uzun el değneğı olarak tanımlanan asa yürürken destek alma amaçlı kullanılan bir eşyadır. Genç yaşta ölen Fatma Sultan’ın asası bu işlevden öte zarafetinin parçası olmalıdır. Asasının birinin tepesinin yâkût ve zümrütlü ve billurdan yapıldığı, diğerrinin de “tepesi dokuz sagîr elması kabzası ve dibi sim? kablu asa” şeklinde tanımladığı bilinmektedir. Yine burada şıklık göstergesi olarak kullanılan yelpazeden bahsedilebilir.⁵⁵ Fatma Sultan’ın yelpazeleri de mücevherlerle müzeyyendi. “Beyaz atlas üzere zümrüd ve zigaripesend? işleme ortasında olan ayınasının etrafı iki tahta zümrüd ve on iki la’l ve sekiz vasatça elmas ve etrafı çenberi hurde zümrüd ve kehriba kabzasının iki çenberi ve tepesi dokuz yâkût ve sekiz elması tüy yelpaze” örneğı söylenmek isteneni açıklar mahiyettedir. Bu tarz objelere sim dürbününü ve yapımında inci, zümrüt, altın ve Hint Denizi’nde bulunan bir cins sandal ağacı olan kalembek ağacının kullanıldığı anlaşılan, bazılarında kelime-i şahadet yazılı olan tespihleri de saymak gerekir.

Son olarak Fatma Sultan’ın eşyaları arasında çok çeşitli kumaşlara rastlanmıştır. Bu kumaşlardan muhtemel giyim kuşama dair parçaların dikeleceğı düşünüldüğü için çalışmanın dâhiline alınmıştır. Bunlara “telli çiçekli ve sade ve düz keremsud, telli dürriyye,⁵⁶ şam alacası, düz çubuklu kutni, rumî diba, telli canfes, elvan çuka parça, dülbend 29, alaca şal, müsta’mel arka şalı, destar, acem tomarı, dülbend üzere tel çekme parça, düz kadife, çıtari alaca, fitilli bez, 5 çift zümrüd ve elması ve incülü paftalı incülü şeridli kadife ve mütenevia müsta’mel kaput” örnek olarak verilebilir.

⁵⁴Argıt tarafından yüksek statülü kişilerin sahip olabileceğı dürbün, Gülnuş Sultan’ın muhallelâtında tespit edilememiştir. Argıt, a.g.e., s. 83.

⁵⁵ Emine Belirgen, “Topkapı Sarayı Müzesinden Osmanlılarda Altın Eşya Tutkusu”, P Dergisi, Sa 20, 2001, s. 166.

⁵⁶ Parlak ışıldayan, Parlatır, a.g.e., s. 371.

Sonuç

İncelenen defter Fatma Sultan'ın giysilerinin şalvar, entari, kürk, kaftan, çeşitli başlıklar, takılar gibi unsurlardan oluştuğunu tespit ederek alana katkı sağlamıştır. Sayısı yüzü aşan aynı giysinin varlığının da işaret ettiği gibi Fatma Sultan zengin bir gardıroba sahiptir. Diğer yandan Fatma Sultan'ın süsünü ve ihtişamını mücevher ve mücevher kaplı eşyalarla sergilediği açıktır.

Bu verilerden, sarayının bahçesinde bir bahar günü laleleri temâşâ ederken güneşten korunmak için mücevherlerle müzeyyen şemsiyesinin altında Fatma Sultan'ı hayal etmek mümkündür. Diğer elinde incili tespihi ya da mücevherlerle müzeyyen asasını almış da olabilir. Belki tercihi mücevherlerle süslü yelpazesinden yanaydı. Fırsat bulur da daha yakından baksanız donunun üstüne giydiği atlastan yapılma entarisini görebilirsiniz. Yine yakası ve kolları mücevherlerle süslü kaftanı muhtemelen üstündedir. Belki de sof kaplı semmûr kürkü de almıştır yanına. Ama mutlaka belinde mücevherlerle müzeyyen altın kemeri, boğazında gerdanlığı, kulaklarında belki elmas, belki yakut küpeleri, bileklerinde yine altın bilezikleri ve parmaklarında yüzükleri vardı. Başındaki başlık elmas iğnelerle süslüydü. Muhtemel ki dönemin en değerli kokusunu mücevherlerle süslü kutusundan çıkarıp sıkıyordu az evvel. Kim bilir belki mücevherlerinin ısıltısından, belki Fatma Sultan'ın büyüğü kokusundan ya da baharın renklerinden mest olmanız bile mümkündür.

Ek: Giyim Kuşam Unsurlarının Listesi

Sayfa 2b

Güvezi atlas üzere ortaları birer sagîr damla zümrüd ve vasadca ve sagîr ve hurde 198 ? incü ile müzeyyen çengal kuşak ma'a kolan (23 delikli la'1 ve incü kolanı vardır

144 vasatca ve sagîr ve hurde elmas ve 12 haneli delikli ? zümrüd bir la'1 ve incü ile müzeyyen kuşak ma'a kolan (benzer şekilde bir tane daha var)

Başları birer elmaslı mühr-i Süleyman resmi sagîr incülü kuşak

3 zümrüd ve sagîr hurde 58 elmaslı gecelik kuşak

Minekârî sade altun kuşak, çiftkârî sagîr altun kuşak

Sade altun kuşak

Haneleri birer elmaslı sekizer ayaklı elmas küpe çift

Haneleri birer elmaslı birer ayaklı elmas küpe çift

Birer ayaklı sagîr zümrüd küpe çift (1 tane daha var)

Yâ kâfi⁵⁷ yazılı 22 elmaslı 2 zümrüd avizeli altun levh⁵⁸

Maşallah yazılı 22 elmas 11 inci avizeli altun levh

Etrafı ve avizesi 23 elmaslı maşallah yazılı altun ?

Elmas çiçek

Elmas çiçek

Elmas titrek ?

3 hurde elmaslı iğne

La'1 iğne

Tepeleri birer elmaslı zümrüd iğne (1 tane daha var)

2 zümrüd ve 27 hurde elmaslı hamâ'il

1 zümrüd 1 yâkût 18 elmaslı ? hamâ'il

Altun hamâ'il

⁵⁷ El veren, yetişen. Parlatır, a.g.e., s. 817.

⁵⁸ Levha, yassı, düz üzerine yazı yazılabilen nesne. Parlatır, a.g.e., s. 969.

Gülser Oğuz

2 la'1 1 zümrüd 26 hurde elmaslı pazı-bend
24 hurde yâkûtlu ? pazı-bend
Altun çenberli ? bâd zehr pazı-bend
Altun zincirli altun pazı-bend
Sagîr altun pazı-bend
Araları örme altun incülü bilazik çift
20 elmaslı altışar sıra incili bilazik çift
5 zümrüd 5 elmaslı bilazik çift
5 sıra sade altun bilazik çift
14 hurde elmaslı murassa ?
344 elmaslı şemsiye (8 aded)
Birer zümrüd ve ? 11 elmaslı uçları elmaslı şemsiye (12 aded)
Edna yâkût ve zümrüdlüce altun kaplama pafta⁵⁹ (29 aded)
Car köşe elmas hâtem (1 tane daha var)
Sayfa 3a
Kebîr düze elmas hâtem 1
Vasat düze elmas hâtem 1
Vasatça yâkût hâtem 1
Sagîr damla yâkût hâtem
Gayet sagîr ? yâkût hâtem 1
Topluca damla yâkût hâtem 1
Sagîr damla zümrüd hâtem
Def'a sagîr damla zümrüd hâtem
Yazılı tahta zümrüd hâtem
Def'a zümrüd mühür
Def'ayazılı zümrüd hâtem
Tahta la'1 hâtem

⁵⁹ Ufak maden levhası, başlı çivi. Parlatır, a.g.e., s. 1332.

Piruze hâtem

Mutalsım⁶⁰ altun hâtem

27 elmaslı zih-gîr⁶¹

29 elmas ve 19 zümrüd öndeli? Gerdân-bend

Sagîr ve hurde 102 elmas ve 19 zümrüd öndeli? ıçları incülü gerdând-bend

Haneli elmas 5

Çıplak vasat düze elmas 2

Topluca şışhâne habbe⁶² elmas (13)

Sagîr habbe elmas 2

Sagîr delikli yâkût,9

Sagîr delikli zümrüd8

Yedi elmaslı kobca 1

Edna zümrüd kobça 1

Hurde delikli zümrüd 620

Edna delikli la'1 25

Hane içinde yemeni? taş 1

10 elmaslıca sürmedân1

İncü ve elli beş sagîr zümrüdlü kuşak kolan

İncülü pafta245

Kenarı yâkût ve zümrüdlüce ayına 1

Tepesi bir zümrüd ve 22 elmas 5 yâkûtlu sürmedân1

Minekârî 14 hurde elmaslı altun anberdân

Hurde yâkûtluca baş tarağı

Sayfa 3b

Zarfi 15 elmas 4 zümrüd ve 10 yâkût ve tahtası hurde elmaslı basma altun koyun saati(20 elmas 3 zümrüd ve 3 yâkût dokuz incülü altun zinciri vardır)

⁶⁰ Tılsım yapan. Parlatır, a.g.e., s . 1141.

⁶¹ Ok atanların parmaklarına geçirdikleri yüzük. Parlatır, a.g.e., s. 1874.

⁶² Tane, tahıl. Parlatır, a.g.e., s. 542.

Gülser Oğuz

Zarfı 10 hurde elmaslı basma altun koyun saati (8 hurde elmaslı altun zinciri vardır)

44 elmaslı 10 yâkûtlı sade ? koyun saati

Altun basma koyun saati (4 delikli zümrüd 8 sıra incü bağı vardır)

Çiftekârî zarflı altun koyun saati

Sade altun koyun saati (2 zümrüdlü sim zinciri vardır.)

Altun koyun saati 3 (biri altun zincirlidir)

Sim dürbin 2,

Tepesi yâkût ve zümrüdlüce billûr asa

Tepesi dokuz sagîr elmaslı kabzası ve dibi sim ? kablu asa,

Göbekleri incülüce tüy yelpaze

Beyaz atlas üzere zümrüd ve zigari pesend? İşleme ortasında olan aynasının etrafı iki tahta zümrüd ve on iki la'1 ve sekiz vasatça elmas ve etrafı çenberi hurde zümrüd ve kehriba kabzasının iki çenberi ve tepesi dokuz yâkût ve sekiz elmaslı tüy yelpaze

Altın kabzalı tîrşe? Yelpaze

Sim kabzalı tîrşe yelpaze 2

Dört delikli zümrüdlü edna incü dizi 105 dane

Kelime-i şahadet yazılı üç incü bir zümrüd nişaneli tespih

13 incü nişaneli altun şemseli kalembek tesbik

On altı zümrüd 31 incü nişaneli incülü şemseli kalembek tesbih (benzer şekilde 5 tane daha var)

Sayfa 4a

Gayet sagîr kelime-i şahadet yazılı altun 17

Zincirde altun 3 (birinde 25, birinde 29 ve birinde 49 aded)

Sagîr altun zincir parça 6,5

5 çift zümrüd ve elmaslı ve incülü paftalı incülü şeridli kadıfe 1

Zümrüd ve incülü şeridli canfes cübbe 1

Etrafı incü işleme al keremsûd kuşak 1

Hare üzere incü dallı semmûr kablu ?

Bez üzere işleme donluk 1

Gülser Oğuz

Telli dürriyye⁶³

Telli çiçekli ve sade ve düz keremsûd

Düz çubuklu kutni 13

Çıtarî alaca 6

Şam alacası 1

Fitilli bez1

Beyaz şam keremsudu 1

Şîr-i şeker ? donluk 1

Acem tomarı 1

Telli canfes 1

Sade canfes parça 1

Düz atlas donluk 2, parça 6

Rumi diba 4

Destar 9

Basma telli şal 1

Çiçekli donluk şal 2

Müsta‘mel arka şalı 2

Şal kuşak 3

Dülbend 29

Ham bürüncek 22

Alaca şal 1

Düz katıfe 1

Dülbend üzere tel çekme parça bir mikdar

İşleme al keremsud kaplu semmûr kuyruğu kürk 1

Keremsud üzere tel ? kablu semmûr kürk 1

Seraser kaplu semmûr kürk 1

? çuka kaplu semmûr kürkü 1

⁶³ Parlak, ışıldayan. Parlatır, a.g.e., s. 371.

Sayfa 4b

Kabsuz semmûr kürkü 1

Semmûr kuyruğu kürk 2

Al çiçekli keremsud kablu beyaz tilki nafesi kürk 1

Gözü? İşleme şala kablu vaşak kürkü 1

Şala kablu vaşak kürkü 1

Şala kablu ? kürk 1

Çubuklu şala kablu beyaz tilki kürkü 1

Al canfes kablu keremsud doğrama semmûr kürkü 1

Şala kablu ? cübbe kürkü

Sagîr cübbe –i sebir⁶⁴ kürk

Sarı işleme şala kablu kakım kürk

Kakım kürk semmûr ve sincab

Semmûr ve sincab ve ? ve sırd ve ? parça bir mikdar

Müstenevia müsta‘mel kaftan 93

Müstenevia müsta‘mel entari 19

Müsta‘mel şalvar 11

Şeridli ve sade bürüncek ve bez ve dülbend gömlek 26

Beyaz bez gömlek 20

İşleme uçkur 87

Mütenevia baş yemenisi 126

Müsta‘mel ? baş yemenisi 16

İşleme ve sade yemeni ve yağlık 642

Müsta‘mel tarpuş 4

Müsta‘mel sof ve çuka ferace 15

Müsta‘mel kadıfe cübbe 3

Mütenevia müsta‘mel dizlik 26

⁶⁴ Biçim görünüş. Parlatır, a.g.e., s. 1470.

Gülser Oğuz

Mütenevia müsta‘mel kürkdaş 19

Elvan çuka parça 7

Müsta‘mel gecelik kavuk 2

Müsta‘mel kutni kaftan 2

Mütenevia müsta‘mel entari 7

Müsta‘mel çuka dolama 1

Mütenevia müsta‘mel kaput 6

Mütenevia müsta‘mel içlik 7

Havlu hamam esvabı takım 3

Sayfa 5b

Beyaz fes (7 aded)

Sonuç

İncelenen defter Fatma Sultan'ın giysilerinin şalvar, entari, kürk, kaftan, çeşitli başlıklar, takılar gibi unsurlardan oluştuğunu tespit ederek alana katkı sağlamıştır. Sayısı yüzü aşan aynı giysinin varlığının da işaret ettiği gibi Fatma Sultan zengin bir gardıroba sahiptir. Diğer yandan Fatma Sultan'ın süsünü ve ihtişamını mücevher ve mücevher kaplı eşyalarla sergilediği açıktır.

Bu verilerden, sarayının bahçesinde bir bahar günü laleleri temâşâ ederken güneşten korunmak için mücevherlerle müzeyyen şemsiyesinin altında Fatma Sultan'ı hayal etmek mümkündür. Diğer elinde incili tespihi ya da mücevherlerle müzeyyen asasını almış da olabilir. Belki tercihi mücevherlerle süslü yelpazesinden yanaydı. Fırsat bulur da daha yakından baksanız donunun üstüne giydiği atlastan yapılma entarisini görebilirsiniz. Yine yakası ve kolları mücevherlerle süslü kaftanı muhtemelen üstündedir. Belki de sof kaplı semmûr kürkü de almıştır yanına. Ama mutlaka belinde mücevherlerle müzeyyen altın kemeri, boğazında gerdanlığı, kulaklarında belki elmas, belki yakut küpeleri, bileklerinde yine altın bilezikleri ve parmaklarında yüzükleri vardı. Başındaki başlık elmas iğnelerle süslüydü. Muhtemel ki dönemin en değerli kokusunu mücevherlerle süslü kutusundan çıkarıp sıkıyordu az evvel. Kim bilir belki mücevherlerinin ışıltısından, belki Fatma Sultan'ın büyüğü kokusundan ya da baharın renklerinden mest olmanız bile mümkündür.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA TS.MA.d., gömlek no 2211

Kitap ve Makaleler

AKYILDIZ, Ali, 1998, Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

ALTINAY, Ahmet Refik, 1981, “Fatma Sultan”, Tarih ve Edebiyat Mecmuası, S. 12.

ARGIT, Betül İ., 2016, “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam”, Antik Çağlardan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Ed. Coşkun Yılmaz, ss. 230-264.

ARGIT, Betül İ., 2014, Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ARTAN, Tülay, 1999, “18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı”, Toplum ve Bilim, No 83, ss. 292-322.

AYVERDİ, İlhan, 2010, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.

BAĞBARS, Sebahat, 2005, “Padişah Kaftanları Neden Bu Kadar İhtişamlı?”, Popüler Tarih, Sa. 64, ss. 54-63.

BELİRGİN, Emine, 2001, “Topkapı Sarayı Müzesinden Osmanlılarda Altın Eşya Tutkusu”, P Dergisi, Sa. 20, Kış, 148-169.

BOZKURT, Nebi, 2002, “Kıyafet”, İslam Ansiklopedisi, C. 25, ss. 508-510.

COVEL, John, 2011, Bir Papazın Osmanlı Günlüğü, Çev. Nurten Özmelek, Dergah Yayınları, İstanbul.

DAVİS, Fanny, 2009, Osmanlı Hanımı, Çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ER D. H. – SİPAHİOĞLU, O., 2014, “Kostüm Kitaplarında Osmanlı Giysileri Üzerine Bir Değerlendirme”, GSF Sanat Dergisi, Sa. 24, ss. 123-144.

GEZER, Yalçın, 2015 “Yazma Eserler Işığında Patrona İsyanı Hakkında Bir Değerlendirme”, Osmanlı İstanbul’u, C. III, Ed. Feridun Emecen- Ali Akyıldız, İstanbul, ss. 331-352.

GÖRÜNÜR, Lale- Ögel, Semra, 2006, “Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanışları”, itü dergisi/b Sosyal Bilimler, C. 3, Sa. 1, ss. 59-68.

GÜRTUNA, Sevgi, 1999, Osmanlı Kadın Giysisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

HİMAM, F. Dilek, 2013, “16. Yüzyıl Giysi Tarihi Yazımı Üzerine: Giysilerde Doğu-Batı Etkileşimi, Egzotizm ve Güç”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sa. 29, ss. 91-116.

İNALCIK, Halil, 2008, Türkiye’de Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

İREPOĞLU, Gül, 2000, “Bir İmparatorluğun Görkemi Osmanlı Mücevherleri”, P Dergisi, Sa. 17, Bahar, ss. 100-111.

İREPOĞLU, Gül, 1996, “Osmanlı Sarayında Mücevher”, Sanatsa Mozaik, Sa 14, Yıl 2, ss. 22-32.

KARACA, Filiz, 2002, “Kürk”, İslam Ansiklopedisi, C. 26, ss. 568-570.

KARAHASANOĞLU, Selim, 2010, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmed Efendi Ve Terekesi”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, vol.24, ss. 97-128.

KARAHASANOĞLU, Selim, 2011, “Osmanlı Uygulamasında Müsadere: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’ya Ait Muhallefat Zabtı Örneği”, I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, C. 7, Nevşehir, ss.179-205.

KARAHASANOĞLU, Selim, 2010, “İstanbul’un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı”, Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, Türkiye, 14-17 Aralık, ss. 427-463.

KOCA, Emine. - Koç, Fatma. (2014). “Kıyafetnameler ve Ralamb’ın Kıyafet Albümündeki 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumu Giysi Özelliklerinin İncelenmesi”, Turkish Studies, Vol, 9/11, Ankara, ss. 371-394.

KOÇ, Fatma, 2009, “18. Yüzyıl Minyatür Sanatında Osmanlı Kadın Modası’, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sa. 7/Kış, Konya, ss. 82-98.

KOÇU, R. Ekrem, 1967, Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Sümerbank Yayınevi, Ankara.

KÜPELİ, Özer, 2016, “IV. Murat’ın Torunu Fatma Hanım Sultan’ın Muhallefatı”, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sa. II, Ankara, ss.163-171.

Lady Montagu, 2008, Şark Mektupları, Antik Şark Klasikleri Dizisi, İstanbul.

NİCOLAY, Nicolas de, 2014, Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğu’nda, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Gülser Oğuz

OĞUZ, Gülser, 2016, “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın Gündelik Hayattaki İlgi Alanlarıyla İlgili İpuçları”, Muşkara’dan Nevşehir’e 290. Yıl II. Uluslar arası Nevşehir Kültür ve Tarih Sempozyumu, Nevşehir, ss. 581-590.

OS, N. (2002). “Yenileşme Döneminde Gündelik Hayattan Çizgiler Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti”, Türkler Ansiklopedisi, C.14, ss.133-145.

OSMANOĞLU, Ayşe, 2008, Babam Sultan Abdülhamid, Timaş Yayınları, İstanbul.

PARLATIR, İsmail, 2006, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara.

SAĞIR, Yusuf, 2016, “Vâlîde Turhan Sultan’ın Muhallefâtı”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sa 20, Bahar, ss. 265-328.

SEVİN, Nurettin, 1990, Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Şair Leyla Saz Hanım, 2010, Anılar 19. Yüzyıl Saray Haremi, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.

ŞİMŞEK, Eyyub, 2013, “18. Yüzyılın Başında Trabzon’da Giyim (1700-1725)”, Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Güz, Sa. 1, ss. 51-66.

TEKİN, Zeki, 2002, “Osmanlılarda Kürk Kullanımı”, Türkler Ansiklopedisi, C. X, ss. 644-649.

TEZ, Zeki, 2009, Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi, Doruk Yayınları, İstanbul.

TEZCAN, Hülya, 1995, “Ferace”, İslam Ansiklopedisi, C. 12, ss. 349-350.

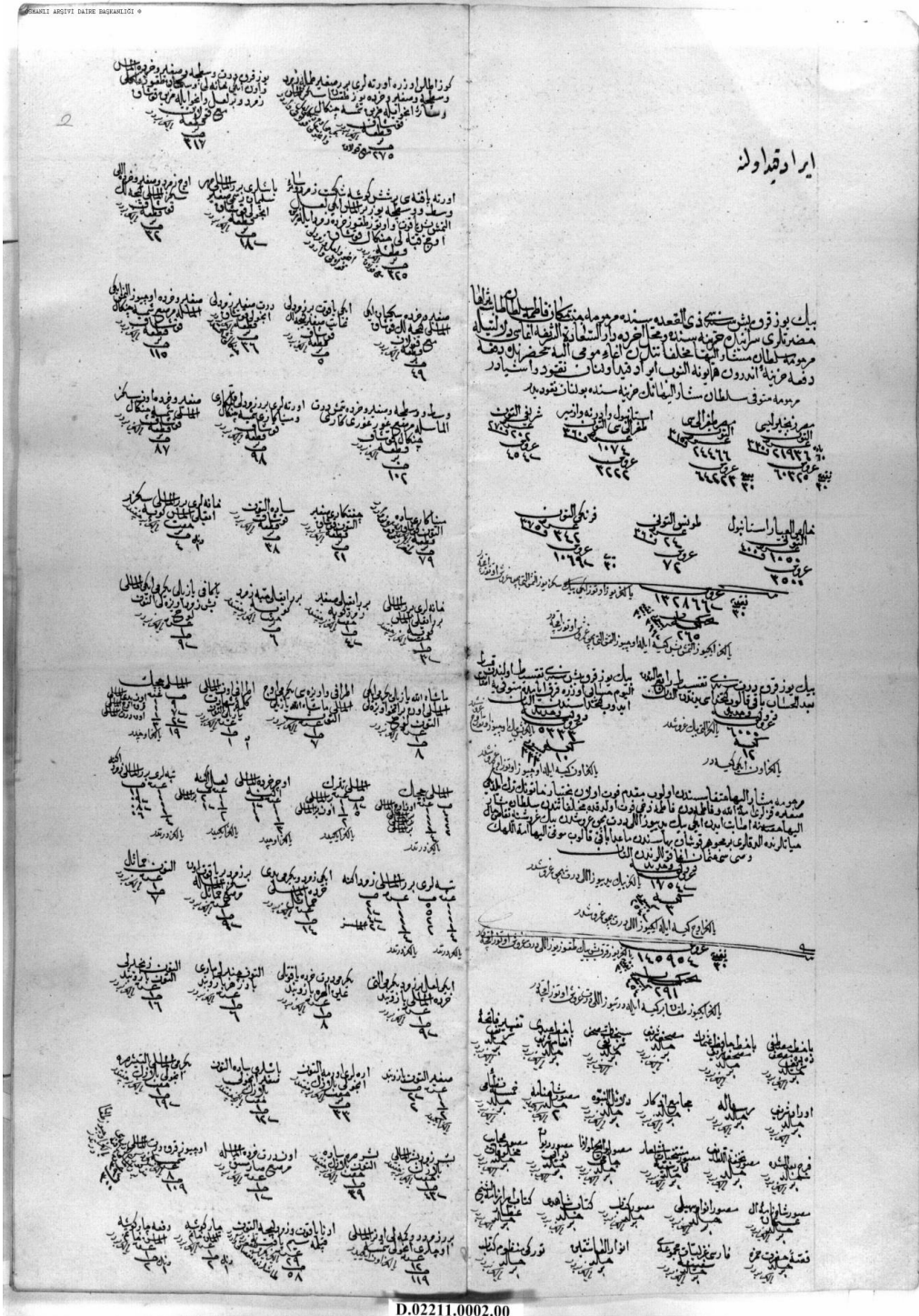
TEZCAN, Mahmut, 1983, “Giyim Olgusuna Sosyo Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Sa. 1, C. 16, ss. 255-275.

TEZCAN, Hülya, “Osmanlı Dokumacılığı”, www.tarihtarih.com.

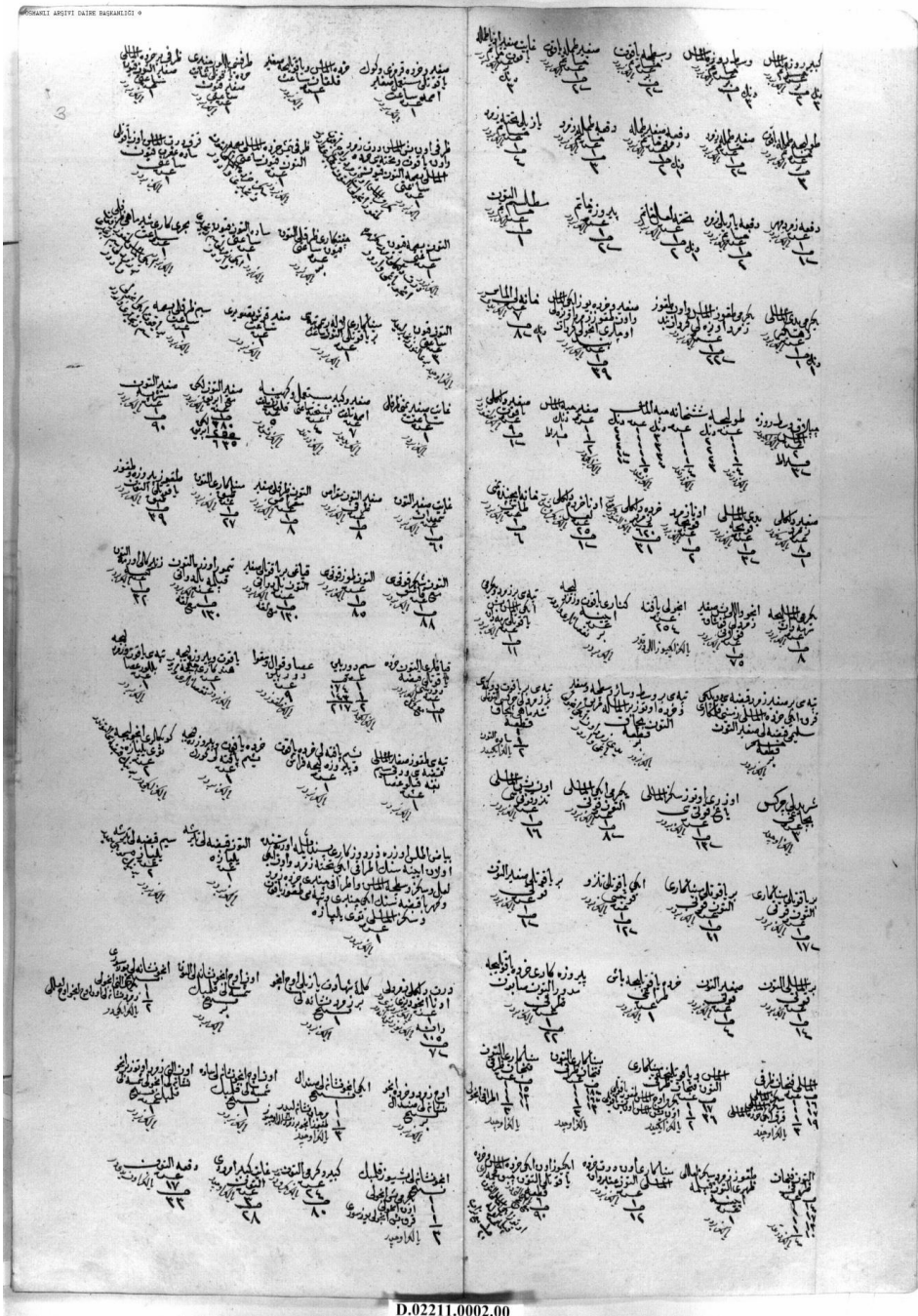
ULUÇAY, M. Çağatay, 1985, Padişahların Kadınları ve Kızları, TTK, Ankara.

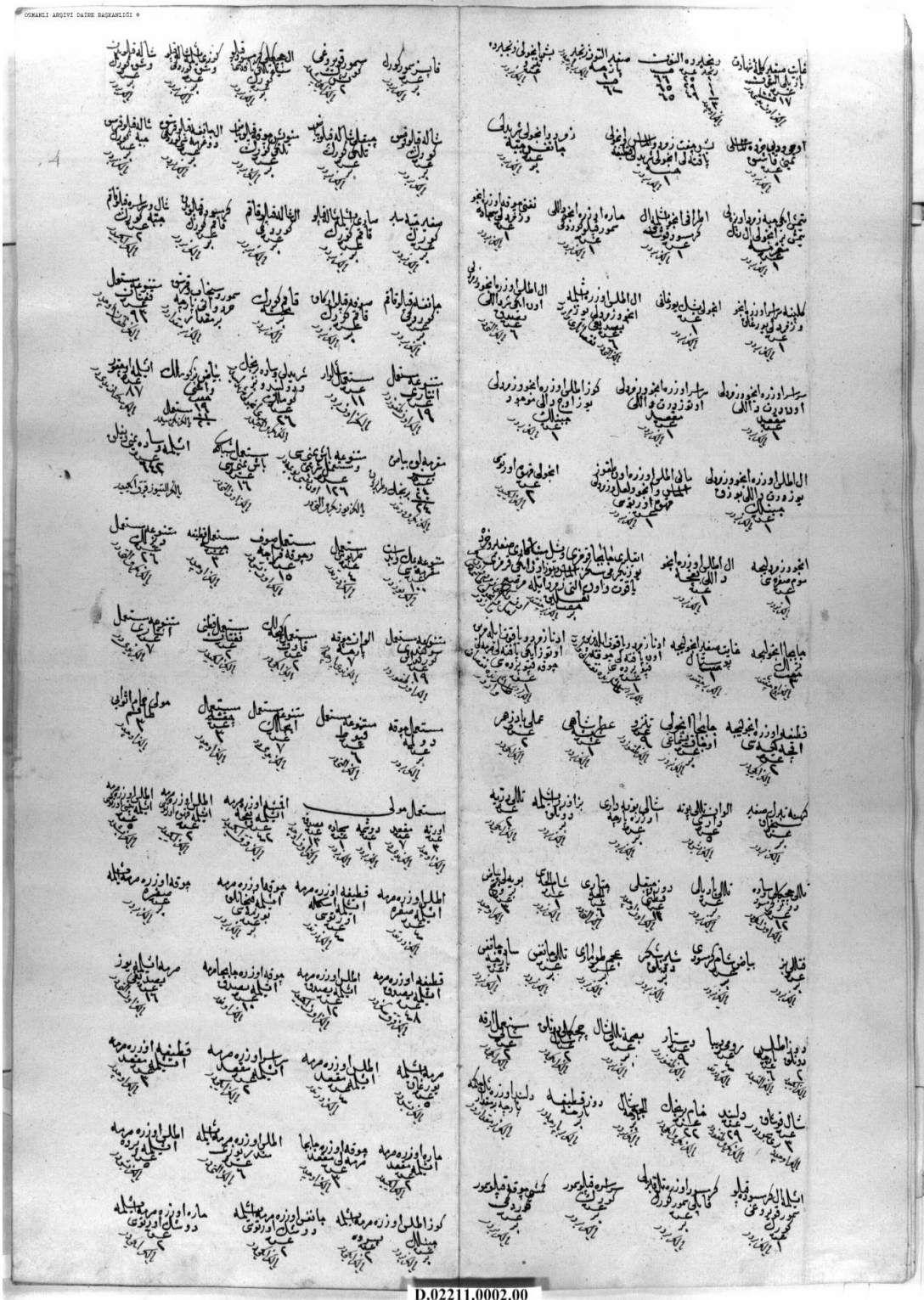
ÜLGEN, Aygün, 1999, “Osmanlı Kuyumculuğu”, Osmanlı, C.11, ss.235-250.

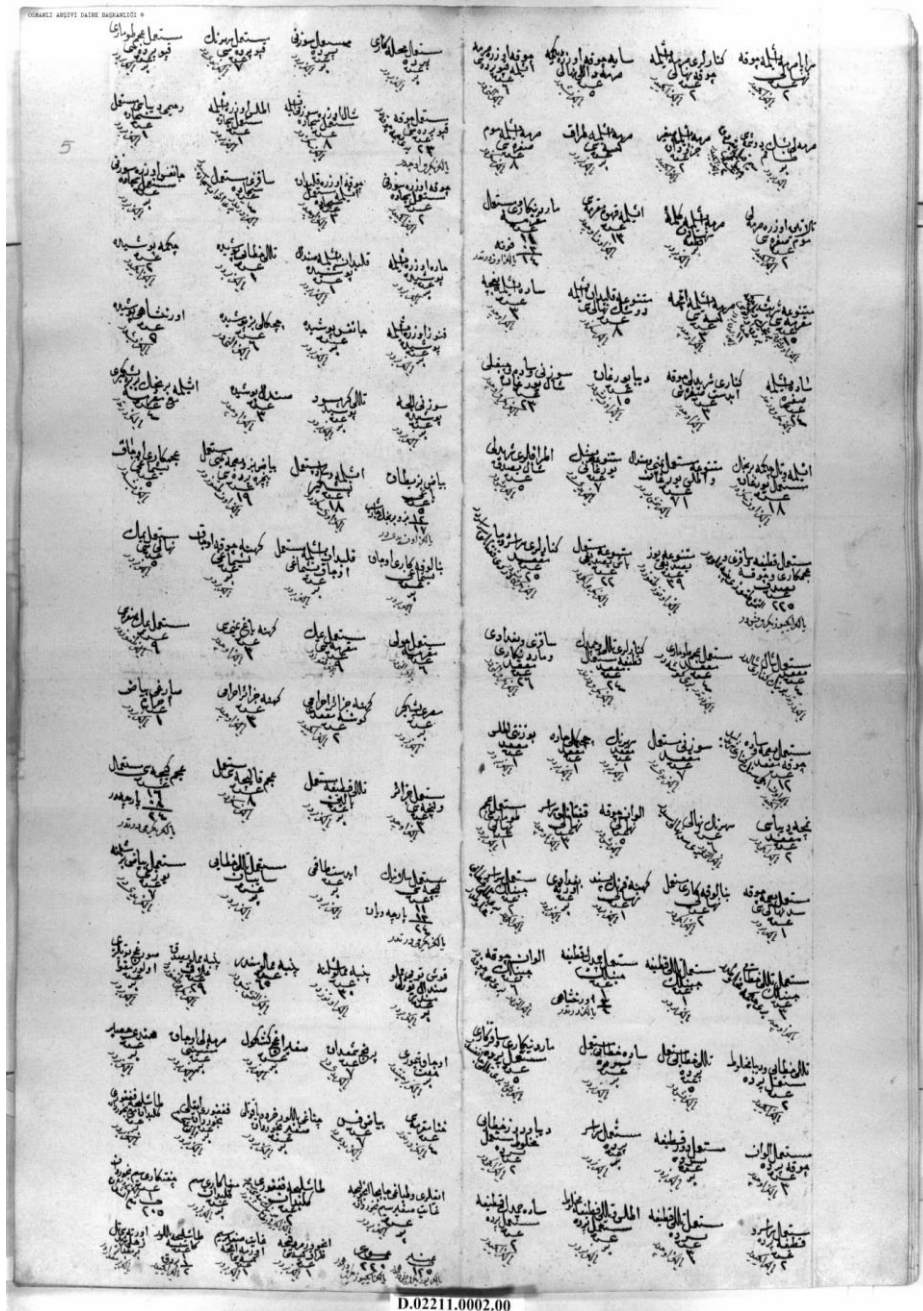
Ekler

D.02211.0002.00

Araştırma Makalesi

Pergamon Kralı III. Attalos'un Bağışı ve Roma'nın Asya Eyaleti'nin Kuruluşu

Murat Orhun*

ORCID 0000-0002-5148-7221

Öz

Tarihi kaynaklarda ilk kez Ksenophon'un Anabasis'inde geçen Pergamon kenti, Kaikos Vadisi'nin (Bakırçay) kuzey yamaçlarında bir tepe üzerinde kurulmuştur. Büyük İskender'in ölümünü takiben Diadokhoi'nin mücadelesinde İpsos Savaşı'ndan (MÖ 301) sonra Lysimakhos'un kontrolüne geçen kentte Philetairos'un (MÖ 281-263) denetiminde Lysimakhos'a ait olan ganimetin bir kısmı muhafaza edilmiştir. Korupedion Savaşı'nda (MÖ 281) Lysimakhos'un ölmesinden, ertesi yılda Seleukos Nikator'un öldürülmesinin ardından Philetairos ve onun soyundan gelenlerin yönetiminde Pergamon Krallığı (MÖ 281-133) Hellenistik Dönem'in (MÖ 336-30) güçlü krallıklarından birisi olmuştur. Son Pergamon kralı III. Attalos'un (MÖ 138-133) seleflerinin deneyimleri egemen gücün nerede bulunduğunu ve durumu kontrol edebilecek yegane gücün Roma olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, MÖ 133 de öldüğünde krallığın mülküne ve bununla birlikte, Batı Anadolu egemenliğine Roma'yı varis olarak atamıştır. Ancak, III. Eumenes adıyla krallığın verasetini engellemeye çalışacak olan Aristonikos bir isyan hareketine başlamış, bu isyanı bastıran Roma, Pergamon Krallığı'nın batı bölümünü Asya Eyaleti (Provincia Asia) olarak örgütlemiştir. Pergamon ve başka Batı Anadolu kentleri ise, bağımsız ve otonom olarak kalmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Pergamon, III. Attalos, Vasiyet, Roma, Asya Eyalet

* Dr. Öğr. Ü., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, muratorhun@pau.edu.tr

Gönderim Tarihi: 12.05.2018

Kabul Tarihi: 25.05.2018

The Donation of the King of Pergamon, Attalos III and the Establishment of Asia Province of Rome

Abstract

The city of Pergamon, which was first mentioned in the historical sources in the Anabasis of Xenophon, was built on a hill on the northern slopes of Kaikos Valley (Bakırçay). Following the death of Alexander the Great, in the struggle of Diadokhoi, after the Battle of Ipsos (301 BC), Lysimakhos controlled the city and a part of the booty belonging to Lysimakhos was kept under the control of Philetairos (281-263 BC). It was one of the mighty kingdoms of the Hellenistic Period (336-30 BC) of the Pergamon Kingdom (281-133 BC) under the rule of Philetairos and his descendants following the killing of Seleukos Nikator in the following year, when Lysimakhos died in the Battle of Korupedion (281 BC). King of the last Pergamon Attalos III (138-133 BC) the experience of his predecessors showed where the sovereign power was and that the only power to control the situation was Rome. For this reason, when he died in 133 BC, he appointed Rome as the heir to the kingdom's possessions, along with the Western Anatolian sovereignty. However, in the name of Eumenes III, Aristonikos, who would try to prevent the succession of the kingdom, initiated a rebellion, Rome, which suppressed this uprising, organized the western part of the Pergamon Kingdom as Asia Province (Provincia Asia). Pergamon and other Western Anatolian cities remained independent and autonomous.

Keywords: Pergamon, Attalos III, Will, Rome, Asia Provinc

Подарок Пергамского царя Аттала III и создание римлянами провинции Азия

Резюме

Город Пергам, который в исторических источниках впервые упомянут в “Анабасисе” Ксенофонта, был основан на холме на северных склонах долины Каика (Бакырчай). После смерти Александра Великого, в период борьбы между диадохами в последней битве при Ипсе (301 до н.э.) город перешел во власть Лисимаха, где под присмотром Филетаирова (281-263 до н.э.) хранилась часть его богатства. После смерти Лисимаха в битве при Курупедионе (281 до н.э.), а следом и убийства Селевка Никатора, город перешел во власть Филетаирова и его династии, и превратился в одно из сильнейших государств эллинистического периода (336-30 до н.э.) – Пергамское царство (281-133 до н.э.). Опыт предшественников последнего пергамского царя Аттала III (138-133 до н.э.) показывал, что господствующей в тот период в мире и единственной силой, способной управлять государством, были римляне. Поэтому, после своей смерти в 133 году до н.э., Аттал III завещал передать царство, а вместе с ним и господство над всей Западной Анатолией, Риму. Однако, несогласный с данным наследованием Аристоник, приняв тронное имя Эвмена III, поднимает восстание, которое было подавлено римлянами. Так, на западных территориях Пергамского царства была основана провинция Азия (Provincia Asia), а Пергам и другие города Западной Анатолии приобрели независимость и существовали в качестве автономий.

Ключевые слова: Пергам, Аттал III, завещание, Рим, провинция Азия

Giriş

Büyük İskender'in ölümü sonrası (MÖ 324) diadokhoi'nin¹ birbirleriyle olan mücadelesi neticesinde imparatorluk sınırları içinde üç büyük Hellenistik Krallık ortaya çıkmıştır: Mısır'da Ptolemaios'lar Devleti, Ön Asya'da Seleukos Devleti ve Makedonya'da Antigonos Devleti. Seleukos Devleti'nin hakimiyet sahasında da birçok başka krallık kurulmuştur: Pergamon Krallığı, Bithynia Krallığı, Pontus Krallığı, Kappadokia Krallığı, Kommagene Krallığı, Armenia Krallığı ve Galatia Krallığı.² Bunlardan Pergamon Krallığı, Pergamon merkezli olarak, Attalos Hanedanı yönetiminde MÖ 281-133 yılları arasında hüküm sürmüştür. Hanedan mensupları, Roma'nın bir Akdeniz gücüne dönüştüğü dönemde uyguladıkları bilinçli politika sayesinde krallığı ayakta tutmayı başarmalarının yanı sıra Pergamon kentini bir sanat ve bilim merkezi haline getirmişlerdir. Hanedanın son temsilcisi III. Attalos'un (MÖ 138-133) seleflerinin deneyimleri egemen gücün nerede bulunduğunu ve durumu kontrol edebilecek yegane gücün Roma olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, MÖ 133 de öldüğünde krallığın mülküne ve bununla birlikte, Batı Anadolu egemenliğine Roma'yı varis olarak belirlemiştir. Fakat, krallığın verasetine mani olmaya çalışacak olan Aristonikos

¹ Büyük İskender'in ölümü sonrası imparatorluğu aralarında paylaşan komutanlara verilen isim olup, bu komutanlar şunlardır: Perdikkas, Eumenes, Krateros, Antigonos Monophtalmos, Antipatros, Kassandros, Lysimakhos, Ptolemaios Soter ve Seleukos Nikator. G. Speake (Ed.), The Penguin Dictionary of Ancient History, Penguin Books, 1995, p. 203.

² Esma Reyhan ve T. B. Cengiz, Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 169, 170.

bir isyan hareketine başlamış, bu isyanı bastıran Roma, Pergamon Krallığı'nın batı bölümünü Asya Eyaleti olarak tanzim etmiştir.³

Pergamon ve III. Attalos'a Kadar Pergamon Krallığı

Mysia'nın güneybatı ucunda, kendi adıyla anılan Pergamene yöresinde, denizden yaklaşık 15 km kadar içerde, Teuthrania denilen verimli Kaikos Vadisi'nde (Bakırçay), bu ırmak ve kolları Keteios (Kestel Çayı) ve Selinus'nun (Bergama Çayı) birleştiği yerde kurulmuş olan Pergamon⁴ bölgenin olduğu kadar Küçük Asya'nın da en önde gelen kentlerinden birisidir. MÖ 5. yy. da sikke bastırdığı bilinen, tarihi kaynaklarda adı ilk kez MÖ 4. yy. ın başlarında Ksenophon'nun Anabasis'inde geçen⁵ kentin yıldızı MÖ 3. yy. da

³ V. Diakov ve S. Kovalev, İlkçağ Tarihi-Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, C 1, Çev. Ö. İnce, V Yayınları, Ankara, 1987, s. 494, 497.

⁴ Pergamos, Mysia'daki Thebai şehri kralı Eetion'un kızı Andromakhe (Troya prensi Hektor'un dul eşi) ile Akhilleus'un (Phthia kralı Peleus ile Nereus kızı Thetis'ten olma yarı tanrı) oğlu Neoptolemos'tan [adı yeni savaşçı anlamında ve diğer bir adı da Pyrrhos (kızıl saçlı)] dünyaya gelmiştir. Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 24, 37, 38, 215, 242. Neoptolemos'un ölümünden sonra, üç oğlundan biri olan Pergamos annesi ile birlikte Anadolu'ya geçmiş, Pergamon'un bulunduğu yerdeki kral Arius'u öldürüp yerine kral olmuş, kente kendi adını vermiştir. Charles Texier, Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C 1, Çev. A. Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s. 366. Yunan'lılar geçmişini bilmedikleri bir kentin kuruluşunu tanrı ya da yarı tanrılara mal etmekte zorluk çekmemişlerdir. Kaikos'daki mitolojik kuruluş öyküleri Pergamon'dan çok, onun batısında yer alan Teuthrania'yı (Kalarga) konu almaktadır ki, bir Athena rahibesi ve Tegeia kralının kızı olan Auge ile Herakles'in ilişkisinden doğan Telephos'un, Mysia kralı Teuthras'ın yerine kral oluşu üzerinedirler. Pergamon stratejik bakımdan Kaikos'a tümüyle hakim bir mevkide olmasıyla, küçük bir tepe üzerinde konumlanan Teuthrania'nın politik ve stratejik mirasını devralarak kısa zamanda gelişmiştir. Ancak, eski ana kent Teuthrania hakkındaki öyküler Pergamon'da da yaşayarak, edebiyat ve sanatında önemli bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte, mitolojik anlatımlarda Teuthrania'nın ön planda yer alması, Pergamon'un çok daha geç bir devirde iskan edildiği sonucunu vermez. Zira, Yunan öncesi bir sözcük olan Pergamon, "küçük yerleşim, kale" anlamına gelmekte olup, burada erken bir yerli nüfusun varlığını göstermektedir. Ele geçen bazı geometrik ve Proto-Korinth Dönemi buluntular da kentte en eski iskanın MÖ 8. yy. da gerçekleştiğine işaret etmektedir. Hasan Malay, Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 1992, s. 6-9.

⁵ "...Adramytion ve Kytionion üzerinden Kaikos ovasına doğru ilerlenip Mysia'da Pergamon'a ulaşıldı...". Ksenophon, Anabasis, VII.VIII.8.

parlamaya başlamıştır.⁶ Pergamon Hellenistik kent tasarımının en yüksek noktasını oluşturmaktadır. Kentin tasarımı anıtsal bir mimarlığı anıtsal bir biçimde tasarlanmış bir kent planı ile birleştirmiş ve aynı zamanda arazinin zorluklarından antik dünyanın en etkileyici ve görsel olarak ihtişamlı kentlerinden birini yaratacak biçimde yararlanmıştır.⁷ Araziye bağlı kalınan şehirciliğin ünlü temsilcisi kent, çevre araziden ayrılmış yalçın bir tepe üzerindedir. Tepenin ovadan yüksekliği 275 m., denizden ise, 355 m. dir. Batı tarafı kademeli olarak alçalan kentin inşaata elverişli kısmı güney ve güneybatı tarafıdır. Pergamon Krallığı kurulmadan evvel dorukta güney ve batı tarafı surla çevrili bir kale vardı. MÖ 3. yy. başında, yani Lysimakhos zamanında kale güneye doğru genişletilmiştir. MÖ 281 de onun hazine muhafızı Philetairos (MÖ 281-263) bağımsızlık ilan ederek Pergamon Krallığı'nı kurduğunda kent bu durumda olup, 7 hektarlık bir alanı kapsamaktaydı. Pergamon kralları yönetiminde güney ve güneybatıya doğru kademe kademe büyümüştür. MS 2. yy. da aldığı son hali ile iki parçadan müteşekkildir ki, savunma ve idarenin konuşlandığı doruktaki yukarı kent ile orta yamaçlarda ve eteklerdeki aşağı kent.⁸ Yukarı kentte; saray⁹, tiyatro, garnizon, cephanelik ve dini yapılara¹⁰ yer verilmiştir. Dini yapılarla idari ve askeri yapılar kentin ortasından geçen bir

⁶ Veli Sevin, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 52.

⁷ E. J. Owens, Yunan ve Roma Dünyasında Kent, Çev. C. Bilsel, Homer Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 89, 90.

⁸ Aşkıdıl Akarca, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 83, 84.

⁹ Philetairos, daha sonra da ardılları, birbirine gevşek bağlı, dört saray kompleksi yaptırmışlardır. Günümüzde sadece kat planları duran saraylar, Yunan ev mimarisinde standart olan türde büyük peristil evlerdir: Revaklı açık avlular çevresinde dizili odalar; mozaik zeminler de içeren dekorasyon. Charles Gates, Antik Kentler-Antik Yakınoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi, Çev. B. Cezar, KÜY, İstanbul, 2015, s. 387.

¹⁰ Batıya eğimli kademeli teraslar üzerinde yer alan yukarı kentin en dikkat çekici yapısı günümüzde sadece temelleri görülebilen Zeus Sunağı'dır. Sevin, a.g.e., s. 54. Athena kutsal alanı ile yukarı agora arasında yer alan anıtsal sunağın yapımına I. Attalos (MÖ 241-197) döneminde başlanılmış, II. Eumenes (MÖ 197-159) zamanında tamamlanmıştır. Murat Arslan, Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 81; Oğuz Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 148. Sunak başta Zeus ve Athena olmak üzere tüm tanrılara adanmıştır. Kareye yakın planlı (36.4x34.2

ana cadde ile ikiye ayrılmıştır. Halkın oturduğu aşağı kentte ise, büyük mimari kitle olarak; agora, gymnasium, stadion, tiyatro, amfiteyatro, Asklepieion¹¹, Demeter Tapınağı¹², Serapeion

m.) olup, tüm yapı zeminden dört basamak yüksektir ve ortada bulunan yirmi basamaklı anıtsal merdiven adak odasına çıkmaktadır. 113 m. uzunluğundaki frizlerin yüksekliği 2.3 m. dir ki, büyük friz devler ve tanrılar arasındaki mitolojik savaşı (gigantomakhia) anlatır. Yaşar Yılmaz, Anadolu'nun Gözyaşları-Yurtdışına Götürülmüş Tarihi Eserlerimiz, YEM Yayın, İstanbul, 2015, s. 50. Büyük friz gerçekte, II. Eumenes komutasındaki Pergamon Krallığı ile Galat'lar arasında üç yıl süren (MÖ 168-166) ve Pergamon'un zaferi ile neticelenen savaşı simgelemektedir. 1878-1886 yılları arasında Pergamon'da kazılar gerçekleştiren Alman Karl Humann tarafından sunağın mevcut mimari parçaları ve frizleri taşınmıştır. Günümüzde Berlin'de Pergamon Museum'da yeniden kurulmuş hali sergilenmektedir. Bilge Umar, İlkçağda Türkiye Halkı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 474. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, a.g.e., s. 43-97. Mitchell, sunak ve büyük frizi için; Pergamon krallarına Hellenizm'in savunuculuğunu yakıştıran bir programın zirvesi demektedir. Stephen Mitchell, "Pergamon-Hellenistik Kültür Kenti", Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler, Yay. Haz. J. J. Norwich, Çev. N. Elhüseyni, YKY Yayınları, İstanbul, 2015, s. 48. Bunun yanı sıra yukarı kentin batı kıvrımında yer alan, MÖ 4. yy. dan kalan Athena kutsal alanındaki tapınak kentin en eski dini yapısıdır. Pergamon kendisini Atina'nın kültürel varisi olarak görmesinden dolayı hem koruyucu tanrıça olarak Athena'nın, hem de Atina'daki ana tapınağın belirleyici özelliği Dor nizamının tercih edilmesi uygun bir saygı gösterisi olarak görülebilir. MÖ 2. yy. da üç tarafında stoa'ların inşa edilmesiyle alana biçimsel, kalıcı bir sınır çizilmiştir. Gates, a.g.e., s. 388. Bu stoa'lardan güney satoa'sının gerisinde ise, bağımsız bir yapı olarak karşımıza çıkmayan, Athena kutsal alanına ek olarak yapılmış ünlü Pergamon Kütüphanesi vardır. Ana girişi doğu tarafındaki stoa'da olup, tapınak tarafına yönelmiştir. Kuzey stoa'sının doğu tarafının arka yüzüne dayalı üst kat yüksekliğinde doğu-batı yönünde uzanan yan yana dört oda kütüphaneyi içine almaktadır. Nuray Yıldız, Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri-Mimarileri, İç Düzenleri, Çalışma Sistemleri, Kitapların Yazımı ve Çoğaltılması, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 128-130. Kütüphanenin Athena kutsal alanında yer alması rastlantı değildir. Çünkü, Athena bilimin koruyucusu tanrıcadır. George E. Bean, Eski Çağ'da Ege Bölgesi, Çev. İ. Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 52. Kütüphaneyi kurma tasarısı I. Attalos'tan çıkmış, II. Eumenes zamanında kitap toplama ve kütüphane binasına başlama işi gerçekleştirilmiş ve II. Attalos (MÖ 159-138) devrinde ise, bu çalışmalar tamamlanmıştır. Hüseyin Üreten, "Antikçağ Anadolu'sunda Bir Kültür Merkezi Pergamon-Kraliyet Kütüphanesi", Türk Kütüphaneciliği, C 22, S 4, 2008, s. 443. Kütüphane, başka yerlere dağılmış ek kapasitesi ile birlikte, raflarda saklanan 200.000 kitap barındırmakta idi. Gates, a.g.e., s. 389. Pergamon Kütüphanesi'nin rakibi olan İskenderiye Kütüphanesi'nin bulunduğu antik dünyanın neredeyse tek papirüs kaynağı Mısır'dan bu yazı malzemesinin ihracının yasaklanması üzerine, Pergamon deriden yararlanmaya başlamıştır. Günümüzün parşömen'i, adını işte bu Pergamon kağıdı'ndan almıştır. Deri papirüsten daha kalın ve ağır olduğundan, rulo biçiminde sarılmaya uygun olmayıp, sayfalar halinde düzenlemeye müsaitti. Sayfalardan oluşan kitap, yani codex Pergamon'da ortaya çıkmıştır. Pergamon ve İskenderiye arasındaki rekabet Marcus Antonius'un kütüphaneyi VII. Kleopatra'ya (MÖ 51-30) armağan ederek, kitapların Mısır'a taşınması ile noktalanmış, daha sonra kitap sayısı giderek azalmasına karşın, Pergamon Kütüphanesi MS 7. yy. a değin korunabilmiştir. Bean, a.g.e., s. 53, 55. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız, a.g.e., s. 128-145.

¹¹ Asklepios hekimlik tanrısı olup, Asklepieion denilen tapınağında barınan hastaları iyileştirdiğine inanılırdı. Antik Çağ'da oldukça fazla olan bu ilk sağlık merkezlerinde büyü ve kehanetin yanında birçok olumlu hekimlik yöntemleride tatbik edilmiştir. En büyük ve ünlü Asklepieion Yunanistan'daki Epidauros'da, Anadolu'daki en

(Mısır Tanrıları Tapınağı / Kızıl Avlu)¹³ yer almaktadır.¹⁴ Kentin su sistemi de oldukça etkileyicidir. Su, bir yüksek basınç sistemiyle, kanallarla kentin üzerinde yeralan dağın zirvesi

ünlüsü ise, Pergamon'da idi. Antik Çağ'ın en büyük hekimlerinden kabul edilen Galenos (MS 129-216), Pergamon'da doğmuş ve yetişmiş, daha sonra Roma'ya giderek orada ünlenmiştir. Kendisinin Asklepieion'un bulunduğu Pergamon'da dünyaya gelmiş olması tıbbı ilgil duymasında önemli rol oynamıştır. Alper Can, Eskiçağ Rehberi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 94, 199, 198. 16 yaşında hekim olmaya karar vererek Asklepieion'a yazılmış, daha sonra Epidauros, Smyrna (İzmir) ve İskenderiye'de eğitimine devam etmiş, 27 yaşında Pergamon'a dönmüş, dört yıl sonrada Roma sarayının hekimi olmuştur. Marcus Aurelius (MS 161-180) tarafından "hekimlerin imparatoru" olarak taltif edilmiştir. Ömrünün son yıllarını Pergamon'da geçirmiştir. Kendisinin beş yüzden fazla çalışmasının varlığı bilinmektedir. Hekimliğinin yanı sıra eczacı yanı daha ağır basan bir bilim adamıdır. A. Nedim Atilla ve N. Öztüre, Parşömen-Gravürler ve Fotoğraflarla Bergama'da Değişim, Öztüre Holding Kültür Yayını, İzmir, 2002, s. 27, 29. Pergamon'daki arenada eğitim gören ve dövüşen gladyatörlere hekimlik etmesi mesleğinde tecrübe kazanmasında etkili olmuştur. Michael Grant, The World of Rome, Mentor Book, New York, 1960, p. 147. Çalışmalarında Pergamon Kütüphanesi'ni geniş ölçüde kullanmış olmalıdır. Galenos'un tıp, özellikle anatomi alanında sistematize ettiği bilgiler 16. yy. a kadar geçerliliğini muhafaza etmiştir. Yıldız, a.g.e., s. 144, 145.

¹² Philetairos zamanına tarihlenen tapınak ve sunağı Demeter kutsal alanının batı yarısındadır. Bu alanın kuzey yanı boyunca, batı bölümü bir stoa gibi düzenlenmiş, doğu bölümüne ise, dokuz sıra halinde oturma yerleri yapılmış bir yapı uzanmaktadır ki, Olympos kültü ile güçlü bir rekabet içinde olan Orphizm'in önemli bir öğesini içeren ve çoğunlukla öbür dünya üzerinde yoğunlaşan Eleusis mysterion'larının kutsanmasının izlenmesi için tasarlanmıştır. Bean, a.g.e., s. 58. Söz konusu kültün izleri çok eskiye MÖ 4. yy. a Yunan dünyasının en büyük Demeter Tapınağı'nın bulunduğu Eleusis'e dayanmaktadır. Kültü ile erken zamanlardan itibaren yeraltıyla ilgisi olan bu çiftçi tanrıçasına, tohum atma, ürün alma, tarlaların kış nadasına kutsayıcı bir etkiyle eşlik eden bitkilerin tanrıçası sıfatıyla da tapınılmıştır. Kızı Persephone'nin yılın üçte birini yeraltında geçirmesi zorunluluğu da bu nedenledir. Çünkü, Demeter efsanede olduğu gibi dinde de kızı Persephone'ye sıkı sıkıya bağlıydı ve ikisi birlikte kısaca "Tanrıçalar" olarak adlandırılan bir çift oluşturuyorlardı. Nitekim, Tanrıçalar'ın maceraları onlarla ilgili efsanenin merkezi mitosunu oluşturmakta olup, bu mitosun derin anlamı da Eleusis mysterion'larının sırrında açıklığa kavuşmaktadır. Hüseyin Üreten, "Kyzikos lu Bir Kadın Euergetes: Kraliçe Apollonis", Tarih Araştırmaları Dergisi, C 23, S 36, 2004, s. 254, 255.

¹³ Tapınak, Pergamon'un Mısır'lı tüccarlar için önemli bir ticaret arzı oluşturması dolayısıyla Hadrianus (MS 117-138) döneminde inşa edilmiştir. Dönemin önemli inşaat malzemesi kırmızı tuğlalar kullanılmasından ötürü halk arasında Kızıl Avlu olarak bilinmektedir. Daha sonra St. Jean Kilisesi olarak Hristiyan nüfusun dinsel mekanı olmuştur. Atilla ve Öztüre, a.g.e., s. 51, 53. Dev boyutlu kompleks Mısır tanrılarına, özellikle Serapis'e (Osiris) adanmıştır. Yapısal öğelerin her biri, kült ile ilgili farklı törenlerin yapılmasına izin verecek biçimde tasarlanmıştır. Büyük ön avlu tören geçitleri için sahne oluşturur iken, tapınağın kendisi ikiye bölünmüş, sadece rahiplerin ve kültü kabul edilenlerin ayak basabildikleri içteki kutsal alan ile tapımda bulunan kalabalığın toplandığı dışarıdaki alanı içermiştir. İki yandaki kule benzeri elemanların altyapısında saptanan büyük odalar kült içinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Zira, Serapis'in yeraltı ile güçlü bağları ve yeraltı tanrısı Hades ile ortak noktaları vardır. Küçük avlulardaki havuzlar ise, Serapis ve İsis tapımında suyun taşıdığı dinsel anlam ile ilişkilidir. İsis ve Serapis kültüründe su, yıllık taşkınlarla Mısır'a bolluk ve bereket getiren Nil'i simgelemiştir. Bean, a.g.e., s. 61, 62.

Hagios Georgios'tan getirilmiş, burada bulunan rezervuarlardan dağıtımı temin edilmiştir. Böylesi dik bir arazide önemli bir sorun olan yağmur suyunu denetim altına almak amacıyla da atık su kanalları yapılmıştır.¹⁵ Su temin sistemi, Roma'nın daha da geliştireceği türde su mühendisliği projelerinin ilk örneklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

Büyük İskender'in Granikos zaferi (MÖ 334) sonrası Pergamon Makedonya egemenliğine girmiştir. Pergamon'un yazılı kayıtlarda Anabasis'ten sonra ikinci kez geçmesi neredeyse bir yüzyıl sonraya rastlar. Büyük İskender'in ölümünden sonra, imparatorluk yönetiminde söz sahibi olma mücadelesi veren diadokhoi'den Lysimakhos, İpsos Savaşı'nda Seleukos Nikator'un yanında yer alarak Antigonos Monophtalmos'un yenilmesine neden olmuştur (MÖ 301). Ardından Lysimakhos, Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu zaptı sırasında elde edilen savaş ganimetinden oluşan 25.000 gümüş talantonluk¹⁷ hazinenin 9.000 talantonluk¹⁸ kısmını Pergamon'da koruma altına almıştır. Hazineyi korumak için ise, daha önce Antigonos Monophtalmos'un yanında görev yapan Paphlagonia'dan Tieion'lu (Filyos) Attalos¹⁹ oğlu hadım²⁰ Philetairos'u atamıştır. Philetairos yaklaşık yirmi yıl herhangi bir sorunla karşılaşmadan hazinenin sorumluluğunu taşımıştır. Korupedion Savaşı'nda (MÖ 281) Lysimakhos'un ölmesi ile Seleukos Nikator Küçük Asya'ya ve İndus'a kadar Doğu'nun

¹⁴ Sevin, a.g.e., s. 53, 54.

¹⁵ Owens, a.g.e., s. 89.

¹⁶ Gates, a.g.e., s. 387.

¹⁷ Attika sistemindeki en büyük ağırlık ve para birimi olup, 1 talent ağırlığındaki gümüş=Attika ölçülerine göre 25.92 kg gümüş. Secda Saltuk, Arkeoloji Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 172; Can, a.g.e., s. 413.

¹⁸ Hansen, bu hazinenin 10 milyon dolar değerinde olduğunu hesaplamıştır. Akt. Hasan Malay, "Batı Anadolu'da Aristonikos Ayaklanması İ.Ö. 133-129", E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi, 3, 1987, s. 15.

¹⁹ Adından yola çıkarak Attalos'un Makedonya kökenli biri olduğunu söylemek mümkündür. Philetairos'un annesi ise, Boa isminde Paphlagonia'lı bir kadındı. Malay, a.g.e., s. 15.

²⁰ Çok kalabalık bir cenaze töreni sırasında dadısının kucağında sıkıştırılmaktan dolayı daha bebek iken hadım olmuştur. Strabon, Geographika, XIII.IV.1.

egemeni olmuştur.²¹ Seleukos Devleti dış görünüşe bakılınca gücünün doruğunda olmasına karşın, gerçekte Hellenistik Dönem devletleri içinde yapısı en çürük olandı. Zira, devlet içinde çoğu birbirine yabancı, tek devlet içinde yaşamak isteği olmayan pek çok halk vardı. Seleukos Nikator, Lysimakhos'un ölümü sonrası Philetairos'a bir ulak göndererek hazinenin kendisine teslimini istemiştir. Philetairos, onu oyalamış, yönetimini görünüşte Seleukos Nikator adına ve onun bir valisi olarak, yürütmeyi sürdürmüştür. Seleukos Nikator'un Gelibolu Yarımadası'nda Lysimakheia'da (Ekzamil) öldürülmesi üzerine cenazesine sahip çıkarak Pergamon'a getirip gösterişli bir törenle yaktırmış, küllerini onun oğlu ve ardılı I. Antiokhos Soter'e (MÖ 281-261) yollamıştır. Böylece, Seleukos'lara bağlılığını kanıtlamak istemiştir. I. Antiokhos Soter pek çok sorunla uğraştığından Pergamon ile ilgilenememiş, dolayısıyla, Philetairos, MÖ 263 deki ölümüne kadar kral sanını takınmamış olmakla birlikte, egemenliğini korumuştur. Yönetimi süresince Pergamon'u yeni yapılarla donattığı gibi, komşu bölgelerde, hatta Delos Adası'nda çeşitli hayır işleri yapmış, törenler düzenleterek armağanlar vermiş, herkesle iyi geçinmiştir.²² Kısacası Philetairos ile birlikte Batı Anadolu'da görünüşte Seleukos Devleti kontrolünde yeni bir devlet ve hanedanlık doğmuştur: Pergamon Krallığı ve Attalos Hanedanı.²³

Pergamon tahtında sırasıyla; Hanedan Dönemi (Dynasteia) mensupları: Philetairos (MÖ 281-263) ve I. Eumenes (MÖ 263-241); Krallık Dönemi (Basileia) mensupları: I. Attalos (MÖ 241-197), II. Eumenes (MÖ 197-159), II. Attalos (MÖ 159-138) ve III. Attalos

²¹ Oğuz Tekin, Eski Anadolu ve Trakya-Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 148, 150.

²² Umar, a.g.e., s. 450, 461, 462.

²³ Tekin, a.g.e., 2007, s. 150.

(MÖ 138-133) bulunmuş olup²⁴, III. Attalos'a kadar ki kralların dönemlerini ana hatları ele almak gerekir ise:

Hadım olduğu için çocuğu olmayan Philetairos ölünce, yerine kardeşi Eumenes'in aynı adı taşıyan oğlu I. Eumenes geçti²⁵. Bu sırada Sardeis'te (Salihli) bulunan I. Antiokhos Soter, Pergamon'da korunan hazineyi istemiş, I. Eumenes onu bir süre oyalamış, sonunda iki taraf savaş hazırlığına başlamıştır. Pergamon bu mücadelede Batı Anadolu'da Seleukos egemenliğini istemeyen komşu kentlerden ve Seleukos'ların düşmanı Ptolemaios'lar Devleti kralı II. Ptolemaios'dan (MÖ 285-246) yardım sağlamış, ordusunu Galat'lardan²⁶ tutulmuş paralı askerler ile de desteklemiştir.²⁷ II. Ptolemaios, Filistin-Suriye sınırında asker toplayarak

²⁴ M. E. Bosch, Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri, Çev. S. Atlan, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul, 1943, s. 184; Malay, a.g.e., s. 14, 24.

²⁵ Philetairos'un iki erkek kardeşi vardı. Büyüğü Eumenes, küçüğü ise, Attalos idi. Eumenes'inde kendi ile aynı isimde bir oğlu vardı. Strabon, Geographika, XIII.IV.2. Philetairos, Lysimakhos tarafından Pergamon'a tayin edildiğinde kardeşi Eumenes'de Amastris'e (Amasra) tayin olunmuştur. Ancak, MÖ 279 da burayı Pontus kralı I. Mithradates'e (MÖ 302-266) terk ederek Pergamon'a dönmüştür. Bosch, a.g.e., s. 40.

²⁶ Galat'lar, kökenleri MÖ 2. bin yıla kadar uzanan, Hint-Avrupa'lı Kelt'lerin soyundan gelen savaşçı bir kavimdir. MÖ 278-77 yıllarında üç büyük kol (Tolistobog, Trokmi, Tektosag) halinde Avrupa içlerine yaptıkları yağma seferi çerçevesinde Makedonya, Yunanistan ve Trakya'nın istilasının ardından Anadolu'ya geçmişlerdir. Uzun bir süre yerleşik hayata kavuşmamış, daha sonra ise, Phrygia'ya, Ankyra (Ankara) dolaylarına (Kızılırmak kavsine) yerleşmişlerdir. Küçük Asya'daki Kelt'lere hem Yunan'lılar hem de Roma'lılar Galat ismini vermişlerdir. Ele avuca sığmaz, savaşçı, yağmacı, terörist bu kavmin; etkileyici fizikleri, özgün silahları, değişik savaş teknik ve taktikleriyle, kralların müttefiki veya onların emrinde paralı askerler olarak Hellenistik Çağ ordularının vazgeçilmez bir unsurunu oluşturduğu ve her şeyden evvel kendi çıkarları doğrultusunda savaşmışlardır. MÖ 2. yy. da Yunan kültürünün etkisinde kalarak belirli sınırlar içinde Yunan'lılaştıran Galat'lar, bu yüzyılın son çeyreğinde aşiret aristokrasisi temeli üzerine kurulu yönetim biçimlerinin değişmesi ve Pontus kralı VI. Mithradates Eupator'un (MÖ 120-63) Galat katliamının tetrarkhia adı verilen yönetim sistemlerinin de değişimini zorunlu hale getirmesi sonucunda Roma tarafından Anadolu ve Akdeniz havzasındaki Hellenistik krallıklarla aynı yönetim sistemine kavuşturulmuşlardır. MÖ 1. yy. da ise, Küçük Asya'da Roma egemenliğinin kökleşmesi ile Roma müttefiki haline gelmiş, bu kez de Roma kültür ve askeri yapısının etkisi altına Roma'lılaşma süreci geçirmişlerdir. Arslan, a.g.e., s. X, XI, XII, 2, 56. Ayrıca, Phrygia'nın dörtte üçünü oluşturan bölge Galat'ların buraya yerleşimi sonrası Galatia, yani Galat Yurdu olarak anılmıştır. Umar, a.g.e., s. 462. Galatia, kuzeybatıda Bithynia, kuzeydoğuda Paphlagonia, doğuda Pontus, güneydoğuda Kappadokia, güneyde ve batıda da Phrygia bölgeleri ile çevrilidir. Günümüz Ankara, Kırıkkale illerinin yaklaşık tümünü, Çorum, Yozgat ve Amasya illerinin bir kısmını kapsar. Can, a.g.e., s. 199.

²⁷ Umar, a.g.e., s. 466.

Seleukos kuvvetini bölmek, donanması ile de Batı Anadolu kıyılarını yağmalamak ve gözetlemek suretiyle Pergamon'a yardım etmiştir. Sardeis yakınlarında cereyan eden savaşta Seleukos Devleti mağlup olmuş, I. Antiokhos Soter bir Galat tarafından öldürülmüştür (MÖ 261). Böylece, Pergamon Krallığı'nın bağımsızlığı kesinlik ve açıklık kazanmıştır. I. Eumenes'in tahta geçtiği zaman basılan sikkelerde tabiliği gösteren Seleukos Nikator tasviri olmasına karşın, bu zaferden sonraki sikkelerde ise, kurucu Philetairos'un tasviri görülmektedir ki, bu durum I. Eumenes'in kesin olarak istiklalini ilan etmiş olduğunun işaretidir. Sardeis zaferi sonrası Pergamon Krallığı'nın sınırları genişleyerek, kendisi için tehlike kaynağı olacak Galat'lara komşu olmuştur.²⁸ Bu nedenle, Galat'lar krallık topraklarına sızarak, hakimiyeti altındaki bölgelere yayılmışlardır. I. Eumenes, birçok Küçük Asya kenti gibi yüklü bir haraç karşılığında Galat akınlarından ve yağma hareketlerinden korunmaya çalışmıştır.²⁹ Onun zamanında krallık güçlenmiş, Pergamon tarım ve imalat alanında refaha kavuşmuş, Hellenistik dünyanın siyasi ve kültürel merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca, döneminde Philetaireia ve Attaleia (Selçikli) isimlerinde iki müstahkem kent kurulmuştur.³⁰

I. Eumenes'den sonra Pergamon Krallığı tahtına Philetairos'un Attalos adındaki yeğeninin oğlu I. Attalos çıkmıştır.³¹ Kendisinin döneminde Galat'lar ve Seleukos Devleti ile savaşılmasının yanı sıra krallığın Roma'nın uydusu olmasına yol açacak yakınlaşmada başlamıştır.³² Pergamon Krallığı üzerinde baskılarını arttıran Galat'lar I. Eumenes'in haraç vermeyi reddetmesi üzerine harekete geçmişlerdir.³³ Galat'ların Tolistobog kabilesi Pergamon

²⁸ Şemseddin Günaltay, Yakın Şark IV I. Bölüm-Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları, TTK Kurumu Basımevi, Ankara, 1951, s. 223.

²⁹ Arslan, a.g.e., s. 79, 80.

³⁰ Tekin, a.g.e., 2008, s. 146.

³¹ Malay, a.g.e., s. 24.

³² Umar, a.g.e., s. 466.

³³ Mehmet Özseit, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", Anadolu Uygarlıkları-Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, C 2, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, s. 298.

üzerine yürümüş, Kaikos yakınında Nakrasa'da (Kırkağaç) yapılan savaşta Galat'lar mağlup edilmiştir (MÖ 241). Fakat, bunun öcünü almak için hazırlanan Tolistobog'lar diğer bir Galat boyu olan Tektosag'lar ile birleşmişlerdir. Ayrıca, Seleukos Devleti'nin Anadolu'nun batısındaki topraklarında kardeşi II. Seleukos'a (MÖ 246-225) isyan ederek, krallığını ilan eden Antiokhos Hieraks da Pergamon'u ele geçirmek düşüncesiyle bu iki Galat boyu ile hareket etmiştir. Bu savaşın başlangıcında iki Galat kabilesi Antiokhos Hieraks'ın paralı askerleri idiler. Pergamon'u kuşatan Antiokhos Hieraks, I. Attalos'un direnişini kırmayı başaramadı ve kuşatmadan vazgeçti. Lakin, kuşatmanın kaldırılmasını istemeyen Galat'lar bağımsız hareketle Pergamon yakınındaki Aphrodision'a (Aphrodit Tapınağı) saldırdılar. Tapınak yakınında I. Attalos'a ikinci kez yenilmekten kurtulamayarak krallık topraklarını terk ettiler (MÖ 238).³⁴ Galat'lara karşı kesin bir zafer kazanan I. Attalos soter (kurtarıcı) ve basileus (kral) ilan edilmiş³⁵, yenginin anısını ebedileştirmek için, hem yıllık bir festival düzenlemiş, hem de Pergamon sanatının şaheseri sayılan Zeus Sunağı'nı inşa ettirmeye başlamıştır.³⁶ Ancak, I. Attalos'un başarıları Seleukos komutanı Akhaios'un başarıları ile gölgenmiş, Akhaios Pergamon topraklarının bir kısmını almayı başarmış, hatta Seleukos kralı III. Antiokhos'un (MÖ 223-187) üzerine yürümeye niyetlenmiştir. MÖ 218 de I. Attalos kaybettiği toprakları geri alarak Kuzeybatı Anadolu'da kontrolü tekrar sağlamıştır. III. Antiokhos'un, Akhalios'u Sardeis'te kuşatarak onu öldürmesi ile de Pergamon Akhalios'tan kurtulmuştur (MÖ 214).³⁷ Böylece, III. Antiokhos Anadolu'daki Seleukos toprakları üzerinde egemenliğini tekrar kurmuştur. Bundan sonra I. Attalos ile III. Antiokhos arasında etkin bir düşmanlık olmadığı görülmektedir. I. Attalos bu esnada Roma ile dostça ilişkilere girmek

³⁴ Mehmet Ali Kaya, Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi, İlya Yayınevi, İzmir, 2009, s. 72.

³⁵ Böylece, Pergamon Krallığı'nda Dynasteia kapanmış, son kral III. Attalos'un ölümüne kadar sürecek olan Basileia başlamıştır. Malay, a.g.e., s. 26.

³⁶ Arslan, a.g.e., s. 81.

³⁷ Tekin, a.g.e., 2007, s. 150, 151.

üzere'dir.³⁸ Küçük Asya devletleri içinde Roma ile ilk defa ittifak yapan devlet Pergamon Krallığı'dır ki, krallığın daha sonraki yükselişi, bu ittifaka bağlı kalması ile mümkün olmuştur. I. Attalos kuvvetli müttefikine dayanarak bütün Küçük Asya'yı idaresi altında toplamaya ve krallığını Doğu Akdeniz'in birinci devleti haline sokmaya karar vermişti.³⁹ Kendisi için en büyük tehlikelerden birisi Pergamon Krallığı topraklarında gözü olan Makedonya kralı V. Philippos (MÖ 221-179) idi.⁴⁰ Bu açıdan Roma ile Makedonya Krallığı arasındaki I. Makedonya Savaşı'nda (MÖ 215-205) I. Attalos Yunanistan'a sevk ettiği ordu ve donanması ile Roma'nın yanında yer almıştır. Bithynia kralı I. Prousius'ın (MÖ 229-182) Pergamon'u tehdidi üzerine bu kuvvetin geri çekilmesiyle zaten aynı anda Kartaca'lı Hannibal⁴¹ ile savaş yürütmekte olan Roma, V. Philippos ile barış yapmak zorunda kalmıştır (MÖ 205).⁴² MÖ 201 de Rhodos'un desteği ile I. Attalos, Khios (Sakız Adası) açıklarındaki deniz savaşında V. Philippos'u yenilgiye uğratmasına rağmen büyük kayıp vermiştir. Buna

³⁸ David Magie, Anadolu'da Romalılar I, Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 22. Pergamon Krallığı ile Roma birlikteliğinin sembolik manada büyük ve derin bir önemi olan hadise MÖ 204 de cereyan etmiştir. Resmi bir görev ile Anadolu'ya ilk ayak basan Roma'lılar olan beş senatörden müteşekkil bir heyet, I. Attalos'tan, Phrygia Pessinus'taki (Ballıhisar) ana tanrıça Kybele'nin gökten düştüğüne inanılan şekilsiz siyah renkli kutsal taşı Roma halkına vermesini rica etmişler ve bu istek yerine getirilmiştir. Roma'da Kybele'ye, Magna Mater (Büyük Ana), Mater Deum (Tanrılar Anası) olarak tapınılmış, Palatinus Tepesi'nde adına bir tapınak yapılarak tanrıçayı temsil eden taş buraya yerleştirilmiştir. Bosch, a.g.e., s. 83, 84. Yunan kolonisi Cumae'den Roma'ya getirilen, tanrı Apollon tarafından esinlendiği düşünülen Sibylla kehanet kitapları, Roma'nın başı derde girdiği büyük olaylarda kurtarıcı olarak danışılan kitaplardır. MÖ 204-205 yılları arasında, Roma-Kartaca savaşının en bunanlımlı dönemi yaşanırken bu kitaplara başvurulmuş, kitapların yanıtları doğrultusunda, Kybele kültürünün Pessinus'tan Roma'ya aktarılması sağlanmıştır. Çiğdem Dürüşken, Roma Dini, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003, s. 21, 23.

³⁹ Bosch, a.g.e., s. 85.

⁴⁰ Tekin, a.g.e., 2008, s. 146.

⁴¹ Roma ile Kartaca arasında gerçekleşen II. Pön Savaşı'nda (MÖ 218-201) İtalya Yarımadası'nın ortalarına kadar ilerlemesine karşın, Roma'nın müttefikleri ile bağını kıramayarak, Zama Savaşı'nda (MÖ 202) Roma'ya boyun eğmek zorunda kalan, Antik Çağ'ın en büyük askeri önderlerinden sayılan Kartaca'lı komutandır. Zama sonrası önce III. Antiokhos'a, ardından I. Prousius'a sığınan Hannibal, Roma müttefiği olan Pergamon Krallığı'nın Bithynia Krallığı ile mücadelesinde I. Prousius'a yardım etmiş, Roma'ya teslim edileceğini anlayınca da kendini zehirleyerek intihar etmiştir (MÖ 183). Can, a.g.e., s. 216, 217.

⁴² Umar, a.g.e., s. 467.

karşın, Rhodos ve Pergamon ittifakı Makedon kralı zor durumda bırakmış, Roma bu ittifakın yardımıyla karşı hamleye geçmiş ve II. Makedonya Savaşı (MÖ 199-197) başlamıştır.⁴³ Thessalia'da Kynoskephalai'de V. Philippos ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.⁴⁴ Daha önce ordularını daima kendisi idare eden I. Attalos bu zaferden önce rahatsızlanmış ve Pergamon'a dönmek zorunda kalarak 72 yaşında ölmüştür (MÖ 197).⁴⁵ I. Attalos, zamanının iki büyük devleti olan doğuda Seleukos, batıda da Roma'ya karşı akıllı bir siyaset ile Pergamon Krallığı'nın varlığını korumuş, gücünü ve nüfuzunu arttırmayı başarmıştır.⁴⁶

I. Attalos'tan boşalan Pergamon tahtına büyük oğlu II. Eumenes geçmiş, o da Roma'nın yanında yer alarak babasının politikasını devam ettirmiştir. MÖ 190 da Pergamon Krallığı ve Roma birleşik ordusu, Sipylos yakınındaki Magnesia'nın (Manisa) kuzeyinde III. Antiokhos'un ordusunu bozguna uğratmayı başarmış, Seleukos kralı savaş alanından kaçmak suretiyle canını kurtarmıştır.⁴⁷ Savaşta, II. Eumenes'in kardeşi ve ardılı II. Attalos'ta aktif olarak bulunmuştur.⁴⁸ Magnesia Savaşı, Anadolu'daki Seleukos egemenliğine ebediyete kadar son vermiştir. Bir yıl sonra Apameia'da (Dinar) imzalanan antlaşma ile III. Antiokhos, ötesinde Kappadokia Krallığı'nın bulunduğu, Toroslar'ın kuzeyinde ve Kızılırmak orta kavsının batısında yer alan tüm yerlerde hak iddia etmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Böylece, galiplerin eline geniş bir arazi geçmiş, fakat Roma bundan kendisi için hiçbir şey almamıştır. Zira, Roma Anadolu'nun yönetimini üzerine almak yerine, Seleukos Devleti ile arasında, kendisine sadık bir müttefik olacak, onayını almadan hiçbir politikaya girişmeyecek güçlü bir tampon devlet yaratma yoluna başvurmuştur ki, Batı Anadolu Roma çıkarına göre

⁴³ Tekin, a.g.e., 2007, s. 151.

⁴⁴ Özsait, a.g.e., s. 299.

⁴⁵ Bosch, a.g.e., s. 90.

⁴⁶ Günaltay, a.g.e., s. 230.

⁴⁷ Magie, a.g.e., s. 35, 39, 40.

⁴⁸ Umar, a.g.e., s. 469.

yönetilecek, ancak yönetimden dolayı sorumluluk Roma'yı bağlamayacaktır. II. Eumenes'in, Roma'nın gerçek amacını sezememiş olması olasıdır.⁴⁹ Bununla birlikte, Magnesia zaferi ve Apameia Antlaşması sonrası Pergamon Krallığı Anadolu'da en güçlü devlet konumuna gelmiş⁵⁰, o güne değin Seleukos Devleti'ne yakınlık politikası güden Kappadokia Krallığı, Pergamon ile dostluk tesis etmiş, bunun bir nişanesi olarak Kappadokia kralı IV. Ariarathes (MÖ 220-163), kızı Stratonike'yi II. Eumenes'e vermiştir⁵¹. Bu kraliçe, son Pergamon kralı III. Attalos'un annesidir. Apameia Antlaşması Mysia'nın tümüyle Pergamon Krallığı'na bırakılmasını öngörüyordu. Oysa, Mysia'nın doğu bölümünde I. Prousius'ın gözü vardı. Bu nedenle Bithynia Krallığı Pergamon'a savaş açtı (MÖ 186). Galat'lardan da yardım alan Bithynia, Lopadion'un (Uluabat) doğusunda yenilmesine karşın, III. Antiokhos'tan kaçarak I. Prousius'a sığınan Hannibal idaresindeki donanması Çanakkale Boğazı'nı kapatarak Pergamon donanmasını bozguna uğrattı. Boğazın kapalı kalmasının ticari açıdan Rhodos'u etkilemesi, Rhodos'un Roma'dan duruma el koymasını istemesi üzerine Roma devreye girdi ve I. Prousius eski sınırlarına dönmek zorunda kaldı. II. Eumenes döneminin önemli bir safhasıda Pergamon'un Galat'lar ile olan mücadelesidir. Pergamon kralı Galat'lar ile MÖ 197, 183 ve 168-166 yıllarında üç kez karşı karşıya gelmiş ve bunların hepsinden galip çıkmayı başarmıştır. Bu savaşlardan ikincisi ise, yeni bir savaşın kıvılcımı olmuş, sınırlarını batıya yaymak isteyen Pontus kralı I. Pharnakes (MÖ 185-169), Pergamon'un Galatia'da

⁴⁹ Magie, a.g.e., s. 40, 41.

⁵⁰ Apameia Antlaşması sonrasında yapılan düzenlemeler ile Pergamon Krallığı en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bazı hesaplamalara göre, krallığın Aigina ve Andros Adaları da dahil olmak üzere 173.000 km² lik bir alana yayıldığı ve bu sınırlar içinde yaklaşık 5.5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Batı Anadolu ve Trakya Pergamon ile Rhodos arasında paylaştırılmış gibiydi. Bu durum, Roma'nın Asya Eyaleti'ni kurmasına kadar sürmüştür. Malay, a.g.e., s. 90, 91.

⁵¹ Kappadokia Krallığı'nda siyasi evlilikler iki önemli şekilde gerçekleşmiştir. Komşularla kızları ya da oğulları evlendirerek akrabalık kurma ilk temel siyaseti oluşturmuştur. İkinci aşamada ise, komşulara nüfuz ederek ittifakların etkin gücü olmak amaçlanmıştır. Böylece, iç ve dış siyasetteki konum pekiştirilerek, krallığın

egemenlik kurmasından rahatsızlık duyarak harekete geçmiştir. Ancak, II. Eumenes, Bithynia kralı II. Prousius (MÖ 182-149) ve Kappadokia kralı IV. Ariarathes'in ortak saldırısını durduramayarak barış istemek zorunda kalmıştır (MÖ 179). Aynı yıl Makedonya Krallığı tahtına geçen II. Perseus (MÖ 179-168) Roma'ya karşı savaş hazırlığına başlamış idi. Makedonya kralının amaçlarını sezen II. Eumenes Roma'ya gitmiş, orada büyük saygı görmüş, gizli Senato toplantısına katılarak Roma'yı uyarmıştır (MÖ 172). Dönüş yolculuğunda ise, Delphoi'de II. Perseus tarafından tertip edilen bir suikast girişiminden ağır yaralı olarak kurtulmayı başarmıştır.⁵² Bunun üzerine Roma harekete geçince III. Makedonya Savaşı (MÖ 171-168) patlak vermiştir. Savaşın ilk safhasında II. Eumenes ve kardeşi II. Attalos sayesinde Roma ordusu hezimetten kurtulmasına rağmen, Roma'lı komutan Marcus Philippus başarısızlığının faturasını Pergamon'a kesince, bu durum Roma Senatosu üzerinde derin bir tesir bırakmış, Pergamon'un Roma nezdinde itibarı zedelenmiştir. Daha sonra ise, Roma ordusunun yeni komutanı Aemilius Paullus, Pydna önünde II. Perseus'u bozguna uğratarak tutsak almış, bunun sonucunda da Makedonya Krallığı yıkılmıştır (MÖ 168).⁵³ Gerçekte ise, Roma, Pergamon'un daha fazla güçlenmesini istememiş, el altından Galat'ları kışkırtmış, hatta II. Eumenes'in Roma-Pergamon ilişkisini düzene koymak için Roma'ya gönderdiği kardeşi II. Attalos'a, II. Eumenes'e karşı ayaklanmasını dahi teklif etmiştir.⁵⁴ II.

istikrarlı bir politika izlemesi hedeflenmiştir. Salih Soslu, "Kappadokia Krallığı'nda Siyasi Evlilikler ile Kurulan İttifaklar", CAD, C 36, S 61, s. 11, 12.

⁵² Umar, a.g.e., s. 469-472, 474. II. Attalos, bu suikast girişimi sonucu II. Eumenes'in öldüğünü zannederek, onun eşi Stratonike ile evlenmiştir. Kaderin cilvesi II. Eumenes canlı olarak geri döndüğünde ise, II. Attalos krallığı tekrar ona devretmek istemiş, lakin II. Eumenes durumu olgunlukla karşılayıp en ufak bir utanç ve kuşku duymadan hem eşini hem de tahtını kardeşine bırakmıştır. Diğer taraftan II. Attalos, II. Eumenes öldüğünde, Stratonike'nin II. Eumenes'ten doğan hiçbir çocuğuna bakmak istememiştir. Yalnızca kardeşinin erkek çocuğu olan III. Attalos'u büyüttmüş, eğitmiş ve ölmeden önce ona taç giydirerek kendisinden sonra kral olacağını ilan etmiştir. Muzaffer Demir, "Antik Kaynaklar Işığında III. Attalos'un Vasiyeti", Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler, C 1, İzmir, 2011, s. 17.

⁵³ Bosch, a.g.e., s. 100-102.

⁵⁴ Özsait, a.g.e., s. 301.

Attalos bu ihanet teklifini red etmiştir. Ardından II. Eumenes kendi açısından itimsizliği ortadan kaldırmak için bizzat Roma'ya gitmiş, lakin Brundisium'da karaya çıkar çıkmaz kendisine Roma'yı terketmesi şeklindeki Senato emri bildirilmiş, bu sert muamele karşısında Pergamon'a geri dönmüştür (MÖ 167).⁵⁵ Galat'lara karşı son savaşında Pergamon kralının muzaffer olmasına karşın, sınırlarından çıkmaması şartıyla Roma'nın Galat'lara bağımsızlık vermesi, asıl oyun kurucunun Küçük Asya'da uyguladığı siyasetin açığa çıkması açısından dikkat çekicidir.⁵⁶ Kuşkusuz Roma açısından, Makedonya Krallığı'nın saf dışı kalması da müttefik Pergamon'un gözden düşmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte, Yunan kentleri Hellenizm'in önderi olarak selevinin politikasını benimseyen II. Eumenes'e değer vermişler, Roma-Pergamon ilişkisinde Roma sert davrandıkça Pergamon'a daha da yaklaşmışlardır.⁵⁷

II. Eumenes ölünce yerine 61 yaşındaki kardeşi II. Attalos geçti (MÖ 159).⁵⁸ II. Eumenes'e pek bağlı olan II. Attalos, Philadelphos olarak anılmıştır, yani kardeş sever.⁵⁹ Kendisi, krallığın bekası ve huzurunun, II. Eumenes zamanındaki acı tecrübelerden hareketle, Roma'ya karşı açık bir dostluk ve bağlılık siyaseti ile mümkün olabileceğinin farkında idi.⁶⁰ II. Attalos'un, iktidara gelişinden sonra, tartışmalara yol açabilecek tüm sorunlar ile ilgili bilgi vermek için Roma'ya elçiler göndereceğini, bununla beraber, kendi savunması için önlemler almak suretiyle gereksinimini karşılayacağını deklare etmesi, Roma ile sıkı ilişkilere doğru belirgin bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu aynı zamanda Pergamon'un, Roma'nın gücüne daha çok boyun eğmesi anlamına da gelmektedir. Ancak, kendisinin Roma'ya itaatkar oluşu, Roma çıkarlarını ilgilendirmeyen bölgelerde askeri uğraşlara girmesini de

⁵⁵ Bosch, a.g.e., s. 102, 103.

⁵⁶ Özsaıt, a.g.e., s. 301.

⁵⁷ Magie, a.g.e., s. 47, 49, 50.

⁵⁸ Tekin, a.g.e., 2008, s. 149.

⁵⁹ Umar, a.g.e., s. 474.

⁶⁰ Günaltay, a.g.e., s. 243, 245.

önlememiştir. Pamphylia'nın bir kısmını ele geçirmesi Roma'nın itirazı ile karşılaşmadan gerçekleşmiş, burada kurmuş olduğu Attaleia (Antalya) kenti sayesinde Akdeniz sahilinde bir liman elde etmiştir.⁶¹ Roma ile gerginlik yaşadığı hadise ise, Kappadokia Krallığı yönetiminin kardeş olan V. Ariarathes (MÖ 163-130) ile Orophernes arasında pay edilmesini savunan Roma görüşüne karşı V. Ariarathes'i destekleyerek Orophernes'i devre dışı bırakması olmuştur.⁶² Pergamon Krallığı MÖ 157 yılında da II. Prousius tarafından istilaya maruz kaldığında iki yıllık bir gecikme ile Roma duruma müdahil olarak Bithynia kralını tazminat ödemeye zorlamıştır.⁶³ Böylece, Pergamon Krallığı'nda işgal ettiği topraklardan çekilmesi sağlanmış, fakat Pergamon'un gerçekte rıza göstermediği Galatia'nın bağımsızlık statüsü korunmuştur. Buna karşı da Roma Galat'ları kışkırtmaktan vazgeçmiştir.⁶⁴ Beş yıl sonra, yani MÖ 149 da II. Attalos'un desteğini alan II. Nikomedes'in (MÖ 149-127), babası II. Prousius'ı tahtan indirerek kral olması ile birlikte Pergamon ve Bithynia Krallıkları arasındaki uzun husumet sona ermiştir.⁶⁵ Roma, Yunan kentlerinin çeşitli bahanelerle aralarında savaşarak her defasında arabuluculuk yapmak üzere kendisini davet etmeleri karşısında MÖ 148 de Orta Yunanistan'ı işgal, diğerlerine ibret için de Korinthos'u tahrip etmiştir. Akhaia Birliği'ni dağıtarak kentlerin bir kısmı tabiiyetine dahil etmiş, Atina ve Sparta ile de dostluk antlaşması yapmıştır.⁶⁶ Böylece, Yunanistan başlı başına bir eyalet haline getirilmemesine rağmen,

⁶¹ Magie, a.g.e., s. 57, 58. II. Attalos'un, Attaleia'nın yanı sıra kurmuş olduğu çok sayıdaki kentin arasında Philadelphia'nın (Alaşehir) ayrı bir yeri ve önemi vardır. Sık sık depremlere tanık olmasına karşın, Tmolos (Bozdağ) eteklerindeki şehrin Sardeis'ten Phrygia'ya giden işlek yolun üzerinde bulunması gelişimini hızlandırmış, tapınakları ve festivalleri ile ün kazanmıştır. Malay, a.g.m., s. 24.

⁶² Tekin, a.g.e., 2007, s. 152.

⁶³ Magie, a.g.e., s. 58.

⁶⁴ Günaltay, a.g.e., s. 244, 245.

⁶⁵ Magie, a.g.e., s. 58, 59.

⁶⁶ Sabahat Atlan, Roma Tarihinin Ana Hatları-Kısım I Cumhuriyet Devri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 100.

Makedonya Eyaleti'nin idaresi altına girmiştir.⁶⁷ Bu hareket esnasında II. Attalos Roma'ya yardım için ordu göndermiştir.⁶⁸ II. Attalos, yirmi bir yıllık saltanatı sonrasında 82 gibi ileri bir yaşta MÖ 138 de ölmüştür.⁶⁹

III. Attalos ve Bağışı

II. Attalos'un ölümünden sonra yerine geçen yeğeni III. Attalos Pergamon tahtında beş yıl süreyle en kısa kalan kraldır. Sarayında içine kapanık bir şekilde yaşamını sürdürmüştür. Kendisinin en bilinen icraatı Pergamon Krallığı'nı Roma'ya vasiyetidir.⁷⁰ Philameter, yani anne sever lakaplı⁷¹ III. Attalos'un, botanik, zooloji, tıp, farmakoloji ve metalurji sahalarında incelemeler yaparak eserler verdiği bilinmekte olup⁷², Varro, Columella, Genç Plinius ve

⁶⁷ Arif Müfid Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1984, s. 487.

⁶⁸ Umar, a.g.e., s. 476.

⁶⁹ Magie, a.g.e., s. 60, 61.

⁷⁰ Tekin, a.g.e., 2008, s. 149.

⁷¹ III. Attalos, adı Yunanca'da "ordunun zaferi" ya da "gücün zaferi" anlamına gelen annesi Stratonike'ye hastalık derecesinde düşküdü. Bu nedenle Philameter diye anılmıştır. Sefa Taşkın, "Pergamon Kadınları", Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler, C 1, İzmir, 2011, s. 139, 140. III. Attalos'un Pergamon'a yazmış olduğu, annesi tarafından kurulmuş olan Zeus Sabazios kültüne değinilen, MÖ 135 yılına tarihlenen bir mektup; annesine olan bağlılığını ve de dinsel konulara ilgi duyan bir haleti ruhiyeye sahip olduğunu göstermektedir: "Tüm kadınların en dindarı olan ve gerek babama ve gerekse bana karşı büyük bir sevgi besleyen ve başta Zeus Sabazios olmak üzere tüm tanrılara karşı büyük bir saygı duyan annem, Kraliçe Stratonike, her işimizde ve birçok tehlikeli durumda bizim yanımızda yer alan ve bize destek veren Tanrı Zeus Sabazios'u eşsiz bir kutsal varlık olarak kentimize getirmiş olduğundan; onun büyük tanrısal gücünü gösteren belirtilerden dolayı Zeus Sabazios (kültünü) Athena Nikephoros tapınağında kurmağa karar vermiş bulunmaktayız. Çünkü buranın, Zeus Sabazios için uygun ve ona layık bir yer olduğunu düşündük ve halkın huzurunda, uygun yer ve zamanda bu tanrı için düzenlenecek kurban törenleri, toplantılar ve ayinler konusunda gereken emirleri verdik...". Malay, a.g.e., s. 86, 87.

⁷² III. Attalos'un en büyük uğraş alanı, kraliyet bahçesinde şifalı ya da zehirli bitkiler yetiştirmek idi. Örneğin, bu otlar arasında bulunan polemonion (kediotu) bitkisine, krallığın kurucusunun anısına philetairis adı verilmişti. Ancak, bu işi zaman zaman çok ileri götürmekte ve zehirli otlardan hazırladığı bazı ilaçları arkadaşlarına armağan olarak gönderebilmekteydi. Galenos, her türlü zehirli bitki ile ilgilendiğini, lakin hazırladığı panzehirleri sadece ölüme mahkum tutuklular üzerinde denediğini, bunu da suç saymadığını yazmaktadır. Çıbanlara iyi gelen bir merhem ile hazım bozukluklarını gideren bir diyet hazırlamış olması, onun bu çalışmaları

özellikle Galenos kendisinin çalışmalarından ciddiyet ve saygı ile söz etmektedirler.⁷³ Krallık dönemi, dış ilişkiler yönünden, Bithynia ile kısa süren bir savaş dışında durgun geçmiştir. Devlet işleriyle pek ilgilenmemiş ve yönetimi güvendiği kişilere bırakmıştır.⁷⁴ Pergamon'un bu son kralı ile Roma arasındaki ilişkiler ise, selefi zamanındaki gibi yine oldukça iyidir.⁷⁵ Kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarı ile III. Attalos'un, krallığı sırasında Roma ile kurduğu tek ilişkisi, Numantia'daki P. Cornelius Scipio Aemilianus'a İspanya'daki savaşlarda elde ettiği başarılarından ötürü gönderdiği hediyelerdir. Kralın bu Roma'lı devlet adamı ile tanışıklığı muhtemelen MÖ 140 da gerçekleşen, Doğu'daki kentlerin ve krallıkların ziyaret edilip durumlarının öğrenildiği ve mevcut dostlukların yenilendiği Roma elçilik turunda başlamıştır.⁷⁶

sırf eziyet maksatlı yaptığını söylemeyi güç kılmaktadır. Kralın diğer merakları arasında her türden hayvan ve özellikle böcekler üzerinde inceleme yapmak, bağcılık, zeytincilik vb. tarımsal etkinliklerde ilginç yöntemler geliştirmek de vardı. Ömrünün son yıllarında ise, bitki ve hayvanlar üzerindeki çalışmaları terkederek, çeşitli madenlerden heykeller yapmaya başlamış idi. Bunların ne kadarının doğru olduğunu bilemesek de, Ortaçağ'da dahi dönemin yazarları tarafından bu tuhaf kişilikli kraldan bahsedilmiş olması dikkate değerdir. Malay, a.g.e., s. 88, 89.

⁷³ C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals", CAH, Vol. 8: Rome and the Mediterranean to 133 B.C., Cambridge University Press, 1989, p. 376, 377. III. Attalos'un saltanatı, günümüze ulaşan ve doyurucu olmayan yetersiz anlatımlarla bir kan dökme silsilesi olarak gösterilmektedir. Buna göre, amcasını zehirleyerek tahtı ele geçirmesinin ardından kendisine komplo hazırlamakta bulundukları ve hem Stratonike'nin hem de nişanlısı Berenike'nin ölümüne neden oldukları suçlamasıyla akrabalarını astırmıştır. Yine, babasının dostlarının etkili olanlarının sadakatinden kuşkulananarak onları iktidardan uzaklaştırmış ve hatta çoğunu aileleri ile birlikte öldürtmüştür. Bunların tamamen gerçek olması mümkün görünmemektedir. Stratonike ve Berenike'nin ölümünden dolayı akrabalarını öldürdüğüne inanmak güçtür. Zira, kraliçe III. Attalos'dan kısa bir süre önce ölmüş olup, yakın akrabası da mevcut değildir. Tahta çıktığında selefi üzerinde olumsuz etki yapmış Philopoimen gibi kişileri iktidardan uzaklaştırmayı gerekli görmesi ve bu yüzden sarayın içinde güçlü bir grubun bertaraf edilmesi olanak dahilindedir. Elaia (Kazıkbağları) yakınlarında ele geçen ve kendisinin onurlandırıldığı bir yazıt, halkın kendisinden nefret ederek yerine başka birisinin kral olmasını istediği şeklindeki görüşü düzeltmektedir. Magie, a.g.e., s. 63-65, 157.

⁷⁴ Umar, a.g.e., s. 476.

⁷⁵ III. Attalos daha küçük yaşlarda iken MÖ 152 de Roma'ya gitmiştir. Onun bu ziyareti, kuşkusuz amcası II. Attalos'un Roma-Pergamon dostluğunu yeniden canlandırma politikasının bir parçasıdır. Malay, a.g.e., s. 85.

⁷⁶ Murat Tozan, Roma'nın Anadolu'daki Egemenlik Politikası-Kentler ve Bağımlı Krallıklar (İ.Ö. 133-İ.Ö. 89), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 61, 63.

III. Attalos, Berenike'nin ölümünden sonra, soyunun son temsilcisi olmuş, yaşayan yegane akrabaları kraliyet kanından olmayan uzak kuzenleri ve II. Eumenes'in gayrimeşru oğlu Aristonikos⁷⁷ kalmıştır. Bu nedenle, krallığı sonunda kimin alacağı konusu kendisi için güç bir sorun teşkil etmiş olmalıdır. Genel bir özgürlük ilanı kaos ile sonuçlanabilir, güçlü merkezi bir kralın yokluğu da kendilerini kentlerin ya da bölgelerin egemenleri yapacak ve oturanlar üzerine baskı, hatta zulümle saltanat sürecektir maceracıların, yerel tiranların doğmasına izin verebilirdi. Bunlardan bir çoğu İskender İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra kendini göstermişti. Ayrıca, Seleukos'ların bertaraf edilmesinden sonra liderlik ve korunma için Pergamon'a bakmaya alışmış Yunan kentleri vardı. Bu kentler için tiranlardan da büyük tehlike, kontrol edici bir gücün olmadığı durumda, Yunan dünyasında çok sık görülen yurttaşlar arası parti sürtüşmeleri, yani aristokratlar ve demokratlar arası çatışmaların çıkabilme olasılığı idi. Bundan dolayı, sadece topraklarına bir varis bulma değil, aynı zamanda Batı Anadolu'yu sürtüşme ve düzensizlikten korumak için bazı yollar bulmak III. Attalos için gerekliydi. Seleflerinin deneyimleri egemen gücün nerede bulunduğunu ve durumu kontrol edebilecek tek yönetimin Roma olduğunu göstermişti. Bu nedenle, sorunun apaçık çözümü, Pergamon'un kraliyet mülkünün⁷⁸ ve bununla birlikte, Batı Anadolu egemenliğinin Roma'ya vasiyetle bırakılmasıydı.⁷⁹

⁷⁷ Aristonikos'un kimliğine ilişkin bilgiler kesin değildir. Birçok antik yazar onun II. Eumenes'in, Ephesos'lu bir müzisyen kadından evlilik dışı doğan oğlu olduğunu yazarlarken, sarayla hiçbir ilişkisi olmayan, sıradan bir kimse olduğunu belirtenler de mevcuttur. Malay, a.g.e., s. 130.

⁷⁸ Pergamon Krallığı içinde yer alan bağımsız kent, tapınak ve az sayıdaki özel mülkiyet dışında, ülkedeki tüm topraklar kralın kişisel mülkü sayılıyordu. Kral dilerse bu toprakları satar, işletir, birine armağan eder veya buralarda koloni ya da kentlerin kurulmasına karar verebilirdi. Bu nedenle, krallığa bağımlı olan kentlerin ödedikleri vergiler bu toprakların kira bedeliydi. Kraliyet toprakları, "basilikoi laoi" adı verilen ırgatlar tarafından işletilmekteydi. Bu ırgatları kölelerden ayıran en belirgin fark, onların birer eve, bazı tarım araçlarına ve hayvan sürülerine sahip olma hakları idi. Bunlar, elde ettikleri ürünün önemli bir kısmını krallığa devretmek zorunda idiler. Malay, a.g.e., s. 118, 119.

⁷⁹ Magie, a.g.e., s. 66-68. III. Attalos'un niçin böyle bir tasarrufta bulunduğu dair farklı bakış açıları da mevcuttur. Rostovtzeff; bu vasiyetin devlet ve çalışan sınıflar arasında bir çatışmayı önlemekle ilgili kralın

Roma, III. Pön Savaşı (MÖ 149-146) sonunda Kartaca'yı tümüyle yok ederek orada Afrika Eyaleti'ni, aynı yıl Doğu'da önemli bir güç olan Korinthos'u tahrip ederek Makedonya Eyaleti'ni kurmuş (MÖ 146), bu gelişmeler sonunda da tüm Akdeniz havzasının artık yalnızca kendisine ait olduğuna inanmaya başlamış idi.⁸⁰ Ardında bir veliaht bırakmaksızın MÖ 133 de ani bir şekilde ölen⁸¹ kral III. Attalos'un, krallığını vasiyetname yoluyla Roma'ya bıraktığının ortaya çıkması Roma'nın Anadolu'daki egemenlik politikasında yeni bir aşamanın başlangıcı oldu.⁸² Tarihsel koşullar artık Roma'nın Anadolu'ya yayılması için elverişli nitelikli bulunuyordu.⁸³

İçeriği elimizde olmamakla birlikte, antik edebi kaynakların⁸⁴ yanı sıra epigrafik belgelerde⁸⁵ vasiyetnameye ilişkin ifadelerin bulunması bu vasiyetnamenin gerçekten var olduğunu kanıtlamaktadır.⁸⁶ III. Attalos doğrudan Roma halkını mirasçısı olarak

arzusundan ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Mommsen; ya kralın uyruklarının delice kininden ya da Roma'nın fiili egemenliğinin tanınmasından doğmuş olarak açıklamıştır. Last; Mommsen'in ikinci görüşünü kabul etmektedir. Foucart; III. Attalos'un amacının Aristonikos'u tahta geçmekten alıkoymak olduğu fikrine sahiptir. Greenidge; kralın tahta hiçbir halef istemeyecek kadar kıskanç ve Roma'nın gerçek gücünün doğrudan ya da dolaylı olsun pek az fark yaptığını görecektir kadar derviş karakterli olduğu görüşündedir. Akt. Magie, a.g.e., s. 158.

⁸⁰ Bülent İplikçioğlu, Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 103, 104.

⁸¹ Annesi Stratonike'nin bronzdan bir heykelini yaparken güneş çarpmasından rahatsızlanmış ve bir hafta sonrada ölmüştür. Justinus, Epitomae, XXXVI.IV.5.

⁸² Tozan, a.g.e., s. 65.

⁸³ Umar, a.g.e., s. 476.

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Demir, a.g.m., s. 179-199.

⁸⁵ 1890 yılında Pergamon'da bulunan bir yazıtta kralın vasiyetinden söz edilmekte ve ayaklanma olasılığı beliren özgür alt tabaka insanlarına vatandaşlık hakkı verilirken, bir kısım köleye de özgürlük vaat edilmektedir. III. Attalos'un ölümü sonrası Pergamon'un çıkarmış olduğu bir yasanın bulunduğu yazıtta şu ifadeler yer almaktadır: "*Mademki Kral Attalos Philometor Euergetes, ölümünden sonra vatanımızı ve bizzat saptadığı bölgeyi özgür bırakmıştır ve şimdi de bu vasiyetin Romalılar tarafından onaylanması gerekmektedir ve mademki aşağıda belirtilen kitlelere gösterdikleri iyi niyetten dolayı vatandaşlık hakkı tanınması gerekmektedir...*". Hasan Malay, Çağlar Boyu Kölelik, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 226.

⁸⁶ Tozan, a.g.e., s. 65, 66.

belirlemiştir.⁸⁷ Bu mülk sadece kendisinin özel servetini değil, aynı zamanda doğrudan krala bağımlı bulunan kentler yanında kraliyet topraklarını da kapsamıştır⁸⁸. Fakat, miras ne krallığın sınırları içinde yer alan tapınaklara ait toprakları ve sahildeki bağımsız Yunan kentlerinin arazilerini içeriyor, ne de bizzat Pergamon kentini kapsıyordu ki, krallık merkezinin bağımsızlığını ve belirlenen kent arazisinin kente bağlanmasını koşul olarak Roma'ya sunuyordu.⁸⁹

III. Attalos'un bağışı haberi Pergamon'lu Eudemos tarafından Roma'ya ulaştırıldığında kentte büyük bir iç karışıklık mevcut idi. MÖ 3. yy. ortalarından itibaren gerek Kartaca, gerekse Hellenistik monarşiler ile girişilen uzun süreli savaşlar, Roma ordusunun temel unsuru küçük toprak sahibi yurttaşların düzen kuramayarak, toprak satmak yoluyla başta Roma olmak üzere büyük kentlere yerleşmelerine yol açmış, galibiyetlerin getirileri aristokrat sınıfa yaramış, sosyal ve politik hayatta büyük bir sorun ortaya çıkmıştır. MÖ 133 yılı pleb tribinus'u⁹⁰ G. Tiberius Gracchus, aristokrat sınıfın sahip olabileceği toprak miktarını sınırlayan; topraksız köylülere toprak ve gerekli malzeme sağlanmasını öngeren bir

⁸⁷ Strabon, Geographika, XIII.IV.2; Plutarkhos, Tiberius Gracchus, XIV; Eutropius, Breviarium, IV.18; Velleius Paterculus, Historia Romana, II.IV.1; Livius, Periochae, LVIII, LIX; Justinus, Epitomae, XXXVI.IV.5; Plinius, Historia Naturalis, XXXIII.LIII.148.; Orosius, Historiarum, V.VIII.4. Florus, Epitomae, I.XXXV.2 "*Populus Romanus bonorum meorum haeres este (Roma Halkı mülkümün varisi olacaktır)*". Texier, a.g.e., 2002, s. 372.

⁸⁸ III. Attalos'un vasiyetindeki "bona / bonorum (mülk)" ifadesinden, kralın kişisel mülkünün mü, yoksa tüm krallığın mı anlaşılması gerektiği hususu tartışma konusudur. III. Attalos yalnızca kişisel mülkünü bırakmış olsa dahi, tüm kraliyete ait hazine, araziler, ormanlar, atölyeler ve buralarda çalıştırılan köleler vasiyet kapsamına girmekte idi. Malay, a.g.e., 1992, s. 127, 128.

⁸⁹ Magie, a.g.e., s. 68.

⁹⁰ Pleb'ler (Roma nüfusunun kalabalık kitlesini teşkil eden, genellikle çiftçi ve zanaat erbabından müteşekkil zümre) tarafından seçilen ve onların menfaatlerini koruyan magistratus'tur. Tribinus'un dokunulmazlığı vardı ve pleb'lerin arzu ve şikayetlerini dinleyebilmek için, bir yıllık vazifesi sırasında, Roma'dan dışarı çıkamaz, evinin kapısını gece gündüz açık tutardı. Concilium Plebis'i (Pleb Meclisi) toplayarak plebiscitum (pleb'lerin kendi aralarında toplanarak çıkardıkları kanunlar) teklifinde bulunabilirdi. Başka magistratus'ların ve Senato'nun icraatına karşı veto yetkisi kullanmak suretiyle emirlerin icrasını durdurabilirdi. Lakin, devlet iktidarını fiilen kullanabilme salahiyeti olan imperium'a sahip değildi. Ziya Umur, Roma Hukuku Lügatı, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1983, s. 84, 158, 215.

yasa çıkararak bu soruna çözüm arayışına girişmişti. Tam bu sırada vasiyetin Roma'ya ulaşması bu gelişmeleri Roma'nın Anadolu politikası ile ilişkili hale getirmiştir. Zira, G. Tiberius Gracchus, çıkardığı yasanın finansmanında kullanılmak üzere vasiyetnameyi kabul eden bir yasayı Concilium Plebis'ten geçirmeyi başarmıştır.⁹¹ Oysa, dış meseleler hakkında karar almak ve devletin maliyesini idare etmek Roma Senatosu'na ait bir salahiyetti ki, G. Tiberius Gracchus'un meclisten geçirdiği yasa kendisine karşı mevcut olan aleyhindeki hareketi büyütmüş, onun tek hakimiyet kurmak istediği⁹² fikrini alevlendirmiştir.⁹³ Senato geleneksel imtiyazlarına yönelik, diplomasi ve maliye üzerindeki neredeyse kısıtlanmamış denetimi içeren bu tehdit karşısında çileden çıkmıştır. Gerçekte Senato'nun korktuğu, bu tür bir reform değil, bunun beraberinde getireceği halk hareketi idi.⁹⁴ Neticede, G. Tiberius Gracchus ve yandaşları, pontifex maximus⁹⁵ P. Cornelius Scipio Nasica Serapio önderliğinde kızgın bir güruh tarafından öldürülerek,⁹⁶ cesetleri Tiber Nehri'ne atıldı.⁹⁷ Ardından ise, dış

⁹¹ Tozan, a.g.e., s. 66, 67.

⁹² Vasiyet haberini getiren Eudomos'un, G. Tiberius Gracchus'a evinde ona kraliyet alametleri olan taç ve erguvan renkli giysiler verdiği, G. Tiberius Gracchus'un kral olmayı amaçladığı yönünde söylenti bizzat mecliste dile getirilmiştir. Plutarkhos, Tiberius Gracchus, XIV.

⁹³ Atlan, a.g.e., s. 110.

⁹⁴ Neil Faulkner, Roma: Kartalların İmparatorluğu, Çev. Ç. Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 142.

⁹⁵ Roma dininin ve bütün rahiplerin lideri olan baş rahiptir. Önemli mevkiler işgal etmiş kimseler arasından seçilerek, ömür boyunca vazifesine devam ederdi. Hususi ibadet ve dini merasim işlerini tanzim, tapınak ve ibadetlere nezaret etmesinin yanı sıra hukuki istişarelerde de bulunurdu. Umur, a.g.e., s. 160.

⁹⁶ "Dokunulmaz ve kutsal olan Tiberius'un ölümüyle şehrin azizliğinin ve kutsallığının kirlendiğini belirtirler. Bundan dolayı en önemli dinsel ayinlere bağlı olmasına karşın Nasicas, İtalya'dan uzaklaşır. İtalya'nın dışında başıboş bir halde, kısa bir zaman sonra, Pergamon yakınında, talihsiz bir şekilde ölür. Halkın Nasicas'tan bu kadar çok nefret etmesini kimse yadırgamamalıdır. Romalıların başka birini böylesine sevmedikleri anlaşılan Scipio Africanus bu olaylar olduğu sırada Numantia'da bulunduğundan, Tiberius'un ölüm haberini öğrendiği zaman, Homeros'un şu dizesini söyler: Böyle yok olsun, buna benzer kötülükleri yapanların hepsi." Plutarkhos, Tiberius Gracchus, XXI. G. Tiberius Gracchus bir sandalye bacağı ile dövülerek öldürülmüştür. Linç grubunun başındaki P. Cornelius Scipio Nasica Serapio aynı zamanda G. Tiberius Gracchus'un kuzeni olup, olay esnasında, Roma'lı rahiplerin tanrılara hayvan kurban ederken yaptığı gibi toga'sını başının üstüne çekmiştir. Muhtemelen cinayeti dini bir eylem olarak göstermeye çalışmıştır. Mary Beard, SPQR-Antik Roma Tarihi, Çev. İ. Sağlam, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018, s. 224. Roma'da gözden düşen ve belki Roma'dan uzak tutulmak üzere Anadolu'ya gönderilen P. Cornelius Scipio Nasica Serapio'nun, Selinus kıyısındaki mezarına ait olduğu

ilişkilerde hakim konumunu kazanan Senato, P. Cornelius Scipio Nasica Serapio liderliğinde beş kişiden mürekkep bir elçi heyetini Anadolu'ya gönderdi. Senato'nun vasiyet hususunda harekete geçmesi, vasiyetin kabul edilmesinde kararlı ve istekli davranarak, inisiyatif almakta gecikmediğini göstermektedir. Pergamon'da ele geçen, kentin Menodoros isimli bir vatandaşını onurlandığı yazıtta, III. Attalos'un ölümü sonrası politik durumun demokrasiye döndüğü belirtilmekte, ardından kent konseyinin, yani boule'nin Roma yasal düzenlemesine göre oluşturulduğundan söz edilmektedir. Yine Metropolis'te (Torbalı) bulunan ve MÖ 132 yılına tarihlenen, Aristonikos'a karşı savaşırken ölen Apollonios onuruna dikilen yazıtta, kralın ölümü sonrası Pergamon Krallığı topraklarındaki tüm kentlerin özgür ilan edildiği ifade edilmektedir. Böylece, Senato'nun daha ilk düzenlemelerde Batı Anadolu'daki Yunan kent devletlerinin bağımsızlığını, III. Attalos'un vasiyetinde olduğu şekliyle onayladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, MÖ 132 yılı consul'u⁹⁸ P. Popillius Laenas'ın başkanlık ettiği Senato toplantısında alınan karara göre, III. Attalos'un öldüğü güne kadar alınmış olan kararların ve yapılmış olan tüm düzenlemelerin geçerliliği kabul edilip, Küçük Asya'ya gönderilen komutanlar ile görevlilerin bu karara uymaları istenmiştir. Tüm bunlar göstermektedir ki, G.

düşünülen bazı parçalar Pergamon'un eski bir mahallesinde ele geçmiştir. Malay, a.g.e., 1992, s. 135. Ağabeyinin toprak reformunu büyük bir sosyal ve siyasal reform çerçevesinde pleb tribinus'u olarak yeniden ele alan G. Sempronius Gracchus'un da girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve MÖ 121 de taraftarları ile birlikte mahkeme yapılmaksızın idam edilmiştir. Gracchus kardeşlerin başarısızlığa uğramaları Senato egemenliğini pekiştirmiş, Roma'nın karşı karşıya olduğu büyük sosyal ve siyasal problemler çözümsüz kalmıştır. İplikçioğlu, a.g.e., s. 87.

⁹⁷ V. Diakov ve S. Kovalev, İlkçağ Tarihi-Roma, C 2, Çev. Ö. İnce, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 143. Pergamon gibi zengin bir krallığın vasiyet yoluyla Roma'ya bırakılması Roma iç siyasetinde çıkar çekişmelerini artırmış ve bunun sonunda son dört yüz yıl içinde Roma'da kayıtlara geçen ilk politik cinayet olan G. Tiberius Gracchus'un öldürülmesi gerçekleşmiş ve arkası da gelmiştir. Vasiyetin bırakıldığı MÖ 133 tarihi Roma'da iç savaşlar döneminin başlangıcını işaret eder. Bu vasiyet Roma'ya Anadolu'nun kontrolünü kazanması için fırsat doğursa da, uzun vadede iç çekişmeler yönünden Roma'nın kanlı iç savaşlara sahne olmasının önünü açan amillerden birisi olmuştur. Demir, a.g.m., s. 197.

Tiberius Gracchus'un ölümünden sonra dış ilişkilerdeki hakim konumuna döndükten sonra Senato'nun politikası en başından itibaren Pergamon Krallığı toprakları üzerinde yeni bir eyalet kurmak olmuştur.⁹⁹ Fakat, vasiyeti tanımayıp bir isyan başlatan Aristonikos kendisini III. Eumenes adıyla kral ilan ederek, eyaletin organizasyon sürecinin gecikmesine neden olacaktır.¹⁰⁰

Aristonikos İsyanı ve Asya Eyaleti'nin Kuruluşu

Aristonikos, Pergamon tahtında hak iddia ederek harekete geçmiş, Smyrna civarında Leukai'de (Üç Tepeler) askeri faaliyetlere başlayıp kısa zamanda büyük bir başarı ile Kolophon (Değirmendere), Samos (Sisam Adası) ve Myndos'u (Gümüşlük) ele geçirmiştir (MÖ 132). Batı Anadolu'da Yunan kent devletlerinden sadece Phokaia (Foça) kendisine destek vermiştir ki, bunun nedeni, MÖ 190 da III. Antiokhos tarafından olmasından ötürü Roma ordusu tarafından yağmalanmış olmasıdır. Phokaia dışındaki kent devletleri ise, Aristonikos'a karşı mücadele etmişlerdir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki, Roma vasiyetname uyarınca Yunan kentlerinin bağımsızlığı politikasını Aristonikos'a karşı destek oluşturmak için kullanmıştır.¹⁰¹ Aristonikos'un ordusu, halkın özellikle kölelerin katılması ile kısa sürede güçlenmiştir. Çünkü, ordusuna katılacak kölelerin özgür insan sayılacağını ilan etmişti¹⁰². Bu taktiğin asıl kuramcısı ise, filozof Blossius¹⁰³ idi. Bununla birlikte, Phokaia

⁹⁸ Cumhuriyet rejiminin kuruluşundan itibaren devletin başında bulunarak idari, askeri ve hukuki bütün yetkileri tek başlarına ellerinde toplayan, imperium'a sahip, bir yıllığına seçilmiş, iki adedindeki en büyük magistratus'lardır. Umur, a.g.e., s. 48.

⁹⁹ Tozan, a.g.e., s. 67, 68, 74-76.

¹⁰⁰ Özsait, a.g.e., s. 303; Tekin, a.g.e., 2008, s. 149.

¹⁰¹ Tozan, a.g.e., s. 68, 69, 76.

¹⁰² Aristonikos tarafından taraftarlarına Heliopolitai, yani "Güneş Ülkesinin Vatandaşları" adı verilmiştir. Strabon, Geographika, XIV.I.38. Bu adın dönemin stoacı ütopyalarından etkilenecek şekilde verildiği ve bunda Aristonikos'un destekçileri arasında bulunan, daha önce de düşünceleriyle G. Tiberius Gracchus'u etkilemiş olan Kyme'li filozof Blossios'un etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Diğer taraftan Heliopolitai adının Güneş'in (Helios) baş tanrı olarak adalet tanrısı ve kötülüklerden zarar görenlerin koruyucusu olduğu Ortadoğu kökenli bir inanışla da ilişkili olabileceği üzerinde durulmaktadır. Başka bir teoriye göre ise, bu ad bölgedeki Makedon

donanması kendisine katılmış, ancak bu donanma Kyme (Nemrut) limanında iken, Roma yandaşı Ephesos (Selçuk) donanmasının baskına uğrayarak yok edilmiştir.¹⁰⁴ Ephesos gibi Roma yandaşı olan Smyrna da kapılarını ona kapatmıştır.¹⁰⁵ İsyan kıyından içeri doğru yayılmış, Thyateira (Akhisar), Apollonis (Mecidiye) ve bazı Lydia kentleri Aristonikos'un eline geçmiştir. Bu esnada Afrika ve Sicilya ile uğraşan Roma bir ordu gönderememiş, Pergamon'da bulunan beş kişilik senatör heyeti Roma yandaşı Bithynia, Kappadokia ve Pontus Krallıkları ile Paphlagonia'dan yardım talep etmiş, lakin bu destek yeterli olmamıştır.¹⁰⁶ Bunun üzerine P. Licinius Crassus Dives Mucianus komutasında bir Roma ordusu Anadolu'ya geldi. Byzantion (İstanbul), Kyzikos (Belkıs), Halikarnassos (Bodrum) ve Mylasa'da (Milas) bu orduya destek verdi. Buna rağmen, Aristonikos'un ana üssü Leukai

askeri kolonistleri tarafından da saygı duyulan Lydia'nın yerel bir güneş tanrısı inanişinden kaynaklanmaktadır. Her durumda bölgedeki yoksul kırsal kesim insanının ve kölelerin Aristonikos'a verdikleri destek onlar için mevcut sosyo ekonomik şartlardan kurtulup daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak anlamına geliyor olmalıdır. Murat Tozan, "Aristonikos Ayaklanması Hakkında Son Zamanlarda Yayınlanan Belgeler ve Çeşitli Görüşler", Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler, C 1, İzmir, 2011, s. 163. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürkan Ergin, Anadolu'da Roma Hakimiyeti-Direnış ve Düzen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 59-71. Aristonikos her ne kadar özellikle kölelerin desteğini alan sosyal bir devrimci olarak gösterilmeye çalışılsa da bu imajın Roma taraftarı tarihçiler tarafından kasıtlı olarak uydurulma olasılığı göz ardı edilmemelidir. Ayaklanmayı bastırmakta zorlanan Roma, böyle bir imaj yaratarak, bölgedeki bağımsız kentleri kendi safına çekmeyi amaçlamış olabilir. Gerçekte Aristonikos, özellikle Pergamon ve civar kentlerin monarşik mirası ile geleneksel düzenini korumak isteyen aristokratlar tarafından desteklenmiş olmalıdır. Hiçbir delil onun sosyal reformcu olarak bu harekate başladığını veya böyle bir misyona sonradan yöneldiğini öneren nitelikte değildir. Kendisini Pergamon krallarının halefi olarak kabul ettirmeye dayalı büyük ihtimalle siyasi bir hedefi vardı. Demir, a.g.m., s. 192, 197.

¹⁰³ Mitylene'li hatip Diophanes ile birlikte G. Tiberius Gracchus'un toprak reformu girişimine katkıda bulunmuştur. G. Tiberius Gracchus'un ölümü sonrası Roma'da sorguya çekilmiş, canını kurtarmayı başararak Anadolu'ya gitmiştir. Plutarkhos, Tiberius Gracchus, VIII, XX. Burada Aristonikos'a katılmış, isyanın bastırılışından sonra intihar etmiştir. Malay, a.g.e., 1992, s. 134. Blossius'un Anadolu'daki faaliyetleri hakkında bilgimiz neredeyse hiç yoktur. Kendisinin geldiği aile MÖ 216 da Hannibal ile anlaşmaya varılması gerektiğini savunmuş, MÖ 170 de ise, Roma'yı yakmaya teşebbüs eden Campania'lıların tarafında yer almıştır. Babasının da Roma karşıtı faaliyetlerde bulunduğu düşünülmektedir. Ergin, a.g.e., s. 67, 68.

¹⁰⁴ Umar, a.g.e., s. 477.

¹⁰⁵ Malay, a.g.m., s. 38.

¹⁰⁶ Umar, a.g.e., s. 477.

yakınında yapılan savaşta P. Licinius Crassus Dives Mucianus yenilerek öldürüldü (MÖ 131).¹⁰⁷ Oysa, isyancı ordu sistemli ve disiplinli az sayıda birliğe sahipti ve donanmasını da kaybetmişti. Bu nedenle ertesi yıl müttefiklerin ordularıyla ortaklaşa hareket eden Marcus Perperna karşısında yenilmekten kurtulamadı.¹⁰⁸ Zira, askeri seferi kıyı bölgede başlatan P. Licinius Crassus Dives Mucianus'tan çok farklı bir strateji ile doğrudan Aristonikos'un hakim olduğu iç bölgeye yönelen Marcus Perperna rakibini yukarı Kaikos Vadisi'ndeki Stratonikeia'da (Gelenbe) kuşatmayı başardı. Aristonikos tutsak edildi ve Pergamon hazinesi ile birlikte Roma'ya götürüldü.¹⁰⁹ Zindana kapatıldı ve akabinde Senato kararı ile boğduruldu (MÖ 129).¹¹⁰

Roma'nın III. Attalos'un bağışını kabul edip Batı Anadolu'ya egemen olma süreci hiç de kolay başlamamış, muhtemelen tahmin ettiğinden çok daha çaba ve hayata mal olmuştur. Tüm bu süreçte Pergamon kraliyet topraklarının ve Batı Anadolu'daki kentlerin statülerinin belirlenmesi gibi idari konulardan ziyade askeri sorunlara yönelme zorunluluğu ortaya çıkmış, bu kentlerin yanı sıra Anadolu'daki diğer krallıklarda sürece dahil olmuşlardır. Aristonikos ve Pergamon hazinesi ele geçirilince ise, idari konular öne çıkmıştır.¹¹¹ Asya Eyaleti'nin kuruluşu resmi olarak MÖ 133 yılında saptanmakla beraber, Aristonikos'un isyanı eyalet organizasyonunu sekteye uğratmıştır.¹¹² Eyalet, ancak isyanın bastırılmasından sonra MÖ 129 da Senato tarafından bir komisyon ile birlikte Anadolu'ya gönderilen Manius Aquilius tarafından kurulmuştur. Böylece, Pergamon Krallığı toprakları üzerinde Anadolu'daki ilk

¹⁰⁷ Ergin, a.g.e., s. 62.

¹⁰⁸ Özsait, a.g.e., s. 303.

¹⁰⁹ Tozan, a.g.e., s. 84, 85.

¹¹⁰ Eutropius, Breviarium, IV.20.

¹¹¹ Tozan, a.g.e., s. 86.

¹¹² Özsait, a.g.e., s. 303.

Roma eyaleti olan Asya Eyaleti (Provincia¹¹³ Asia) doğmuştur. Eyalet III. Attalos'un ölümünde krallığın elinde bulunan arazinin büyük bir kısmını ihtiva ediyordu. Yalnız, iktisadi açıdan önemi az olan ve idari açıdan da güçlük çıkarması muhtemel bulunan doğu kısımları müttefiklere dağıtıldı. Büyük Phrygia, Pontus kralı V. Mithradates'e (MÖ 150-120); Lykaonia, Aristonikos ile mücadelede ölen Kappadokia kralı V. Ariarathes'in (MÖ 163-130) oğullarına verildi. Paphlagonia'lılara Phrygia Epiktetos'dan¹¹⁴ parçalar bırakıldı¹¹⁵. Pamphylia ve Pisidia halkına tekrar kendi kendilerini idarede serbestlik tanındı. Pergamon Krallığı'nın Trakya ve Çanakkale Boğazı'ndaki yerleri ise, Makedonya Eyaleti'ne bağlandı. Karia'nın bir kısmı idari bazı kolaylıklar için Asya Eyaleti'ne dahil edildi. Eyalet bu şekli ile Pergamon Krallığı'nın en önemli ve verimli kısımlarını içine almıştır. Böylece, Roma Ege'nin doğu sahillerine ve bilhassa Çanakkale Boğazı'na yerleşmiştir. Çoğu zaten Roma ile dost ve müttefik olan kentlerin müstakiliyetine dokunulmadı¹¹⁶. Phokaia gibi Aristonikos ile birlikte

¹¹³ Yönetim bakımından kendine göre bir tür bağımsızlığı olan ve valiler tarafından yönetilen büyük vilayetleri tanımlayan eyalet kelimesinin Latince'deki karşılığı "provincia"dır. Fakat, Roma'lılar bu sözcüğü yalnızca eyalet sözcüğünün karşılığı olarak değil, magistratus denilen consul ve preator ünvanlarına sahip olan yüksek kamu görevlilerinin görev-eylem alanını tanımlamak için kullanmışlardır. Sözcüğün bu iki anlamından ikincisine tüm İtalya'ya egemen olma sürecinde aşına iken, birincisine Roma'nın deniz aşırı genişlemeye başladığı I. Pön Savaşı (MÖ 264-241) sonuna kadar yabancı kalmışlardır. Çünkü, Roma İtalya'da hiç eyalet kurmamıştır. Diğer bir deyişle, İtalya'da hiç eyalet kurulmadığı için provincia sözcüğünün temelinde yalnızca bir magistratus'a tahsis edilen görev-eylem alanı vardır. Bu nedenle provincia teriminin her iki anlamında bilinmesi önemlidir. Kevser Taşdöner, Anadolu'da Roma Eyaletleri-Augustus Dönemi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, s. 49. Roma, MÖ 130 yılında, altısı batı (Sicilia, Sardinia, Corsica, Gallia Cisalpina, Hispania, Africa); üçü doğu [Illyria, Macedonia (Akhaia ile birlikte) ve Asia] olmak üzere dokuz eyalet, yani provincia'ya sahip idi. Diakov ve Kovalev, a.g.e., 2008, s. 109.

¹¹⁴ Phrygia Epiktetos, Yunanca'da "özgür bırakılmış Phrygia" anlamına gelmektedir. Pergamon Krallığı tarafından kurtarılıp krallığa katılan kuzeybatı bölüme verilen isimdir. Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar-Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 663.

¹¹⁵ Bu bağışlamalar ile Anadolu'nun diğer bölgelerinin fethine yönelik stratejik bir çıkarın olmadığını vurgulamak gerekir. Böylece, Asya Eyaleti oluşturulmasına rağmen, Roma bir süre daha kendisine tabi krallıklarla Anadolu üzerindeki siyasi kontrolünü devam ettirmeyi arzulamıştır. Demir, a.g.m., s. 198.

¹¹⁶ Roma, gerek Cumhuriyet (MÖ 509-27), gerekse İmparatorluk Dönemi'nde (MÖ 27-MS 476), bağlılıklarını güven altına almak ve hizmet etmelerini sağlamak için, kentlere bağımsızlık statülerini şartlı olarak ve ancak

hareket edenler ise, cezalandırıldı. Pergamon kenti özgür bırakılmasına rağmen, Ephesos'un eyalet merkezi olarak belirlenmesi¹¹⁷ neticesinde eski önemini kaybetti. Kraliyet mülkleri *ager publicus*'a, yani devlet arazisine dönüştürüldü. Bunlara daha sonra *ager Attalicus* da denmiştir.¹¹⁸ Eyaletin idari ve adli anlamda iç teşkilatlanmasını oluşturan *dioikesis* / *conventus* sistemine göre bazı kentler merkez olarak tespit edildi. Bu kentler şunlar idi: Ephesos, Pergamon, Smyrna, Sardeis, Kyzikos, Tralleis (Aydın), Adramytteion (Edremit) ve Laodikeia (Ladik / Denizli). Sistemin kurulmasının amacı ise, eyalet valisinin bir yıllık görev süresince başlıca vazifesi olan ilgilenmesi gereken adli davalara bakacağı mahkeme merkezlerinin teşkilidir. Böylece, *koinon*'un idari yapısının da zemini oluşturuldu.¹¹⁹ Eyaletin mali bakımdan nasıl yapılandırıldığı anlamak için MÖ 123 de G. Sempronius Gracchus tarafından çıkarılan ünlü *Lex Sempronia de Provincia Asia*'ya (Asya Eyaleti Hakkındaki

kendi isteği ile vermiştir. Bunlar, Roma'ya hizmet ettikleri sürece bağımsızlıklarını koruyabilmişler, aksinde ise, yitirmişlerdir. Bağımsız bir kent, Roma'nın anayasal yapısının bir parçasıydı. Kentin bağımsız statüsü, Senato'nun kente tanıdığı şartsız olmayan hak ve yetkiye bağlıydı ki, kendi içişlerinde tamamiyle serbest olup, savaş ve barış yapmaya karar verebileceği anlamını taşıyor idi. Ayrıca, Roma'nın yeni ele geçirmiş olduğu yerleri güvenlik altında tutma kaygısı dikkate alındığında, bu kentlerin hiçbir askeri destek sağlamadan sözde bağlı olmalarının Roma açısından kıymetliharbiyesi yoktu. Küçük Asya'da Roma'nın askeri kuvvetinin az ve yetersiz olmasından dolayı, bu kentler ihtiyacın karşılanması için önemli bir güç kaynağı teşkil etmişler, gerektiğinde askeri birlik, gemi ve teçhizat göndererek bağlılık ve saygılarını göstermişlerdir. Hatice Palaz Erdemir, "Roma'nın Küçük Asya'da İdari Bir Meselesi: Bağımsız Şehirler", *Adalya*, 7, 2004, s. 172, 173.

¹¹⁷ Ephesos, eyaletin merkezi olmak suretiyle otonomisini yitirmiştir. Malay, a.g.e., 1992, s. 143.

¹¹⁸ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi-Cilt:1 Cumhuriyet Kısım:1 Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 417-419. Eyalet içerisinde dört farklı kategoride bölge bulunmaktaydı. Bunlar: Eskiden Pergamon Krallığı'nın idaresindeki bölgeler, özgür kentlere ait bölgeler (*poleis* / *civitates*), özgür topluluklara ait bölgeler (*ethne* / *gentes*) ve özgür *demos*'lara ait bölgeler (*demoi* / *populi*). *Poleis*'ler vasiyetname gereğince özgür ilan edilen kentlerdir. *Ethne*'ler açıkça doğrudan Roma idaresi altında bulunan bölgedeki *Mysia*'lılar, *Lydia*'lılar ve *Phrygia*'lılar gibi ortak kültürel değerlere sahip topluluklardır. *Demoi*'ler ise, kendi aralarında organizasyonları bulunan küçük kırsal topluluklardır. *Poleis*, *ethne* ve *demoi*, Küçük Asya'daki Yunan'lıların "*koinon*" olarak adlandırılan birliğini oluşturmaktaydı. *Koinon*'un eyaletin kuruluş sürecinde Roma'nın inisiyatifiyle kurulmuş olabileceği, Roma'nın egemenlik politikasıyla uyumaktadır. Böylece, birbirinden farklı topluluklar siyasal bir birim haline getirilerek, onlarla doğrudan ve kolayca diyalog kurulması kolaylaştırılmak istenmiş olabilir. Tozan, a.g.e., s. 98, 100, 101.

¹¹⁹ Tozan, a.g.e., s. 102-104.

Sempronia Yasası) bakmak gerekir. Bu yasa ile vergilerin publicani, yani vergi komisyoncuları aracılığı ile toplanması sistemi getirilmiştir.¹²⁰ Bu komisyoncular, vergi toplama hakkını Roma'daki censor¹²¹ huzurunda yapacakları açık arttırma ile belli miktarda parayı önceden hazineye ödeyerek beş yıllığına satın alacaklar idi.¹²² Roma'nın yeni eyaletindeki icraatlarından birisi de uzak yerleri merkez seçilen Ephesos'a bağlamak için sahil boyunca ve iç taraflara yol yapımıdır¹²³. Roma, Ege'nin batısında Makedonya, doğusunda da Asya Eyaleti'ni kurmakla, hem boğazlara hakim olmuş, hemde Ege'nin her iki tarafında fevkalade stratejik önemde yerler elde etmiştir. Asya Eyaleti ile birlikte Avrupa ve Afrika'dan sonra Asya kıtasına uzun süre kalıcı olarak ayak basmıştır.¹²⁴

¹²⁰ Malay, a.g.e., 1992, s. 144, 145.

¹²¹ Roma vatandaşlarını, on sekiz ay zarfında, askeri, iktisadi, siyasi, idari ve ahlaki bakımlardan sınıflandıran listeleri (census) tanzim eden, imperium'a sahip olmamakla birlikte, sosyal bakımdan nüfuzu çok büyük olan magistratus'tur. Umur, a.g.e., s. 36.

¹²² Tozan, a.g.e., s. 127.

¹²³ Yeni yollar inşa olunması yanı sıra başlanmış olanlar tamamlanmış ve mevcut yollar onarılmıştır. Nitekim, bölgede bulunmuş olan ve Manius Aquillius'un adını zikreden bazı miltaşları Ephesos-Tralleis-Smyrna-Pergamon-Sardeis arasındaki yolların elden geçirilmiş olduğunu göstermektedir. Malay, a.g.e., 1992, s. 144.

Sonuç

Roma Seleukos Devleti'ne karşı kazandığı zaferlerle, onu Toroslar'ın güneyine kadar ittiği halde, Küçük Asya'da toprak almayı tercih etmemiş, bunun yerine, kazanılan toprakları kendisine yardım eden müttefikleri arasında paylaştırarak bir dengeleme siyaseti kurmuştur. Ayrıca, müttefiklerine verdiği bu topraklar üzerinde kendi ittifak sistemine girerek bağımsızlığını korumuş olan büyük kentlerle de ikinci bir dengeleme siyaseti uygulamış, böylece, Pergamon ve Rhodos'daki gelişmeleri denetleyecek merkezlere sahip olmuştur. Bunun sonucunda yeni tanıdığı ve birçok sorunu olan Küçük Asya'da doğrudan yönetim sorumluluğu yüklenmeden, dış siyasette kendi istekleri doğrultusunda hareket edecek iki büyük müttefik elde etmiştir. Bu nedenle de, bu dönemde büyük bir hareketlilik içinde olan Küçük Asya'da doğan her türlü karışıklıkta hakem rolü oynayan Roma, sorunları kendi çıkarına en uygun biçimde çözümlenmiş ve günden güne daha fazla siyasal baskısını duyurmuştur. Sonunda III. Attalos'un bağışı kendisi için uygun bir fırsat yaratmıştır.¹²⁵ III. Attalos'un ölmeden önce topraklarını Roma'ya vasiyet yoluyla bırakmasının sebebi, kendisi öldükten sonra, sosyal ve siyasal çalkantıların olduğu bir dönemde, krallığında bir iç savaşın çıkabileceğini öngördüğünden ve Roma'nın da Anadolu'da kendisine sadık vasal devletleri iç işlerinde özgür bıraktığını bildiğinden dolayı Roma'nın Pergamon Krallığı'nın geleceğini sağlam bir şekilde belirlemesini sağlamaktır. Gerçekte o bir paranoyak değil, halkı için yapabileceğinin en iyisini yapan sağ görüşlü bir kraldır. Bu bağışla krallığını karışıklıktan ve

¹²⁴ Demircioğlu, a.g.e., s. 419.

¹²⁵ Özsait, a.g.e., s. 303.

kaostan kurtarmayı amaçlamıştır. Zira, kendisi de, çok güçlenen Roma'nın kısa süre sonra Küçük Asya üzerindeki baskısını artıracığının farkında olmalıdır.¹²⁶

Ezcümle, Asya Eyaleti'nin doğuşu, öngörü sahibi III. Attalos'un bağışının yanı sıra gücü elinde tutmasından dolayı oyun kurucu olan Roma'nın başarısı ile gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, tarihi konjonktürün de Roma'nın lehine işlemiş olduğunu göz ardı etmemek icap eder.

¹²⁶ Demir, a.g.m., s. 196.

Kaynaklar

AKARCA, Aşkıdil, 1998, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması, TTK Yayınları, Ankara.

ARSLAN, Murat, 2000, Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ATİLLA, A. Nedim ve N. Öztüre, 2002, Parşömen-Gravürler ve Fotoğraflarla Bergama'da Değişim, Öztüre Holding Kültür Yayını, İzmir.

ATLAN, Sabahat, 1970, Roma Tarihinin Ana Hatları-Kısım I Cumhuriyet Devri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

BEAN, George E., 2001, Eski Çağ'da Ege Bölgesi, Çev. İ. Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul.

BEARD, Mary, 2018, SPQR-Antik Roma Tarihi, Çev. İ. Sağlamer, Pegasus Yayınları, İstanbul.

BOSCH, M. E., 1943, Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri, Çev. S. Atlan, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul.

CAN, Alper, 2011, Eskiçağ Rehberi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

DEMİR, Muzaffer, 2011, “Antik Kaynaklar Işığında III. Attalos’un Vasiyeti”, Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler, C 1, İzmir, s. 179-199.

DEMİRCİOĞLU, Halil, 1987, Roma Tarihi-Cilt:1 Cumhuriyet Kısım:1 Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar, TTK Yayınları, Ankara.

DIAKOV V. ve S. Kovalev, 1987, İlkçağ Tarihi-Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, C 1, Çev. Ö. İnce, V Yayınları, Ankara.

DIAKOV, V. ve S. Kovalev, 2008, İlkçağ Tarihi-Roma, C 2, Çev. Ö. İnce, Yordam Kitap, İstanbul.

DÜRÜŞKEN, Çiğdem, 2003, Roma Dini, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

ERGİN, Gürkan, 2013, Anadolu’da Roma Hakimiyeti-Direnış ve Düzen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ERHAT, Azra, 1997, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

EUTROPIUS, 2007, Roma Tarihinin Özeti, Çev. Ç. Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

FAULKNER, Neil, 2015, Roma: Kartalların İmparatorluğu, Çev. Ç. Sümer, Yordam Kitap, İstanbul.

FLORUS, 1929, Epitome of Roman History, Transl. E. S. Forster, New York.

GATES, Charles, 2015, Antik Kentler-Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma’da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi, Çev. B. Cezar, KÜY, İstanbul.

GRANT, Michael, 1960, The World of Rome, Mentor Book, New York.

GÜNALAY, Şemseddin, 1951, Yakın Şark IV I. Bölüm-Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları, TTK Kurumu Basımevi, Ankara.

HABICHT, C., 1989, “The Seleucids and Their Rivals”, CAH, Vol. 8: Rome and the Mediterranean to 133 B.C., Cambridge University Press, pp. 324-387.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, 2007, Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

JUSTINUS, 1994, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, Transl. J. C. Yardley, Atlanta.

KAYA, Mehmet Ali, 2009, Anadolu’daki Galatlar ve Galatya Tarihi, İlya Yayınevi, İzmir.

KSENOFON, 1998, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev. T. Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

LIVIUS, 1959, History of Rome-Summaries, Fragments, Julius Obsequens, General Index, Transl. A. C. Schlesinger, London.

MAGIE, David, 2001, Anadolu'da Romalılar I, Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

MALAY, Hasan, 1987, "Batı Anadolu'da Aristonikos Ayaklanması İ.Ö. 133-129", E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi, 3, s. 13-48.

MALAY, Hasan, 1990, Çağlar Boyu Kölelik, Gündoğan Yayınları, Ankara.

MALAY, Hasan, 1992, Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.

MANSEL, Arif Müfid, 1984, Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yayınları, Ankara.

MITCHELL, Stephen, 2015, "Pergamon-Hellenistik Kültür Kenti", Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler, Yay. Haz. J. J. Norwich, Çev. N. Elhüseyni, YKY Yayınları, İstanbul.

OROSIUS, 1964, The Seven Books of History against the Pagans, Transl. R. J. Deferrari, Washington.

OWENS, E. J., 2000, Yunan ve Roma Dünyasında Kent, Çev. C. Bilsel, Homer Kitabevi, İstanbul.

ÖZSAİT, Mehmet, 1982, “Anadolu’da Hellenistik Dönem”, Anadolu Uygarlıkları-Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, C 2, Görsel Yayınlar, İstanbul, s. 279-324.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, 2004, “Roma’nın Küçük Asya’da İdari Bir Meselesi: Bağımsız Şehirler”, Adalya, 7, s. 171-184.

PLINIUS, 1855, The Natural History, Transl. J. Bostock & H. T. Riley, London.

PLUTARKHOS, 2001, Gracchus Kardeşler, Çev. S. Sandalcı, Belge Yayınları, İstanbul.

REYHAN, Esmâ ve T. B. Cengiz, 2015, Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara.

SALTUK, Secda, 1993, Arkeoloji Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

SEVİN, Veli, 2013, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I, TTK Yayınları, Ankara.

Murat Orhun

SOSLU, Salih, “Kappadokia Krallığı’nda Siyasi Evlilikler ile Kurulan İttifaklar”, CAD, C 36, S 61, s. 9-29.

SPEAKE, Graham (Ed.), 1995, The Penguin Dictionary of Ancient History, Penguin Books.

STRABON, 1993, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

TAŞDÖNER, Kevser, 2017, Anadolu’da Roma Eyaletleri-Augustus Dönemi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

TAŞKIN, Sefa, 2011, “Pergamon Kadınları”, Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler, C 1, İzmir, 2011, s. 133-140.

TEKİN, Oğuz, 2007, Eski Anadolu ve Trakya-Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu’nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası), İletişim Yayınları, İstanbul.

TEKİN, Oğuz, 2008, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul.

TEXIER, Charles, 2002, Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C 1, Çev. A. Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.

TOZAN, Murat, 2011, “Aristonikos Ayaklanması Hakkında Son Zamanlarda Yayınlanan Belgeler ve Çeşitli Görüşler”, Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler, C 1, İzmir, s. 158-178.

TOZAN, Murat, 2016, Roma'nın Anadolu'daki Egemenlik Politikası-Kentler ve Bağımlı Krallıklar (İ.Ö. 133-İ.Ö. 89), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

UMAR, Bilge, 1993, Türkiye'deki Tarihsel Adlar-Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

UMAR, Bilge, 1999, İlkçağda Türkiye Halkı, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

UMUR, Ziya, 1983, Roma Hukuku Lügatı, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul.

ÜRETEN, Hüseyin, 2004, "Kyzikos'lu Bir Kadın Euergetes: Kraliçe Apollonis", Tarih Araştırmaları Dergisi, C 23, S 36, s. 251-261.

ÜRETEN, Hüseyin, 2008, "Antikçağ Anadolu'sunda Bir Kültür Merkezi Pergamon-Kraliyet Kütüphanesi", Türk Kütüphaneciliği, C 22, S 4, s. 435-450.

VELLEIUS PATERCULUS, 1924, Compendium of Roman History, Transl. F. W. Shipley, London.

YILDIZ, Nuray, 2003, Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri-Mimarileri, İç Düzenleri, Çalışma Sistemleri, Kitapların Yazımı ve Çoğaltılması, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

YILMAZ, Yaşar, 2015, Anadolu'nun Gözyaşları-Yurtdışına Götürülmüş Tarihi Eserlerimiz, YEM Yayın, İstanbul.

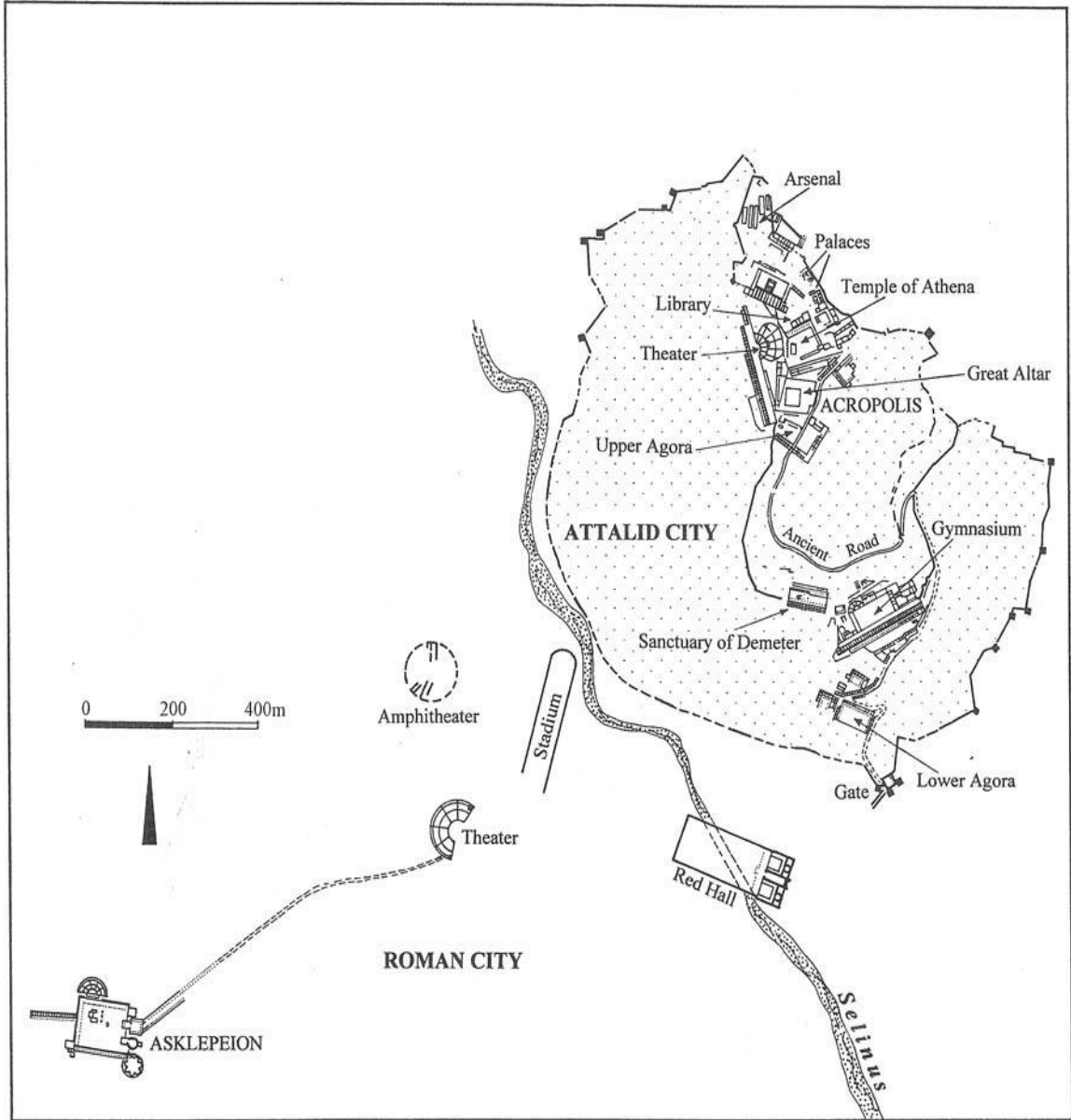

Pergamon Krallığı'nın En Geniş Sınırları (MÖ 188)

[<https://en.wikipedia.org/wiki/Pergamon#/media/File:Pergamon188BCE.jpg> (02.04.2018)]

Pergamon Akropolis'inin Rekonstrüksiyonu
[<https://wallscover.com/pergamon.html> (02.04.2018)]

Murat Orhun

Pergamon Kent Planı

[<http://cw.routledge.com/textbooks/9780415498647/images18.asp> (02.04.2018)]

Pergamon Museum'daki Zeus Sunağı

[<https://withberlinlove.com/wp-content/uploads/2016/05/Pergamon-Altar-Johannes-Laurentius-CC-NC-BY-SA.jpg> (02.04.2018)]

Zeus Sunağı'ndaki Gigantomakhia'dan Ayrıntı
[<https://www.flickr.com/photos/magika2000/6264390110> (02.04.2018)]

I. Eumenes döneminde bastırılan, ön yüzde Pergamon Krallığı'nın kurucusu Philetairos'un, arka yüzde Athena'nın tasvir edildiği sikke

[<https://www.coinarchives.com/f7024f15e7d2189f1e73ea17cb49abcd/img/cng/e/418/image00243.jpg> (02.04.2018)]

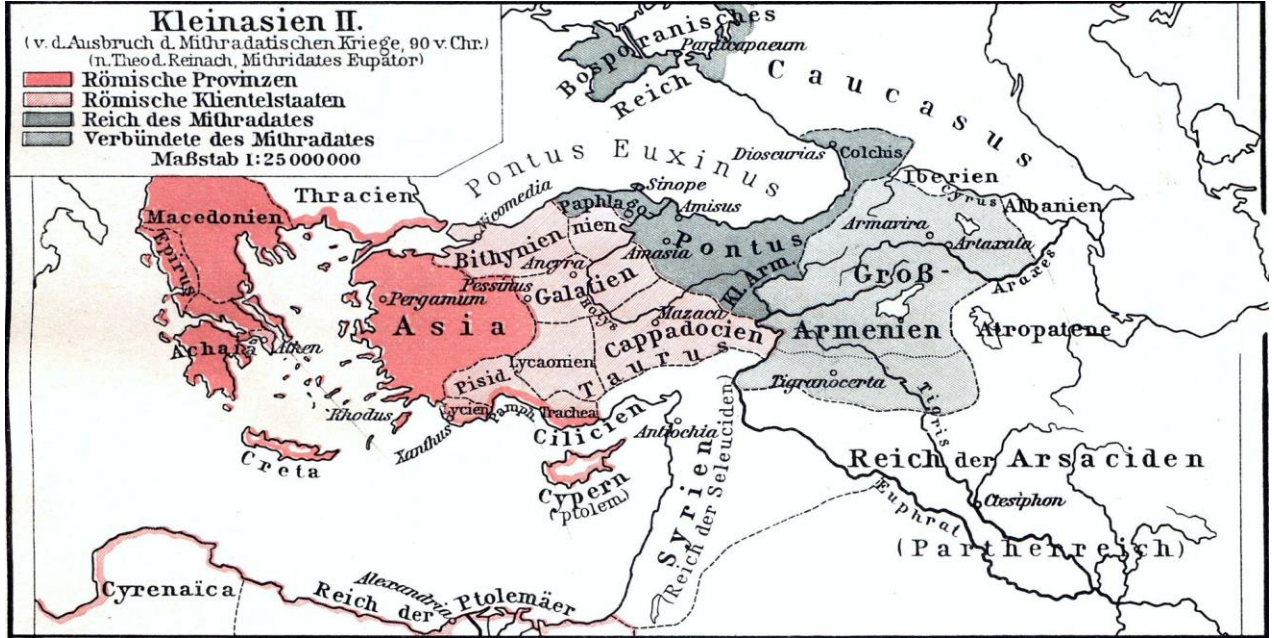

II. Eumenes

[<https://fineartamerica.com/featured/eumenes-ii-king-of-pergamon-ken-welsh.html> (02.04.2018)]

III. Attalos (Magie, 2001: 63)

Asya Eyaleti'nde Pergamon (MÖ 90)

[https://en.wikipedia.org/wiki/Pergamon#/media/File:Kleinasien_II.jpg (02.04.2018)]

Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tahir Efendi

Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur*
ORCID-Id:0000-0002-1607-2979

Yaşam Karaçay**
ORCID-Id:0000-0002-3637-8211

Öz

Dinler, diller, kültürler tarih boyunca vardır. Fakat, milliyetçilik kavramı Fransız İhtilalinden sonra ortaya çıkmıştır ve bu insanlık tarihi için yeni sayılabilecek bir kavramdır. 19. yüzyıla gelindiğinde artık Osmanlı Devleti çeşitli dil ve dinden insanları barındıran bir toplum olmaktan çıkmıştır. Hızlı toprak kayıpları ve azınlık isyanları Osmanlı Devleti dahilindeki Türk unsurunda etkisi altına almıştır. Dünyanın yeniden şekillendiği 19. yüzyılın sonunda doğan Bursalı Mehmet Tahir Bey “Türk kimdir?” sorusundan yola çıkarak Türk tarihi için çok kıymetli çalışmalar yapmış bir âlimdir. Bursalı Mehmet Tahir Bey Türklerin geçmişte bilim ve sanat alanlarında yaptıkları katkıları ortaya çıkaran çalışmalara imza atmıştır. Türk milliyetçiliği Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi isimlerle özdeşleşmişken onlardan çok daha önce benzer fikirleri öne süren Bursalı Mehmet Tahir Bey ise hak ettiği ilgiyi görmemiştir ve Türk kültür hayatındaki önemli yerine rağmen bugün adeta unutulmuştur. Çalışmamız

* Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: pinarkocaoglu@gmail.com

** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: yasamkaracay@hotmail.com

aracılığıyla bu ilim adamının Türk milliyetçiliği fikriyatı içindeki yerini ortaya koymak; hayatını ve eserlerini gün yüzüne çıkarmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursalı Mehmet Tahir, Türkçülük, Milliyetçilik, Türk tarihi, 19. Yüzyıl

A Turkist Scholar: Bursalı Mehmet Tahir Efendi.

Abstract

There are religion, language and culture throughout history. But the concept of nationalism emerged after the French Revolution and this is a new concept for human history. In the nineteenth century, the Ottoman State was not a society containing people of different languages and religions. Rapid land losses and minority rebellions have also affected Turks within the Ottoman State.

Bursalı Mehmet Tahir, borned at the end of the 19th century when the world has been reshaped, is a scholar who makes very valuable work about Turkish history by starting from the question that; “Who is a Turk?”. Bursalı Mehmet Tahir undertook the work to reveal Turks' contributions in science and arts in the past.

While Turkish nationalism became identical with Ziya Gökalp and Yusuf Akçura; Bursalı Mehmet Tahir did not take enough attention that he deserve even though he had suggested similar ideas long before and despite of their importance in Turkish cultural life they are almost forgotten. Through our present work we intend to find out these intellectual place among other thinkers in respect to Turkish nationalistic ideology and reveal hidden aspects of their life and works.

Keywords: Bursalı Mehmet Tahir, Turkism, Nationalism, Turkish History, 19th century.

Турецкий ученный бурсали Мехмет Таир

Содержание

Религии, языки и культуры существовали на протяжении всей истории. Однако после Французской революции появилось понятие «национализма», которое стало новой концепцией в истории человечества. С наступлением 19-го века Османская империя уже была не просто обществом, объединяющим людей разных языков и религий. Стремительная потеря земель и восстания меньшинств тоже повлияли на турок внутри Империи. Бурсали Мехмет Таир, родившийся в конце 19-го века в изменившемся мире, стал тем учёным, который внёс значительный вклад в историю Турции, задавшись вопросом: «Кто такой турок?». В своих работах он раскрыл вклад турок в области науки и искусства в прошлом. В то время как турецкий национализм стал ассоциироваться с именами Зии Гёкальп и Юсуфа Акчура, сам Бурсали не получил внимания, которое заслуживал, хотя выступил со своими идеями намного раньше. Сегодня они, не смотря на важность для культурной жизни Турции, почти забыты. Посредством нашей работы мы хотим обозначить место этого учёного в идеологии турецкого национализма и показать скрытые аспекты его жизни и работ.

Ключевые слова: Бурсали Мехмет Таир, пантюркизм, национализм, история Турции, 19-й век

Giriş

Milliyetçiliğin tarih sahnesine siyasi bir akım olarak çıkışı¹, Avrupa’da milli devletlerin doğuşundan sonra olmuştur. Milli devletlerin doğuşu da bilindiği gibi Fransız devrimi ve onu izleyen Napolyon’un askeri istila girişimleri ile meydana gelmiştir. Böylece milliyetçilik ideolojisi bütün Avrupa’ya yayılmıştır. Başka bir deyişle Fransız devrimi ve Napolyon Avrupada feodal kurumları yıkarken milliyetçi düşüncenin ve buna bağlı siyasal örgütlenmenin yaygın ve etkin bir akım olmasına neden olmuştur².

19. yüzyılda birtakım çabalara girişilmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğunda imparatorluktan milli devlete geçiş sürecinin başladığını görüyoruz. Bu konuda İlber Ortaylı’nın “*Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda, artık muhtelif dil ve dinden insanların meydana getirdiği bir imparatorluk değildir. Artık milliyetçi duygular ortaya çıkmış, Osmanlı adeta kaynayan bir kazan olmuştur*³.” sözü de dönemin şartlarını bize anlatıyor.

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Türk unsurun arasında ulusalcılığın doğuşundan henüz söz edilemezdi. Hızlı toprak kayıpları, azınlıkların milliyetçilik hareketleri gibi ileride daha sayacağımız sebepler Türk unsura da etki etmeye başladı. Türk ulusçuluğunun ilk çarpıcı örnekleri aslen Polonyalı olan ve 1849’da Türkiye’ye iltica eden Mustafa Celaleddin Paşa’nın⁴ 1869’da yazdığı bir kitap ile “*Les Turcs Anciens et Modernes*” (Eski ve Modern Türkler) isimli bir kitap yazması ve Ahmed Vefik Paşa⁵’nın ilk Osmanlı parlamentosuna başkanlık ederken (1877-1878) Suriyeli Hristiyan mebuslara hitaben söylediği şu sözlerdir; “*Aklınız varsa en*

¹Ercüment Kuran makalesinde tarihte milliyetçiliğin ilk belirtilerinin Yahudilerde görüldüğünü söyler. Bunu İbranilerin kendilerini Allah tarafından seçilmiş bir kavim olarak görmesine bağlar. Bakınız; Ercüment Kuran, “Dünyada Milliyetçiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, Türk Yurdu C.19, sayı 139-141, Mayıs 1999, s.118.

² Gencay Şaylan, “Milliyetçilik İdeolojisi ve Türk Milliyetçiliği” CDTA, C.7, s.1945.

³ İlber Ortaylı, Tarihimiz ve Biz, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 116.

⁴ Mustafa Celaleddin Paşa, asıl adı Konstanty Borzecki. 1848 Polonya ihtilaline karşı çıktığı için önce Fransa sonra Osmanlıya sığındı. Les Turcs anciens et modernes adlı çalışması Osmanlı Türkleri arasındaki Türkçülük faaliyetlerinin ilk yapıtları arasında görülür. Kendisi ünlü şair Nazım Hikmetin dedesidir.

⁵Ahmed Vefik Paşa (ö.1891) Türkiyenin ilk Türkolog ve Türkçülerindendir. Şecere-i Türki’yi Çağatay lehçesinden Osmanlı Türkçesine çevirmesi çok mühimdir. Dil ve Tarih alanındaki çalışmaları onu Türkçü düşüncesinin en ön safhasına koymuştur. Bakınız; Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, TDVİA, C.2, 1989.

kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz” Türkçe her zaman resmi dildi, ama bunun ilk defa 1876 anayasasında belirtildiğini göreceğiz. Türk unsur, 18. yüzyılda idari ve askeri alanda öne geçse de bunun bir ulusçu bilinç konusu olması 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başında görülmektedir⁶.

Osmanlı Devletindeki Türk milliyetçiliği, her bakımdan aynı dönemdeki milliyetçi akımlardan oldukça farklıdır. Genel olarak onlar, saldırgan ve emperyalist bir çizgi izliyorlardı. Bizde ise, ülke ve devleti koruma, batının tasallutundan kurtulma⁷ amacı başta geliyordu⁸. Türk milliyetçiliği herhangi başka bir millete karşı mücadele veya düşmanlık duygusuna dayanmamıştır; doğrudan doğruya kendi varlığını idrak etmek şeklinde ortaya çıkmıştır⁹. Diyebiliriz ki Osmanlı devletinden bağımsızlık fikri ile ayrılan diğer etnik unsurlar Osmanlı devletini bir parçalanma ve yıkılma sürecine götürmüşlerdir. Osmanlı Devleti Türk milliyetçiliği yapmadan evvel Osmanlılık ve İslamcılık akımları ile diğer etnik unsuru elinde tutmaya çalışmış fakat başka çıkar yol kalmadığı ve toplumun ana unsurunu da korumak zorunda olduğu için Türk milliyetçiliği fikrine yönelmiştir. Yoksa amaç milli bir devlet kurmak değil var olan devleti korumaya ve ona yeni bir kimlik kazandırmaya çalışmaktır. Yine de bu noktada amaç elbette ırka dayalı bir milliyetçilik değildir. Ortak bir dil ve ortak bir kültür çatısı altında toplanmış bir ulus yaratmaktır. Türk milliyetçiliğinin bu özelliğini Gökalp’in şu sözleri çok güzel açıklamaktadır; *“Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir. Millet, ne ırki ne kavmi ne de iradi bir zümre değildir. Millet lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir.”*¹⁰” diyerek ırksal değil, toplumsal bütünleştirici bir milliyetçilik anlayışından bahseder. Osmanlı

⁶ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s.82.

⁷ Milay Köktürk ilk dönem milliyetçilerinin batının tasallutundan kurtulmanın tam aksine bu dönem milliyetçiliğinin batıya karşı olmadığını aksine kendi milletin bağımsızlığını batılılaşmakta gördüğünü söylemektedir. Bakınız; Milay Köktürk “Milliyetçi Düşüncenin Dünü ve Bugünü Üzerine”, Türk Yurdu, C.32, Sayı 295, Ankara Mart 2012, s. 324.

⁸ Çetin Yetkin, “Yaşar Okuyan Makalesi”, Milliyetçilik: Neden Şimdi? Antalya, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, s.134.

⁹ Nevzat Kösoğlu, “Milliyetçilik ve Türk Milliyetçilik Fikrinin Doğuşu”, Türk Yurdu, C.19, Sayı 131-141, s.321.

¹⁰ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Liva Yayınları, İstanbul 2012, s.60.

devletinde özel olarak Türkçülük adını alan milliyetçiliğe bu ad Ziya Gökalp¹¹ tarafından verilmiştir.

Türk milliyetçiliği tamamen kendi varlığını koruma amaçladır. Parçalanmış imparatorluğun enkazından milli bir devlet çıkarma sancısı yaşanmaktadır. İçerideki bu siyasal ve toplumsal değişimlerin yanı sıra aşağıda bahsedilecek bazı gelişmeler Türk milliyetçiliğinin gelişmesine ve şekillenmesine katkı sağlamıştır.

1.Bursalı Mehmet Tahir Bey'in Türkçülük İçindeki Yeri

Mehmet Tahir Bey 22 Kasım 1861 tarihinde vatanın batısında Bursa'da Yerkapı mahallesinde¹² doğmuştur. Bursalı Mehmet Tahir Bey askerdir. Dedesi Seyid Mehmed Tahir Paşa Kudüste kumandanlık yaptığı sırada kendisine inme inmiş ve liva paşası olarak emekliye ayrılmıştır. Kendisi bu inme sonucu konuşma zorluğu yaşadığı için halk arasında aileye 'Dilsiz Paşa-zadeler' lakabı verilmiştir¹³. Tahir Bey'in asker olan babası Rıfat Bey¹⁴ ise dindar bir insandır¹⁵. Babası Mehmet Tahir Bey'i yalnızca dini yönden etkilememiş aynı zamanda milli duygularının da temelini oluşturmuştur. Rıfat Bey'in tarihe olan ilgisi ve Türklük bilincine sahip bir insan olması oğlu üzerinde küçük yaşlarda milli duygulara eğilimi getirmiştir.

¹¹Ziya Gökalp'ten bahsetmişken o dönemde başta Ziya Gökalp ve diğer genç Türkçü aydınlarımızı etkileyen Durkheim'den bahsetmemek olmaz. Dünyanın pek çok yerinde Durkheim ekolünün mensupları vardır . Bunalım döneminin toplum bilimcisi olan Emile Durkheim (1858-1917) için döneminin en güçlü toplum bilimcisidir diyebiliriz. . Sosyoloji biliminin, toplum sorunlarını çözmede adeta bir anahtar olarak kullanılabileceği gerçeği o dönemde görülmüştür. Bakınız; Peyami Safa, "Ziya Gökalp ve Durkheim", Türk Yurdu, Sayı 103, 1996, s.22; Orhan Türkdoğan, Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s.29-30.

¹² Ekte mahallenin 1860 yıllarından bir fotoğrafına yer verilmiştir.Bakınız EK 2, Neslihan Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları, Akmed Yayınları, İstanbul 2001.

¹³ Muallim Vahyi, Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar: Bursalı Mehmed Tahir Bey, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334, s.11.

¹⁴ Rıfat Bey hakkında Muallim Vahyi şu bilgileri veriyor; tarikaten bir Nakşibendî olduğu, bir sabah namazını kazaya bırakmayacak derecede tertip ve takva sâhibi bulunduğu halde; Bursa'nın meşhur nişancılarıyla, silahşörleriyle pek samimi düşüp kalkar ve Cuma günleri Osmanlı Türklüğünün mübarek ananelerine riayetle nişangâhlara nişan atardı. Bu suretle Osmanlı Türklüğünü yükseltmiş olan hakiki bir din terbiyesi dairesinde yaşardı Muallim Vahyi, Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar: Bursalı Mehmet Tahir Bey, İstanbul Matba-i Orhaniye, 1334, s.13.

¹⁵ Rıfat Bey oğlunun dindar bir kişiliğe sahip olmasında en büyük etken olmuştur. Tahir Bey küçük bir çocukken babası geceleri ibadet ile meşgul olurdu. Ara sıra geceleri dostları ziyaretine gelir tasavvuf ve tarih konularında sohbetler ederlerdi. Böyle bir ortamda büyüyen Tahir Bey'in tasavvufa ilgi duyması kaçınılmaz olmuştur.

Fazilet Pınar Kocaoglu Uyur-Yaşam Karaçay

İlk tahsilini evlerinin yanındaki kargir¹⁶ mektepte tamamlayan Tahir Bey daha sonra Mülkiye Rüştîyesine girmiştir. Rüştîyede talebe iken aynı zamanda Haraççioğlu medresesi hocalarından şehit babasının aziz ve vefalı dostlarından Niğdeli Hoca Ali Efendi'den dini ve Arapça dersleri okumuştur¹⁷. 1876 yılında Rüştîyeden birincilikle mezun olan Tahir Bey aynı yıl askeri idadiye verilir. Bu yıllarda gönlünde tasavvuf sevgisi belirmeye başlayan Tahir Bey rüştîyedeki başarısını idadide de gösterecektir. O İdadinin iki+nci sınıfında iken 93 Harbi denilen 1877 Türk-Rus savaşı patlak vermiştir¹⁸. Tahir Bey'in babası Rıfat Bey askerlik aşkı ile yanıp tutuşmakta olduğu için hemen kâtiplik görevinden ayrılır ve gönüllü olarak askere katılır. O sırada 15 16 yaşlarında olan oğlu Mehmet Tahire şiir şeklinde bir vasiyet bırakan Rıfat Bey¹⁹

İlme sa'y et ey tab-ı selim

Seni alim ede Allah-ı âlim" tavsiyesi ile belki de oğlunun Türklerin en büyük bibliyografya alimi olmasında,

"Her zaman abde ibadet lazım

Evc-i taatte uç ey şeh-bazım²⁰ " tavsiyesi ile de oğlunun herkesçe gıpta ile anılan bir Müslüman olarak yetişmesinde katkı sağlamıştır. Rıfat Bey Plevne yakınlarındaki Dubnik'te alnından ve boğazından iki kurşunun isabet etmesiyle şehit olmuştur. Babası Tahir Bey'in kişiliğinin alt yapısını oluşturmuştur.

Tahir Bey 1880 senesi Eylülünde askeri idadiden yine birincilikle mezun olur. O sene Harbiye Mektebine girer. Böylece kendisi Bursa'dan ayrılmış İstanbul'a ayak basmıştır. İstanbul'da da içindeki tasavvuf aşkı hiç durmadan gelişmektedir. İçinde büyük bir Muhyiddin İbnü'l Arabi²¹ sevgisi bulunmaktadır. Muallim Vahyi onun bu halini şu sözleri ile anlatmıştır:

¹⁶ Kargir taş veya tuğladan yapılmış bina anlamına gelmektedir.

¹⁷ Fikri Yavuz- İsmail Özen, "Hazırlayanın Önsözü", Osmanlı Müellifleri, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s.1.

¹⁸ Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", TDVİA, C. 6, İstanbul 1992, s.453.

¹⁹ Vahyi, a.g.e., s.20.

²⁰ Rıfat Bey oğluna İlme sa'y et ey tab-ı selim diyerek ilim için çabalamasını önermiştir Aynı şekilde Evc-i taatte uç ey şeh-bazım diyerek de kula ibadet etmek yaraşır diyerek onu dini yönünü sağlamlaştırmaya yöneltmiştir

²¹ Muhyiddin İbnü'l Arabi 1165 yılında Endülü'sün güneydoğusundaki Tüdmir bölgesinin başşehri Mürsiye'de doğdu. Kendisi tasavvuf ve İslam düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sufi bir müelliftir.

Mektep hayatının derslere çalışmak, talimlere çıkmak gibi dimâğî ve bedenî bütün yorgunluklarına rağmen Tâhir Bey salâh ve mücâhdesini katiyen bozmuyor, belki artırıyor. Kendi gibi daha iki arkadaş buluyor. Artık o sırî emele; Muhyiddîni anlamak, Muhyiddînî olmak, mümkün olduğu kadar Muhyiddîne benzeyerek yaşamak aşkına tamâmiyle râm oluyor²².

İşte bu ruh hali ile Tahir Bey daha sonra bahsedeceğimiz Melamilik yolunu seçti. Harbiye Mektebinde 3 sene başarılı bir şekilde okuduktan sonra 1883 Temmuzunda Piyade Mülazım-ı Sanilîği ile buradan mezun olmuştur. İşte böyle başarılı bir öğrencilik hayatı geçiren Tahir Bey sonraki yaşamında da başarılı bir insan olmuştur.

Babasından sonra Mehmet Tahir'i milliyetçilik bakımından etkileyen bir diğer unsur okulu bittikten sonra tanıştığı kişiler oldu. Kendisi, Temmuz 1883'te piyade teğmeni olarak Harbiye'den mezun olduğunda Üçüncü Ordu emrine verilerek Manastır Askeri Rüşdiyesi coğrafya hocalığına tayin edildi. Mehmet Tahir Bey bu zamanlarda başlayarak Türk milliyetçiliği fikri memlekette henüz bir tohum halinde bile mevcut değilken, Veled Çelebi, Necip Asım Bey gibi mahdut birkaç arkadaşıyla Türklük fikrini neşre çalışıyordu²³. Bunu Muallim Vahyi Şöyle anlatır;

Manastır'da bir nevi şebeke-i sevkiyye te'sîs ediyor bir şimendifer ateşçisi, bir posta seyyarı buluyor; din ve vatanın bizden Müslümanlık ve insanlık namına metâlibini, bu metâlibin suret-i istifa ve edasını gösteren dini ve vatani müellefat, cerâid ve risalet getirtiyor. Avrupa'dan bilhassa Mısır'dan getirttiği bu paketlerle kendi ihvan ve yâranı arasında hamiyet-i dîniyye ve vataniyye iştiyâkâtını tatmin ve tenmiye ettikten sonra İlbasan, Ohri, Debre, Yanya hatta İşkodra'daki erbâb-ı vicdan ve irfanın, bilhassa din rehberleri olan meşâyih ve ulemanın nazar-ı fikir ve basiretlerini açmaya ale't-temâdî ve muntazaman sa'y ediyor.

Tahir Bey'in Manastır Askeri Rüştiyesinde Coğrafya muallimi iken kaleme aldığı Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri adlı 42 sayfalık eser bazı garazkârların Türklerin akıncı makulesi kaba bir kahraman değil, aynı zamanda ilmede hizmet

²² Vahyi, a.g.e. , s.20.

²³ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri (hazırlayanın önsözü), hazırlayan Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, s.3.

eden medeni bir millet olduğunu ispat için yazılmıştı²⁴. Eser İkdam gazetesinde tefrika edildikten sonra Ahmet Cevdet tarafından basılmıştır. Medeniyete büyük hizmetleri dokunmuş en ünlü İslam âlim ve mütefekkirlerinin büyük bir kısmının Türk olduğunu öne sürdüğü eserinde, eserlerini Arapça ve Farsça yazdığı için Arap ve Acem kabul edilen Farabi, Zemahşeri, İbn-i Sina, Cevheri, Buhari, Tirmizi, Hakim Senai, Şevket-i Buhari, Emir Hüsrev-i Dihlevi gibi nice İslam ünlüsünün Türk olduklarını ileri sürdü. Kendi içinden yetişmiş fakihleri, filologları, filozofları, riyaziyeci, astronom, tabip, tabip, tabiat âlimleri, kimyacıları ile Türklerin İslam medeniyetinde nasıl yükseltici bir rol sahibi bulunduklarını gösteren bu eser hayretle karışık bir hayranlıkla karşılanmıştı²⁵.

Onun Manastırda görev yaptığı sırada kaleme alınmış bu eser 1897 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Türkleri cahil ve ilimden uzak bir kavim gibi görmek isteyenlere cevabı niteliğinde olan bu araştırma, bugün artık herkesçe kabul edilen gerçekleri bundan tamamen habersiz bir devirde ortaya koyması, şüphesiz ki Türkçülük akımının ortaya çıkıp ilerlemesine büyük bir katkı sağlamıştır. Mehmet Tahir Beyi yayın âlemine sokan araştırması “Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri” onun Türk milliyetçiliği yolunda attığı en büyük adımlardan biridir.

Tahir Bey'in siyasi cemiyetlerle ilgisi olduğu bilinse de bu konudaki fikirler oldukça muhtelifdir. Manastıra ilk gidişinden itibaren çevresine milli duyguları yaymaya çalışan Tahir Bey, memlekete meşrutiyet yönetimini getirmek için Üçüncü Ordu subayları arasında yaygınlaşan siyasi eğilimi benimsemişti. 1906 yılında bir gizli örgütlenme olan on kişi Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurmuşlardı. Bu kişilerin içinde bir numaralı isim²⁶ Selanik Askeri Rüşdiyesi Müdürü Bursalı Mehmet Tahir Bey idi. Onun dışında Naki Bey (Yücekök), Edip Servet (Tör), Kazım Nami (Duru), Ömer Naci Bey, İsmail Canpolat Bey, Hakkı Baha Bey, Mehmet Talat Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü Bey idi²⁷. Cemiyetin bir diğer üyesi Mithat Şükrü Bleda'nın anlattığına göre ilk toplantıları Selanik'te Beş Çınar Bahçesi denilen yerde

²⁴ Hüseyin Namık Orkun, Türkçülüğün Tarihi, Kömen Yayınevi, Ankara 1977, s.60.

²⁵Ömer Faruk Akün, a.g.m., s. 456.

²⁶Bursalı Mehmet Tahir Bey'in bir numaralı isim olarak gösterilmesinin sebebi rütbece diğer üyelerden üstün olmasındandır.

²⁷ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, İletişim Yayınları,1998, İstanbul, s.53

yapılmıştı. Cemiyet kendilerine bir tüzük hazırlamış, üye olmak içinde şartlar tasarlamışlardı. Buna göre asli on üyenin dışında üye olacaklar gözleri bağlı bir şekilde Mithat Şükrünün evine getirilecek burada silah ve Kur'an üzerine yemin edecekti²⁸. Bu küçük cemiyetin en ilginç özelliği tüm üyelerinin tarikat mensubu²⁹ ya da mason olmasıdır. Cemiyet silahlı kuvvetler çevresinde hızla yayılmış, asker ve sivil üyeleri artmış, gizli, ihtilalci bir güç olmuştur. o sırada Paris'te bulunan Jön Türklerin temsilcisi gizlice Selanik'e gelmiş ve bir birleşme antlaşması yapmıştır. Böylece Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Terakki ve İttihat adını almıştır³⁰.

Ömer Faruk Akün makalesinde “Bazı araştırmacıların, Bursalı Tahir'in Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Manastır kolunda faaliyet gösterdiğini sanmaları yanlıştır”³¹ diyerek ve Sina Akşin'in Jön Türkler ve İttihat ve Terakki eserini örnek göstermiştir. Fakat Sina Akşin burada “ Manastır, Bursalı Tahir, Binbaşı Süleyman Askeri, Binbaşı Vehib, Teğmen Atıf gibilerin önderliğinde önemli bir merkez oldu³²” ifadesini kullanıyor. Akünün buna karşı çıkış sebebi Tahir Bey'in 1904 de Selanik'e gelmiş olmasıdır. Fakat cemiyet 1906 yılında kurulmuştur. Fakat Akşin aynı kitapta Bursalı Tahir Bey'in adını Selanik'teki cemiyet içinde de saymıştır. Burada Akşin Akünün dediği gibi yanılmayıp Manastırda Bursalı Tahir Bey'in nüfuzunu kullanarak cemiyeti desteklediğini de söylemiş olabilir.

Burada iş daha da karmaşık hale geliyor ve Ali Fuat Cebesoy anılarını anlattığı kitabında Bursalı Tahir Bey'in adını başka hiç bir cemiyette anmadan Atatürk'ün Selanik'te kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyetine üye olduğunu söylüyor³³. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin birbirinden ayrı hareketler olduğu bellidir fakat hangisi önce kuruldu burada bir kesinlik yoktur. Aslında böylesine karmaşık ve olayların müthiş bir hızla gerçekleştiği bir dönemde bilgilerin birbirini tutmaması normal sayılabilir. Çünkü en başta cemiyetler gizlidir,

²⁸ Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 20-21

²⁹ Bursalı Mehmet Tahir Bey'in de Melami diye adlandırılan bir tarikatla ilgili olduğu konusuna daha sonra değinilecektir.

³⁰ Tunaya, a.g.e. s.54

³¹ Ömer Faruk Akün, a.g.m., s.453.

³² Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s.62.

³³ Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 94.

kimsenin bir diğer üyeden haberi yoktur. Vatanın kurtuluşuna odaklanan bu insanlar belki de yalnız bir cemiyete üye olmamışta olabilir.

Tahir Bey'in milletçe yeniden Türklüğün eski azamet ve şanını kazanması yolunda insanların zihinlerini uyandırma amaçlı bu çabaları öyle dikkat çekmiştir ki, hükümet tarafından bir inkılap fikri olarak değerlendirilmiştir. Nihayet zaptiye nezaretinden vilayete gelen bir şifre üzerine ilk defa olarak 22 Nisan 1311/4 Mayıs 1895 tarihinde evi ve mektepteki odası basılarak arama yapılmıştır. Bu baskından bir sonuç elde edilemez, zira Tahir Bey'in eski talebelerinden olan Manastırlı Binbaşı Süleyman Bey o zamanlar vali yaveridir. Süleyman Bey gelen şifreyi çözmüştür ve Tahir Bey'e haber vermiştir. Tahir Bey de duruma göre önlemini almıştır. Muallim Vahyi aynı eserde Mehmet Tahir Bey'in Manastırda geçen on dört yılın ardından nakledildiği, bir yıl bile sürmeyen kısa bir zaman görev yaptığı Üsküp'te de aramalara maruz kaldığını anlatmıştır³⁴. Bu jurnaller sonucu Rüşdiye müdürlüğü vazifesine son verilen Tahir Bey 10 Mart 1907'de Manisa Alaşehir redif alayı kumandanlığına atanmış, sonra İzmir'de Tümen Merkezinde Divan-ı Harb azalığına verilmiş ve böylece pek çok kütüphane gezme imkânına kavuşmuştur³⁵. Böylece Türkçülük adına pek çok ilmi yayında yapabilme fırsatı elde edebilmiştir.

2.Bursalı Mehmet Tahir Bey'in Tarihçiliği

Bursalı Mehmet Tahir Bey'in ilmi çalışmaları Manastır'da öğretmenlik yaptığı yıllarda ortaya çıkmaya başlar. Manastır ve çevresindeki Müslim ve gayrimüslim mektepleri teftiş vazifesindeyken oralardaki tarikat mensupları şeyhleri ile tanışır³⁶. İlk olarak babasından kalma bir merakla sonra tanıştığı insanların etkisi ile âlimlere yönelik bibliyografya ve biyografi çalışmalarına başlar³⁷. Kendisi hem dini ilimlerin memleketteki erbaplarına karşı hem de edebiyata karşı ilgilidir. Bu sıralarda Avrupa'dan bir âlim Manastır'a gelmiştir. Burada ilim erbabı biri ile tanışmak istemiştir. Kendisini tarihçi sıfatıyla Tahir Bey'e götürmüşlerdir. Tahir Bey bu Alman âlim ile uzun uzun sohbet etmiştir. Alman alim Tahir Bey'e "Evet, büyük bir milletsiniz, lâkin bu büyüklüğünü göstermesi lâzım gelen şairlerinizin kısm-ı

³⁴ Vahyi, a.g.e. , s.65.

³⁵ Akün, a.g.m. , s.454.

³⁶ Muallim Vahyi, a.g.e., s.33.

³⁷ Ömer Faruk Akün, a.g.m, s.453.

azamı hemen mevzuları itibariyle gayr-ı lâyük kasideler ve fesat-ı ahlâkı müeddî gazeller yazmakla israf-ı ömür ve kelâm etmişler. Bizdeki Schiller, Goethe gibi millete hayat ve nur veren millî ve içtimâî şairlerinizi göremiyorum.” dediği vakit Tahir Bey cevap vermekte epey zorlanmıştı. Cevap olarak Osmanlı Türkünün ortaya çıkamamasında sebebin yeteneksizliği değil üst üste yaşadığı olaylar olduğunu söylemiştir³⁸.

Tahir Bey bu Alman’ın sorusundan öyle etkilenmiş olacak ki 1897 senesinde Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri adını verdiği ilk eserini ortaya çıkarmıştır. Arapça ve Farsça yazdığı için Türk olmadıkları düşünülen âlimlerin Türklüğünü ortaya koymuştur.

“Yarım marifet cehaletten çok daha büyük bir felaket ve musibettir³⁹” diye düşünen Tahir Bey Türk tarihçiliğine en büyük katkı olarak Osmanlı Müellifleri eserini yazmıştır. Bu eseri yazarken büyük bir çaba harcamıştır. Amacı müelliflerin doğum yerleri tarihleri, ölüm yerleri tarihleri ve eserlerinin isimleri ile bu eserlere ait genel bir malumatı ortaya koymaktır. Müelliflerin mezarlıklarına gitmiş hatta bazen mezar taşını bulamadığı vakit ufak çaplı kazılar yaptırmış ve nice büyüklerin mezarlarını ortaya çıkartmıştır⁴⁰. Tahir Bey tarihteki Türk bilim, sanat ve edebiyat dallarında önemli çalışmalar yapmış kişileri keşfetmeye çalışmıştır. Bu yolla Türklerin eskiden olduğu gibi şimdide uygar bir toplum olarak tek başına ayakta kalabileceğini anlatmak istemiş olabilir.

Tahir Bey şüphesiz ki bilgisi sebebiyle pek çok kimse tarafından aranan bilgisine başvurulmuş bir kişiydi. Tahir Bey’in en haz duyduğu şeylerden biri de zeki ve anlayışlı kuvvetli bir gencin aradığı herhangi bir kitapla ilgili bilgi sorup öğrenmek için yanına gelmesidir. O böyle zamanlarda her derdini, ihtiyacını, elemi unuttur ruhani bir zevkle ihtiyacın giderilmesine çalışırdı⁴¹. Entelektüel, azimli, çok disiplinli çalışan, derin bilgi birikimine sahip olan Bursalı Mehmet Tahir Bey’in ilmi ve şahsiyeti hakkında köprülünün şu sözleri oldukça etkileyicidir;

³⁸ Muallim Vahyi, a.g.e., s. 83-84.

³⁹ a.g.e., s.84.

⁴⁰ a.g.e., s.85.

⁴¹ a.g.e., s.92.

Tahir Bey tarz-ı mesaisi itibariyle herkese ve bilhassa gençlerimize ibret-âmîz bir misal olmalıdır. Bir memleketin terakkiyât-ı ilmiye ve fikriyesi her şubede büyük mütehassıslar yetişmekle kabul olur. Hâlbuki kemal-i teessüfle itiraf etmeliyiz ki, bu zî-şeref unvana iddia-yı istihkak edecek adamlarımız gençler arasında da ihtiyarlar arasında da pek nadirdir. Yorulup usanmadan bir mesele hakkında senelerce teksif-i mesai edecek erbab-ı himmete, erbab-ı ihtisasa bedel bizde en mühim mevzular hakkında üç haftada ciltler vücuda getiren sahte mütehassıslar mevcuttur. İşte Tâhir Bey'i bu itibar ile de çok nadir bir numune-i mesai addediyoruz⁴².

Ayrıca Köprülünün bu ifadelerinde Bursalı Tahir Bey'in ilim etiğine bağlılığı ve disipliniyle bilim tarihimizde yerini aldığını, yani kendisinin hayatlarını araştırmaya adanmış insanlar gibi bugün araştırılmaya değer bir ilim insanı olarak onlar arasında yerini aldığını görüyoruz.

19. yüzyılın sonunda dünyayı saran milliyetçilik akımından Osmanlı Devleti de nasibini almıştır. Bursalı olan Mehmet Tahir Bey de Osmanlı askeri sınıfı içerisinde büyük ölçüde yayılan Türk milliyetçiliği içerisinde yer almıştır. Tahir Bey Türklerin tarihte bilim ve sanata büyük katkı yaptıklarını ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Bu âlimin milliyetçilik akımı içindeki hikâyesini anlamak için o dönemlerde Bursa'nın durumuna bakıp yetiştiği çevre hakkında bilgi sahibi olabiliriz.

Osmanlı Devletine merkezlik yapan Bursa şehri Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u merkez yapmasından evvel Bursa İstanbul'un bir rakibi olarak gelişme göstermişti. Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı döneminde de doğuya doğru girilen seferler için bir askeri merkez olma özelliğini kazandı. Şehirde ki refahın ana kaynağı ipek ticareti idi. Şehir ipek endüstrisinin dünyada ki merkezi konumunda idi. Şehirde İstanbul'un fethinden sonra oldukça yoğun bir kültürel faaliyet oldu. Şehirde büyük çoğunluğu oluşturan Türk nüfusunun yanı sıra Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusu da bulunuyordu⁴³.

Elbette Osmanlı Devleti döneminde etnik olarak saf bir ırkın bulunduğu şehirlerden bahsedilemez ama Türk unsurun çok daha yoğun olduğu şehirler vardır

⁴² Köprülüzade Mehmed Fuad, "Bursalı Tahir Bey", Türk Yurdu, C.2, S.46, Tutibay Yayınları, s.409.

⁴³ Halil İnalcık, "Bursa", TDVİA, C.6, 1992, s.447-448.

ve Bursa’da ise bu durum tam aksidir yani Bursa farklı etnik grupların yoğunluğunun oldukça fazla olduğu bir yerdir. 19. yüzyılda milliyetçi fikirler önce diğer etnik gruplar içinde yayılıp gelişmişler, âlimimizde buna yakından şahit olmuştur. Bursalı Mehmet Tahir Bey’de milliyetçilik fikirleri, asker olan babasının milli duygularının kuvvetli olması sayesinde aile ortamında gelişmeye başlamıştır. Sonrasında ise ‘tarihte Türkler de var’ deme ihtiyacı onu araştırmaya sevk etmiştir. Mehmet Tahir’in askeri sınıftan bir aileye mensup olması şüphesiz ki küçük yaşlarında şehrin ileri gelen hocalarından ders alması için imkân sağlamış ve iyi yetiştirilmiştir. Bursa’da ticaret sayesinde ekonomik durumun iyi olması sonucu kültürel faaliyetler mevcuttur, bu da âlimimizin yetişmesinde büyük rol oynamıştır. O gençlik dönemlerinde Avrupa’da ki ve diğer Türk devletlerindeki Türkoloji çalışmalarını takip etmiş ve memleketimizde bir milli şuur uyandırma işini kendisine vazife görmüştür.

3.Bursalı Mehmet Tahir Efendinin İlmi ve Siyasi Çalışmaları

3.1. Meslek Yaşamı

3.1.1. Öğretmenlik Dönemi

Harbiye’den mezun olan Mehmet Tahir Bey çektiği kura sonucu görev yeri olarak üçüncü orduya bağlı olan Manastır ve Selanik civarları çıkar. Kendisinden Edirne ya da Manastır’ı seçmesi istenen Mehmet Tahir Bey Manastır’da Coğrafya hocalığı yapmayı seçer. Kendisine sunulan bir diğer seçenek olan Kavaid derslerine girmeyi ise babasından kendine miras kalan tarih sevgisi nedeniyle reddeder. Çünkü kendisi coğrafyayı tarihin zemini olarak görmektedir⁴⁴. Bunun yanında Mülkiye Rüşdiyesi ile yeni açılan Mülkiye İdadisinde de tarih ve hitabet öğreten Mehmed Tahir, yeni ve ileri bir anlayışta ders okutuşu ile dikkati çekmiştir. Kendisi Manastıra gelişinin birinci yılında Seyyid Hoca Muhammed Nuru’l Arabiyi ziyaret ederek ona biat etti. O Şeyhi’nin vefatı sonrasında bölgede Melamiliğin artık önde gelen bir simasıydı⁴⁵.

Manastır’da bulunduğu bu sürede tarih çalışmaları da başlamıştır. Yaptığı kıymetli çalışmaların ilki olan Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri burada ortaya

⁴⁴Vahyi, a.g.e., s.29

⁴⁵ Akün, a.g.m., s.453

çıkarak. 1897 yılında artık Mehmet Tahir Bey Üsküp Askeri Rüşdiyesi Coğrafya öğretmenliğine naklolunmuştur. Burada rütbesi yüzbaşılıktan kolağalığına yükselmiş ve tekrar Manastıra bu defa müdür olarak tayin olmuştur. Burada 6 yıl kalmış bu defada 1904'te Üsküp Askeri Rüşdiyesine tayin edilmiştir⁴⁶. Artık rütbesi binbaşı olan Tahir Bey Manastıra geldiğinden beri hem siyasi faaliyetleri hem de Melamilik faaliyetlerinden ötürü şüpheleri üzerine çekmiştir. Bu şüpheler artınca hakkında iki jurnal düzenlenir. Bu jurnaller sonucu Rüşdiye memurluğu vazifesine 31 Ocak 1906'da son verilir⁴⁷. Böylece Tahir Bey'in öğretmenlik hayatı son bulur.

Tahir Bey için önce Yemen ve Irak'a gönderilme kararı çıkar. Fakat hatırlı dostlarının araya girmesiyle üçüncü ordu idaresinde bulunan Redif Sınıf-ı Sâni taburlarından Alaşehir alayına birinci tabur kumandanlığına tayin edilir. Burada beş altı ay kaldıktan sonra İzmir'e gönderilir. Burada Divan-ı Harp azalığı ve buna bağlı olarak çalışan tahkik memurluğu ile görevlendirilir⁴⁸. İzmir Tahir Bey için her yönden iyi bir deneyim olmuştur. Kendisi burada çeşitli kütüphaneleri görerek Aydın vilayeti yöresinde yetişmiş müellifler hakkında mahalli araştırmalara yönelmişti. İzmir'de bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağlantı içinde olması onun Melami çevresi dolayısıyla manevi nüfuzu bulunan bir üyesi olma durumunu korudu⁴⁹.

3.1.2. Milletvekilliği Dönemi ve Diğer Çalışmaları

İhtilâlden sonra İttihat ve Terakki Partisi Tahir Bey'i Bursa'dan aday gösterir. Tahir Bey 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebûsân'da milletvekili olur⁵⁰. Muallim Vahyi'nin ifadesine göre Tahir Bey kendi isteği ile değil, cemiyetin bu husustaki kararı ve hemşerilerinin ısrarı üzerine vekil olur. O kendisi de belirtmiş olduğu gibi; bir siyaset adamı değil, esasen bir ilim ve irfan adamı idi⁵¹. Zaten meclisin 1911 yılı sonundaki fesih kararı ile kapanan birinci faaliyet devresinden

⁴⁶ Akün,a.g.m., 453

⁴⁷ Bu konudaki bilgiler birinci bölümde Bursalı Mehmet Tahir Bey'in Türkçülük İçindeki Yeri Kısımında verilmiştir.

⁴⁸ Muallim Vahyi, a.g.e. , s.71-72

⁴⁹ Akün, a.g.m. , s.454

⁵⁰ Akün, a.g.m. , s.454.

⁵¹ Vahyi, a.g.e., s.75.

sonra vekillikten ayrılır⁵². Bu ayrılışın sebebi Tahir Bey'in mizacının siyasete uygun olmaması olabileceği gibi, Abdülbaki Gölpınarlı'nın Melâmîlik üzerine yazdığı kitabında değindiği üzere; melâmî ihvanına dayanarak İttihat ve Terakki'den bir gurup ayırmaya kalkışması ve başarısız olması da olabilir⁵³.

Mebusluğu sırasında askeri encümenin yanı sıra Harbiye Nezareti Tensikat komisyonu üyeliği ve Donanma Cemiyeti Murahhaslığı gibi vazifeler üstlendi. Meşrutiyetin gayelerini halka anlatmak için İzmir'den Konya'ya kadar olan bölgede ve Bursa'da Konferanslar vermekle görevlendirildi. Askeri özlük haklarını muhafaza ettiği için 27 Nisan 1911'de rütbesi gönüllü redif alayı kaymakamlığı kadrosuna yükselmiştir. Daha sonra 1912'de Harp Dairesi Divanı-ı Harb üyesi, ardından Ekim 1912'de Muhakemat Dairesi üyesi ve Mart 1913'te tekrar Divan-ı Harb üyesi olur. Bu sıfat üzerinde iken 24 Ocak 1914'te yarbaylıktan emekli olur⁵⁴.

Milletvekilliği ile İstanbul'a gelmesi Bursalı Tahir Beyi araştırmaları için hasret çektiği çalışma şartları ve kütüphane imkânlarına kavuşturmuştur. İstanbul kütüphaneleri tetkik vazifesini, Amasyalı Hoca Hüseyin Hüsamettin Efendi ve Kilisli Muallim Fazıl Rifat Efendi ile beraber bir buçuk sene sürdürür. Umumî İstanbul kütüphanelerini dolaşırlar. Yaptıkları araştırmalarda ibn-i Sina, Nasıruddin Tûsî gibi birçok eski âlimin kendi el yazmaları eserlerini ortaya çıkarırlar. Yine bu çalışmalar esnasında hat, tezhib, teclid sanatlarına ait birçok örnekleri keşfeder⁵⁵. Tahir Bey burada Osmanlı müellifleri için gerekli olan bibliyografya malzemesini toplamıştır.

Burada bir buçuk yıl kadar hizmetini sürdüren Tahir Bey sonra Topkapı sarayı müzesi müdürlüğüne getirilmiştir. Bundan sonra herhangi bir resmi vazife almadığı bilinir. Yirmi yıllık bir çalışmanın ardından I. Dünya savaşı (1915) sırasında Osmanlı Müelliflerinin ilk cildini ortaya koymuştur⁵⁶. Emekliye ayrılan Tahir Bey Çengelköy'de ikamet etmekte iken hastalanır ve geçim sıkıntısına düşer. Kendisi tüm bu sıkıntıların farkında değilmiş gibi bibliyografya çalışmalarına devam eder. Osmanlı Müellifleri eserinin son iki cildini de yazar. Geçim sıkıntısı o

⁵² Akün, a.g.m. , s.454.

⁵³ Abdülbaki Gölpınarlı, Melâmîlik ve Melâmîler, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.328.

⁵⁴ Akün, a.g.m. , s.454.

⁵⁵ Muallim Vahyi, a.g.e. , s.90-91.

⁵⁶ Akün, a.g.m. , s.454

Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur-Yaşam Karaçay

dereceye gelmiştir ki Tahir Bey hanımının kıymetli eşyalarını rehin bırakarak emniyet sandığının yardımını almaya mecbur kalır. Hatta Muallim Vahyi'nin belirttiğine göre bir gün bu emniyet sandığının borçlularını ilan eden Takvim-i Vekayi'de Tahir Bey'in ismi listenin en başında yer alır⁵⁷.

Tahir Bey'in son zamanlarında hafıza kuvvetinde zayıflık zuhur eder. Bu nedenle bir müddet Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesi'nde, bir müddet de Cerrahpaşa'da tedavi görür⁵⁸. Bu tedavi esnasında Zeynep Kamil Hastanesi'nde vefat eder⁵⁹. Vefat tarihi ile ilgili bilgiler oldukça karışıktır. Eserini Tahir Bey hayatta iken yazdığından Muallim Vahyi'den herhangi bir bilgi alamıyoruz. Gölpınarlı hicri ve rumi olarak iki tarih vermiştir. Fakat bu iki tarih biri 7 Kasım 1924'e diğeri 28 Ekim 1925'e denk geldiğinden birbirini tutmamaktadır. Yusuf Akçura ise bambaşka bir tarih vererek 1929 yılında İstanbul'da değil Bursa'da vefat ettiğini söyler⁶⁰. Mezarı Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdayi Dergahı haziresinde bulunur.

Mevlevi Şeyhi Ahmet Remzi Efendi Tahir Bey'in ölümü üzerine şunları söylemiştir:

Bursalı Tahir Bey'in geldi zamanı ric'atı
İrtihali eyledi eshabı ilmi ilmi derdnak
Namını asarı ibka etti, bu tarihte
GittiTahir Bey fenadan Hakka elhak pir, pak⁶¹

Ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Bursalı Mehmet Tahir Bey hakkında ki gerçek son zamanlarında unutulmuş olmasıdır. Hayatını Türklüğün ilim fikir ve sanatta yetiştirdiklerini araştırıp tanıtmaya adanmış Tahir Bey bir devirde Türklüğün en büyük kitabiyat âlimi olarak anılırken yaşlılığında unutulmuştur.

3.2. Eserleri

Bursalı Tahir Bey biyografi ve bibliyografya araştırmalarını birbirinden ayırmamış, birini ötekinin tamamlayıcısı bir iş olarak ele almıştır. O eserlerini

⁵⁷ Muallim Vahyi, a.g.e. , 97-98

⁵⁸ Gölpınarlı, a.g.e., s.328

⁵⁹ Akün, a.g.m. , s.454

⁶⁰ Yusuf Akçura, Türk Yılı, s. 384

⁶¹ İbrahim Alaettin, Meşhur Adamlar, Sedat Simavi Yayınları, İstanbul 1933,s. 174.

Türkleri cahil ve medeniyetten uzak olarak gören düşünceleri çürütmek amacıyla yazmıştır. Bugün gerçekler bilinse de insanların henüz bu gerçeklerden tamamen habersiz olduğu bir devirde bunları araştırıp dile getirmekle Tahir Bey Türk milletine yapılabilecek en iyi hizmeti yapmıştır. Bu bölümde Mehmet Tahir Bey'in bazı eserleri açıklamaları ile verilirken biyografi tarzında eserlerinin yalnızca adı verilmekle yetinilecektir.

Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri: Mehmet Tahir Bey ilk eseri olan Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetlerini Manastır'da görev yaptığı zaman yazmıştır. Kitap ilk kez Türkçü gazete İkdâm'da yayınlanmıştır. Daha sonra Ahmet Cevdet Bey tarafından 1896'da İstanbul'da neşredilmiştir. Bu eser dışarıdan ilham alınarak ya da tercüme edilerek oluşturulan bir eser değildir.

Tahir Bey kitabının önsözünde özellikle Gazneliler ve Selçuklular döneminde yaşayan Türkler arasından yetişmiş büyük insanların çoğunlukla ilmi eserlerini Arapça, edebi eserleri ise Farsça yazdıklarını söyler. Bu konuya da şöyle açıklık getirir;

Hele ulûm-ı dîniyede yani; tefsîr, hadîs, tasavvuf, fıkıh, kelâm ilimlerinde eser yazan zevât-ı kirâmın hemen nısfının Türk oldukları künye ve memleketleri delâletiyle meydandadır. (...) Meamâfih, me'hazimiz olan kitaplardan isimleri yazılabilen zevât içinde belki bir ikisinin Arap ve Acem ensâlinde olmak ihtimali var ise de bunların da müddet-i medîde Türk devletlerinin himaye ve terbiyelerinde bulunmalarından dolayı adetâ Türkleşmiş oldukları âşikardır⁶².

Kitabın içeriğine gelecek olursak 185 kişi hakkında bilgi veren kitapta bu kişilerden dokuz tanesi kadındır. Osmanlı döneminden kimse hakkında bilgi verilmemiştir. Tahir Bey Osmanlı Devleti zamanında yaşamış kişiler için kitabın ikinci cildini yazacağını söylemiş fakat bunun yerine Osmanlı Müellifleri eserini yazmıştır.

Osmanlı Müellifleri: Üç ciltten oluşan bu eser yalnızca uzun sürede yazılmakla kalmamış aynı zamanda uzun bir süre zarfında yayınlanmıştır. Toplam 1244 sayfadan oluşan eser bir yandan Tahir Bey'in ömrünün son vakitlerindeki hastalığı

⁶² Bursalı Mehmet Tahir, Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s.4.

bir yandan ülkenin savaş döneminde olması sebebiyle arka arkaya basılamamıştır. 1915-1920-1922 yıllarında basılan üç ciltlik bu eser savaştan başka şey bilmeyen fikri ve ilmi faaliyetlerden uzak bir kavim gibi gösterilmeye çalışılan Osmanlı Türklüğünün çeşitli ilim ve kültür sahalarında çok sayıda eserler vermiş, müellifler yetiştirmiş olduğunu ispat amacıyla yaptığı bu büyük çalışmada, eser yazmış düşünce ve sanat adamlarımızın zengin bir bibliyografya ansiklopedisinin temelini koymuştur. Osmanlı Devleti'nin doğuşundan 20. yüzyılın ilk çeyreği sonuna kadar gelen bir zamanı kapsayan eser 1691 Türk müellifin hal tercümesini vermektedir⁶³.

Eserde hal tercümeleri umumi alfabetik sıra ile verilmemiş bunun yerine tıp, filoloji, tarih gibi bölümler altında verilmiştir. Bu eserden sonra Bursalı Mehmet Tahir Bey yalnızca Türkiye'de değil aynı zamanda dünyada büyük bir yankı uyandırmıştır. Tahir Bey en büyük Türk bibliyografya âlimi olarak anılmaya başlamıştır. Eser için takdirlerin yanında muhakkak ki eleştirilerde olmuştur. Eserin yüzeysel kaldığı ve kaynaklardan yeteri kadar istifade edemediği gibi gerekçelerle eleştirilen eser ne olursa olsun şüphesiz ki yine de kimse eserin büyüklüğünü ve ilim dünyasının ihtiyaç duyduğu bir eser oluşunu inkâr edilemez.

Menakib-i Harb (Harp Hikâyeleri): 1914-15 yıllarında iki ayrı matbaa tarafından basılan bu eser Osmanlı harp tarihinde gerçekleşen bazı kahramanlık sahneleri nakledilir. Çalışmanın temelini Tahir Bey'in öğretmenlik yıllarında tarih dersleri münasebetiyle tuttuğu notlar oluşturmaktadır. Osmanlı tarihinden bazı kahramanlık menkıbeleri nakledildikten sonra cihadın faziletlerine dair Osmanlı müelliflerince yazılmış otuz sekiz eserin bibliyografyası verilmiştir⁶⁴.

Ahlak Kitaplarımız: 1907 yılında İstanbul'da basılan bu eser 44 sayfadan oluşur. Osmanlı-Türk müelliflerinin hal tercümelerini incelemek yanında belirli bir saha ve konularda ortaya konmuş eserlerin toplu bibliyografyalarını da meydana getirmeye çalışan Tahir Bey'in bu eseri alanında bir ilktir. Hazreti Muhammed'in ahlakla ilgili hadislerini ele alan bir girişten sonra Osmanlıların her alanda olduğu gibi ahlak alanında da eserler yazmaya önem verdiğini belirterek bunlardan 108 tanesinin

⁶³ Akün, „a.g.m., s. 458.

⁶⁴ Akün, a.g.m. , s. 458.

müellifleriyle birlikte toplu bir bibliyografik listesini düzenler⁶⁵. Biyografi tarzında diğer eserlerine gelinecek olursa;

Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabi, Necm-i İstikbal Matbaası. İstanbul, 1329

Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli, Kitaphane-i İslam ve Askeri Matbaası, İstanbul, 1317

Meşâyih-i Osmâniyye'den Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli, Kitaphane-i İslam ve Askeri Matbaası, İstanbul, 1318

Ulemâ-yı Osmâniyye'den Altı Zâtın Terceme-i Hâli, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, İstanbul, 1321

Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âlî ve Kâtip Çelebi'nin Terceme-i Hâlleri, Hamidiye Mekteb-i Sınavi Matbaası, Selanik, 1322

Aydın Vilâyetine Mensub Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, Kesişyan Matbaası, İzmir 1324

Hacı Bayram-ı Veli, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1329

Mevlânâ eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî Hazretlerinin Muhtasaran Terceme-i Hâlleriyle Matbû' ve Gayr-ı Matbû' Âsârını Hâvî Risâle, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1329

İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1335

Kâtip Çelebi, Kanaat Matbaası, İstanbul 1331

⁶⁵ Akün, a.g.m., s.457

Sonuç

19. yüzyılda tüm dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik akımı Osmanlı devleti üzerinde de etkisini göstermekte gecikmemiş, yabancı unsurların bağımsız olma çabalarında önemli bir rol almıştır. Söz konusu hareketlere rağmen imparatorluğun Türk unsurunda böyle bir davranışa daha geç bir dönemde rastlanmıştır. Buna neden olan ana etkenler, imparatorluğun temel unsuru olan Türklerin devletin varlığını güvence altına alma düşüncesi ve sahip olunan ümmet yapısının etkisi olmuştur. Bunlar Türklerin milliyetçilik fikrine yönelmesini geciktiren sebepler arasındadır.

Tarih bir milletin hafızasıdır ve toplumlar gelecekte de yaşayabilmek için bu hafızayı canlı tutmak zorundadır. Bursalı Mehmet Tahir Bey de devleti yıkılıştan kurtarmayı amaçlayan Osmanlıcılık ve İslamcılık siyasetlerinin başarısız olmasından sonra kimsenin Türk kimliğine sığınmayı aklına getiremediği bir dönemde bunun farkına varıp Türk milliyetçiliği fikrine yönelmiştir. O bir Alman âlimin “Sizin tarihinizde neden Goethe gibi önemli yazarlar, şairler, bilim adamları yok?” sorusundan etkilenecek tarihte mühim işler başarmış Türkler de vardır deme ihtiyacı ile tarihteki önemli Türkleri araştırma yolunu seçmiştir. Tahir Bey bu yolla diğer etnik unsurlar olmadan da uygar bir toplum olarak Türklerin tek başına ayakta kalabileceğini anlatmak istemiş olmalıdır.

Hayatını Türklerin bilim ve sanat alanlarındaki katkılarını gün yüzüne çıkarmaya adanmış Bursalı Mehmet Tahir Bey bugün Türklerin en büyük bibliyografya âlimi olarak hakkında çalışmalar yaptığı insanlar arasındaki yerini almıştır.

Kaynaklar

AKÇURA, Yusuf, 2009, Türk Yılı 1928, Hazırlayan; Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AKŞİN, Sina, 1993, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul.

AKÜN, Ömer Faruk, 1989, “Ahmet Vefik Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.II, s.143-157.

_____, 1992, “Bursalı Mehmet Tahir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.VI, s.452-461.

ALAETTİN, İbrahim, 1963, Meşhur Adamlar, Sedat Simavi Yayınları, İstanbul.

BLEDA, Mithat Şükrü, 1993, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

BURSALI, Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, Hazırlayan: Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul.

_____, 1314, Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri, İkdam Matbaası, İstanbul.

CEBESÖY, Ali Fuat, 1967, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Baha Matbaası, İstanbul.

GÖKALP, Ziya, 2012, Türkçülüğün Esasları, Hazırlayan: İsmail Acar, Liva Yayınları, Balıkesir.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, 1931, Melamilik ve Melamiler, Devlet Matbaası, İstanbul.

İNALCIK, Halil, 1992, “Bursa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.6. , s. 444-449.

KÖKTÜRK, Milay, 2012, “Milliyetçi Düşüncenin Dünü ve Bugünü Üzerine”, Türk Yurdu, C.32, Sayı 295, Tutibay Yayınları, Ankara, s.320-325.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, 1329, “Bursalı Mehmet Tahir”, Türk Yurdu, C.2. Tutibay Yayınları, s.404-410.

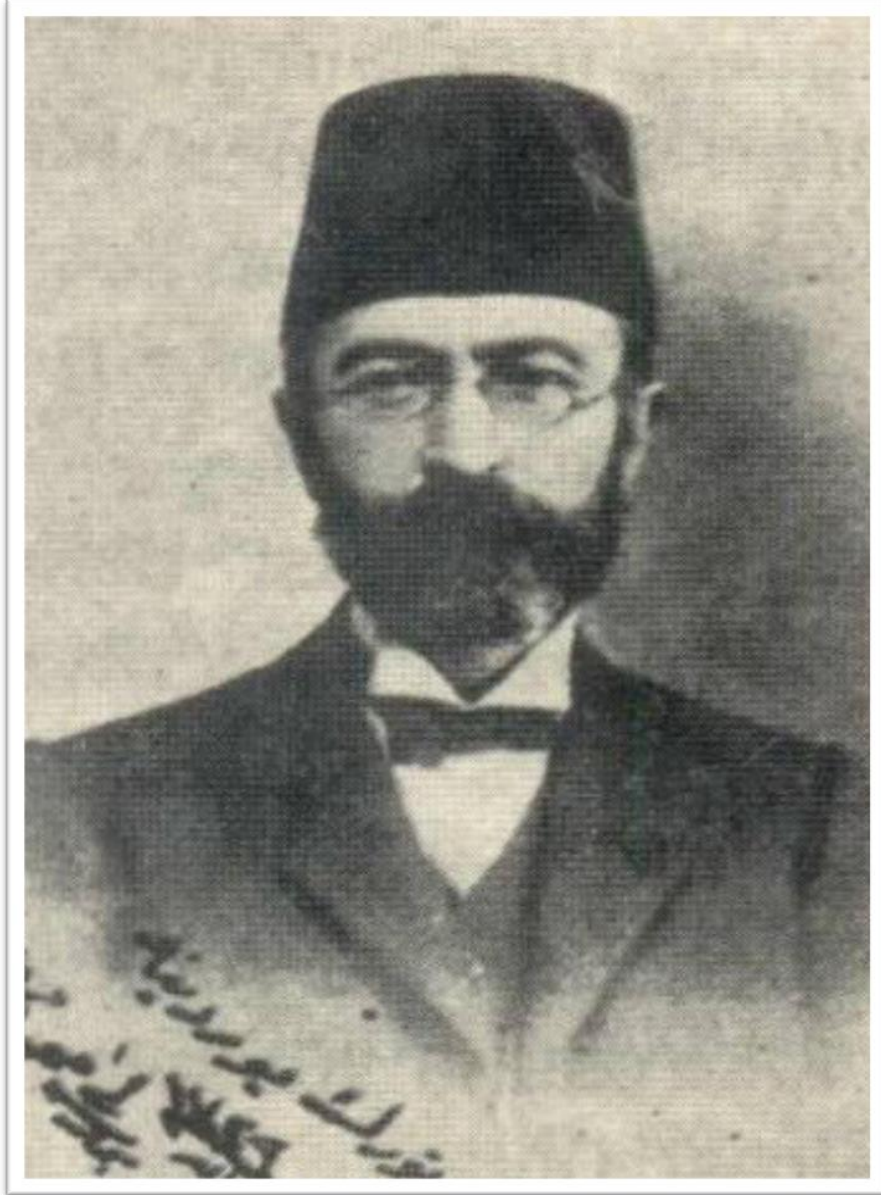
KÖSOĞLU, Nevzat, “Milliyetçilik ve Türk Milliyetçilik Fikrinin Doğuşu”, Türk Yurdu, Tutibay Yayınları, C.19, Sayı 131-141.

KURAN, Ercüment, “Dünyada Milliyetçiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, Türk Yurdu, C.19, S. 139-141.

- ORKUN, Hüseyin Namık, 1977, Türkçülüğün Tarihi, Köymen Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, 2011, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- _____, 2011, Tarihimiz ve Biz, Timaş Yayınları, İstanbul.
- SAFA, Peyami, 1996, “Ziya Gökalp ve Durkheim”, *Türk Yurdu*, Sayı 103, Ankara 1996.
- ŞAYLAN, Gencay, 1983, “Milliyetçilik İdeolojisi ve Türk Milliyetçiliği”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, V.7, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer, 1988, Türkiye’de Siyasal Partiler, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TÜRKÜN DOSTOĞLU, Neslihan, 2001, Osmanlı Döneminde Bursa 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları, Akmed Yayınları, İstanbul.
- VAHYİ, Muallim, 1334, Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar; Bursalı Mehmet Tahir Bey, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul.
- YAVUZ, Fikri, ÖZEN, İsmail, 1972, “Hazırlayanın Önsözü”, Osmanlı Müellifleri, Meral Yayınevi, İstanbul.

EKLER

EK 1: Bursalı Mehmet Tahir Bey bakınız; Yavuz Unat, Bursalı Mehmet Tahir Bey, TDVİA Yayınevi, İstanbul 1995

EK 2: 1861 Yılında Doğan Bursalı Mehmet Tahir Bey'in Doğduğu Bursa Yerkapı Mahallesi'nin Aynı Yıllardan bir Fotoğrafı bakınız; Neslihan Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa 19. Yüzyıldan 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları, Akmed Yayınları, İstanbul 2001.

Araştırma Makalesi

Amerikan Belgelerine Göre 12 Mart Muhtırası'na Giden Yolda Haşhaş Sorunu

Macide Başlamışlı*

ORCID-Id:0000-0003-0381-4651

Öz

12 Mart Muhtırası'nın arkasında ABD'nin olduğu iddiası özellikle siyasi sol çevrelerce defalarca dillendirilmişti. Sol siyasetin yanı sıra 12 Mart Muhtırası'yla istifa etmek zorunda kalan Adalet Partisi Hükümeti yetkilileri de bu iddiaları güçlendirecek açıklamalar yapmışlardı. Türk Hükümeti yetkilileri ve muhalefet partilerine mensup milletvekilleri 12 Mart Muhtırası'nın arkasında ABD'nin olduğu fikrini açıkça dillendirirken, söz konusu döneme ait Amerikan raporlarında bu iddiaları güçlendiren bazı ifadeler yer aldı. Amerikalı yetkililere göre, Türk Hükümeti ile yaşanan başta haşhaş ekimi olmak üzere savunma ve dış politika konularında yaşanan anlaşmazlıklar, hükümetin düşmesi ile sonuçlanabilirdi.

ABD Başkanı Richard Nixon, Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklanmasını siyasi bir saplantı haline getirmişti. Bu sebeple haşhaş sorunu ile özel olarak ilgileniyordu. Nixon, Türkiye'de haşhaş ekimine getirilecek olan yasağın ABD'de büyük bir toplumsal yaraya yol açan uyuşturucu sorununun tamamen sona erdireceğini düşünüyordu. Bu yüzden Türk Hükümeti'nden haşhaş ekiminin yasaklanmasını istedi. Başbakan Süleyman Demirel, Türk kamuoyundaki siyasi saygınlığı ve Türk çiftçisinin desteğini kaybetme endişesi ile bu isteği kabul etmedi. Bunun üzerine ABD yönetimi, Türk Hükümeti üzerinde yer yer tehditlere uzanan yoğun bir baskı politikası uyguladılar. Ancak Başbakan Süleyman Demirel ikna edilemedi. Söz konusu dönemde Başbakan Demirel, partisi içindeki muhalefet sebebiyle sık sık hükümet bunalımları yaşıyordu. Ülkede Amerikan karşıtı siyasi atmosferin ve karşıt görüşlü grupların çatışmalarının daha da

* Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, E-posta: macidebaslamisli80@gmail.com

Macide Başlamışlı

arttığı bir döneme girilmişti. Üst düzey ordu mensupları basın aracılığı ile Demirel ve Hükümeti ile ilgili uyarı ve şikâyetlerini dillendiriyorlardı.

12 Mart 1971’de Türk ordusuna mensup dört kuvvet komutanı, Başbakan Süleyman Demirel ve hükümetine bir muhtıra verdiler. Demirel, önce mücadele etmek istese de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın çabalarıyla istifa kararı aldı. Böylece Amerikan çıkarlarına zarar vermeye başlayan Süleyman Demirel ve Hükümeti artık iktidardan düşmüş oldu. Yerine gelen Nihat Erim Hükümeti, ABD ile gerginleşmiş olan ilişkileri yumuşatma yönünde bir politika izledi. Nihat Erim Hükümeti, Temmuz 1971’de ABD’nin isteğiyle haşhaş ekimini yasakladı.

Anahtar Kelimeler: 12 Mart Muhtırası, Haşhaş Sorunu, ABD, Türkiye.

Poppy Issue On The Process Of March 12 Memorandum By The American Documents

Abstract

Political leftist groups in Turkey, have been spoken many times, claiming that the United States is behind the March 12 March Memorandum. In addition to leftist politics, officials of the Justice Party Government, who had to resign with the March 12th Memorandum, made statements that would supporting these claims. While the Turkish government officials and MPs from opposition parties have clearly spoken of these ideas, there are some expressions in the American reports of that period that supporting these claims. According to American officials, disputes with the Turkish government on defense and foreign policy issues, especially the poppy planting, could have resulted in the government's fall.

U.S President Richard Nixon, a ban on poppy cultivation in Turkey had made a political obsession. For this reason he was extraordinary interested in the poppy issue. Nixon, who will be brought to the ban poppy cultivation in Turkey, a major cause of the drug problem in the US social wounds he thought would end completely. Because of this, he wanted the prohibition of poppy cultivation from the Turkish Government. Prime Minister Süleyman Demirel did not accept this request with the political prestige of the Turkish public and the fear of losing the support of the Turkish farmer. U.S administration imposed an intense repression policy on the Turkish Government. But, Prime Minister Süleyman Demirel could not be persuaded. In this period, Prime Minister Demirel was often struggling with government crises because of the opposition within his party. The anti-American political atmosphere and the clashes of opposition groups have entered a process that has increased. Senior military officers expressed their warnings and complaints about Demirel and the Government through the press.

On March 12, 1971, the four commanders of the Turkish army gave a memorandum to Prime Minister Süleyman Demirel and his government. Although Demirel wanted to struggle first, President Cevdet Sunay took the decision to resign. Süleyman Demirel and his government have now fallen from power. The Nihat Erim Government, which replaced it, followed a policy

Macide Başlamışlı

of softening the tense relationship with the US. Nihat Erim Government banned poppy cultivation by order of the United States in July 1971.

Keywords: March 12 Memorandum, Poppy Issue, U.S. and Turkey

вопрос о маке в процессе представления меморандума 12 марта американскими документами

Резюме

Политические левые группы в Турции неоднократно высказывались, утверждая, что Соединенные Штаты находятся за меморандумом от 12 марта. В дополнении к левых политических, должностные лица правительства юстиции, которые должны были уйти в отставку с меморандума 12 марта, сделали заявления, которые поддержали бы эти претензии. Пока Турецкие чиновники и оппозиционные партии четко говорили об этих идеях, в американских докладах того периода поддерживаются некоторые выражения, подтверждающие эти утверждения. По мнению американских официальных лиц, споры с турецким правительством по вопросам обороны и внешней политики, особенно по вопросам посадки маков, могут привести к падению правительства.

Президент США Ричард Никсон, запрет на выращивание мака в Турции сделал политическую одержимость. По этой причине он был необычайно заинтересован в проблеме мака. Никсон, который будет привлечен к запрещению культивирования мака в Турции, является главной причиной проблемы наркотиков в социальных ранах США, которые, по его мнению, закончились бы полностью. Из-за этого он хотел запретить выращивание мака у турецкого правительства. Премьер-министр Сулейман Демирель не принял эту просьбу с политическим авторитетом турецкой общественности и страхом потерять поддержку турецкого фермера. Администрация США наложила на правительство Турции интенсивную политику подавления репрессий. Но премьер-министра Сулеймана Демиреля не удалось убедить. В этот период премьер-министр Демирель часто боролся с государственным кризисом из-за оппозиции внутри его партии. В Турции антиамериканская политическая атмосфера и столкновения оппозиционных групп вступили в процесс, который увеличился. Старшие военные офицеры выразили свои предупреждения и жалобы о Демиреле и правительстве через прессу. 12 марта 1971 года четыре старших командира турецкой армии дали меморандум премьер-министру Сулейману Демирелю и его правительству. Хотя Демирель хотел сначала бороться, президент Джемал Сунай принял решение уйти в отставку. Сулейман Демирель и его

Macide Başlamışlı

правительство теперь упали от власти. Правительство Нихата Эрима, которое заменило его, следовало политике смягчения напряженных отношений с Соединенными Штатами. Правительство Нихата Эрима запретило выращивание маков, запрошенных Соединенными Штатами в июле 1971 года.

Ключевые слова: 12 марта Меморандум, проблема мака, США и Турц

Giriş

12 Mart Muhtırası'nın arkasında ABD'nin olduğu iddiası özellikle siyasi sol çevrelerce defalarca dillendirilmişti. Sol siyasetin yanı sıra 12 Mart Muhtırası'yla istifa etmek zorunda kalan Adalet Partisi Hükümeti yetkilileri de bu iddiaları güçlendirecek açıklamalar yapmışlardı. Adalet Partisi Hükümeti'nde Dışişleri Bakanlığı yapmış olan İhsan Sabri Çağlayangil anılarında “12 Mart Askeri Muhtırası'nın arkasında CIA ve haşhaş sorunu vardır” diyerek 12 Mart'ta hükümetine yönelik yapılan müdahalenin arkasında ABD olduğunu ifade etmişti. Çağlayangil, 1976'da Politika gazetesi sahibi İsmail Cem'e yaptığı açıklamada, “12 Mart'ta Haşhaş vardır. 12 Mart'ta CIA vardır. Türkiye kendi istihbaratını geliştirmek için ABD ve İsrail istihbaratlarıyla organik ilişkiler içindeydi. CIA, MİT'in içine sızmıştı” diyerek 12 Mart'ta CIA'nin rolüne dikkat çekmiş oldu.¹ ABD Büyükelçisi William Handley aracılığıyla haşhaş ekiminin yasaklanması konusundaki Amerikan baskılarına birebir olarak maruz kalmış Çağlayangil'in bu düşüncesi elbette kayda değerdi. Haşhaş ekiminin yasaklanmasına ateşli bir şekilde karşı çıkmış olan Bülent Ecevit de Çağlayangil'i destekler bir açıklamayla ABD'nin haşhaş ekiminin yasaklanması için oy kaygısı olmayan bir hükümete ihtiyaç duyduğunu bu yüzden 12 Mart Muhtırası'nı desteklediğini belirtmişti.²

Türk Hükümeti yetkilileri ve muhalefet partilerine mensup milletvekilleri 12 Mart Muhtırası'nın arkasında ABD'nin olduğu fikrini açıkça dillendirirken, söz konusu döneme ait Amerikan raporlarında bu iddiaları güçlendiren bazı ifadeler yer aldı. ABD Başkanı Nixon'un güvenlik danışmanları Helmut Sonnenfeldt, Harold H. Saunders ve Henry Kissenger, 10 Temmuz 1970 tarihli bir güvenlik toplantısında Türkiye'de hükümetin herhangi bir sebeple düşmesi durumunda Amerikan çıkarlarının korunmasına yönelik ne gibi adımlar atılması gerektiği yönünde bir eylem planı hazırladılar. Sonnenfeldt ve Saunders, Türkiye ile ABD ilişkilerinin ciddi bir şekilde bozulması ihtimali üzerine, Kissinger'ın uluslararası uyuşturucu karşıtı çabalar üzerindeki kişisel kontrolünü yeniden ele almasını istediler. Bu sorun, Türkiye ile ilişkilere ciddi bir şekilde zarar vermişti. Amerikalı yetkililere göre, Türk Hükümeti ile yaşanan başta haşhaş

¹İsmail Cem İpekçi, Tarih Açısından 12 Mart, İstanbul, Cem Yay., 1977, s.296.

²Çağrı Erhan, Beyaz Savaş, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 116.

Macide Başlamışlı

ekimi olmak üzere savunma ve dış politika konularında yaşanan anlaşmazlıklar, hükümetin düşmesi ile sonuçlanabilirdi.³

12 Mart Muhtırası'nda ABD'nin etkisi olduğu iddialarının temel noktası ağırlıklı olarak ABD yönetiminin, Türkiye'deki Amerikan karşıtı havayı dağıtamayan ve öğrenci olaylarını bastırmakta zorlanan Demirel hükümetinin devrilmesini istiyor olmasıydı. Gerçekten de ABD yönetimi 12 Mart Muhtırası sonrası Türkiye ile ilişkilerinin bozulmasına yol açan tüm sorunlarından kurtulmuştu. Başkan Nixon'a 13 Mart 1971 gününe dair, günlük brifing veren Kissenger, Türkiye'de hükümetin istifa ettirildiğini söyledi. Buna karşılık Nixon, Kissenger'a "Bu bizim lehimize mi?" diye sordu. Kissenger'ın cevabı netti: "Evet"⁴12 Mart Muhtırası ile Türkiye'deki ağır Amerikan karşıtı hava kısa sürede dağılmıştı.

1. ABD'nin Haşhaş Ekiminin Yasaklanması İçin Türk Hükümetine Yönelik Baskıları

ABD Başkanı Richard Nixon, Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklanmasını siyasi bir saplantı haline getirmişti. Bu sebeple haşhaş sorunu ile özel olarak ilgilenmekteydi. Nixon, Türkiye'de haşhaş ekimine getirilecek olan yasağın ABD'de büyük bir toplumsal yaraya yol açan uyuşturucu sorununun tamamen sona erdireceğini düşünüyordu. Amerikan raporlarına göre, Türkiye'de haşhaşın yasal üretimi, çiftçiden tıbbi ihracata yönelik sözleşmeden doğan yükümlülükleri doğrultusunda Türk hükümetinin tekelinde satın alınan ürünün dışında, piyasaya yasadışı olarak giren mahsul de vardı. Bunlar, yasadışı pazarlara girerek ve batıda Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya; doğuda ise İran'a geçiyordu. Yasadışı üretim tahminleri, hükümet alımları çıkartıldığında iki ya da üç kat daha büyük oranlarda olduğu görüldü. Ancak resmi belgelerde yasal ve yasadışı üretimin eşit miktarda olduğu belirtiliyordu.⁵Haşhaş ekiminin yasaklanmasına yönelik ilk adım olarak, 1967'de ABD Büyükelçisi Parker Hart ile Başbakan Demirel'in yaptıkları sözlü anlaşma sonrası, çiftçilere haşhaşın yerine alternatif mahsul ikame etmeye yardımcı olmak ve Jandarma ve Polis'te narkotik kolluk kuvvetleri oluşturmaya yönelik programlar başlatmak amacıyla ABD ile Türkiye arasında Tarımsal Kalkınma ve Kontrol Kredisi Anlaşması imzalandı. Başkan Nixon'un başkanlığa gelmesiyle haşhaş ekiminin yasaklanmasına yönelik çabalar hızlandırıldı. Bu bağlamda kritik görevler önceki dönemlerde olduğu gibi ABD'nin Ankara Büyükelçisi tarafından üstlenildi. ABD'nin Ankara Büyükelçisi William Handley'in haşhaş ekiminin yasaklanması için Türkiye'de yürütülen çalışmaları koordine etti. Handley'nin yanı sıra, ABD Adalet Bakanlığı'na bağlı Narkotik ve Tehlikeli İlaçlar Ofisi

³Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1972, Global Issues, "Memorandum From Helmut Sonnenfeldt and Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger)", Washington, July 10, 1970, s.3.

⁴Foreign Relations of United States, Vol. XXIX, 1969-1976, "Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon", Washington, March 10, 1971, s. 1084.

⁵CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.'lu CIA Belgesi, "Turkey's Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop", 16 June 1970,s. 1-12.

Macide Başlamışlı

Direktörü John Ingersoll, Büyükelçi Handley'e destek olmak için Türk hükümeti yetkilileriyle görüşmeye çalışıyordu. Bu bağlamda ilk olarak İçişleri Bakanı Haldun Menteşoğlu ile görüştü. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde narkotik polis birimleri oluşturuldu.⁶

Başbakan Süleyman Demirel ile ABD'nin Ankara Büyükelçisi Hart arasındaki 1967 tarihli sözlü anlaşmaya dayanarak Türkiye, üç ya da dört yıllık bir süre zarfında afyon üretimini durduracaktı. 1967'den itibaren haşhaş üreten illerin sayısındaki sürekli düşüşler bu sözlü anlaşmayı sürdürmüş oldu. ABD yönetimi, Başbakan Demirel'in Mayıs 1970'te Washington'da vermiş olduğu sözlü taahhüdünün uygulamaya dönüşmesini bekliyordu. Haziran'da ABD'yi umutlandıran bir gelişme olarak, Türk hükümeti tüm haşhaş mahsulünü toplamayı ve yasadışı kanallara yönlendirmeyi önlemeyi düşündüklerini belirten bir açıklama yaptı. 1967'de 156 ton olan yasal üretim miktarı, 1970 yılı için mevcut programın başlatılmasından önce yapılan tüm ön hazırlık çalışmalarında, ürünün tamamının satın alınması için yapılan değerlendirmede, yasal ihracat amacıyla 76 tona düşürüldü.⁷

Büyükelçi William Handley'e göre bu süreçteki amaçları, haşhaş ekimini yasaklama konusunda Türk hükümeti ile işbirliğini kesinleştirmek ve yakın gelecekte söz konusu işbirliğinin nasıl ilerleyeceğine dair tavsiyeler vermektir.⁸ Hatta Büyükelçi Handley, ABD Dışişleri bakanlığına gönderdiği bir tavsiye mesajında bu yönde Türk hükümetine bir baskı uygulanmasını istedi. Buna göre ABD yönetimi, Türk hükümetinin haşhaş ekiminin yasaklaması kararı alması için şu adımları izlemeliydi:

- a) ABD'nin istekleri Türk yetkililere daha ikna edici ve güçlü bir dille ifade edilmeli.
- b) Haşhaş ekiminin yasaklanması isteği Aralık 1969'daki NATO Dışişleri Bakanları toplantısında da gündeme getirilmeli. ABD Dışişleri Bakanı William Rogers, Türk Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ile baş başa görüşerek sorunu açıkça ifade etmeli.
- c) Aynı amaçlar doğrultusunda yakın gelecekte başta Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Melih Esenbel olmak üzere, ABD'yi ziyaret edecek diğer Türk hükümet yetkililerine de haşhaş üretiminin zararlı etkileri konusundaki kaygılar dile getirilmeli.
- d) Ocak 1970'de yapılacak olan BM Narkotik Komisyonu toplantısında katılacak Türk temsilciler de bu konu hakkında birebir görüşmelerle bilgilendirilmeli.⁹

⁶CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.'lu CIA Belgesi, "Turkey's Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop", 16 June 1970, s. 1-12.

⁷CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.'lu CIA Belgesi, "Turkey's Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop", 16 June 1970, s. 1-12.

⁸ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Telegram 7825 From the Embassy in Turkey to the Department of State", Ankara, November 19, 1969, s. 1.

⁹ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Telegram 7825 From the Embassy in Turkey to the Department of State", Ankara, November 19, 1969, s. 2.

Macide Başlamışlı

- e) Haşhaşın “kökünün kurutulması” için Türk ve ABD’li yetkililerden oluşacak ortak bir komisyon kurulmalı. Bu bağlamda özel bir program hazırlanmalı.
- f) Türkiye’deki ABD Maslahatgüzarı Amerikan girişimlerini koordine etmeli.
- g) Haşhaş ekimi sorunu Türk kamuoyu ile de paylaşılmalıydı. Ancak ABD bu süreçte perde arkasında bir rol oynamalıydı. Çünkü ABD’nin baskısı ya da müdahalesi ile ilgili Türk kamuoyuna yansıtılacak bir bilgi, Başbakan Demirel’in karar vermesini daha da zorlaştıracaktı.
- h) Türk basınında, uyuşturucu sorununa değinen makaleler yayınlatılmalı.
- i) Haşhaş’ın yerini alabilecek alternatif mahsuller için bilimsel çalışmalar yürütülmeli.
- j) Ortak komite oluşturulduktan sonra ABD ve Türk yetkililer, diğer ekipman ihtiyaçlarını ve yaptırımı daha etkili hale getirmek için daha ileri adımlar atabilirler. Bunun için Amerikan kredileri devreye girmeli.¹⁰

Başkan Nixon, 22 Aralık 1969’da Washington’da yüz yüze görüştüğü Ankara Büyükelçisi William Handley’in eylem planını uygun buldu ve kabul etti. Bunun için 5 milyon dolarlık bir hibenin çıkarılmasını da istedi.¹¹ ABD Başkanı Nixon, sadece Türkiye’ye değil, haşhaşın işlenip uyuşturucu haline getirildiğini iddia ettiği Fransa’ya da bir mesaj göndermişti. Fransa Cumhurbaşkanı Georges Pompidou, Nixon’a cevaben gönderdiği mektupta, “Uyuşturucu kaynağı olan bitkileri üreten ülkelerin hükümetlerinin, bu tür üretimi durdurmak için gerekli önlemleri almaları konusunda ABD ile hemfikirim” diyerek ABD’nin Türkiye’deki haşhaş ekiminin yasaklanması isteğini destekledi.¹²

ABD, Türkiye’nin ekonomik kaygılarına cevaben, “Türkiye’nin haşhaş ekimindeki ekonomik payı büyük değildi. Mevcut pazar, işlenmemiş ham haşhaş için kilogram başına 15 dolar tutsa bile, 150 ton sadece 2.25 milyon dolarlık döviz kazancı sağlayacaktı.” Şeklinde bir değerlendirme yaptı. Türkiye’nin ekonomik kaygıları varken ABD için başka kaygılar söz konusuydu. Haşhaş ekiminin yasaklanması ile ABD’nin Türk hükümetine siyasi müdahale ettiği ile ilgili iddialar, hükümet için sıkıntılı bir dönem başlatabilirdi. Bu bağlamda özellikle haşhaş çiftçilerinin Demirel ve hükümetine siyasi destekleri azalabilirdi. Bu durumun farkında olan Başbakan Demirel, haşhaş çiftçisinin desteğini kaybetmemek için yavaş adımlar atıyordu. Ocak 1970’te Ankara’ya gelen New York senatörü Jacob Javits, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile görüşmüş, eroin ve uyuşturucu bağımlılığının New York eyaleti halkı üzerinde felakete yol açan

¹⁰ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 7825 From the Embassy in Turkey to the Department of State”, Ankara, November 19, 1969, s. 3.

¹¹ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Memorandum From the President’s Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to the Under Secretary for Political Affairs (Johnson)”, Washington, January 7, 1970, s. 2.

¹² Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Letter From French President Pompidou to President Nixon”, November 21, 1969, s.2.

Macide Başlamışlı

etkilerini anlatarak kısa ve etkili konuşma yaptı. Başbakan Demirel ile de görüşen Javits, ondan tanıdık cevaplar almıştı. Demirel, Amerikalı yetkililere daha önce söylediklerini tekrar ederek, Türkiye'nin haşhaş ekimini kontrol için elinden geleni yaptığını söyledi.¹³

22 Aralık 1969'da Washington'da Başkan Nixon ile görüşen Büyükelçi W. Hardley, 20 Ocak 1970'te Başbakan Demirel ile Nixon'ın yeni mesajlarını iletmek üzere bir görüşme daha yaptı. Hardley, Demirel'e "Türk Hükümeti'nin haşhaş ekimini ortadan kaldırmak için daha sert eylemler gerçekleştiremeyeceği yönündeki söylemlerinin Başkan Nixon üzerinde yarattığı derin hayal kırıklığını" dile getirdi.¹⁴ Hardley'e göre, ABD'deki durum, 1967'de Türk hükümeti ile Büyükelçi Parker Hart'un haşhaş sorununu ilk kez görüştüğü dönemdeki gibi değildi, uyuşturucu bağımlılığı geçen üç yılda daha da artmıştı. ABD'ye yaptığı ziyaret sırasında Amerikalıların her düzeyde uyuşturucu sorunuyla boğuştuklarına tanık olduğunu belirtti. Suç ve uyuşturucu bağımlılığı arasındaki ilişki açıkça belliydi ve sorunla başa çıkmak için çok ciddi önlemler alınmıştı. Handley, bunun dışında Başbakan Demirel'e New York'un belli başlı gazetelerinde yayımlanmış uyuşturucu haberlerini kopya olarak vererek, ülkesinin içinde bulunduğu bu kötü durumdan utanç duyduğunu belirtti. Başbakan Demirel, Büyükelçi'nin konuşmalarından etkilenerek, söz konusu durumdan büyük üzüntü duyduğunu ve Türkiye'nin ABD'nin müttefiki olarak sorunun çözümüne yönelik mümkün olan her şeyi yapmak istediğini belirtip "Düşünelim, neler yapabiliriz" dedi. Büyükelçi Hardley'e göre, bu görüşmeyle az da olsa ilerleme kaydedilmişti. Başbakan Demirel, şimdilik 5 milyon dolarlık hibe teklifiyle ilgilenmemişti ancak mevcut mahsulü yok etmek için adım atmaya karar verirse, bu hibe önem kazanabilirdi.¹⁵ Mart 1970'te Adalet Partisi hükümeti Meclis'ten güvenoyu isteyecekti. Söz konusu güvenoyu Başbakan Demirel için çok önemliydi. Handley, güvenoyunu sonrası Türk hükümetine haşhaş sorunuyla ilgili yeni bir adım attırmak istiyordu. Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklanması elbette kolay olmayacaktı. Söz konusu olan 70.000 Türk çiftçisinin ve ailesinin geleceğiydi.¹⁶ Bu yüzden ABD, bu dönemde Türk hükümetine baskıyı azaltmalıydı. Mayıs'a kadar süreleri vardı. Şu an topraktaki haşhaş, Mayıs'ta hasat edilecekti. Ancak ABD Dışişleri Bakanlığı Büyükelçi Handley ile aynı fikirde değildi. Mahsulün henüz topraktayken imha edilmesini istiyorlardı. Türkiye'deki haşhaş ekiminin sonlandırılmasına yönelik program gecikmemeliydi. ABD'ye göre, ilaç firmaları Türkiye'den daha büyük alımlar yapma peşindeydi. Türk hükümeti bunun farkına varırsa haşhaş ekiminin ihracatı arttıracak düşüncesiyle ile yasaklama kararı

¹³Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Telegram 0378 From the Embassy in Turkey to the Department of State", Ankara, January 21, 1970, s.1.

¹⁴Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Telegram 0378 From the Embassy in Turkey to the Department of State", Ankara, January 21, 1970, s.2.

¹⁵Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Telegram 0378 From the Embassy in Turkey to the Department of State", Ankara, January 21, 1970, s.3.

¹⁶Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Telegram 1466 From the Embassy in Turkey to the Department of State", Ankara, March 12, 1970, s.1,2.

Macide Başlamışlı

almayabilirdi.¹⁷Ayrıca Türkiye, 1970 mahsulüyle birlikte gelecek birkaç yılda uyuşturucu yapımına yetecek miktarda haşhaş stokuna sahip olacaktı. Uluslararası Narkotik Bürosu, bu yıl Türkiye ilaç firmalarına 76 ton haşhaş ihracatı yapmayı planlıyordu ancak ABD'ye göre toplam haşhaş miktarı 130 ton kadardı. Türkiye haşhaşı hammadde olarak ilaç firmalarına ihraç ediyor ancak geri kalan kısmı yasadışı yollarla Fransa'ya ve oradan da Batı Avrupa ve Amerika'ya “eroin” olarak giriyordu. Bu sorunun sebebi Türkiye'deki kontrollerin yetersizliği idi. Ancak bu saatten sonra kontrollerin sağlanması da bir işe yaramayacaktı. Mevcut durumda yapmak zorunda oldukları şey, bugünkü stoklar veya gelecekteki üretim olsun, Türkiye'deki tüm haşhaşları yok etmek için bir plan oluşturmaktır.¹⁸Eğer Türkiye haşhaşın yok edilmesi yönünde bir karar almazsa, Mallinckrodt, S. B. Penick ve Merk, Sharpe ve Dohm gibi belli başlı ilaç firmalarının yetkilileri, Türkiye'nin elindeki haşhaş stokunun eritmek için alımlarını bir noktaya kadar artırmayı kabul edeceklerdi.¹⁹

28 Mart 1970'te Ege Bölgesi'nde Kütahya'nın Gediz yöresinde büyük bir deprem meydana geldi. Haşhaş ekiminin de yoğun olarak yapıldığı Batı Anadolu'nun merkezi sayılabilecek bölgede binlerce insan yaşamını yitirdi. ABD yaşanan felaket sonrası Türkiye'ye ekonomik yardımda bulundu. 1 Nisan 1970'te ABD Dışişleri Bakanı William Rogers, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Melih Esenbel ile yaptığı görüşmeye Türkiye'deki depremle ilgili üzüntülerini dile getirerek başladı ancak asıl konu haşhaş ekiminin yasaklanmasıydı. Dışişleri Bakanı Rogers bu meseleyi çok gizli bir şekilde ele alıyordu ve Büyükelçi Esenbel program hakkında kesin bilgiye sahip değildi. W. Rogers'a göre, uyuşturucu sorununu sona erdirilmesi için ABD yönetimi üzerinde yoğun bir halk ve kongre baskısı vardı. Rogers, Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin haşhaş meselesi dışında gayet iyi gittiğini vurguladı. Buna göre, para, bu sorunun çözümünde engel unsuru olmamalıydı. ABD yönetimi Türk haşhaş çiftçisinin zararını telafi etmeye hazırdı. Türkiye Büyükelçisi Melih Esenbel, Türkiye'nin sınırları içinde bu sorunla ilgili her türlü tedbiri aldığını belirterek, bu alanda ABD, Fransa ve Almanya ile uzun yıllardır işbirliği yaptıklarını söyledi. Türkiye'deki haşhaş ekimi, mevcut durumda kırk iki ilden dokuza indirilmişti ve kısa zamanda daha da kısıtlanacaktı. Esenbel, haşhaş ekimini tamamen ortadan kaldırmak için üst düzey bir karar verildiğini biliyordu, ancak bunun ne kadar sürede yapılabileceğini bilmiyordu. Haşhaş, Ege Bölgesi'nde 800 yıldır yetiştirilen geleneksel bir mahsulü ve tabii ki ekiminin tamamen kaldırılması biraz zaman alacaktı. Ayrıca Esenbel BM'nin bu sorunun çözümünde bir katkısı olup olmayacağını da sordu. Aynı toplantıda yer alan ABD Dışişleri Bakanlığı'nda Uluslararası Narkotik Sorunları danışmanı olan Harry Schwartz,

¹⁷Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 42685 From the Department of State to the Embassy in Turkey”, Washington, March 24, 1970, s. 2.

¹⁸Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 42685 From the Department of State to the Embassy in Turkey”, Washington, March 24, 1970, s. 3.

¹⁹Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 42685 From the Department of State to the Embassy in Turkey”, Washington, March 24, 1970, s. 4.

Macide Başlamışlı

BM mekanizmasının bu sorunun çözümünde etkisiz kaldığını belirtti. Bakan Rogers, tek çözümün haşhaş ekiminin durdurulması olduğunu söyledi. Rogers'a göre Türkiye'nin itibarı, ABD ve diğer ülkelerde bu sorun yüzünden zedeleniyordu. Türkiye sorunun çözümü için istekliydi ancak bu istek ABD'yi tatmin etmiyordu. Rogers sözlerini haşhaş ekiminin durdurulması için ABD yönetiminin Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu herşeyi temin edebileceğini vurgulayarak bitirdi.²⁰Büyükelçi Esenbel, Rogers'ın açıklamalarını hükümetine rapor edeceğini söyledi.

2 Nisan'da ABD Büyükelçisi William Handley, Başbakan Süleyman Demirel ile bir görüşme daha gerçekleştirdi. Handley, diğer görüşmelerde olduğu gibi yalnız olduklarını özellikle vurguladı.²¹ Çünkü ABD yönetimi bu konunun Türk kamuoyundan saklanması hususunda hassasiyet gösteriyordu. Handley konuyu hemen haşhaşın yasaklanmasına getirdi. Demirel, 1970 yılı için böyle bir yasaklama kararının alınamayacağını belirterek, Türkiye Hükümeti'nin bu mahsulü yok edemeyeceğini söyledi. Demirel'e göre böyle bir karar, Türk hükümeti ile halk arasında bir çatışmaya yol açabilirdi. Haşhaş ekiminin kısıtlandığı illerde seçimi kaybettiğini hatırlattı. Dahası, bu yıl ne büyüklükte bir mahsul çıkacağı henüz belli değildi. ABD'yi az da olsa memnun edecek bir gelişme olarak, hükümetinin bu yılki mahsulün tamamını satın alacağı yönünde bir karar aldığını belirtti. Ancak bu karar sadece 1970 yılı için geçerliydi.²²“Gelecek yıl hakkında henüz bir şey söyleyemiyoruz. Sorunu inceleyeceğiz ve yardımcı olmak için elimizden geleni yapacağız ”dedi. Bunun üzerine Handley, ABD'nin bu baharın sonuna kadar tüm haşhaş almaya hazır olacağını söyledi ancak Demirel, hükümetinin tüm ürünü kendi kaynakları ile satın almaya karar verdiğini söyledi. Büyükelçi Handley'e göre, Başbakan Demirel'in demek istediği şuydu: “Soruna bir çözüm bulmak istiyorsanız kararımıza saygı duyarsınız, eğer durumu zorlaştırma niyetindeyseniz hiç çözüm bulamazsınız”. Son olarak, Demirel, Handley'in ısrarlı soruları karşısında hükümetinin bu sonbaharda üretime tamamen yasak getirip getirmeyeceğine henüz karar vermediğini bildirdi. Handley, Başbakan Demirel'in ABD'yi anladığını ancak çözüm planlarını uygun bulmadığını düşünüyordu. Onların bulduğu çözümler de ABD yönetimini tatmin etmiyordu. Türk hükümetinin kesin kararı, Nisan ayı sonunda Ankara'ya gelecek olan ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı'yla yapılacak olan görüşmede ortaya çıkacaktı.²³

²⁰ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Memorandum of Conversation”, Washington, April 1, 1970, s. 2,3.

²¹Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 1957 From the Embassy in Turkey to the Department of State”, Ankara, April 2, 1970, s. 2.

²²Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 1957 From the Embassy in Turkey to the Department of State”, Ankara, April 2, 1970, s. 3.

²³Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Telegram 1957 From the Embassy in Turkey to the Department of State”, Ankara, April 2, 1970, s. 3.

Macide Başlamışlı

ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı Elliot L. Richardson, 22 Nisan'daki Ankara ziyaretinden önce İran'a gitmişti. Richardson, Tahran'da Şah'ın Mayıs ayında Ankara'ya yapacağı ziyarette Türk hükümetini haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda ikna etmesini istedi. Tahran'dan Ankara'ya geçen Richardson da, Başbakan Demirel'den farklı bir cevap almamıştı. Richardson'a göre, artık Türkiye'ye yönelik baskının artması ters bir etki yaratabilirdi. Bu yüzden baskı uygulamak yerine, sorunu uluslararası bir forumda gündeme getirmek daha uygun olacaktı. 6 Mayıs'taki "Uyuşturucuyu Önleme" toplantısı bu açıdan uygundu. Bunun dışında Haziran ayında NATO tarafından düzenlenecek "Modern Toplumların Sorunları" toplantısı da vardı. ABD'nin amacı bu toplantılarla Türkiye'ye yönelik uluslararası bir baskı zemini oluşturmaktı. Haziran ayındaki NATO toplantısının ABD baskısı için bir paravan olarak kullanıldığı izleniminden kaçınmak için, gündemin kapsamı tüm uyuşturucu sorunlarını (sentetik, eğitim, rehabilitasyon) kapsayacak şekilde genişletilecekti.²⁴Ankara Büyükelçisi William Handley Türk hükümetine bu toplantıya katılması ve ABD'nin NATO üyesi her ülkenin katkıda bulunmasını konusundaki isteğini ilettili.²⁵

ABD, haşhaş sorununda kendisine yeni bir destek bulmuştu. Alman yetkililer, ülkelerinde bulunan Amerikan kuvvetlerini, Federal Alman Cumhuriyeti'nde uyuşturucu kullanımını arttırdığını düşünüyordu. Bu nedenle Nisan ayı ortasında Federal Alman Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçisi, ABD'nin Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklanması isteğini destekleme kararı aldı. Bu bağlamda ABD'nin Şehir Sorunlarından Sorumlu Başkan Yardımcısı Dr. Daniel P. Moynihan, 16 Nisan'da Bonn'da, uyuşturucu bağımlılığıyla nasıl mücadele edileceği konusunda ortak bir ABD-Federal Alman Cumhuriyeti toplantısı Alman Dışişleri Bakanı Ehmke ile bir araya geldi. Dr. Moynihan, ABD'nin Türkiye'deki çabaları ile ilgili olarak Almanya'dan yardım istedi. Acak ABD, Almanları Türkiye'ye yönelik uluslararası bir baskı yapma konusunda uyardı. Böyle bir baskı Türklerin direncini arttırabilirdi.²⁶ABD, Fransa'dan sonra Federal Alman Cumhuriyeti'nin de desteğini alınca memnun oldu. Böylece Türkiye'yi üç koldan daha etkili bir şekilde ikna edebileceklerdi. Bunların dışında ABD yönetimi doğal haşhaşın ilaç endüstrisinde tıbbi amaçlar için kullanımının yararlı olup olmadığının da araştırılmasını istedi. Bu konuda ABD Sağlık Bakanlığı danışmanlarından Dr. Roger Egeberg'ten bir rapor hazırlanması istendi.

²⁴Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Arthur T. Downey of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger)", Washington, June 8, 1970, s. 2.

²⁵Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, Memorandum From Arthur T. Downey of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger), Washington, June 10, 1970, s. 2.

²⁶Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Helmet Sonnenfeldt of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger)", Washington, May 5, 1970, s.1-4.

Macide Başlamışlı

ABD Büyükelçisi William Handley'nin çabaları az da olsa sonuç vermiş ve Türk hükümetinin haşhaş ekimini engelleme çabaları 1970'in ilk aylarından itibaren başlamıştı. Bu bağlamda 29 Mayıs 1970'de çiftçinin elindeki mahsulün tamamını tek seferde satın almak için harekete geçti. Bildirildiğine göre, gerektiğinde ek fonlar da devreye girecekti. İçişleri ve Tarım Bakanlığı ise kaçak satışları kontrol etmek için yeni düzenlemeler planladı. Buna göre,

- a) 2 Haziran 1970'de İçişleri Bakanlığı tarafından il yöneticilerine, Tarım Bakanlığı ile işbirliği yapılması talimatı verildi.
- b) Yasadışı satışları engellemek için kolluk kuvvetlerine yeni Narkotik birimleri eklendi.
- c) Hem kara sınırları boyunca, hem de limanlarda kaçakçılıkla mücadele çabaları hızlandı. Türk ve İran sınır kontrol grupları arasında irtibat ve işbirliği arttırıldı. İran sınırı boyunca kontrol birimleri yerleştirildi.²⁷

ABD'ye göre, Türkiye, şimdiye kadar uluslararası kontrol çabalarına uymamıştı. Tarihinde ilk kez bir tarım mahsulünün kontrolü sağlamak için gerekli unsurları bir araya getirmişti. Ancak ABD tüm bu çabalarına rağmen, Türkiye ABD'nin istediği adımları atmamıştı.²⁸ 1970 yılı içindeki haşhaş üretiminin tamamının devlet tarafından satın alınması üzerine, Türk hükümeti, artık yasadışı pazar için elinde bir kaynak kalmadığını olanı da devlet olarak satın aldığını iddia edebilirdi. Bunun dışında haşhaş, sadece yasal olan tıbbi ihracat için ekilecekti. Ancak bu konuda da Türk devletinin bürokratlarının açıklamaları ve Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in Amerikalı yetkililerine verdiği son sözler, yasaklama kararına bürokratik desteği açıkça göstermekteydi.²⁹

ABD yönetimi haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda sürekli yeni adımlar attı. 6 Temmuz 1970'te haşhaş sorununa yönelik Türkiye gibi devletler üzerindeki çok taraflı baskıyı arttırma amaçlı geniş kapsamlı yeni bir uluslararası sözleşme yapılması için öneri sunuldu.³⁰ 1961'de imzalanmış olan mevcut uluslararası sözleşme, devletlerin gönüllü işbirliği esasına dayanmaktaydı. Önerilen yeni sözleşmede şu maddeler vardı:

- a) Dünyadaki ihtiyaca ve bir ülkenin yasadışı ticareti kontrol etmedeki başarısına bağlı olarak yasal ihracat kotaları düzenlenecek.

²⁷CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.'lu CIA Belgesi, "Turkey's Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop", 16 June 1970,s. 1-12.

²⁸CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.'lu CIA Belgesi, "Turkey's Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop", 16 June 1970,s. 10.

²⁹CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.'lu CIA Belgesi, "Turkey's Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop", 16 June 1970, s. 12.

³⁰Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Briefing Memorandum from the Deputy Legal Adviser (Salans) to the Acting Secretary of State (Johnson)", Washington, July 7, 1970, s. 2,3.

Macide Başlamışlı

- b) Haşhaş ekimine yönelik bilgi toplama, kotaları belirleme ve ceza uygulama gibi önemli yaptırımlara sahip bir Haşhaş Kontrol Örgütü kurulacak.
- c) Üretimin sınırlandırılması ve nihayetinde ortadan kaldırılması istenen ülkelere alternatif ürünler sunmak amacıyla yardımlarda bulunabilecek bir Çeşitlendirme Fonu kurulacak.³¹

Bu yeni sözleşme önerisinin amacı, Türkiye gibi ülkelere uluslararası yaptırım imkânı sunmaktır. Bununla birlikte, sözleşmenin geniş kapsamlı etkinlik ve kabul edilebilirliği için Birleşmiş Milletler bünyesinde geliştirilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda ilk öneri ve müzakereler, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nde ve Uyuşturucu Maddeler Komisyonu'nda görüşülebilirdi. Bu konuyla ilgili sorun çıkarma potansiyeline sahip ülkeler (Sovyetler Birliği, Türkiye, Hindistan) ile önceden yapılan istişareler de dâhil olmak üzere dikkatli bir çalışma ve planlama yapılmalıydı.³²

10 Temmuz 1970 günü, ABD Dışişleri Bakanlığı, Ankara Büyükelçisi William Handley'i Başkan Nixon ile yüz yüze görüşme için Washington'a çağırdı. 9 Haziran'da Beyaz Saray'da

yapılan bir toplantıda Türkiye'ye baskı yapılıp yapılmaması konusunda yönetim içinde görüş ayrılıkları çıktı. Buna göre, 29 Haziran'da, Siyasi İşlerden Sorumlu Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Alexis Johnson'dan ABD Hazine Bakanı David Kennedy'ye gönderilen mektupta, afyon konusunda ABD'ye yardımcı olmadığı gerekçesiyle Türkiye'nin buğday talebini kabul etmeyi reddedebileceği endişesi dile getirildi. Bununla birlikte Kongre üyesi Peter Rodino, uyuşturucuların ABD'ye girmesini engelleyemeyen herhangi bir ülkeye askeri veya ekonomik yardımı askıya alma fikrini de gündeme getirdi. Ankara Büyükelçisi William J. Handley'in de katıldığı toplantıda Handley, bu fikre pek sıcak bakmadı. Buna göre, Türk kamuoyundaki mevcut Amerikan karşıtı havayı daha da arttırabilirdi. ABD'ye göre, haşhaş konusu Türkiye ile ilişkileri ciddi bir şekilde bozacak bir noktaya gelmişti.³³

2. ABD'nin Birleşmiş Milletler Bünyesinde Yürüttüğü Haşhaş Ekimini Yasaklama Çabaları

³¹ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Briefing Memorandum from the Deputy Legal Adviser (Salans) to the Acting Secretary of State (Johnson)", Washington, July 7, 1970, s. 3.

³² Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Briefing Memorandum from the Deputy Legal Adviser (Salans) to the Acting Secretary of State (Johnson)", Washington, July 7, 1970, s. 17.

³³ Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Helmut Sonnenfeldt and Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger)", Washington, July 10, 1970, s. 3.

Macide Başlamışlı

28 Eylül 1970'de Cenevre'de ABD'nin isteğiyle BM'nin Uyuşturucu İlaçlar Komisyonu'nun özel bir oturumla toplandı. Söz konusu komisyonun toplanma amacı, uluslararası bir platformda uyuşturucu sorununa dikkat çekmektir. Ancak Türkiye ile ABD arasındaki haşhaş ekimi tartışmaları da komisyonun gündemine getirilecekti. Böylece Amerikalı delegeler, Türkiye'ye NATO'nun dışında bir de BM bünyesinde baskı uygulamaya çalışacaklardı. Uyuşturucu kullanımındaki endişe verici artışın tüm uluslar için tehlike oluşturduğuna inanan ABD, 25'inci BM Genel Kurul toplantısında sorunun tartışılacağından emin olmak için mevcut ECOSOC (BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi) oturumunda inisiyatif aldı. Buna göre, 25 Temmuz'da toplanan ECOSOC' ta onaylanan ve Türkiye ile Hindistan'ın onaylamadığı ABD kararları, üç ana alanda uluslararası eylem çağrısında bulunuyordu:

- a) Yasadışı uyuşturucu trafiğine karşı, etkili ulusal ve uluslararası yürütme mekanizmalarının kurulması.
- b) Uyuşturucu hammaddelerin yasadışı üretiminin her şekilde durdurulması.
- c) Tedavi, rehabilitasyon ve eğitim programları yoluyla uyuşturucuya yönelik yasadışı talebi azaltma.³⁴

Türk hükümeti, bu toplantının amacının Türkiye'ye haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda uluslararası baskılarla bir adım attırmak olduğunu anladı. Bu yüzden Türk gözlemci, Türk hükümetinin, Uyuşturucu İlaçlar Komitesi'nin Türkiye'de yasadışı haşhaş üretimine odaklanacağı yönündeki endişelerini yansıtan değişiklik önerisinde bulundu. Bu bağlamda Türkiye'ye “uyuşturucu bağımlılığı” teriminin haşhaşla sınırlı olmadığı konusunda güvence verildi. Ancak görüşmelerde Türk gözlemciler, ABD'nin Türkiye'deki haşhaş üretim sorununu ele alma biçimine ilişkin sert eleştirilerini dile getirdiler. Buna göre, ABD Türkiye'ye küçük bir Afrika ülkesi muamelesi yapmaya çalışmıştı.³⁵ ABD'ye göre, Türkiye'nin BM görüşmelerine de yansıyan ABD baskısına yönelik bu hassasiyeti, haşhaş ekimi yapan illerin azaltılması sonucu ortaya çıkan siyasi iç baskılar sonucu oluşmuştu. Türk basınında çıkan haberler, Türkiye'nin ABD'nin haşhaş meselesini ele alma konusunda yapılan yorumlar ve iddialar, Ankara'nın Washington'la ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. ABD için BM toplantısı, her yıl ABD'ye giren uyuşturucunun tahmini yüzde 80'inin kaynağı olan Türkiye ile yapılan ikili görüşmelerin hayal kırıklığı yaratan sonuçları nedeniyle bir “yeniden başlama” alternatifini temsil ediyordu. Toplantı

³⁴FOREIGN RELATIONS OF UNITED STATES, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Intelligence Note Prepared in the Bureau of Intelligence and Research”, Washington, August 4, 1970, s. 2, 3.

³⁵ FOREIGN RELATIONS OF UNITED STATES, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Intelligence Note Prepared in the Bureau of Intelligence and Research”, Washington, August 4, 1970, s. 3.

Macide Başlamışlı

ayrıca ABD'ye BM'nin uyuşturucu kontrolüne ilişkin pilot projeyi üstleneceği ve ABD'nin özel bir ekonomik katkı sağlayacağı yönündeki önerisini duyurma fırsatı verecekti.³⁶

3. 12 Mart Muhtırası'yla Değişen İktidar ve Haşhaş Sorunu

12 Mart Muhtırası sonrası Başbakan Süleyman Demirel ve hükümeti istifa etti. 12 Mart Muhtırası'nın, 1960 askeri müdahalesinden farkı Meclis ve siyasi partilerin kapatılmamasıydı. Ordu, yeni hükümetin teknokratik yapıda olmasını istedi. Buna göre, başbakan partiler üstü olarak nitelendirilen hem akademik hem de siyasi bilgiye sahip biri olmalıydı. Kabinenin diğer üyeleri ise, çoğunluğu Meclis dışından ve bağımsız, alanlarında uzmanlaşmış kişiler olarak seçilecekti. Bu şekilde üniversitelerden, bürokratlardan, devlet memurlarından ve serbest meslek sahibi kişilerin de yer alabileceği bir bakanlar kurulu oluşturulacaktı. Ordu, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a muhtıranın hedefleri doğrultusunda bir başbakan bulma görevini verdi. Sunay, başbakanlık için Nihat Erim'i uygun buldu. Ankara Üniversitesi'nde kamu hukuku profesörü olan Erim, 1948-1950 yılları arasında İnönü'nün hükümetinde bakanlık yapmıştı. Başbakanlık makamı için CHP'den istifa ederek, tarafsız bir başbakan olmaya gayret göstermişti.³⁷

ABD, Türkiye'de hükümetin değişmesiyle haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda ilerleme kaydedebileceğini umdu. Eski başbakan Süleyman Demirel bu konuda ABD'yi hayalkırıklığına uğratmıştı. ABD'deki uyuşturucu sorunu o kadar vahim bir hale gelmişti ki, New York Eyalet Meclisi, Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'ni, Türk hükümetini 1971'den önce haşhaş alanlarını derhal yok etmeye ikna etmek için gerekli tüm adımları atması yönünde harekete geçmeye çağırdı. Bunun karşılığı olarak, Türk Çiftçisinin zararları New York Eyaleti ve ABD Kongresi tarafından bu amaçla tahsis edilen fonlardan ödenecekti.³⁸ ABD yönetimi, hemen harekete geçerek, CIA'den, Türkiye'den yasadışı haşhaş ekiminin bitirilmesiyle ilgili olarak yeni Türk hükümetinin olası tutum ve politikalarıyla ilgili istihbarat toplanmasını istedi. Ancak CIA'ye göre, Nihat Erim hükümetinin daha öncelikli sorunları vardı. Hükümetin ilk icraatı “radikal siyasi grupları” bastırmak suretiyle kamu düzeninin kontrolünü yeniden sağlamak olacaktı. Böylece Amerikan karşıtlarının da dâhil olduğu bu gruplar Türk siyasi hayatından çekilecekti. Türkiye'deki Amerikan karşıtı havanın dağıtılması, Amerikan çıkarları için haşhaş sorunundan daha önemliydi. Haşhaş sorunu daha geri planda görülse de yine de kendi içinde bir hız kazanmıştı. Çünkü Amerikan karşıtı grupların lağvedilmesiyle haşhaş ekimi arasında doğrudan bir ilişki vardı. Buna göre, Amerikan karşıtı siyasi gruplar ve öğrenciler kontrol altına alınabilir ve üniversite kampüslerine geri çekilebilirlerse, haşhaşın yasaklanmasının önünde hiçbir engel kalmayacaktı. Haşhaş ekiminin yasaklanması tartışmalarının, ordunun Meclis'i

³⁶ FOREIGN RELATIONS OF UNITED STATES, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Intelligence Note Prepared in the Bureau of Intelligence and Research”, Washington, August 4, 1970, s. 4.

³⁷William Hale, Türkiye'de Ordu ve Siyaset, Alfa Yay., 2014, İstanbul, s. 240.

³⁸CIA-RDP73B00296R000300060006-7 No.'lu CIA Belgesi, “State Of New York, In Senate”, March 13, 1971, s.1.

Macide Başlamışlı

yakından takip ettiği bir dönemde, Süleyman Demirel'in görevde olduğu ve her hareketinin muhalefetçe engellendiği dönemden çok daha az olacağı kesindi. Ancak ABD'ye göre, Ankara'daki yeni hükümetin haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda güçlü bir siyasi iradeye sahip olduklarını söylemek için henüz çok erkendi.³⁹Ancak Türk hükümeti ile birebir görüşmeler başlayınca ABD, sadece haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda değil Türkiye'deki Amerikan varlığı ve diğer önemli konularda da yeni hükümetle iyi anlaşacaklarını anladı. Çünkü Erim hükümeti, içinde Amerikan karşıtı grupların da olduğu siyasi uç grupları lağvetmeye kararlıydı hatta bu konuda ABD'nin de desteğini istiyordu. ABD için 1966'dan itibaren başlayan kâbus bitmek üzereydi. Artık Erim hükümetiyle birlikte askeri ve ekonomik işbirliği çerçevesinde yeni bir dönem başlıyordu.

ABD yönetimine göre, ordu her ne kadar Meclis'i kapatmayıp sivil yönetime devam kararı verdiyse de hükümetin icraatlarında "nihai hakem" kendileriydi.⁴⁰ Ancak ABD, haşhaş sorunuyla ilgili eski Başbakan Süleyman Demirel ile birebir görüştükleri için yeni hükümet ve ordunun, haşhaş sorununun detayları hakkında bilgi sahibi olduklarını düşünmüyordu.⁴¹Bu konuyla ilgili Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, orduyu bilgilendirebilirdi. Çünkü Sunay, hem haşhaş sorununun başından beri içinde ve Demirel hükümetiyle yapılan görüşmeler hakkında bilgi sahibiydi hem de mevcut üst düzey komutanlar üzerinde güçlü bir etkisi vardı. Böylece, orduyu haşhaş sorununun ABD için aciliyetine ikna etmenin yolu da açılmış olacaktı.⁴²

ABD, ordu içinde haşhaş sorununa karşı bir muhalif yaklaşım olacağını düşünmüyordu. Ancak işbirliği yapacakları ABD yönetiminden Türk kamuoyunu ikna için daha somut ve yeni adımlar atılmasını isteyebilirlerdi. Başbakan Nihat Erim'in de bu soruna yönelik kişisel tavrı az biliniyordu. Ancak Erim, uluslararası hukuk konusunda uzmandı ve Türkiye'nin 1961 BM sözleşmesi kapsamındaki taahhütlerini yerine getirme sorumluluğunu kabul etmesi için ikna edici olabilirdi. Bunun dışında Batı ittifakı yanlısı ve siyasi temeli sağlam biriydi. Demirel'in aksine, Erim, haşhaş yetişen illerdeki politik desteğe bağlı değildi.⁴³Ancak yine de yeni hükümete yönelik üç adımlı bir eylem planı hazırlandı. Buna göre:

³⁹Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Turkey: Waiting For The New Government's Opium Program", Washington, April 30, 1971, s. 4.

⁴⁰CIA-RDP80B01495R001400070010-8 1971 No.'lu CIA Belgesi, "Probable Attitude Of Nihat Erim Toward Opium Control", March 22, 1971, s.1-3.

⁴¹Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Deputy Assistant for Domestic Affairs (Krogh)", Washington, March 25, 1971, s. 1,2.

⁴²Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Deputy Assistant for Domestic Affairs (Krogh)", Washington, March 25, 1971, s.3.

⁴³Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Deputy Assistant for Domestic Affairs (Krogh)", Washington, March 25, 1971, s.3.

Macide Başlamışlı

- a) 1971 yılı içinde haşhaşın eksiksiz bir şekilde toplanabilmesi için uygulama ve kontrol tedbirlerinin iyileştirilmesi. Bu bağlamda haşhaşın satın alınmasından sorumlu Türkiye Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), haşhaşların artık yasal olarak yetiştirildiği yedi ilin her birinde toplama gücünü artırmak için bir program geliştirdi. Bu programla kaçak satışlar engellenecekti. Bu programın maliyetlerini ABD'nin karşılayacaktı.
- b) Haşhaşa yönelik lisans ve kontrol kanununun Meclis'te kabul edilmesi. Büyükelçi Handley, bu mevzuatın onaylanmasına verdiğimiz önemi vurgulayarak orduya ve hükümetin önemli üyelerine şimdiden bazı girişimlerde bulundu. Bu bağlamda Handley, orduya ve yeni hükümetin üyelerine, bu mevzuatın uluslararası önemini ve ABD-Türkiye ilişkilerine etkisini vurgulayacaktı. Eğer bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanırsa, ABD Dışişleri Bakanı William Rogers 30 Nisan 1971'de CENTO toplantısı için Ankara'ya geldiğinde bu konuyu özel olarak gündeme getirecekti.
- c) 30 Haziran'da Başbakan Nihat Erim, gelecek yıl için ekime izin verilecek illerin sayısına ilişkin olarak bir açıklama yapacaktı. Büyükelçi Handley bu açıklamadan önce Erim ile görüşüp, Süleyman Demirel'in haşhaş ekimi yapan illerin sayısını dörde indirme niyetini hatırlatacaktı.⁴⁴

ABD yönetimi, 1970'te sunduğu 1961 BM Uyuşturucu İlaçlar Sözleşmesi'nin yenilenmesi önerisini, 30 Nisan 1971'de uygulamaya koydu. BM ülkelerine bu konunun görüşülmesi için çağrı yapıldı. Bu toplantı öncesi Türkiye, Başbakan Erim'in, 2 Nisan'da Meclis'te yaptığı ilk önemli konuşmasında, "...yasadışı uyuşturucu ticaretinin dünyadaki gençlere yönelik korkunç felaketler doğurduğunu" vurgulaması ABD'yi memnun etmişti. Ancak hükümetin bu memnun edici adımına karşılık, Türk ordusu ABD'nin haşhaş kontrolünü

güçlendirmeye dönük çabalarını, "Türkiye'nin çıkarlarına aykırı olacağı" şeklinde değerlendirilebilirdi.⁴⁵ Ordu henüz haşhaş sorununa doğrudan dâhil olmadı. Askeri bir kaynak, ABD'nin hükümet nezdindeki girişimlerinin en az üç ila dört ay sonrası için sonuç verebileceğini söyledi.⁴⁶

Başbakan Nihat Erim ABD'yi memnun edecek açıklamalar yapmıştı ancak henüz harekete geçmemişti. Türkiye'deki haşhaş üretimini kontrol etme veya yasaklama amaçlı bir program henüz açıklanmamıştı. Bazı Türk yetkililer, ABD'yi bu konuyu Türk kamuoyunun

⁴⁴Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Memorandum From Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Deputy Assistant for Domestic Affairs (Krogh)", Washington, March 25, 1971, s.1-4.

⁴⁵Foreign Relations of United States Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Intelligence Note Prepared in the Bureau of Intelligence and Research", Washington, April 30, 1971, s. 1-7.

⁴⁶ Foreign Relations of United States Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, "Turkey: Waiting For The New Government's Opium Program", Washington, April 30, 1971, s. 4.

Macide Başlamışlı

gündemine taşımaması konusunda uyardılar. Yeni hükümet, üzerinde bir Amerikan nüfuzu olduğu izlenimi vermek istemiyordu. Ancak ABD yönetimi sabırsızdı. Demirel hükümetinin son aylarında geçmesi beklenen haşhaş mevzuatı, Meclis'ten bir türlü çıkartılamıyordu.⁴⁷Bununla birlikte, yeni hükümetteki yetkililer, bekleyen mevzuatın yürürlüğe gireceğini ABD yönetimine kesin olarak belirttiler. Dışişleri Bakanı Osman Olcay 22 Nisan'da Büyükelçi Handley' le yaptığı bir görüşmede, “ABD'nin haşhaş konusundaki baskılarını azaltarak, Türkiye'nin mevcut siyasi sorunlarını hafifletmeye yardımcı olabileceğini” söyledi. Olcay, hükümetinin haşhaş sorununu iki taraflı değil, çok taraflı ilişkiler bağlamında ele almayı tercih ettiğini vurguladı. Türk hükümetinin haşhaş ekiminin yasaklanması durumunda ABD'ye ilettiği bazı öneriler vardı. Bunlar, haşhaş bölgelerinde tarımsal sanayinin geliştirilmesi fikrinin yanı sıra haşhaşın yerine getirilecek alternatif ürünlerdi.⁴⁸ABD bunu bir davet olarak algıladı zaten haşhaşın yasaklanması için Türk hükümetine destek olmaya hazırды.⁴⁹Böylece Nihat Erim Hükümeti ve ABD yönetimi arasındaki yoğun görüşmeler sonuç verdi ve 26 Haziran 1971'de Türkiye'de haşhaş ekimi yasaklandı.

⁴⁷Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Turkey: Waiting For The New Government's Opium Program”, Washington, April 30, 1971, s. 1.

⁴⁸Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Turkey: Waiting For The New Government's Opium Program”, Washington, April 30, 1971, s. 3.

⁴⁹Foreign Relations of United States, Vol. E-1, 1969-1976, Documents on Global Issues, “Memorandum From the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Haig) to President Nixon”, Washington, May 8, 1971, s. 1.

Sonuç

ABD Başkanı Richard Nixon, 1969’da göreve geldiğinde ilk işi tüm ABD’yi sarmış olan uyuşturucu sorunuyla mücadele etmek olmuştur. Hatta bunu bir kişisel bir mesele haline getirmişti. Nixon’a göre, ülkesindeki uyuşturucu bağımlılığı sorunu, Türkiye’deki haşhaş ekiminin yasaklanması ile son bulacaktı. Bu düşünce doğrultusunda göreve gelir gelmez, ABD’nin Ankara Büyükelçisi vasıtasıyla Türk Hükümeti’nin haşhaş ekimine son vermesini isteyen sözlü bir mesaj gönderdi. Ancak Süleyman Demirel Başbakanlığını yaptığı Adalet Partisi Hükümeti, bu isteği reddetti. Türk Hükümeti, bunun yerine haşhaş ekiminin yasal olmayan yollarla satışını engellemeye yönelik kontroller uygulayabileceklerini belirtti. Başbakan Demirel’e göre, Haşhaş, Anadolu topraklarının binlerce yıllık geleneksel mahsulüydü ve on binlerce çiftçinin gelir kaynağıydı. Bu yüzden tamamen yasaklanması mümkün değildi.

Adalet Partisi Hükümeti, 1965 seçimleri ile iktidara gelmiş tam da Amerikan karşıtı hareketlerin yoğunlaştığı kritik bir dönemde görev yapmış bir iktidardır. Türk kamuoyunda ve muhalif kesimde ortaya çıkmış olan Amerikan karşıtı siyasi atmosfer, ister istemez hükümeti de etkilemişti. Bu bağlamda hareket etmeye başlayan hükümet yetkilileri, Amerikan karşıtı grupların dağıtılması ve etkisiz hale getirilmeleri gibi konularda ABD yönetimi tarafından yetersiz görülmekteydi. Bu durum hali hazırda ABD yönetimini huzursuz ederken, Türk hükümetinin Türkiye ile ABD arasında imzalanmış ikili anlaşmaların yeniden düzenlenmesi teklifi ile ilişkiler daha da gergin bir sürece girmişti. Tüm bu sorunlar bir tarafta dururken, Başkan Nixon haşhaş sorununu ayrı bir yerde özel olarak değerlendiriyordu. Nixon ve başta Ankara Büyükelçisi William Handley olmak üzere tüm ekibi bu sorunun çözümü için her şeyi göze almış durumdalar. Sorunun devam ettiği 1969-1971 yılları arası dönemde Handley, Nixon’la yüz yüze görüşmek üzere sık sık Washington’a gelmekteydi. Nixon, Handley’e ikinci bir “Johnson Mektubu” vakası yaşanmaması için sözlü mesajlar verip Demirel’e iletliyordu. Başbakan Süleyman, ABD’nin haşhaş ekiminin yasaklanması isteğini sürekli reddetmişti. Bir süre sonra bu istek, tehdit mekanizmasıyla baskı unsuru haline getirilmiş oldu. ABD yönetimi, haşhaş ekiminin yasaklanmaması durumunda Kongre’nin Türkiye’ye yapılan yardımları kesme kararı alabileceğine yönelik tehditler savuruyordu. Amerikan raporlarında Adalet Partisi Hükümeti’nin uzun ömürlü olmayacağına yönelik tespit ve değerlendirmelere yer verilmekteydi. Ankara Büyükelçisi W. Handley sadece Başbakan Demirel ile değil, hükümetin neredeyse tüm bakanları

Macide Başlamışlı

ile görüşmüş Demirel'i ikna etmelerini istemişti. Ancak 1969'dan itibaren parti içi muhalefet sebebiyle üst üste hükümet bunalımları yaşayan Demirel, Türk çiftçisinin desteğini kaybetmeyi göze alamamıştı. Ayrıca Meclis'teki muhalif partiler Demirel'i sürekli olarak Amerikan dümeninde gitmekle eleştiriyorlardı. ABD'nin haşhaş ekimini yasaklama isteğini kabul ederse bu iddiaları haklı çıkarmış olacaktı. 1969 itibarıyla ABD yönetimi, artık Demirel Hükümeti ile uzlaşamaz hale gelmişti. Demirel, ABD yönetimini memnun etmek için haşhaş ekimini kısıtlasa ABD tatmin olmamıştı. Nixon, Handley'e verdiği sözlü mesajlarda artık diplomatik dili bir kenara bırakmanın zamanın geldiğini ve Türk hükümetine baskının artması gerektiğini belirtiyordu. ABD Dışişleri Bakanı Rogers, Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin haşhaş meselesi dışında gayet iyi gittiğini vurgulayan açıklamalar yapmaktaydı. Ancak bazı Amerikalı yetkililere göre bu kadar çok baskı Türk Hükümeti'nde ters bir etki yaratabilirdi. Bu yüzden NATO üzerinden uluslararası bir baskı kurmayı sağladılar. Ancak tüm bunlara rağmen, Adalet Partisi Hükümeti ikna olmuyordu. Adalet Partisi Hükümeti'nin çok daha büyük sorunları vardı. Meclis'te iktidar çoğunluğunu kaybetmiş ve yasama faaliyetleri yürütemiyorlardı. Ordu ülkedeki çatışma ortamı yüzünden, rahatsızdı. Üst düzey komutanlar, 1970'ten itibaren hükümete basın üzerinden sık sık uyarı mesajları göndermekteydi. ABD Başkanı Nixon'un güvenlik danışmanları Helmut Sonnenfeldt, Harold H. Saunders ve Henry Kissenger, 10 Temmuz 1970 tarihli bir güvenlik toplantısında Türkiye'de hükümetin herhangi bir sebeple düşmesi durumunda Amerikan çıkarlarının korunmasına yönelik ne gibi adımlar atılması gerektiği yönünde bir eylem planı hazırladılar. Amerikan çıkarları, Demirel ve Hükümeti'nin düşmesine bağlıydı.

12 Mart 1971'de Türk ordusuna mensup dört kuvvet komutanı General, Başbakan Süleyman Demirel ve hükümetine bir muhtıra verdiler. Demirel, önce mücadele etmek istese de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın çabalarıyla istifaya kararı almış oldu. Böylece Amerikan çıkarlarına zarar vermeye başlayan Süleyman Demirel ve Hükümeti artık iktidarda değildi. Yeni gelen Nihat Erim Hükümeti, ABD ile oldukça gerginleşmiş olan ilişkileri yumuşatma yönünde bir politika izledi. İlk olarak ABD'nin isteğiyle Temmuz 1971'de haşhaş ekimi yasaklandı. Daha sonra Erim'in ifadesiyle “Devletin yumruğu” Amerikan karşıtı siyasi çevrelerin üzerine indirilmiş oldu. Söz konusu gelişmelerden oldukça memnun olan ABD yönetimi, Türk Hükümetine Amerikan karşıtı gruplarla mücadelede birlikte çalışma sözü verdi.

Adalet Partisi Hükümeti'nde Dışişleri Bakanlığı yapmış olan İhsan Sabri Çağlayangil anılarında “12 Mart Askeri Muhtırası'nın arkasında CIA ve haşhaş sorunu vardır” diyerek 12 Mart'ta hükümetine yönelik yapılan müdahalenin arkasında ABD olduğunu ifade etmişti. Çağlayangil, 1976'da Politika gazetesi sahibi İsmail Cem'e yaptığı açıklamada, “12 Mart'ta Haşhaş vardır. 12 Mart'ta CIA vardır. Türkiye kendi istihbaratını geliştirmek için ABD ve İsrail istihbaratlarıyla organik ilişkiler içindeydi. CIA, MİT'in içine sızmıştı” diyerek 12 Mart'ta CIA'nin rolüne dikkat çekmiş oldu. ABD Büyükelçisi William Handley aracılığıyla haşhaş ekiminin yasaklanması konusundaki Amerikan baskılarına birebir olarak maruz kalmış

Macide Başlamışlı

Çağlayangil'in bu düşüncesi elbette kayda değerdı. Haşhaş ekiminin yasaklanmasına karşı çıkmış olan Bülent Ecevit de Çağlayangil'i destekler bir açıklamayla ABD'nin haşhaş ekiminin yasaklanması için oy kaygısı olmayan bir hükümete ihtiyaç duyduğunu bu yüzden 12 Mart Muhtırası'nı desteklediğini belirtmişti.

Kaynaklar

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Foreign Relations of United States (FRUS) Diplomatic Papers Arşiv Belgeleri

- a) Foreign Relations Of The United States, 1964–1968, Cyprus; Greece; Turkey, Volume XVI.
- b) Foreign Relations Of The United States, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972.
- c) Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E–1, Documents on Global Issues, 1969–1972.

CIA Arşivi Belgeleri

CRAFT General CIA Records ve FOIA (Freedom Of Information Act) President’s Daily and Weekly Reports (1961-1969, 1969-1977)

- a) “Turkey Lifts Ban On Opium Poppy Cultivation” başlıklı CIA-RDP78S01932A000100070003-8 dosya numaralı belge.
- b) “Intelligence Memorandum- Turkey’s Ability To Curb Opium production 21 May 1970” başlıklı CIA-RDP85T00875R001100090023-2 dosya numaralı belge.
- c) “Turkey: Cracks in Alliance- 13 August 1968” başlıklı CIA-RDP79R00967A000800020006-6 dosya numaralı belge.
- d) CIA-RDP80-01601R000800230001-1 No.’lu CIA Belgesi, “John K. Cooley: Correspondent of the Christian Science Monitor, “Turks Affirm NATO Links Despite US Friction”, March 1971.
- e) CIA-RDP82S00205R000100180002-3 No.’lu CIA Belgesi, “Turkey’s Capability And Willingness To Collect The 1970 Opium Crop”, 16 June 1970.
- f) CIA-RDP80B01495R001400070010-8 1971 No.’lu CIA Belgesi, “Probable Attitude Of Nihat Erim Toward Opium Control”, March 22, 1971.

Resmi Yayınlar

Macide Başlamışlı

Dışişleri Bakanlığı Belleteni, “ABD’nin Dış İlişkileri Hakkındaki Rapor”, Sayı:78, Mart 1971, Ankara, s.96-98.

Kitaplar

ÇAĞRI Erhan, 1996, Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu, Ankara.

William Hale, 2014, Türkiye’de Ordu ve Siyaset Çev. Ahmet Fethi, Alfa Tarih, İstanbul.

CEM İPEKÇİ, İsmail, 1977, Tarih Açısından 12 Mart, , Cem Yay., İstanbul.

GÖNLÜBOL, Mehmet vd.,1996, Olaylarla Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara.

ÖZATA, Murat 2017, Türk-Amerikan İlişkileri (1971-1984), İdeal Yay., İstanbul.

Araştırma Makalesi

Ahmed Câvid Bey'in Müntehabât İsimli Eserinde Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr'ı Kaynak Olarak Kullanma Yöntemi

Hikmet Çiçek*

ORCID-Id:0000-0002-0098-4594

Öz

Osmanlı Devleti'nde tarih yazıcılığı kuruluşuna nazaran geç bir tarihte başlamıştır. Bu nedenle kuruluş dönemi Osmanlı vekâyi'nameleri mevcut olmadığı gibi bu döneme ait Arap ve Bizans kaynaklarının verdiği bilgiler de sınırlıdır. Osmanlı Devleti'nde ilk tarihler, kuruluştan bir buçuk asır sonra XV. yüzyıl başlarında yazılmıştır. Bu dönemdeki eserler, beyliğin kuruluşundaki fetih gaza hareketlerinin de etkisiyle menakıbname ve gaza(vat)name türündedirler. Sultan II. Murad döneminde Osmanlı tarih yazıcılığında büyük gelişmeler meydana gelmiş, Arapça ve Farsça yazılmış tarihçelerin tercümeleri yapılmıştır. Ayrıca Anonim Tevarih-i Al-i Osmanlar, Tarihi Takvimler ile gazavatname ve fetihname türlerinin ilk örnekleri de bu dönemde kaleme alınmışlardır. Sultan II. Mehmed döneminde ise, ilk müstakil dünya ve Osmanlı tarihleri ile monografi yazma tecrübeleri yapılmıştır. Ayrıca bu dönem tarih yazıcılığının en önemli yönü, yarı resmi tarih yazıcılığı olan şehnameciliğin oluşturulmasıdır. Osmanlı tarih yazıcılığının altın devri olarak nitelendirilen II. Bayezid döneminde tarihçilikte dil, şekil, üslup, içerik ve tür açısından büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve tarih yazıcılığı sağlam temellere oturtulmuştur. XVI. yüzyılda gazavatname geleneğinin bir devamı olarak nitelendirilebilecek Selimname ve Süleymanname'ler kaleme alınmıştır. Bu dönemde tarih yazıcılığı açısından en büyük eserler, Cenabi, Gelibolulu Mustafa Ali, Hoca Sadeddin Efendi ve Mehmed Zaim isimli kişiler tarafından meydana getirilmişlerdir. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı tarihçiliğinde Arapça ve Türkçe dünya tarihlerinin yanında özel tarih ve monografik

* Arş. Gör. Dr.; Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-Posta: hikmetcicek44@gmail.com

eserlerin sayısında da artış meydana gelmiştir. XVIII. yüzyılda ise Osmanlı tarih yazıcılığı Divanhümayun'daki kaleme bağlı vekāyi'nüvisliğin ihdası ile resmî bir hüviyet kazanmıştır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vekāyi'nüvis olarak görev yapanlardan biri de Ahmed Vâsıf Efendi'dir. Biri rikab, dördü asaleten ve H. 1197-1213/M. 1783-1799 tarihleri arasında olmak üzere toplam beş kez vekāyi'nüvislik görevini ifa etmiştir. Bu dönem arasında vekāyi'i havi eserine Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr ismini vermiştir.

XIX. yüzyılda özel tarihçe kaleme alanlardan biri Ahmed Câvid Efendi'dir. Yaptığı çalışmalarla Sultan III. Selim'in dikkatini çekmiş ve kendisine Vak'anüvis-i Enderun lakabı verilmiştir. Ayrıca H. 1032-1187/M. 1623-1774 ile H. 1187-1206/M. 1774-1791 arasındaki Osmanlı-Rus ilişkilerini anlatan ve iki ciltten müteşekkil Müntehabât isimli eserini Sultan III. Selim'e takdim etmiştir. Ahmed Câvid Efendi, Müntehabat isimli eserini kaleme alırken Kâtip Çelebi'den başlayarak Ahmed Vâsıf'a kadar vekāyi'nüvislerin eserlerinden faydalanmıştır. Eserin son kısmı ise kendi müşahedelerini içermektedir.

Bu çalışmada Ahmed Câvid Efendi'nin kaynaklarından Ahmed Vâsıf Efendi tarafından kaleme alınan Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr isimli eserinden nasıl faydalandığı incelenmiştir. Ahmed Cavid Efendi'nin Ahmed Vâsıf Efendi'den hangi konuları doğrudan, hangilerini kısa/kısmi değişikliklerle ve hangilerini ise özet mahiyetinde eserine eklediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde tarihçilerin birbirlerinden faydalanma yöntemi Ahmed Câvid Efendi ve Ahmed Vâsıf Efendi ekseninde incelemeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazıcılığı, Vekāyi'nüvis, Ahmed Câvid Efendi, Ahmed Vâsıf Efendi.

The Method of Ahmed Câvid Bey in Using Mehâsinü'l-Asâr and Hakâikü'l-Ahbâr as Sources In His Work Named Muntehabât

Abstract

Historiography in the Ottoman State initiated relatively late, regarding its foundation. Therefore, not only there wasn't any Ottoman chronicle concerning the era of foundation, but also the information provided by the Arab and Byzantine sources was limited for the same period. The first historiography examples were recorded one and a half century after the foundation of the Ottoman State, in the early 15th century. Influenced from the conquests and holy-wars, the works of this period were epical and holy-war-narration type. Significant developments occurred in historiography during the reign of Sultan Murat the 2nd, during which Arabic and Persian history books were translated. Moreover, first types of Anonymous Tevarih-i Al-i Osmans (*lit.* 'The History of the Ottomans'), Historical Calendars, holy-war-narrations and conquest-narrations were written in this period. As per the period of Sultan Mehmed the 2nd, the first experiences of writing monographs and about independent world/Ottoman history took place in this period. Additionally, the most important aspect of historiography in this era was that *shehname writing* came in sight, which was a semi-official historiography. Under the reign of Bayezid the 2nd, which was called as the golden era of historiography, major developments were gained in historiography concerning the language, format, style, content, and type, after which historiography was built on strong bases. Selimname (the historiography of the periods of Yavuz Sultan Selim) and Suleimannames (the historiography of the Sultan Suleiman period) were written, which can be defined as a continuum of holy-war-narration tradition, in the 16th century. The most conspicuous works concerning historiography in this period were written by Cenabi, Mustafa Ali of Gallipoli, Hoca Saddettin Efendi and Mehmed Zaim. As per the Ottoman historiography in the 17th century, the numbers of works in Arabic and Turkish about world history, special history, and monograph increased. Ultimately, Ottoman

historiography gained an official identity by creation of historiographer post under the secretariat in the Imperial Council in the 18th century.

One of the historiographers in the second half of the 18th century was Ahmed Vâsîf Efendi. He served as the historiographer for five times once acting as the representative and four times acting as the principal in between 1783-1789. He named his work as *Mehâsinü'l-âsâr and Hakâikü'l-ahbâr*, which was comprised of the events recorded in this period.

One of the writers of specific histories in the 19th century was Ahmed Câvid Efendi. His works attracted the attention of Sultan Selim the 3rd, after which he was named as the Historiographer of the Enderun, which was a special/imperial school. Moreover, he presented his two-volume *Müntehabât*, which narrated the Ottoman-Russian relations in 1623-1774 and 1774-1791, to Sultan Selim the 3rd. While writing his book *Müntehabât*, Ahmed Câvid Efendi benefited from the works of historiographers ranging from Kâtip Çelebi to Ahmet Vâsîf. The last section of the book included his own observations.

In this study, how Ahmed Câvid Efendi benefited from the *Mehâsinü'l-âsâr and Hakâikü'l-ahbâr* of Ahmet Vâsîf Efendi, which was one of his sources, was examined. It was attempted to determine the subjects that Ahmed Cavid Efendi quoted from Ahmed Vâsîf Efendi directly or with short-partial changes, or included in his work as summaries. Thus, the method was scrutinized, by which the Ottoman historiographers utilized each other's work.

Keywords: Historiography, Historiographer, Ahmed Câvid Efendi, Ahmed Vâsîf Efendi

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ “МЕХАСИН УЛЬ-АСАР” И “ХАКАИК УЛЬ-АХБАР” В КАЧЕСТВЕ ИСТОЧНИКОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АХМЕД ДЖАВИД-БЕКА “МУНТЕХАБАТ”

Резюме

Первые записи истории в Османской империи появились достаточно поздно по отношению к ее основанию. Поэтому, из-за отсутствия османских векаи-наме, изучение истории того времени ограничивается сведениями из арабских и византийских источников. Так, первые исторические записи в Османской империи появились полтора века спустя ее основания, т.е. в начале XV века. Произведения того периода представляли собой преимущественно восхваления (“менакибнаме”) и описания боевых действий (“газа(ват)наме”). Во времена султана Мурада II в османских записях истории произошли большие изменения, стали появляться переводы арабских и французских исторических источников. Кроме того, первые образцы Исторического календаря, газаватнаме и фетихнаме (“рассказы о завоеваниях”), Таварих-и Ал-и Османлар были записаны именно в этот период. В период правления султана Мехмета II появились первые попытки написания отдельных монографий о мировой и османской историй. Более того, тогда появился важный способ фиксации исторических событий – запись полуофициальной истории в форме шахнаме. В золотой век османской историографии, в период правления Баязида II был отмечен большой прогресс в области языка, формы, стилистики, содержания и жанров фиксации событий, была заложена твердая основа историографии. В XVI веке в качестве продолжения традиций газаватнаме, на свет появились Селим-наме и Сулейман-наме. Тогда были написаны крупные произведения, авторами которых были Дженаби, Мустафа Али Галиболулу, Ходжа Саддеддин-эфенди и Мехмед Заим. В XVII веке, наряду с историями на арабском и турецком языках появилось большое количество частных исторических и монографических произведений. А в XVIII веке с введением должности векаи-ньювис в Диван-и Хумаюн, османская историография получила официальное значение.

Во второй половине XVIII века, одним из векаи-ньювисов был Ахмед Васиф-эфенди. Сначала в качестве слуги, затем в качестве свободного человека, в 1197-1213 годах по восточному/ 1783-1799 годах по западному календарю, пять раз в целом, он выполнял обязанности векаи-ньювиса. Он автор произведения под названием “Мехасин уль-Асар ве Хакаик уль-Ахбар”.

В XIX веке записи истории вел Ахмед Джавид-эфенди. Своими работами он привлек внимание султана Селима III, и ему присвоили псевдоним “вака-ньювис эндерун”. Султану Селиму III он представил свой труд в двух томах под названием “Мунтехабат”, повествующий об османо-российских отношениях между 1032-1187/1623-1774 и 1187-1206/1774-1791 годами. При написании данного труда Ахмед Джавид-эфенди использовал различные источники, начиная с произведений Катиба Челеби, до произведений Ахмеда Васифа. Последняя часть книги заключае в себе его собственные наблюдения.

Данная статья рассматривает методы использования Ахмедом Джавидом-эфенди “Мехасин уль-Асар ве Хакаик уль-Ахбар” Ахмеда Васифа в качестве источника при написании собственного произведения: какие темы взяты полностью, какие – частично с внесением поправок и изменений, а о каких повествуется лишь вкратце. Таким образом, на примере Ахмеда Джавида-эфенди и Ахмеда Васифа-эфенди становится возможным изучение того, как историки в Османской империи пользовались трудами друг друга при написании собственных произведений.

Ключевые слова: историография, векаи-ньювис, Ахмед Джавид-эфенди, Ахмед Васиф-эфенди

Giriş

Osmanlı Devleti'nin siyasi sahada gösterdiği hızlı ilerlemeye rağmen, tarih yazıcılığında aynı oranda ilerlediği söylenemez. Devletin kuruluşuna dair kaynaklar bulunmamakla birlikte, bu devre ait yabancı kaynaklar da son derece azdır. Ayrıca bu kaynaklardaki bilgiler de Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi hakkında çok fazla bilgi vermemektedirler.¹ Osmanlılar hakkındaki ilk tarihler, devletin kuruluşundan bir buçuk asır sonra, XV. asır başlarında kaleme alınmışlardır.² Beyliğin kuruluşundaki fetih ve gaza ruhuna uygun olarak ilk döneme ait bu kaynaklar, *menakıbnâme* ve *gazavatname* türünden eserlerdir.³

II. Murad devrinin Osmanlı tarih yazıcılığında müstesna bir yeri bulunmaktadır. Arapça ve Farsça yazılmış eserlerin tercüme edilmesinin yanında *Tarihî Takvimler*, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmânlar* ve *gaza(vat)-nâme* ve *fetih-nâme* türlerinin ilk örnekleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Böylece Osmanlı tarih yazıcılığı için sonraki dönemlere model teşkil eden türlerin ilk örnekleri verilmeye başlanmıştır.⁴ Fatih Sultan Mehmed dönemine gelindiğinde ise Osmanlı tarih yazıcılığında canlanma olmuş, *ilk müstakil dünya ve Osmanlı tarihleri* ile *vekayiname* ve *monografi* yazma denemeleri de bu dönemde yapılmıştır.⁵ XV. yüzyılın son hükümdarı olan II. Bayezid devri, Osmanlı tarih yazıcılığının giderek geliştiği bir dönemdir. Tarih yazıcılığında altın çağın başlangıcı olarak ifade edilen bu devirde dil, şekil, üslup, içerik ve tür açısından büyük hamle yapılmış ve tarihçilik sağlam temellere oturtulmuştur.⁶ Osmanlı tarihçiliğinin ilk standart tarihleri olan *Âşıkpaşazâde*'nin *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ı, *Mehmed Neşrî*'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'sı, *İdris-i Bitlisî*'nin Farsça kaleme aldığı *Heşt Bihişt*'i ve Heşt Bihişt'le aynı özelliklerde ancak Türkçe kaleme alınan *İbn-i Kemâl*'in *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ı bu dönemde oluşturulmuştur.⁷

XVI. yüzyılda gazavatname geleneğinin bir devamı niteliğindeki *Selîmnâme* ve *Süleymannâme* türündeki eserler öne çıkmaktadır. *Selîmnâmeler*, genel itibarıyla Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliğinden

¹ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 3.

² Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel bir Bakış", *Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar-İnsan ve Toplum Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Bahar 2003, İstanbul, s. 272.

³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlılar*, C. 8, Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 247.

⁴ Necdet Öztürk, "Osmanlılar'da Tarih Yazıcılığı Üzerine", *Osmanlılar*, C. 8, Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 257.

⁵ Abdülkadir Özcan, "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (İstanbul'un Fethi'nin 550. Yılı Özel Sayısı), Sayı 14, 2003, Kayseri, s. 55.

⁶ İpşirli, A.g.m., s. 247.

⁷ Abdülkadir Özcan, "II. Bayezid Devri Tarihçiliği ve İlk Standart Osmanlı Tarihleri", *FSM. İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2, Güz 2013, İstanbul, s. 143

başlamaktadırlar. Daha sonra Gürcü prensleri, babası ve kardeşleriyle mücadeleleri, tahta geçişi ve Safevi ve Memluklarla olan savaşlarından bahsetmektedirler.⁸ Selimnâmelerin devamı niteliğinde olan *Süleymannâmeler*, genellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışı ile vefatına kadar olan olayları anlatırlar. Kimi örnekleri Yavuz Sultan Selim'in vefatıyla başlayan Süleymannâmelerin büyük bir kısmı Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından önceki seferlerden herhangi birini anlatarak sona ererler.⁹ Süleymannâmeler, manzum ve mensur olmak üzere ikiye ayrılırlar.¹⁰ XVI. asrın asıl büyük tarihleri III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde kaleme alınmışlardır. *Cenâbî* ve *Gelibolulu Mustafa Âlî*'nin eserleri dünya tarihlerinin, *Hoca Sadeddin Efendi* ve *Mehmed Zaim*'in eserleri de *Tevârih-i Âl-i Osmân* geleneğinin örneklerindendir.¹¹

XVII. yüzyılda dil ve üslup bakımından ağırlaşan Osmanlı tarihçiliğinde Arapça ve Türkçe dünya tarihlerinin yanında özel tarih ve monografik eserlerin miktarında belirgin bir artış görülmektedir. Gazanâme, fetihnâme ve şehir tarihlerinin örneklerinin de verildiği bu dönemde şehnameciliğin yerini vekâyi'nüvislik almaya başlamıştır.¹²

XVIII. yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığı Divanîhümayun'daki kalemle bağlı vekâyi'nüvisliğin ihdası ile resmî bir hüviyet kazanmıştır. Vekâyi'nüvis kelimesi, etimolojik olarak Arapça vak'a (واقعه) ile aynı kökten gelen ve aynı anlamda vâkı'a (واقعه) kelimesinin çoğulu olan vekâ'i' [Türkçede vekâyi' (وقایع)] ile Farsça nüvîs (نویس) kelimelerinden oluşan bir birleşik sıfattır. Vekâyi'nüvisler, kendilerinden önce yazılanları toplayıp kitap haline getirerek ve görevli olduğu dönemin olaylarını yazarak eserlerini meydana oluşturmuşlardır.¹³ Mustafa Naimâ Efendi'nin ilk vekâyi'nüvis olduğuna dair yaygın kanaat, derlemekle görevli olduğu Şarihülmenarzade Ahmed Efendi'nin müsevveddelerinden tamamladığı birkaç cüzü sunması dolayısıyladır. Kendisine maaş tahsis edilmesi ve görevlendirme yazısının gönderilmesiyle resmen vekâyi'nüvis olarak tayin edilmiştir. Raşid Efendi'den sonra süreklilik kazanan vekâyi'nüvisler, daha çok inşa ve şiir sanatında mahir ve genellikle hâcegân rütbesine ulaşmış

⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Selim-nameler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 1, 1970, İstanbul, s. 197.

⁹ Şerafettin Severcan, "Süleymannâmeler", Osmanlı, C. 8, Güler Eren (Ed.), Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 302.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, Zeynep Ertuğ Tarım (Ed.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 124-136.

¹¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarih Edebiyatında Türlerle Genel Bir Bakış", Essays In Honour Of Ekmeleddin İhsanoğlu, C. 1, Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal (Compiled By), Research Centre For Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul, 2006, s. 135.

¹² Özcan, "Osmanlı Tarih Edebiyatında Türlerle Genel Bir Bakış", s. 138-139.

¹³ Bekir Kütükoğlu, Vekâyi'nüvis Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1994, s. 103.

kâtipler arasından seçilmişlerdir.¹⁴ Mustafa Naimâ Efendi'den Ahmed Vâsîf Efendi'ye kadar Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl boyunca ve bazılarının birkaç kez atanmasıyla toplam yirmi sekiz vekâyi'nüvis görev yapmıştır.¹⁵

Ahmed Vâsîf Efendi ve Ahmed Câvid Bey

Ahmed Vâsîf Efendi-Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâiku'l-ahbâr

Ahmed Vâsîf Efendi, H. 1147/M. 1734-1735'te Bağdat'ta doğmuştur. Vâsîf Efendi'nin çocukluk ve gençlik yılları ile bu dönemde aldığı eğitim hayatı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Babasının ulema sınıfına mensup olması, Bağdat'ın ilmî faaliyetlerin yoğun olarak devam ettiği bölgelerin başında gelmesi, bazen fikhî ve itikadî tartışmaları ele alarak çeşitli kaynaklara atıfta bulunması, Bağdat'taki ilim meclislerine katıldığından ve buralardaki tartışmaların içeriğinden bahsetmesi, Vâsîf Efendi'nin Bağdat'ta bulunduğu sırada babasından aldığı temel dinî eğitimin yanı sıra ilim halkalarına katılarak bilgi ve tecrübesini geliştirdiğini göstermektedir.¹⁶ Bağdat'ta iken Arapça öğrenmiş ve bu dönemde geçimini temin etmek amacıyla kitap istinsah etmiştir.¹⁷ Eğitim almak amacıyla Van, Kars ve Halep bölgelerine gitmiş, ardından hazine kitabeti ile Gül (گل) Ahmed Paşazade Ali Paşa'nın kütüphanecilik hizmetinde bulunmuştur.¹⁸ Ardından Hotin cephesi seraskeri Abaza Mehmed Paşa'nın yanında mektupçu olarak görev yapmıştır.¹⁹ Kefe valisi olarak Yenikale ve Rubat'ı korumakla görevli Abaza Mehmed Paşa'nın Kefe'de oturarak kaleleri korumayı ihmal etmesi üzerine Yenikale Rusların istilasına maruz kalmış ve bu sırada kalede bulunan Ahmed Vâsîf da Ruslara esir düşmüştür.²⁰ Bu esareti sırasında Petersburg'a götürülen Ahmed Vâsîf Efendi, Rusya'da yaşanan iç karışıklıklardan dolayı savaşı çok uzatmak istemeyen Rus çariçesi II. Katerina'nın sulh tekliflerini içeren ve kendi el yazısı ile yazdığı

¹⁴ Necdet Öztürk, İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri-Ahmedî'den Ahmed Refik'e-, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 150-151.

¹⁵ Öztürk, Osmanlı Tarihçileri, s. 155-156.

¹⁶ Ahmed Vâsîf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâiku'l-ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], Haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017, LIX, LXI.

¹⁷ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809), Cilt 1, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 531.

¹⁸ Mehmed Cemâleddin, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Âyîne-i Zurefâ-, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 64.

¹⁹ Ahmed Vâsîf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâiku'l-ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193), Yay. Haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. XIX.

²⁰ Ahmed Vâsîf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâiku'l-ahbâr, Yay. Haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. XX.

mektubunu sadrazama götürmesi için serbest bırakılmıştır.²¹ Fokşani kasabasında yapılan barış görüşmelerinin kesilmesi üzerine serdar-ı ekrem ve sadrazam Muhsinzade Mehmed Paşa mütarekenin uzatılması için Yaş'da bulunan Rus orduları başkumandanı Romanzov'a gönderilmiştir. Mütarekeyi kırk gün uzatmayı başaran Ahmed Vâsıf, Türk ordugâhına döndüğünde sadrazam tarafından taltif edilmiştir.²² Rus esareti onun tanınmasına ve üst düzey memuriyetlere yükselmesine vesile teşkil ettiği gibi siyasi görüşmelere de katılması ufkunu genişletmiş ve giderek dış ilişkilerde uzmanlaşmasını sağlamıştır.²³ Büyükelçi ve başmurahtas tayin edilen Abdürrezak Bâhir Efendi'nin mükâleme kâtibi olarak Bükreş'e giden Ahmed Vâsıf Efendi, altı ay süren sulh görüşmelerinin neticesiz kalması üzerine heyetle birlikte cepheye dönmüştür.²⁴ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Kırım bağımsızlık veren üçüncü maddesi ile ilgili Kırım tarafından, Kırım'ın eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı olmasını, han tayininin Osmanlı Devleti'nce yapılmasını, hutbe ve sikkenin padişah adına olmasını isteyen bir heyet İstanbul'a gelmiştir.²⁵ Heyetin gelmesiyle Ahmed Vâsıf'ın da dâhil olduğu bir mükâleme meclisi toplanmıştır. Vâsıf'ın tecrübeleriyle ön plana çıktığı bu toplantıda Kırım'dan gelen mahzarlar tartışılmıştır. Bu toplantıda Ahmed Vâsıf Efendi'nin Yaş kasabasında bulunan Romanzov'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Görevi gereği H. 17 Ş. 1188/M. 23 Ekim 1774 tarihinde hareket eden Ahmed Vâsıf Efendi, yaptığı görüşmelerden bir sonuç elde edemediği için geri dönmüştür.²⁶

Ahmed Vâsıf Efendi'nin ifa ettiği devlet hizmetleri arasında matbaa nazırlığı da yer almaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde ilk Türk matbaası H. 1138-1139/M. 1726'da Yirmisekiz Mehmed Çelebizade Said Mehmed Efendi ve İbrahim Müteferrika tarafından kurulmuştur.²⁷ İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra (H. 1157-1158/M.1745) kalfası Kadı İbrahim Efendi tarafından matbaa faaliyetleri devam ettirilmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamış, ölümünden sonra matbaa işleri tamamen terk edilmiş ve unutulmuştur. Fransız elçiliği tarafından Müteferrika matbaasından kalan takımların varislerinden satın alınmak istenmesi,

²¹ Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (Çev. Coşkun Üçok), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 364.

²² Mücteba İlgürel, "Ahmed Vâsıf Efendi", İslâm Ansiklopedisi (İA.), C. 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 215.

²³ Mücteba İlgürel, "Vâsıf Ahmed Efendi", Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA.), C. 42, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 535.

²⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-asâr ve Hakâikü'l-ahbâr, s. XXIII.

²⁵ Sadullah Enverî Efendi, Târîh-i Enverî, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Kitaplığı, No: 67, vr. 30^b-31^b.

²⁶ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-asâr ve Hakâikü'l-ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193), s. XX. Ahmed Vâsıf Efendi, bu görevi hakkında eserinde malumat vermektedir. Bkz. Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-asâr ve Hakâikü'l-ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193), s. 7-15.

²⁷ Hüseyin Gazi Topdemir, İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 26.

matbaa ve basım işlerini tekrar gündeme getirmiştir.²⁸ Fransızların bu teşebbüsü Beylikçi Râşid ve Ahmed Vâsıf Efendileri harekete geçirmiş ve H. 1198/M. 1783-1784 tarihinde Beylikçi Râşid ve Ahmed Vâsıf Efendiler matbaa nezaretine tayin edilmişlerdir. Bir süre beraber çalışan Râşid ve Vâsıf'ın araları açılmış ve Râşid Efendi'nin ağır basmasıyla Ahmed Vâsıf Efendi, matbaa nezaretinden azledilmiştir.²⁹ Farklı devlet hizmetlerinde uzun müddet görev alarak tecrübesini arttıran Ahmed Vâsıf Efendi, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında murahhas ve âmedci olarak gösterdiği başarı devlet hizmetlerinde daha üst seviyelere gelmesine vesile olmuştur.³⁰ Bu nedenle Ahmed Vâsıf Efendi, dördü asaleten ve biri de vekâleten olmak üzere toplamda beş kez vekâyi'nüvislik makamına tayin edilmiştir. Bu tayinlerin dördü, kendisine çok değer veren Sultan III. Selim devrine (1789-1807), biri ise Sultan I. Abdülhamid devrine (1774-1789) tesadüf etmektedir.³¹ Ahmed Vâsıf Efendi'nin ilk vekâyinüvislik görevine Sultan I. Abdülhamid döneminde atanmıştır. Bu dönemde ikinci kez vekâyi'nüvislik görevini yerine getiren Sadullah Enverî Efendi, ayrıca mevkufatçılık ve büyük tezkirecilik görevlerini de uhdesinde bulundurmaktaydı. Sadullah Enverî Efendi'nin vekâyi'nüvislikle beraber bu iki görevi yürütemeyeceğinden önce vekâyi'nüvislikten ve ardından büyük tezkirecilik görevinden azledilmiştir.³² Sadullah Enverî Efendi yerine Ahmed Vâsıf Efendi, H. 6 Zilhicce 1197/M. 2 Kasım 1783 tarihinde vekâyi'nüvis tayin edilmiştir.³³ Bu görevi, İspanya elçisi olarak tayin edildiği H. Ramazan 1201/Temmuz 1787 tarihine kadar devam etmiştir. Bu ilk vekâyi'nüvisliğe sırasında H. 1196/M. 1782 yılının kalan olaylarını yazmaya başlaması şartı ile görevlendirilmiştir. Bu dönemde H. 1196-1201/M. 1782-1787 yılları arasındaki olayları yazmıştır.³⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, Sultan III. Selim'in cülusunun ilk aylarında rikab vekâyi'nüvisi Edib Efendi'nin asker sürücülüğü ile Kütahya'ya gönderilmesinin ardından rikab vekâyi'nüvisi olarak padişahın tahta çıkışından sonraki olayları kaydetmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı ve Avusturya İmparatorluğu arasındaki 1787-1792 savaşında Sadullah Enverî Efendi, asaleten vekâyi'nüvislik

²⁸ Kemal Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne-Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 99.

²⁹ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr, s. XXVI; 132-134.

³⁰ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr, s. XXVII.

³¹ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], s. LXX.

³² Ü. Filiz Bayram, Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014, s. 42; Muharrem Saffet Çalışkan, (Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. XIII.

³³ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr, s. XXVII.

³⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], s. LXX-LXXI.

görevini yerine getirilmiştir. Sultan III. Selim'in tahta çıkışında iki ciltlik Enverî ve Vâsıf tarihlerini incelemiş ve Vâsıf Tarihi'ni beğenmiştir.³⁵ Sultan III. Selim'in tercihi sonucunda Ahmed Vâsıf Efendi H. Şaban 1204/M. Nisan 1790 tarihinde ikinci kez vekâyi'nüvis tayin edilmiştir. Bu görevinden H. 6 Safer 1206/M. 5 Ekim 1791 tarihinde azledilen Ahmed Vâsıf Efendi, bir süre Anadolu muhasebeciliği görevini yürütmüştür. Bu sırada Anadolu muhasebeciliği görevine ilaveten H. 13 Zilkade 1207/M. 22 Haziran 1793 tarihinde üçüncü kez vekâyi'nüvislik görevine atanmıştır. Üçüncü vekâyi'nüvislik görevi H. Muharrem 1209/M. Temmuz-Ağustos 1794 tarihinde Midilli'ye sürgün edilmesiyle son bulmuştur. Ahmed Vâsıf Efendi'nin dördüncü ve son vekâyi'nüvislik görevi Mısır seferinin başlangıcına rastlamaktadır. Sadrazam Yusuf Paşa komutasındaki ordunun Fransızlara karşı Mısır'a hareket ettiği sırada Sultan III. Selim'in isteği üzerine Ahmed Vâsıf Efendi otağa davet edilerek H. 22 Zilhicce 1213/M. 27 Mayıs 1799 tarihinde vekâyi'nüvis tayin edilmiş ve hilat giydirilmiştir.³⁶ Vekâyi'nüvislik haricinde birçok devlet hizmetinde bulunan Ahmed Vâsıf Efendi, H. 3 Şaban 1221/M. 19 Ekim 1806 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.³⁷

Ahmed Vâsıf Efendi'nin vekâyi'nüvislik döneminde kaleme aldığı eserinin ismini, kendisi *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr* olarak ifade etmektedir. Yurtiçinde ve yurtdışında birçok yazma nüshası bulunan³⁸ ve Ahmed Câvid Bey tarafından kaynak olarak kullanılan eseri, H. 1197/M. 1783 yılı olaylarının bakiyesi ile başlamakta ve H. 1201/M. 1786-1787 olayları ile son bulmaktadır. Eserinin bu dönemini içeren bölümü 1970'te Mücteba İlgürel tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve daha sonra yayımlanmıştır.³⁹ Ahmed Câvid Bey, eserini hazırlarken H. 1197-1201/M. 1783-1786-1787 arasındaki vekâyi'i kaleme alırken bu eseri kaynak olarak kullanmıştır.

³⁵ Bayram, Enverî Târîhi: Üçüncü Cild, s. 43-44.

³⁶ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr* [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], s. LXXI.

³⁷ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr* [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], s. LXXI-LXXII, XCVII.

³⁸ Ahmed Vâsıf'ın *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâ'iku'l-ahbâr* isimli eseri ve nüshaları hakkında en güncel bilgi için Bkz. Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr* [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], s. XCIX-CXX.

³⁹ Eser, ilk kez 1978'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve ardından 1994'te de Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında çıkmıştır.

Ahmed Câvid Bey ve Muntehâbât-ı Ahmed Câvid Bey

Ahmed Câvid Bey, İstanbul'da doğmuştur. Doğum tarihi belli olmayan Ahmed Cavid, timarlı sipahi süvari alaybeylerinden Mustafa Bey'in oğludur. Hazine-i hümayun hizmetkârı olarak H. 1202/M. 1787'de saraya girmiştir.⁴⁰ Sırkatipliğine H. 9 Receb 1205/M. 15 Mart 1791 tarihinde atanan Kemankeş Ahmed Ağa tarafından Kütüphâne-i Cedîd-i Sultânî'nin düzenlenmesi görevi Ahmed Câvid Bey'e verilmiştir. Kütüphanede görevli olduğu sırada, bugünkü modern kütüphanecilik sistemine yakın bir uygulama ile yeni bir kayıt defteri sistemi meydana getirmiştir. Görevinde başarılı ve itimat edilen bir kişi olmasının yanı sıra aldığı eğitim ve bilgisi de itibarını artmıştır. Sultan III. Selim'in Gökusu ve İncili kasırlarına yaptığı binişlerde sultanın yanında bulunmuştur.⁴¹ Hazine-i hassada mevkufatçılık payesi verilen Ahmed Câvid H. 15 Şevval 1208/M. 16 Mayıs 1794'te şehremaneti olarak görevlendirilmiştir. Şehreminliğini H. 4 Şevval 1214/M. 1 Mart 1800 tarihine kadar ifa eden Ahmed Câvid Bey, aynı yılın Şevval atamalarında şehreminliği görevinden azledilmiştir.⁴² Anadolu muhasebeciliği görevine H. 7 Cemaziyelahir 1216/M. 15 Ekim 1801 tarihinde atanan Ahmed Câvid, H. 1218/M. 1803'te vefat etmiştir.⁴³

Sultan III. Selim'in yazmasını istediği tarihçesi H. 1 Ramazan 1204/M. 15 Mayıs 1796 tarihinden başlayarak H. Cemzîyelahir 1205/M. Şubat-Mart 1791 arasındaki vekâyi'i içermektedir. Bu eserinden dolayı kendisine "*Vak'anüvîs-i Enderûn*" lakabı verilmiştir.⁴⁴ Ayrıca Osmanzade Tâib Efendi'nin *Hadikatü'l-vüzerâ* isimli eserine Dilâver Ağazade Ömer Efendi tarafından yazılan zeyline devam ederek *Verd-i Mutarrâ* namıyla hazırladığı zeyli H. 1217/M. 1802'de tamamlamıştır.⁴⁵ Ayrıca Ahmed Câvid Efendi, H. 1213/M. 1798'de yazmaya başladığı H. 1032-1187/M. 1623-1774 ile H. 1187-1206/M. 1774-1791 tarihleri arasındaki Osmanlı-Rus münasebetlerini anlattığı iki ciltten müteşekkil *Muntehabât* isimli eserini Sultan III. Selim'e takdim etmiştir. Ahmed Câvid Efendi, eserini oluştururken Kâtip Çelebi, Naimâ Efendi, Fındıklılı Mehmed Ağa, Küçükçelebizade Asım Efendi, Sadullah Enverî Efendi, Ahmed Vâsıf Efendi, Ahmed Resmî Efendiler ve iki kez rikâb vekâyi'nüvisliği yapan

⁴⁰ Mehmed Cemâleddin, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Âyîne-i Zurefâ-, 49; Abdülkadir Özcan, "Ahmed Câvid", DİA., Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 52.

⁴¹ Ahmed Câvid, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi -Ahmed Câvid Bey'in Muntehabâtı-, Haz. Adnan Baycar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004, 39-40.

⁴² Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi'*, Haz. Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, XIX.

⁴³ Ahmed Câvid, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi -Ahmed Câvid Bey'in Muntehabâtı-, s. 41.

⁴⁴ Özcan, "Ahmed Câvid", s. 52.

⁴⁵ Babinger, A.g.e., s. 279; Ahmed Câvid, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi -Ahmed Câvid Bey'in Muntehabâtı-, s. 41.

Hikmet Çiçek

Edîb Efendilerin eserlerinden ve Teşrifâtî Hasan Efendi'nin Ceride'sinden faydalanmıştır. Eserin son kısmını ise kendi müşahedeleri oluşturmaktadır.⁴⁶

Ahmed Câvid Efendi, Muntehabât isimli eserine Ahmed Vâsîf Efendi'nin Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr'ı kaynak olarak kullandığını “*Bu mahallde Târîh-i Cild-i Sâni Enverî Efendi temâm olup Vâsîf Efendi vekâyi'ine bed' olundu.*” cümlesiyle ifade etmiştir.⁴⁷ Ardından kronolojik olarak ve sırasıyla Vâsîf Efendi'nin eserinde Osmanlı-Rus münasebetlerine ait konuları eserine eklemiştir. Yine eserinde Ahmed Vâsîf Efendi'nin eserinden aldığı kısımların son bulunduğunu da “*Bu mahalde Vâsîf Ahmed Efendi ve cild-i sâni-i Enverî Efendi temâm olup bin iki yüz bir senesi Receb'ine varınca Teşrifâtî Hasan Efendi'nin cem' eylediği vekâyi'-i Devlet-i 'Aliyye'dir ki Zeyl-i Vâsîf Efendi'dir.*” şeklinde belirtmektedir.⁴⁸ Ancak yapılan incelemede Ahmed Vâsîf Efendi'den eserine eklediği kısımların ifade edilen yerde bırakılmadığı ve *Havâdisât-ı Cânib-i Çıldır, Vukû'-ı Mükâleme bâ-Elçi-i Mesfûr ve Şurû'-ı Devlet-i Aliyye be Tertîbât-ı Berriyye ve Bahriyye, Keyfiyyet-i Ahvâl-i Şahin Giray ve Firâr-ı Voyvoda-yı Boğdan* başlıkları ve metinlerinin de kendisinden alındığı tespit edilmiştir.⁴⁹

Ahmed Câvid Efendi, Vâsîf Tarihi'nden aldığı kimi konuların başlıkları aynen eserine almayı tercih etmiştir. Bu başlıklar eserinde yer verdiği konuların büyük bir çoğunluğunu teşkil etmektedir. (Bkz. Tablo-1)

Ahmed Vâsîf	Sayfa	Ahmed Câvid	Sayfa
Tercüme-i takrîr ve mevâdd-ı selâse-i Nemçe	13-15	Tercüme-i Takrîr ve Mevâdd-ı Selâse-i Nemçe	508-510
Cevâb-ı takrîr-i elçiyân-ı Moskov ve Nemçe ez-cânib-i Saltanat-ı seniyye	15	Cevâb-ı Takrîr-i Elçiyân-ı Moskov ve Nemçe ez-Cânib-i Saltanat-ı Seniyye	510
Hülâsa-yı ahvâl-i Kırım ve vukû'-ı mükâleme bâ-elçi-i Rusya	17-22	Hülâsa-i Ahvâl-i Kırım ve Vukû'-ı Mükâleme bâ Elçi-i Rusya	512-516
Vürûd-ı Gâzi Giray Sultan ve Hurûceş ez-Kırım	24-25	Vürûd-ı Gâzi Giray Sultan ve Hurûceş ez-Kırım	518-519
İstîlâ-yı Moskov be-Kırım ve Neşr-i	25	İstîlâ-yı Moskov be-Kırım ve Neşr-i	519

⁴⁶ Özcan, “Ahmed Câvid” s. 52-53.

⁴⁷ Ahmed Câvid, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi –Ahmed Câvid Bey'in Muntehabâtı-, s. 24.

⁴⁸ Ahmed Câvid, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi –Ahmed Câvid Bey'in Muntehabâtı-, s. 25.

⁴⁹ Ahmed Câvid, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi –Ahmed Câvid Bey'in Muntehabâtı-, s. 25.

Beyân-nâme be-etrâf		Beyân-nâme be-etrâf	
Tercüme-i Beyân-nâme-i Moskov	25-29	Tercüme-i Beyân-nâme-i Moskov	519-521
Tercüme-i Kâğıd-ı mezkûr	29-30	Tercüme-i Kâğıd-ı Mezkûr	521-523
Me'mûriyet-i elçi-i İngiltere ez-devlet-i hod be mükâleme-i madde-i Kırım	31-32	Me'mûriyet-i Elçi-i İngiltere ez-Declet-i Hod-be-Mükâleme-i Mâdde-i Kırım	523-524
Ruhsat-dâden be-mürûr u ubûr-ı sefâin-i tüccâr-ı Nemçe der-Bahr-i siyâh	36-37	Ric'at Dâden-i be-Mürûr ve Ubûr-ı Sefâ'in-i Tüccâr-ı Nemçe der Bahr-ı Siyâh	527
Takârîr-i ricâl-i devlet-i ebedd-ittisâl berâ-yı Kırım	82-87	Tekârîr-i Ricâl-i Devlet-i Ebed-İttisâl-i Berâ-yı Kırım	539-543
İrsâl-kerden-i elçi-i Rusya tercümân-ı hod berâ-yı tahsîl-i cevâb-ı ma'hûd	87-88	İrsâl-kerden-i Elçi-i Rusya Tercümân-ı Hod Berâ-yı Tahsîl-i Cevâb-ı Ma'hûd	543
Sûret-i Hatt-ı Şerîf	89	Sûret-i Hatt-ı Şerîf	543-544
Zikr-i tertîb-i meclis-i meşveret-i umûmiyye ve karâr-giriften-i madde-i i'tâ-yı sened	89	Zikr-i Tertîb-i Meclis-i Meşveret-i Umûmiyye ve Karâr-Giriften-i Mâdde-i İ'tâ-yı Sened	544
Sûret-i Hatt-ı Hümayûn	89-100	Sûret-i Hatt-ı Hümayûn	544-549
Zikr-i tenkîh-i sûret-i sened	100-101	Zikr-i Tenkîh-i Sûret-i Sened	549
Zikr-i sened-dâden-i Devlet-i liye berâ-yı mevâdd-ı Eflâk ve Boğdan	107-108	Zikr-i Sened-Dâden-i Devlet-i 'Aliyye Berâ-yı Mevâdd-ı Eflâk ve Boğdan	554-555
Taraf-ı Devlet-i liye'den Rusya elçisine verilen liye nin sûret-i defteridir	145-146	Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Rusya Elçisine Verilen Hediye'nin Sûret-i Defteridir	558
Ahvâl-i Tatar	273-275	Ahvâl-i Tatar	559-561
Havâdisât-ı Çıldır	354-355	Havâdisât-ı Cânib-i Çıldır	566-567

Ahvâl-i Şâhin Giray	379-380	Keyfiyyet-i Ahvâl-i Şâhin Giray	568-569
Firâr-ı Voyvoda-yı Boğdan	380-381	Firâr-ı Voyvoda-yı Boğdan	569-570

Tablo-1 Ahmed Câvid Bey'in Vâsıf Târîhi'nden Başlıklarında Değişiklik Yapmadan Aldığı Konular

Ahmed Câvid Bey, Vâsıf Tarihi'nden eserine eklediği konuların kimi başlıklarını kısmi değişikliklerle eserine eklemiştir. Bu değişiklikler ek farklılıkları, kelime düzeyinde eksiklik ve fazlalıklardan meydana gelmektedir. (Bkz. Tablo-2)

Ahmed Vâsıf	Sayfa	Ahmed Câvid	Sayfa
Firâr-kerden-i Şâhin Giraz ez Kefe ve Hân-şüden-i birâdereş Bahâdır Giray Sultan ve ittihad-kerden-i Rusya ve Nemçe ve takrîr-dâden-i elçiyân ve hücûm-ı asker-i menhûs-ı Rus ve istilâ-yı îşân be-Kırım ve vukû'-ı mükâleme ve meşveretihâ	9-12	Firâr-Kerden-i Şâhin Giraz Ez-Kefe Ve Hân Şoden-i Birâdereş Bahadır Giray Sultan Ve İttihad-Kerden-i Rusya Ve Nemçe Ve Takrîr-Dâden-i Elçiyân Ve Hücûm-ı Rus Ve İstilâ-yı Îşân be-Kırım ve Vukû'-ı mükâleme Ve Meşveretihâ	506-508
Tercüme-i mevâdd-ı selâse-i Rusya	12-13	<i>Zikr-i</i> Tercüme-i Mevâdd-ı Rusya	508
Berât-ı umûm-dâden be-konsolos-ı Rusya ve ikâmeteş der-cezire-i <u>Miknoz</u>	15-17	Berât-ı Umûm-dâden be-Konsolos-ı Rusya ve İkâmeteş der-Cezire-i <u>Miknos</u>	510-512
Vukû'-ı meşveret <u>bâ</u> -erkân-ı Devlet-i liye berâ-yi Kırım	22-24	Vukû'-ı Meşveret <u>be</u> -Erkân-ı Devlet-i Aliyye berâ-yi Kırım	516-518
Vukû'-ı Meşveret (28-a) der-hâne-i Hazret-i Şeyhülislâm berâ-yi tertîbât-ı seferiye	32-34	Vukû'-ı Meşveret Berâ-yı Tertîbât-ı Seferiyye	524-525
Nizâm-yâften-i mevâdd-ı ticâret bâ-Rusya ve mübâdele-i temessükât ve icmâl-i in keyfiyyet-i	34-36	Nizâm-ı Yâften-i Mevâdd-ı Ticâret bâ-Rusya ve Mübâdele-i Temessükât ve İcmâl	525-526

umûr-ı mükâleme		eyn Keyfiyyât	
Vukû‘-ı mükâleme bâ-elçi-i Rusya ve hâsten-i sened-i berâ-yı Kırım	58-59	<i>Bin Yüz Doksan Sekiz Senesi</i> <i>Vekâyi ‘indendir.</i> Vukû‘- Mükâleme-i Elçi-i Rusya ve Hâsten-i Sened-i Berây-ı Kırım	527-528
Takrîr-dâden-i elçi-i Prusya be-Bâb-ı âlî berâ-yı Kırım	59-61	Takrîr-dâden-i Elçi-i Prusya Berâ-yı Kırım	528
Vukû‘-ı Meşveret der-hâne-i hazret-i fetvâ penâhî ve hülâsa-i ârâ-yi ehl-i şûrâ	61-70	Vukû‘-ı Meşveret	529-536
Zikr-i in‘ikâd-ı mevâd der- meyâne -i Rusya ve Hân-ı Tiflis	76-78	Zikr-i İn‘ikâd-ı Mevâdd der-Meyân-ı Rusya ve Hân-ı Tiflis	536-537
Vukû‘-ı mükâleme bâ-elçi-i Rusya ve taleb-kerden-i mesfûr cevâb-ı kat‘î ez-Devlet-i aliye berâ-yı madde-i Kırım	79-82	Vukû‘-ı Mükâleme bâ-Elçi-i Rusya Taleb-kerden-i Mesfûr Cevâb-ı Kat‘î ez-Devlet Berâ-yı Mâdde-i Kırım	537-539
Meşveret-i liye der-nezd-i kethüdâ-yi hazret-i sadr-ı âlî ve vukû‘u ebhâs berâ-yı sekene -i Kırım	101-104	Meşveret-i Havâs Der-Nezd-i Keyhüdâ-yı Sadr-ı Âlî ve Vukû‘-ı İb‘âs Berâ-yı Meskene -i Kırım	549-552
Zikr-i i‘tâ-yı ruhsat-nâme-i hümâyûn-ı be-me’ mûrân	104-105	Zikr-i İ‘tâ-yı Ruhsat-nâme Hümâyûn-ı Me’mûrân	552
Sûret-i Sened	105-106	Sûret-i Sened-i <i>Mezkûr</i>	552-553
Su‘al-kerden-i hazret-i şehriyâr-ı hikmet-şi‘âr ez-cevâz-ı feth-i İn-i sulh-i zarûriyyü‘l-ihtiyâr	108	Sû‘âl-kerden-i Hazret-i Şehriyâr ez-Cevâz-ı Feth-i İn Sulh-i Zarûriyyü‘l-İhtiyâr	555
Mübâdele-i tasdîk-nâme-i Kırım	141-144	Mübâdele-i Tasdîk-nâme-i <i>Cezîre-i</i> Kırım	555-557
Rusya <u>elçisi</u> tarafından takdîm olunan	144-145	Rusya <u>Devleti</u> Tarafından Takdîm	557-558

hedâyânın defteridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur		Olunan Hedâyânın Defteridir ki Ber-Vech-i Atî Zikr Olunur Rusya Devleti	
Firâr-ı konsolos-ı Sinob	226-227	<i>Bin Yüz Doksan Dokuz Senesi Vekâyi 'indendir ki Zikr ü Beyân Olunur</i> Firâr-ı Konsolos-ı Sinop	558-559
Havâdisât-ı Çıldır	304-307	Havâdis-i Cânib-i Çıldır	561-563
Hareket ve hücum-ı asâkir-i Dağıstân	307-310	<i>Bin iki yüz senesi vekâyi 'indendir</i> Hareket ve Hücûm-ı Asâkir-i Dağıstân	563-566
Havâdisât-ı Çıldır	354-355	Havâdisât-ı Cânib-i Çıldır	566-567
Vukû'-ı mükâleme hî-elçi-i Moskov ve şurû'-ı Devlet-i liye bertîbât-ı berriyye ve bahriyye	376-378	<i>Bin iki yüz bir senesi vekâyi 'indendir</i> Vukû'-ı Mükâleme hâ-Elçi-i Mesfûr ve Şurû'-ı Devlet-i Aliyye be Tertîbât-ı Berriyye ve Bahriyye	567-568
<u>Ahvâl-i Şâhin Giray</u>	379-380	<u>Keyfiyyet-i Ahvâl-i Şâhin Giray</u>	568-569
Mükâleme-i Reisülküttâb Feyzi Süleymân Efendi ve zikr-i ba'zı umûr ez-müteferri'ât-ı mükâleme	387-390	Mükâleme-i Re'îsü'l-küttâb Süleymân Feyzi Efendi	570-572

Tablo-2 Ahmed Câvid Bey'in Vâsıf Tarihi'nden Kısmi Değişikliklerle Eserine Eklediği Başlıklar

Ahmed Câvid Bey, Vâsıf Tarihi'nden kaynak olarak kullandığı metinleri doğrudan ve kısaltarak kullanmayı tercih etmiştir. Anılan yöntemlerin dışında Ahmed Câvid Bey'in alıntı yaptığı metne doğrudan bir müdahale ve/veya katkısı bulunmamaktadır.

Ahmed Câvid Bey, Vâsıf Tarihi'nden eserine eklediği kimi konuları doğrudan eserine eklemeyi tercih etmiştir.

Ahmed Vâsıf (S. 15)

**Cevâb-ı takrîr-i elçiyân-ı Moskov
ve Nemçe ez-cânib-i Saltanat-ı
seniyye**

Elçi beyler dostlarımızın devletleri câniblerinden me'mûren takdîm eyledikleri iki kıt'a takrîrleri Devlet-i aliyye'nin memnûn olduğunda ıstibâh olunmaya. Kaldı ki Rusya Devleti'nin ıstikâ eylediği maddeleri iki cânibden alınup verilen ahid-nâmeler şerâitine tatbîk ve tevfiğ* ederek hall ü tanzîm husûslarında Devlet-i seniyye'nin bir türlü tereddüd ve muhâlefeti olmadığı ve safvet-i kâmile ile vikâye-i şurût-ı silm ü musâfât emrinde dakîka fevt etmedi ve etmeyeceği elçi beyler dostlarımızın ma'lûmları olmak için taraf-ı Saltanat-ı seniyye'den işbu takrîr-i dostâne verilmiştir.

Ahmed Câvid (S. 510)

**Cevâb-ı takrîr-i elçiyân-ı Moskov
ez-cânib-i Saltanat-ı seniyye**

Elçi beyler dostlarımızın devletleri câniblerinden me'mûren takdîm eyledikleri iki kıt'a takrîrleri Devlet-i Aliyye'nin memnûn olduğunda ıstibâh olunmaya. Kaldı ki Rusya Devleti'nin ıstikâ eylediği maddeleri iki cânibden alınup verilen ahid-nâmeler şerâitine tatbîk ve tedkîk* iderek hal ü tanzîm husûslarında Devlet-i Seniyye'nin bir türlü tereddüd ve muhâlefeti olmadığı ve safvet-i kâmile ile vikâye-i şurût-ı silm ü musâfât emrinde dakîka fevt etmedi ve etmeyeceği elçi beyler dostlarımızın ma'lûmları olmak için taraf-ı saltanat-ı seniyyeden işbu takrîr-i dostâne verilmiştir.

Ahmed Câvid Bey, Vâsıf Tarihi'nden eserine aldığı konuları çok az değişiklikle eserine eklemiştir.

Ahmed Vâsıf (S. 25)

**İstîlâ-yı Moskov be-Kırım ve
neşr-i Beyân-nâme be-etrâf**

Moskovlu'nun Nemçe ile olan ittihâd ve yek-diğere ile olan mu'âzadatı ve dâimâ Kırımlı ve Tatar beyinde mu'âdât ilkâsından netîce-pezîr olan mekr ü keydi bir takrîb* Kırım'a müstevlî olmak kasd-ı fâsidine mebnî olduğu evvel ve âhir ezhâna mütebâdir

Ahmed Câvid (S. 519)

**İstîlâ-yı Moskov be-Kırım ve
Neşr-i Beyân-nâme be-etrâf**

Moskovlu Nemçe ile olan ittihâd ve yek-diğere ile olan mu'âsaratı ve dâimen Kırımlı ve Tatar beyinde mu'âdât ilkâsında netîce-pezîr olan mekr ü keydi ber-takrîb* Kırım'a müstevlî olmak kasd-ı fâsidine mebnî olduğu evvel ve âhir ezhâna

*İşareti olan kelime farklılıkları müverrihlerden ya da eseri hazırlayan kişilerden kaynaklanmış olmalıdır.

*İşareti bulunan kelimelerin imla farklılıkları eserleri hazırlayan kişilerin okumalarından kaynaklanmaktadır.

olan keyfiyyâtdan olduğuna binâen bu def'a ağrâz-ı kâminelerin i'lân ve izhâr ve îstâde-i kemingâh-ı intizâr olan leşker-i **nühûset-eserlerin** hıttâ-yı Kırım'a idhâl ve nâire-i cevri ü zulmü iş'âl ve hân-ı cedîd ve birâderlerini habs ü tazyîk ve Kırım ahâlisinden olup salâbet-i dîniyye iktizâsiyle hevâlarına tâbi' olmayanları katl ü i'dâm edildikleri dahi vâsıl-ı rütbe-i tahkîk olup bî-esâs u mesâs özü* irâdiyle Devlet-i liye'ye nakz-ı ahdi* isnâd ve külliyyen bu def'a Kırım'a müstevlî olduklarını mutazammın **Divân-ı hümâyûn'da mukayyed** olan beyân-nâmelerini neşr-i bilâd eylediler.

mütebâdir olan keyfiyyâtdan olduğuna binâen bu def'a ağrâz-ı kâminelerin i'lân ve izhâr ve îstâde-i kemingâh-ı intizâr olan leşkerin hıttâ-yı Kırım'a idhâl ve nâire-i cevri ü zulmü iş'âl ve hân-ı cedîd ve karındaşını habs ü tazyîk ve Kırım ahâlisinden olup salâbet-i dîniyye iktizâsiyle hevâlarına tâbi' olmayanları katl ü i'dâm eyledikleri dahi vâsıl-ı rütbe-i tahkîk olup bî-esâs u mesâs özü* irâdiyle Devlet-i Aliyye'ye naks-ı ahdi* isnâd ve külliyyen bu def'a Kırım'a müstevlî olduklarını mutazammın olan beyân-nâmelerini neşr-i bilâd etmeleriyle aynî ile bu mahalle sebt u kayd olundu.

Ahmed Câvid Bey, Vâsıf Tarihi'nden eserine eklediği bazı konuları açıklayıcı bilgilerle tamamlamıştır. Burada örnek olarak verilen konunun karşılaştırılmasıyla daha anlaşılır bir hale gelecektir.

Ahmed Vâsıf Efendi (S. 107-108)

Bundan akdem Moskov ve Nemçe elçilerinin devletleri taraflarından me'mûren Bâbîâlî'ye takdim eylediği takrîrlerinde münderic olan mevâdd-ı selâsenin

...

Ve etrâfdan ızrâr da'iyesiyle (S. 108) bir ferdin geşt ü güzârları ve topraklarında hars u zirâ'at ve ra'y-i hayvanât etmeyeler.

Ahmed Câvid Efendi (S. 554-555)

Bundan akdem Moskov ve Nemçe elçilerinin devletleri taraflarından [301b] me'mûren Bâb-ı Âlî'ye takdim eylediği takrîrlerinde münderic olan mevâdd-ı selâsenin

...

(S. 555) Ve etrâfdan ızrâr da'iyesiyle bir ferdin geşt ü güzârları ve topraklarında hars ve zirâ'at ve ra'y-i hayvanât etmeyeler.

Ta'rif: Âstâne-i devlet-i âşiyâne'de Eflâk voyvodası azl ve yerine âharı nasb olundukda tanzîm-i levâzımı için çend eyyâm meks ve badehû azîmet ve Eyyüb Ensârî bâlâsında Küçük karyeye vâsıl oluncaya değin dokuz yüz

elli kese akçe masârifi olduğının mahalleri beyâniyle defteri görüldü. Ve mukaddemâ memleketyn-i mezbûreteyn derûnunda olan yamakları ihrâc eylediklerinde memleket boyarlar elinde kalup ticâret-i vâfire ile nukûd-ı kesîreye mâlik olduklarının lezzeti ile mütelezziz ve kâni' olmadıkları ecilden ve bu iki mahalde konsolos ikâmet eylemek üzere ruhsat ve cevâz verilmiş olduğundan hissemendi ve iğfâli ile boyarların bir bahânesidir.

Ahmed Câvid Efendi, Vâsıf Tarihi'nden kimi konuları özetleyerek eserine eklemiştir. Bu konuda Ahmed Câvid Efendi, genellikle anlatılanın odağını oluşturan kısımlarını almayı tercih ettiği görülmektedir.

Ahmed Vâsıf (S.32-34)
Vukû'-ı meşveret (28-a) der-hâne-
i Hazret-i Şeyhülislâm berâ-yi
tertîbât-ı seferiyye

Ber-minvâl-i muharrer müşârun-ileyh hazretlerinin hânelerinde akd-i meclis-i meşveret olunup sadriazam hazretleri ve vezîr-i mukerrem kapudan paşa ve sudûr-ı kirâm ve İstanbul kadısına gelince ulemâ-i a'lâm ve ricâl-i Devlet-i aliyye ve erkân-ı saltanat-ı seniyye ve cümle ocak ağaları hâzır oldukları hâlde Moskovlu ve Nemçelü'nün sû-i kasdlarına dâir ba'zı es'ileden ibâret kaleme alınan kâğıd der-miyân olunup es'ilenin biri «a'dânın kış içinde hudûda hücûmları etrâfdan tevârüd eden ahbâra nazaran muhtemel olmağla sefer için müretteb olan asâkir hudûdlara gönderilsin mi? Yahud şitâ tedârüküyle iktifâ olunsun mu?» denildikde sâbıkâ İstanbul kadısı

Ahmed Câvid (S. 524-525)
Vukû'-ı Meşveret Berâ-yi
Tertîbât-ı Seferiyye

Umûmen ulemâ ve ricâl-i Devlet-i 'Aliyye hâzır oldukları hâlde Moskovlu ve Nemçelü'nün kaleme alınan sû-i hareketleri der-meyân olunup a'dânın kış içinde hudûda hücûmları tevârüd iden ahbara nazaran muhtemel olmağla serhadlere asker gönderilsün veyâhûd şitâ tedîrikiyle iktifâ olunsun mu denildikde hâlâ Bender'de on bin ve Hotin'de beş altı bin olduğunu Yeniçeri ağası ifâde ve sipâh ve silahdârân dahi bin nefer yazılup el-yevm âmâde olduğunu ağaları takrîr ve Belgrad muhâfaza tarafından vâridi olan tahrîrâta nazaran Rûmili eyâleti ve yerli yamakânı otuz bin nefere karîb olduğu mezkûr olup Sadr-ı A'zam bu mîkdârı mübâlağaya haml ve mecmû'-ı ecnâd-ı Belgrad on beş

Sadık Efendi «şitâ için tertîb ancak bu kadar olabilir. Lâkin askerin zâbita ve sebâtı dahi vâcibdir, zîrâ ta'yîn olunan askerin ba'zısı bu tarafta bî-edebliğe mübâşeret etmekle bunların te'dîbleri mühim ve zâbitlerinin takayyüdü lâzımdır» dedikde sadriazam hazretleri cevâba ibtidâr buyurup «tertîb-i asker ve terfîh-i ahvâl-i leşker ve takviye-i serhaddât ve cem'-i zehâir ve tedârük-i mühimmât bizim vazîfe-i zimmet-i istikâmetimiz olduğuna binâen tavk-ı beşer mütehammil olduğu derecelerde sa'y ü himmet olunup bundan sonra dahi bimeşiyeti'l-Bâri azze ve celle gayret ve hamiyet sarfında irtikâb-ı fütûr ve kesel olunmayacağı zâhirdir. Ancak ocaklunun te'dîb ve ihzâr-ı siyâsetle terhîbleri havsala-i uhdemizden hâric olup bi-hasbe'l-kânûn ocakları ağalarına müfevvez olmağla ruhsat-ı tâtme bizden icrâda ikdâm onlardan iktizâ eylediği ve bu mâddeye dâir yeniçeri ağasına (28-b) tenbîh ve te'kîden hâlî olduğumuz yokdur» kelâmiyle yeniçeri ağasına imâle-i nazar ve «şimdiye dek sana ruhsat i'tâsında kusûr olundu mu?» buyurdıklarında ağa-yı mûmâ-ileyh cevâba ibtidâr ve adem-i kusûru iş'âr ve tarafından dahi bu bâbda taksîrât olunmayacağını ve bi-avnihi te'âlâ bu husûs dahi râbita tahtına idhâl olunacağını ihbâr eyledikde, tekrâr sual-i mezkûr îrâd [33] ve bu «bu tertîbât kâfimidir?» deyu istifsâr olundukda reisülküttab-ı esbak Süleyman Feyzi Efendi kelâma ağaz edüp «Devlet-i aliyye'nin tertîbât-ı askeriyesi safyî ve şitâi olup tertîbât-ı sayfiyyeye vakit gayr-i

bin nefere ancak bâliğ olacağı nezd-i âsafânelinde musahhah olan mevâddan idüğün îrâd ve Özi kal'asının sâbıkda mevcûd olanları ve sonradan tesyîr olunan neferâtı dokuz bine karîb ve Faş ve Sohum ve Batum kal'alarına ol havâliye ba'zı mahallerden tedârik olunan neferâtdan gayri Soğucak kal'asına dahi mukaddem ve mu'ahhar bin iki yüz nefer tertîb ve tesrîb olunmuş idi. Soğucak, Abaza ve Çerâkise sedd-i sedîdi ve belki ol havâlînin kilidi olup beher hâl takviye ve istihkâmı lâbûd olduğundan Donanma-yı Hümâyûn içerüye duhûlüne ta'lîk ve teyfiği tasvîb olunup el-yevm Donanma-yı Hümâyûn içerüye dâhil ve askeri maslahat-ı külliyye ve cüz'iyeden âtıl olmağla fî-mâ-ba'd bir mîkdâr askerin tefrîk ve tesbîli vakti geldi mi deyü su'âl olundukda kapudan-ı deryâ Donanma-yı Hümâyûn askerinden bu esnâda asker ifrâzı bir vechile münâsib olmadığını beyân ile kavî-i evvelinden nûkûl ve televvün ibrâz etmesi altı yedi yüz kese aköe mevâciblerine sarf olunan kalyonların sefâyinde mefkûd olduklarına [279a] delîl-i kâfî ve ber-takrîb sarf olunan mebâliğin ekserisi kemkerde-i dest-i bî-insâf olduğu hârice çıkmışdır. Ba'dehû asker mâddesi [525] mükerreren mezkûr ve bunların taht-ı zâbitaya idhâlleri elzem-i umûrdandır denildikde sadr-ı a'zâm dehân-güşâ olup bâlâda beyân olunduğu gibi asker ve zaha'ir ve mühimmâtın ihzâr ve tehiyyesi vazifemiz olduğu gibi emr-i sebât ve râbita-ı leşker zâbitlerinin vâzifesi olup her gûne re'y u tedbîr iderler ise tarafımızdan

müsâid olduğuna binâen tertîb-i şitâ ile iktifâ evlâdır» dedikde sadriazam-ı pür-intibâh ocaklar ağalarına havâle-i nigâh ve salifü'z-zikr tertîbatdan Boğdan ve Tumbasar muhafızları ma'yyetlerine tertîb olunan yeniçeri neferâtı mahallerine vâsıl oldular mı? Ve serhaddât-ı mansûrede olan asâkirin mikdâr ve kemmiyetine ne mertebelere müntehîdir, ve sipâh ve silâhdâr ocaklarından taleb olunan üç bin nefer serdengeçti tahrîri hitâm buldu mu?» buyurdıklarında, bir mâha dek yeniçeri neferâtı me'mûr oldukları mahallere vusûl bulacakları me'mûl ve Bender'de on bin ve Hotin'de beş-altı bin kadar asker-i zafer-rehber olduğunu yeniçeri ağası ifâde ve sipâh ve silâhdârân şimdilik bin nefer yazılıp el-yevm hâzır ve âmâde ve bâkisi dahi birkaç gün zarfında tekmîl ve mahallerine tesbîl olunacakları ağaları takrîr ve ba'dehu Belgrad'da olan asâkirin çi-gûnegî-i hâl ve mikdârı zebân-güzâr oldukda muhafızı İzzet (29-a) Mehmed Paşa'nın vürûd eden tahrîrâtlarına nazaran Rumeli eyâleti ve yerli yamakânı otuz bin nefere karîb olduğu mezkûr olup sadriazam hazretleri bu mikdârı mübâlagaya haml ve mecmû' ecnâd-ı Belgrad onbeş bin nefere ancak bâliğ olacağı musahhah olan mevaddan idüğünü îrâd ve Özi kal'asının sâbıkda mevcûd olanları ve sonradan tesyîr olunan neferâtı dokuz binekarîb ve Faş ve Sohum ve Batum kal'alarına ve ol-havâliye ba'zı mahallerden tedârük olunan neferâtdan gayri Soğucak kal'asına dahi mukaddem ve mu'ahhar bin ikiyüz nefer tertîb

ruhsatdır. Çünkü irâdemiz düşmene ser-rişte vermeyüp bahâra dek ihtilâs-ı vakt u fırsat idi. Beyân-nâmeler neşr olursa düşmeni cenge da'vet ve bî-siper mukâbele-i hasma şitâb ve sür'at etmiş oluruz. A'dânın asâkir ve edevâtı hâzır ve âmâde olup bize vakt vermeyüp hudûdumuza bî-muhâba hücum edecekleri zâhir ve hüveydâdır. Hattâ geçen meclisde bu mahzûrlar şumârında benân-ı beyân ve te'hîr-i beyân-nâmeyi cümleliz tasvîb ve istihsân etmişidiniz, denildikde kapudan paşa "Eğerçi te'hîr münâsib görülmüşidi, ancak Devlet-i Aliyye Kırım hazm etdi, demek Moskovlu için mümkün olabilir" dedikde ve İstanbul kâdısı istisvâb eyledikde Tersâne-i Âmire Emîni Sırrî Selim Efendi neşr-i beyân-nâme hasmı cenge da'vet kabîlinden değil midir, deyü kavî-i sâbıkı i'ade eyledikde Şeyü'l-İslâm Dürrî-zâde Atâullah Efendi mukâbele idüp Koskovlu Kırım'ı açıktan açığa zabt etdi, sükût mı edelim, diyicek Sadr-ı A'zam cevâba ibtidâr buyurup leyl ü nehâr sa'y u ikdâmımız tedârikât-ı seferiyyemizi tekmîl ve Kırım mâddesinde düşmenin icrâ eylediği naks-ı ahdi mûcib hareket-i mağrûresinin intikâmını alıp şân-ı Devlet-i Aliyye'yi yerine getürmektir ve böyle mâddede düşmenden ahz-ı sâr cümleye farîza-yı zimmetdir, diyerek neşr-i beyân-nâmede cüzî ve küllî fâ'ide olmadığından mazarrat ve hasâret melhûz olmağla pesmânde-i akde te'hîr olundu.

ve tesrîb olunmuş idi. Kal'a-i Soğucak Abaza ve Çerâkisenin sedd-i sedîdi belki ol-havâlinin kilidi olup beher hâl takviye ve istikâmı lâbüd olduğundan Donanma-yı hümâyûn neferâtından dahi bir mikdâr asker ifrâz ve irsâl olunmak mukaddemâ cümle tarafından ve bâ-husûs kapudan paşa hazretleri tarafından teşvîk ve tergîb ve Donanma-yı hümâyûnun içeriye duhûlüne ta'lik ve tevkîfî tasvîb olunup el-yevm Donanma-yu hümâyûn içeriye dâhil ve askerimaslahat-ı külliyye ve cüz'iyeden âtıl olmağla «fi-mâ-ba'd bir mikdâr askerin tefrîk ve tesbîli vakti geldi mi?» deyu su'âl buyurdıklarında kapudan paşa hazretleri kelâma ağâz ve «Donanma-yı hümâyûn askerinden bu esnâda asker ifrâz bir vechile münâsib olmadığını beyân eyledi. (29-b) Ba'dehu asker maddesi mükerreren mezkûr ve bunların taht-ı zâbitaya idhâlleri elzem-i umûrdur denildikde sadriazam hazretleri bâlâda beyân olunduğu gibi «asker-i zafer-rehbere zehâir ve mühimmâtın bilâ-kusûr ihzâr ve tehyi'esi vazîfemiz olduğu gibi emr-i sebât ve râbita-i leşker-i nusret-simât zâbitlerinin vazîfesi olup bi-hamdihi sübhânehü ve te'âlâ vazîfemiz olan mevaddın zerreten-mâsı revâ-[34]daşte-i tenâsî olmadığı zâhirdir. Askerin devâm ve istikrârları zımnında zâbitleri her ne gûne re'y ve tedbîr ederler ise tarafımızdan ruhsat i'tâ olunmakda tecvîz-i kusûr olunmaz.» buyurmalarıyla, ağayân-ı ocak bu dahi «bir sûret kesb eder» kelâmını îrâdda yek-sâk-ı vifâk oldular. Ba'dehu neşr-i beyân-nâme

husûsu müzâkere olunup kapudan paşa hazretleri neşrini istihsân ve bu âna dek kalması münâsib olmadığını beyân eylediklerinde mukâbele olunup «çünkü irâdemiz düşmana ser-rişte vermeyüp bahâra dek ihtilâs-ı vakt-i fırsat idi. Beyân-nâmeler neşir olursa düşmanı cenge da‘vet ve bî-siper mukâbele-i hasma şitâb ve sür‘at etmiş oluruz, a‘dânın asâkir ve edevâtı hâzır ve müheyyâ ve bize vakit vermeyüp hudûdumuza bî-hengâm hücûm edecekleri zâhir ve hüveydâdır. Ve hattâ geçen meclisde bu mahzûrlar şumârende-i benân-ı beyân ve te‘hîr-i beyân-nâmeyi cümlemiz tasvîb ve istihsân etmişidiniz» dedikde, İstanbul kadısı (30-a) tekrâr cümleye hitâb ve neşr ve adem-i neşr şıklarının birini intihâb zımında isticvâb ve «Devlet-i aliyye’ye fâide kangı şikkı ihtiyârdadır.» deyu taleb-i re’y-i savâb eyledikde Tersâne-i âmire emîni Selim Efendi «neşr-i beyân-nâme hasmı cenge da‘vet kabîlinden değimlidir?» deyu kavî-i sâbıkı i‘âde eyledikde şeyhülislâm efendi hazretleri mukâbele edüp «Moskovlu Kırım’ı açıktan açığa zabt etdi, sükût mu edelim?» deyicek sadriazam hazretleri cevâba ibtidâr buyurup «lejl ü nehâr sa’y ü ikdâmımız tedârükât-ı seferiyyemizi tekâmîl ve Kırım mâddesinde düşmanın icrâ eylediği nakz-ı ahdi mûcib harekât-ı mağrûrânesinin intikâmını alup, şân-ı Devlet-i aliyye’yi bi-inâyeti’l-lâhi te‘âlâ yerine getirmektedir, ve böyle maddede ihtimâm ve düşmandan ahz-ı sâr ve intikâm cümlemizin farîza-yı zimmetdir» diyerek

huzzâra tekrâr hitâb ve neşr-i «neşri münâsibmidir?» buyurduklarında, cümlesi şimdiden neşrini istisvâb etmeleriyle meclise hitâm verildi. İşbu meclisde neşr-i beyân-nâme eğerçi karâr-dâde-i huzzâr ve isticvâb-kerde-i sığâr u kibâr oldu. Ancak tertûbât-ı Devlet-i aliye tekâmül ve esbâb-ı isti'dâd gereği gibi tahsîl olunmadan neşr-i beyân-nâmede cüz'î ve küllî fâide olmadığından kat'-ı nazar ma'az-Allahu te'âlâ mazarrat ve hasâret muhtemel ve melhûz olduğu hayır-hâhân-ı Devlet-i ebed-müddet taraflarından arz u takdîm olunmağla şimdilik neşri permânde-i ukde-i te'hîr kılındı.

Sonuç

Tarih yazıcılığı Osmanlı Devleti'nde kuruluşuna nazaran geç başlamasına rağmen giderek gelişerek tarih yazıcılığının her türünde eserler meydana getirilmiştir. Şehnamecilik ile yarı resmî bir hüviyet kazanan Osmanlı tarihçiliği, vekâyi'nüvislik kurumunun oluşturulmasıyla Divanühümayun'a bağlı bir memuriyet halini almıştır. Ancak resmî tarih yazıcılığının yanında özel tarihçelerin varlığı da devam etmiştir.

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren vekâyi'nüvislik görevini yerine getirenlerden biri Ahmed Vâsıf Efendi'dir. Değişik zamanlarda beş kez vekâyi'nüvislik yapan Ahmed Vâsıf Efendi, bu görevi sırasında kaleme aldığı Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr isimli eserini oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda özel tarihçe kaleme alan şahıslardan biri Ahmed Câvid Efendi'dir. Eseri H. 1032-1187/M. 1623-1774 ile H. 1187-1206/M. 1774-1791 tarihleri arasındaki Osmanlı-Rus münasebetlerini anlatmaktadır. Bu eserini hazırlarken Kâtip Çelebi ve Naimâ Efendi'den başlamak üzere birçok kişinin eserlerinden faydalanmıştır. Eserin son bölümü ise kendi müşahedelerine dayanmaktadır.

Ahmed Câvid Bey, Müntehabat isimli eserinin H. 1197-1201/M. 1783-1787 arasındaki vekâyi'ini oluştururken Ahmed Vâsıf Efendi'nin Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr isimli eserinden faydalanmıştır. Eserinin oluştururken Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr isimli eserdeki bilgileri büyük bir oranda değiştirmeden kullanmayı tercih etmiştir. Geriye kalan kısmında ise kısmi değişikliklerle eserine eklemiştir. Aldığı bilgilerde çok az bir oranda ekleme yapmıştır. Ayrıca kendisinin ifadesiyle Ahmed Vâsıf Efendi'den eserine eklediği kısımların söylendiğinden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Vekâyi'nüvislerin ve gayriresmi tarihçilerin yazmakla görevli olduğu dönemler haricinde kaleme aldıkları eserlerinde önceki tarihçelerden faydalandıkları sık rastlanan bir durum olarak görülmektedir. Ancak bu durumun olumsuz bir yönü önce çıkmaktadır: Müverrihlerin birbirlerinden aldıkları konulardaki bilgilerin doğruluğunun kontrol edilmeden verilmesidir. Dönemi için sıradan olarak ifade edilebilecek bu durumun değişmesi için Ahmed Cevdet Paşa'yı ve Târîh-i Cevdet isimli eserini beklemek gerekecektir. Zira Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı vekâyi'nüvisleri içerisinde klasik vekâyi'nüvis anlayışının dışında kaynaklar kullanmasının ötesinde, kaynak olarak kullandığı eserlerdeki bilgilerin doğruluğunu kontrol etmesi, eksikliklerini gidermesi ve yanlışlıklarını düzeltmesi onu Osmanlı vekâyi'nüvisleri içerisinde mümtaz bir yere koymaktadır.

Kaynaklar

- AFYONCU, Erhan, 2009, Tanzimat Öncesi Osmanlı Araştırma Rehberi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- AHMED CÂVİD, 1998, Hadîka-i Vekâyi‘, Haz. Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, 2004, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi –Ahmed Câvid Bey’in Müntehabâtı-, Haz. Adnan Baycar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- AHMED VÂSİF EFENDİ, 1994, Mehâsinü’l-âsâr ve Hakâikü’l-ahbâr, Yay. Haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, 2014, Mehâsinü’l-âsâr ve Hakâikü’l-ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193), Yay. Haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, 2017, Mehâsinü’l-âsâr ve Hakâ’iku’l-ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)], Haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.
- BABINGER, Franz, 2000, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (Çev. Coşkun Üçok), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BAYRAM, Ü. Filiz, 2014, .Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- BEYDİLLİ, Kemal, 1995, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne-Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- ÇALIŞKAN, Muharrem Saffet, 2000, (Vekâyi’nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi’nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- İLGÜREL, Mücteba, 1986, “Ahmed Vâsıf Efendi”, İslâm Ansiklopedisi (İA.), C. 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 214-217.
- _____, 2012, “Vâsıf Ahmed Efendi”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA.), C. 42, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 535-537.

İPŞİRLİ, Mehmet, 1999, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, Osmanlı, C. 8, Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 247-256.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, 1994, Vekâyi’nüvis Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

MEHMED CEMÂLEDDİN, 2003, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri –Âyîne-i Zurefâ-, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

MÜTERCİM AHMED ÂSİM EFENDİ, 2015, Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809), Cilt 1, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

ÖZCAN, Abdülkadir, 1989, “Ahmed Câvid”, DİA., Cilt 2, İstanbul, 52-53.
_____, 2003, “Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İstanbul’un Fethi’nin 550. Yılı Özel Sayısı), Sayı 14, Kayseri, s. 55-62.

_____, 2003, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar-İnsan ve Toplum Bilimler Dergisi, Sayı 1, Bahar, s. 271-293.

_____, 2006, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan, Zeynep Ertuğ Tarım (Ed.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 113-154.

_____, 2006, “Osmanlı Tarih Edebiyatında Türlerle Genel Bir Bakış”, Essays In Honour Of Ekmeleddin İhsanoğlu, C. 1, Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal (Compiled By), Research Centre For Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul, s. 129-152.

_____, 2013, “II. Bayezid Devri Tarihçiliği ve İlk Standart Osmanlı Tarihleri”, Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar-İnsan ve Toplum Bilimler Dergisi, Sayı 1, Bahar, s. 141-153.

ÖZTÜRK, Necdet, 1999, “Osmanlılar’da Tarih Yazıcılığı Üzerine”, Osmanlı, C. 8, Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 257-261.

_____, 2015, İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri-Ahmedî’den Ahmed Refik’e-, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

SADULLAH ENVERÎ EFENDÎ, Târîh-i Enverî, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Kitaplığı, No: 67.

SEVERCAN, Şerafettin, 1999, “Süleymannâmeler”, Osmanlı, C. 8, Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 301-317.

TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, 1970, “Selim-nameler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 1, İstanbul, s. 197-230.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, 2002, İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Araştırma Makalesi

Yaşar Kemal'in Köroğlu Destanı Üzerine Bir İnceleme

Damla Kaval*

ORCID Id:0000-0002-1434-0749

Fatma Koç**

ORCID Id:0000-0003-0051-3597

Öz

Bu çalışmada Yaşar Kemal'in Üç Anadolu Efsanesinde bulunan Köroğlu Destanı'nda yer alan halk hikayeciliğine dair motifler yazarın anlatımı, aktarımı, üslubu üzerinde durularak incelenmektedir. Bu motiflerin her biri tek tek ele alınıp ilgili kitaptan örneklerle açıklanarak okuyucuya sunulmuştur. Halk hikayeciliğine dair; giriş ve bitiş, üç ve kırk sayısı, ab-ı hayat, aşıklık geleneği, ad verme, el verme, türkü, rüya ve ak sakallı pir motifleri Yaşar Kemal' in kendine has anlatım tarzı göz önünde bulundurularak açıklanması

* Yüksek Lisnas Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Anabilim Dalı, E-posta: damlakaval@gmail.com

** Kocaeli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Mezunlu, E-posta: kocfatos003@gmail.com

amaçlanmıştır. Bu çalışmada halk edebiyatındaki türlerin birbirlerinden bağımsız olmayıp iç içe geçtiğine dair izlenimler de bulunmaktadır. Köroğlu Destanı'nın diğer bütün varyantlarından bağımsız olarak Yaşar Kemal'in işlediği Köroğlu Destanı ele alınmaktadır. Yaşar Kemal'in doğup büyüdüğü toprakların da etkisi ile halk edebiyatına verdiği değer, Köroğlu destanının Yaşar Kemal varyantı sayılabilecek bu eser üzerinden yazarın ele alış tarzına dayanarak, halk hikayeciliğine ve aşıklık geleneğine ne denli bağlı kaldığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yaşar Kemal, Köroğlu, Destan, Halk Hikayeciliği, Aşıklık Geleneği, Motif

A Research About Yaşar Kemal's Köroğlu Epic

Abstract

In this paper, the motifs of folk storytelling partake in the Köroğlu Epic in Yasar Kemal's Three Anatolian Legends is examined by focusing on the author's narration, conveying, and style. Each of these motifs was addressed one by one and revealed to the audience through explanations with related specimens from the book. About the storytelling; the motifs such as entering and epilogue, meaning of the numbers of three and forty, abı-hayat (Adam's ale), poetic tradition, name giving, befriending, ballad, dream and ak sakallı pir (wise old man) aims to explain with considering Yaşar Kemal's unique style of expression. In this study, there are also some impressions that the genres in folk literature are not independent of each other but intertwined. Independent of the other versions, this paper focused on Koroglu epic which is written by Yaşar Kemal. It is shown that how Yaşar Kemal stayed loyal to the tradition of storytelling, folk poetry and the way of approach to epic -which is also affected by the Yaşar Kemal's hometown-by way of Koroglu epics Yasar Kemal version.

Keywords: Yasar Kemal, Koroglu, Epic, Storytelling, Tradition of folk poetry, Motif

Исследование На Основе Дастана “Короглу” Яшара Кемаля

Резюме

Данное исследование посвящено изучению мотивов народного повествования в дастане “Короглу” из “Трех легенд Анадолу” Яшара Кемаля через призму повествования, передачи и стилистики автора. Каждый из этих мотивов представлен читателям в сопровождении соответствующих примеров из упомянутой книги. Традиционные для народного творчества вступление и завершение, числа три и сорок, элексир жизни, ашугские традиции, именины, народные песни, сны и мотивы патриарха-старейшины раскрываются через призму присущей Яшар Кемалю манеры повествования.

В данном исследовании прослеживается связь и переплетение между различными жанрами народной литературы. Основным предметом исследования является независимый от других вариантов дастан “Короглу” Яшара Кемаля. Здесь, на основе стилистики повествования в кемалевском варианте дастана “Короглу”, показано значение, которое автор уделяет народному творчеству под влиянием краев, где он родился, степень его привязанности к народному творчеству и ашугским традициям.

Ключевые слова: Яшар Кемаль, Короглу, дастан, народное творчество, ашугские традиции, мотив.

Giriş

Sözlü kültür Türk Edebiyatında birçok yazarın katkısı ile günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yaşar Kemal de bu bağlamda yerli unsurlardan faydalanarak eserlerinde sözlü kültürü çokça işlemiş olup bu geleneğin günümüze aktarılmasına büyük bir katkıda bulunmuştur. İçinden çıktığı halkın kültürünü, dertlerini, yaşadığı baskıları, yöneten yönetilen ilişkisini, bu ilişkiden doğan kargaşayı, beyliğe karşı eşkıyalığı, tıpkı ozanın sazıyla yaptığı gibi Yaşar Kemal de kalemiyle dillendirmiştir.

Bu aktarımın en önemli örneklerinden birisi de; Köroğlu'nun babası Seyis Yusuf'un gözlerine Bolu Beyi tarafından mil çekilişini buna binaen Köroğlu'nun babasının intikamını almak istemesi üzerine Kırat'la beraber Bolu Beyi'ne başkaldırışı ve Bolu Beyi'nin kız kardeşi Telli Nigar'a olan aşkı, onu kaçırp Çamlıbel'i yurt tutuşu ve yol kesişini anlatan Üç Anadolu Efsanesi'nde yer alan Köroğlu destanıdır. Yazar bu destanı alışlagelmiş sözlü kültürün bir parçası olan destanın aktarılış biçimini değiştirerek kendine has tarzıyla yeni bir biçim ortaya koymuştur. Fakat bu farklı ele alış biçiminde halk hikayeciliğinin ve aşıklık geleneğinin temel taşları niteliğindeki öğelerine bağlı kalmıştır. Aşağıda yazarın ele aldığı Köroğlu Destanı'nda bulunan halk hikayeciliği ve aşıklık geleneğine ait mitler, motifler ve diğer unsurlar ayrıntılı bir biçimde örneklendirilerek açıklanacaktır. Yaşar Kemal'in Üç Anadolu Efsanesi'nde yer alan Köroğlu Destanı Türk halk hikayeciliği bağlamında birçok unsur içermektedir.

Sayı Sembolleri

Sayılar Türk kültüründe Şamanizm inancından başlayarak İslamiyet öncesi ve sonrasında çokça kullanılmış ve belli inanışların taşıyıcısı niteliğinde görülmüştür. Bu inanışların miras olarak kalması açısından kendince bir misyon yüklenmiş olup varolduğu dönemdeki insanların istek ve davranışlarında, bunların hareket noktasında ve insanların kafa karışıklığı konusunda onlara önemli ölçüde yardımda bulunmuş sembollerdir. *"Sembol, kişinin özü ile bağlantı kurulmasına yardımcıdır. Kişinin geçmişi ile köprü ödevini görür, ayrıca toplum bilinçaltı ile ilişkiyi sağlar ve toplumsal akımın etkisi altında kaldığını vurgular, insanlık tarihi ile bağlantı kurar ve geçmişten yararlanma olanağını mümkünleştirir. Sembol kişiye özünün toplumun bir parçası olduğunu hatırlatır. Sembol, bize geçmişimizi, toplumsal hikmeti, tarih boyunca geçmişte sağlanan bilgileri de özet olarak nakil eder."*¹ Bu şekilde zamanla devrolan bir role bürünmüş ve günümüzde de hala birçok ritüelde kullanılan formları bulunmaktadır. Bu sayılar; bir, üç, dört, beş, yedi, dokuz, on iki, kırk vb. şeklinde olup, Türk mitolojisinde kutsallık arz eden sayılardır. Yaşar Kemal'in de sayıları kültür açısından önemli olarak gördüğünü, Köroğlu Destanı'ndaki üç ve kırk sayılarını kullanmasını örnek göstererek ifade edebiliriz.

İlgili kitapta üç sayısı ile alakalı göze çarpan ilk vurgu Kırat nezdinde yapılmıştır. Kıtlığın baş göstermesi ile insanlar ve atlar kırılmaya başlamış, sağ kalanlarda yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır. Bu sürece direnen üç kişi vardır: Koca Yusuf, Ruşen Ali ve Kırat. Fakat Koca Yusuf, Kırat'ın bu durumda telef olmasını istemeyip oğlu Ruşen Ali'nin onu uzaklara götürmesini istemektedir. Kırat bütün götürüslere rağmen sahibini terk etmeyip yanı başında bitmiştir. Bu durum tamı tamına üç kez tekrarlanmıştır. Kırat bu üç

¹ R. Atabek, Sayı Sembolizmine Genel Bakış, Mimar Sinan Yayınları, 1987, İstanbul, s 15.

Damla Kaval-Fatma Koç

dönüşünde Koca Yusuf'a olan sadakatini, bağlılığını ve dostluğunu göstermiştir. Bunun dışında deniz aygırının Koca Yusuf'un üç kısrağına üç yavru hediye etmesi, mucize olarak nitelediği bir sürecin başlangıcını sağlamıştır. Bununla birlikte Bolu Beyi'nin Osmanlı sultanının isteği üzerine kendisinin ve beyliğinin bekası adına hediye etmek istediği atların sayısı üçtür. Bu süreçte Koca Yusuf'un yine uykusuz üç gün geçirmesi bu üç motifinin destandaki ifadelerindendir. Koca Yusuf'un rüyasında gördüğü Aksakallı Pir de ona ala şafakta dereden gelecek olan üç köpüğü içerse gözlerinin açılacağını söylemiştir.

Anlatıcının sürekli olarak değindiği üç sayısı ile ilgili olarak Gazi Üniversitesi Meltem Kızmaz'ın yüksek lisans tezinde daha çok Klasik Edebiyat bağlamında incelediği sayılardan üç sayısı için "*Klâsik Türk şiirinde ender olarak kullanılan bu sayı, evrene dair oluşum prensiplerinin açıklanmasında, dinî kabullerde, günlük pratiklerde, halk edebiyatına ait metinlerde oldukça önemli bir yer tutar. Bütün bu disiplinler içerisinde sembol olarak çeşitli kavramları ve kabulleri yansıtır. "demiştir.* ² "*Sayılardaki sonsuzluğun başlangıcı olarak kabul edilen üç sayısı, evrenin özü ve özetini de simgeler. Nitekim "Orta Çağ'ın hemen başında Albertus Magnus, üç'ün her şeyde olduğunu ve doğal görüngülerinin üçlülüğüne işaret ettiğini iddia etmiştir."*³ Üç sayısına genel çerçeveden bakıldığı zaman hem hayatı sorgulama bağlamında insanların ürettiği fikirlerde vücut bulduğunu hem de hayatımızın birçok noktasında farkına varmadan yarattığımız bir sembol olduğu görülmektedir.

² Meltem Kızmaz, XVI. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Sayılar Mitolojisi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016, Ankara, s 52.

³ Annemarie Schimmel, Sayıların Gizemi, (Çev: Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, 2011, İstanbul, s 70.

“İnsan bir kere suyu, havayı ve yeryüzünü görmüştü; üç dünyanın varolduğu fikrini geliştirdi; üç hali yani katı, sıvı ve gazı bildi; yaratılan şeylerin üç grup (mineraller, bitkiler ve hayvanlar) olduğunu buldu ve bitkilerde kök, sap ve çiçeği ve meyvelerde kabuk, etli kısım ve çekirdeği keşfetti. Güneş sabah, öğlen ve akşam farklı yön ve biçimlerde algılandı. Gerçekten de gördüğümüz dünya üç boyutlu olduğundan dolayı bütün deneyimlerimiz uzam (uzunluk, yükseklik, genişlik) ve zaman (geçmiş, şimdi, gelecek) koordinatları içinde yer alır. Bütün yaşam başlangıç, orta ve sonun üç katlı özellikleri altında görülür, daha soyut terimlerle söylenirse oluş, varoluş ve yitiş; mükemmel bir bütün tez, antitez ve sentezle biçimlenebilir. Üç temel renk vardır: kırmızı, sarı ve mavi ve bunlar, diğer bütün renkleri verebilirler.”⁴

Görüldüğü gibi üç sayısı hayatımızın birçok noktasında olmakla birlikte felsefede, psikolojide, bilimde, çeşitli dini ritüellerde kullanılıp daha çok dini kullanımların etkisiyle edebiyata yansımış ve bununla birlikte kültürel hayatta halk arasında kendisine yer edinmiştir. Örneğin; Fatiha suresiyle birlikte üç defa İhlas suresinin okunması, herhangi bir yatır çevresinden üç defa dönülme durumu, bebekler dünyaya geldiğinde isminin kulağına üç defa okunması, "Allah'ın hakkı üçtür." ifadesiyle tahammül sınırının limiti olması, mezarların parmakla gösterilmesi üzerine kişinin parmağını üç kez ısırp ve aynı şekilde üç kez ayağının altında çiğneyerek kendine ceza vermesi, üç dilek hakkının verilmesi, ölünün ardından üç gün yas tutulması, kötülüklerden korunmak adına tahtaya üç kez vurulması, evlenildiğinde eşe üç kez "kabul ettin mi?" sorusunun sorulması, erkekte olan boşanma hakkının üç kez "boş ol"

⁴ Annemarie Schimmel, Sayıların Gizemi, (Çev: Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, 2011, İstanbul, s 70-71.

Damla Kaval-Fatma Koç

denmesiyle ifadesi, istiare uykusundan sonra üç gün kimse ile konuşulmaması gibi örneklerle halk arasındaki kullanımlarına değinmek mümkündür. Bunların yanı sıra edebiyat alanında üç sayısını birçok alanda görebilmekteyiz.

“Masallarda üç sayısı kardeşlerle (üç kız, üç erkek), zamanla (üç gün üç gece), tabiatüstü varlıklarla (üç dev, üç peri kızı, üç başlı dev), hayvanlarla (üç karga, üç katır, üç eşek), yiyecek ve içeceklerle (üç yumurta, üç ekmek, üç karpuz, üç tas su), insanlarla (üç arkadaş, üç kör, üç yardımcı, üç hoca, üç cezalı), eşyalarla (üç kırbaç, üç çatal-kaşık, üç bağ çubuk, sarayın önündeki üç taş, üç altın), iş yapmayla ilgili (üç ağır şart, üç işe gönderme, üç işi aynı anda yapma, üç nâra atma, üç defa saplama, hendeğin etrafını üç defa dolaşma) vd. olarak üç sayısı kullanılır.”⁵

Bunun haricinde aşıklık geleneğinde en çok kullanılan sayılardan olmakla birlikte aşığın rüyasında ak sakallı pirin ona ikram ettiği bade, üç kez sunulmaktadır. Bu şekilde çalışmanın verimi adına üç sayısı sınırlandırılmış bir vaziyette hem genel çerçevede hem Türk kültür ve geleneği açısından hem de anlatıcının kullanımını doğuran sebepler açısından açıklanmıştır.

Anlatıcının kullandığı bir diğer sayı ise kırk sayısıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi sayılar, yüklendikleri dini, kültürel ve mitolojik anlamlarıyla sembolistlik bir tavra bürünmüştür. Bu tavır toplumun bir parçası olan edebiyatın da dışında kalmayıp birçok noktada kendisinden bahsettirmiştir. Bu sayılardan en çok kullanılanlardan birisi de kırk sayısıdır. *Kırk sayısı "deyimler, atasözleri, efsane, masal, halk hikâyesi ve şiirlerinde olduğu kadar ritüel törenler ve yer adlarında da kullanılır. Bütün bunlara ek olarak günlük yaşamda bekleme süresi olarak gösterilen ve çabukluk bildirmek amacıyla*

⁵ Saim Sakaoğlu, Gümüşhane ve Bayburt Masalları, Akçağ Yayınları, 2002, Ankara, s 67.

Damla Kaval-Fatma Koç

*kullanılan kırk, yuvarlama sayısı olarak da karşımıza çıkar."*⁶ Bu kadar fazla kullanılmasının altında dini ve mitolojik kullanımlarının yaygın olması ile bu kullanımlardan doğan atasözleri, deyimler ve geleneklerin halk arasında etkisinin fazla olması söylenilebilir. Aynı zamanda kırk sayısı büyücülükte de kullanılan ve bu bağlamda da etkisi olduğuna inanılan bir sayıdır. Schimmel'in araştırmasına göre bu sayının önemi ayın geçtiği 28 nokta ile 12 burcun birleşmesinden kaynaklanmaktadır.⁷ Aynı zamanda *"kırk sayısının en önemli özelliklerinden biri, bir süre sayısı olmasıdır. Bu özelliğiyle kırk, oluşumu, olgunlaşmayı, erişkinliği, tamamlanmayı ifade eder. Bu devrelerin sürecinin başlaması, devam etmesi ve sonlanması kırk ile ölçülür. Sayının hemen her medeniyette ve dinde ilk göze çarpan fonksiyonu budur."*⁸

Kitapta ise kırk sayısını iki noktada görmek mümkündür. Bunlardan birisi Koca Yusuf ile oğlu Ruşen Ali'nin Kırat'a tam kırk gün bakmalarıdır. Bu süreç Kırat'ı yenilmez ve olağanüstü formlara bürüyerek, hazırlığı ve geçiş aşamasını simgeleyen sembolik bir sayı ile olmuştur. İkincisi ise; Ruşen Ali ile Telli Nigar'ın kavuşması için büyük bir hazırlıkla yapılan ve padişahların, çevre beylerin davetli olduğu kırk gün kırk gecelik düğündür. Bu süreci de, bütün evliliklerin olduğu gibi, Köroğlu'nun başka bir sürece geçmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Köroğlu artık tek kişilik yaşamından sıyrılıp Bolu Beyi'nin kardeşi Telli Nigar ile hayatlarını kırk günlük "uzun" bir tören süreciyle birleştirip bu sayı sayesinde bir geçiş sağlamıştır. Tıpkı burada olduğu gibi kırk sayısının kullanımı halk ağzında oldukça yaygındır: "Kırk yılın başında, "kırk bir kere maşallah, kırk yılda bir, kılı kırk yarmak, kırk katır

⁶ Ahmet Özgür Güvenç, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2009, S 41, s 86.

⁷ Annemarie Schimmel, Sayıların Gizemi, (Çev: Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, 2011, İstanbul, s 265.

⁸ R. Atabek, Sayı Sembolizmine Genel Bakış, Mimar Sinan Yayınları, 1987, İstanbul, s 149.

Damla Kaval-Fatma Koç

mı kırk satır mı, bir şeyin kırk defa söylenmesi ile olacağına inanılması, bir kahvenin kırk yıl hatrının olması, bebeğin kırkının çıkması, bazı inanışlarda bir kadının doğum sürecinden sonraki kırk günün tehlikeli olmasından dolayı korunması, ölünün kırkının çıkması şeklinde daha da arttırılabilen birçok kullanım mevcuttur. Ayrıca Türk Edebiyatı bağlamında ele almak gerekirse Ahmet Özgür Güvenç, Saim Sakaoğlu'nun Gümüşhane ve Bayburt Masalları adlı çalışmasından kırk sayısının kullanılması ile ilgili şöyle bir alıntıda bulunmuştur:

*"Sözlü anlatım geleneğinin ve halk edebiyatının bir türü olan masallarda anlatıcı masalın muhtelif yerlerine sayı ve renk bildiren, zaman ve yerle ilgili formelleri de ekleyerek ifadeye kuvvet kazandırmaya çalışır. Saim Sakaoğlu, Gümüşhane ve Bayburt Masalları kitabında motif incelemelerinde masallardaki formülistik sayılar üzerinde durmuş ve kırk sayısının geçtiği yerleri, ne ile alakalı olduklarını belirlemiştir. Zamanla ilgili olanlar (40 gün, 40 gece, 40 yıl), insanla ilgili olanlar (40 harami, 40 vezir, 40 şehzade, 40 kız, 40 cariye), para ile ilgili olanlar (40 altın, 40 lira, 40 beşlik), mekân ile ilgili olanlar (40 oda, 40 göze, 40 basamak) eşya ile ilgili olanlar (40 cezve, 40 anahtar) şeklinde tasnif etmiştir."*⁹

Böylelikle sınırlı bir şekilde de olsa Köroğlu Destanı'nda kullanılan sayıların esasında bir alt yapısının olduğu, toplumun kültürel birikiminin bir yansıması olduğu ve bu sayıların inançsal bir takım özelliklerinin de olduğu açıklanmıştır.

Masalsı Anlatım, Tekerleme, Aşıklık Geleneği

⁹ Ahmet Özgür Güvenç, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2009, S 41, s 91.

Damla Kaval-Fatma Koç

Sayıların yanı sıra destanda Yaşar Kemal'in kullandığı masalsı anlatım da dikkat çekicidir. Destanı aktarırken ulusal söylemlerden kaçınmayıp kendi üslubu içerisinde bunları da eritmeyi başarmıştır. Zira Ezgi Korkmaz, Pertev Naili Boratav'ın Zaman Zaman İçinde adlı çalışmasını incelerken masalsı anlatımı masal nezdinde şu şekilde aktarmıştır. *"Boratav'a göre her milletin masalı yüzyıllar boyunca bir üslup edinmiştir ve bu yolla birbirlerinden ayırt edilebilirler. Bir masal dili ve üslubu ile diğer milletlerin masallarından ayrılır. Boratav'ın bu yaklaşımının da ulusal yaklaşıma yakın olduğu söylenebilir."*¹⁰ Bu dilin kullanım amacına da şu şekilde bir açıklama getirmek mümkündür. Eseri başlatırken kullanılan tekerlemeler, seslenmeler ve anmalar anlatıcının ya da aktarıcının anlatılana, okuyucuların ilgisini çekmek, merakın uyanmasını sağlamak ve karşı tarafa anlatacağı şey hakkında ön bilgilendirme yapıp onları hazır hale getirmek olarak söylenebilmektedir. Bu anlatıma örnek olarak ilgili metinden bir parça verilebilir:

*"Hey kardeşler, hey dostlar, yolda belde, tavlada, tarlada, kırdada ovada durup da bizi dinleyenler, okuyanlar, dünyanın kaç bucak olduğunu soranlar, bilenler, hey gidi iklim dört bucağı gezenler, size bir destanımız var. (...) Söyleyelim de dinleyenlerimizin, okuyanlarımızın damakları tatlı, gönülleri hoş olsun, mert yakaları namert eline geçmesin. Bir de burada bizden önce gelmiş geçmiş, bir hoş sada olmuş, Köroğlu anlatan ustalarımıza canı gönülden bir selam uçuralım. Ruhları şadımanlık etsin."*¹¹

Köroğlu'nda başlama metni ile birlikte, devamında da okuyucuların ilgisinin canlı kalması için tekerlemeler devam etmiştir. *"Az gittiler, uz gittiler,*

¹⁰ G. Ezgi Korkmaz, "Masal ve Tekerleme Üzerine Bir İnceleme" Zaman Zaman İçinde", Milli Folklor Dergisi, S 55, s 125, 2009.

¹¹ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 90.

Damla Kaval-Fatma Koç

yollar beller aşılar, güzel topraklar, sulak, otlı ovalar gördüler, durmadılar.”
“ *Aldı sazı sinesine, girdi sözün binasına, bakalım Seyis Yusuf ne söyledi, ne öğüt verdi gencecik oğlunun kafasına*”¹²Tekerlemeler, kelimelerin ve harflerin uyumu ile anlatımı tek düzelikten çıkarmak ve neşelendirmek için kullanılabilir. Eserde de anlatıcının araya serpiştirmesi eserin havasını değiştirmekte olup okuyucuyu esere devam etmesi ve merak etmesi konusunda bir sorumluluk yüklenmektedir. Eserin bitişi de hem dilekleriyle hem de kalıp söylemleriyle Yaşar Kemal'in eserde kendisini var etmesini, yerel söylemleri yok sayarak yapmadığını görmekteyiz. *"Olsun deminiz, olmasın gamınız, hayra dönsün serencamınız Bir dahaki hikayeyi daha güzel söyleyelim. Dinleyenlerin damağı çağ olsun. Mert yakaları namert eline geçmesin. Ustamızın adı Hıdır, bu seferlik elimizden gelen budur.*”¹³ Eserde Kemal'in üslubuna değinirken, destanları aktaran kişiler olan aşıkların (ozanların) toplum içerisinde derleyici, toplayıcı özellikleri ile birlikte saygın kabul edilip konuşmalarının günlük hayatta etkili olması, toplum içerisinde bu yönlerinde aktif bir rol üstlenmesi vasıflarını Kemal'e aktarmak mümkündür. Konu kitapta nasıl ki Köroğlu bu vasa nail görülünce sevdiğinin, Telli Nigar ve Kel Vezir'in düğün töreninde sazını çalması bir kaosa sebebiyet vermeyerek ardı sıra bir atışmayı doğuruyorsa ya da konaklaması için en güzel köşe hazırlanıyorsa bu destanı aktaran kişinin de söylemlerinde aşık olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca aşıkların bilgeliği ile taşıdığı alçak gönüllülüğü *"Ustamızın adı Hıdır, bu seferlik elimizden gelen budur.*”¹⁴ söyleminde hem bir usta-çırak ilişkisinde görmek hem de yapabileceğinin sınırlı olduğunu belirtmesinde görebilmekteyiz.

Anlatıcı Köroğlu'nda olduğu gibi daha öncesinde de kendisini Koca

¹² Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 55.

¹³ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 90.

¹⁴ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 90.

Damla Kaval-Fatma Koç

Yusuf'ta göstermiştir. Koca Yusuf bir ozan edasıyla hem öğütler verir hem de özlü sözlerle durumda kurtarıcı çözümler sunarak bilgeliği ile toplumun içerisinde kendisine yer edinmiştir. Bu durumdaki benzer özelliklerden birisi de attır. Ozan için atı önemli olmakla birlikte sözlü kültürü diyardan diyara dolaştırırken bunu atının sırtında yapmaktadır. Bu durumu da Koca Yusuf ve Köroğlu'nun atlı olmasında görebilmekteyiz. Ayrıca Seyis Yusuf verdiği öğütleri sazı aracılığıyla iletmektedir. Oğlu Ruşen Ali darda kaldığı vakitlerde alıp eline sazı onu ferahlatacak ve cesaretlendirecek telkinlerde bulunmaktadır. Bu durum ozanların toplumun yaşadığı baskı ve zulümlerde onlara hem yol göstermek hem de dirençlerinin düşmemesi adına sazını alıp diyar diyar dolaşarak söylemlerini yaymasına benzemektedir.

"Buralardan kalkıp düze gitmeli

Allah yardım eder burada bize

Almalı kervanı çıkmalı yüze

Bu dağlarda mesken tutup kalmalı"

...

"Göğüs gerek arka verek dağlara

Hizmet edek bahçelere bağlara

Şöhret vermek için nice illere

Burda sana devlet gerek sur gerek "15

¹⁵ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 54-56.

Damla Kaval-Fatma Koç

Koca Yusuf sadece oğluna değil onu öldürmek için gelen Reyhan Arap'a, Kırat'ı isteyen Bolu Beyi atlısına da söylemek istediklerini sazıyla söylemiştir. Türküleri her ozanda olduğu gibi onun dili olma görevindedir.

"Aman Arap kıyma bize

Yol ve gidek işimize

Satın aldım iki göze

Aman düşme peşimize”¹⁶...

"Al yanağım kızıl kana bulandı

Akan kandan coşkun sular bulandı

Düşman ne söyledi beyim inandı

Ararım bunları bir gün olur ki

Ararım beyleri bir gün olur ki”¹⁷

Buna anlatıcının kafiyeli ve hazırlayıcı söyleminin ardından Köroğlu'nun Telli Nigar için söylediği türküsü de bu durumu örneklendirmektedir.

"Seherde ben bir güzel gördüm

Bir al giymiş bir mavili

Al giyen anam bacımdır

¹⁶ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 46.

¹⁷ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 38.

ille mavili mavili"¹⁸

Köroğlu bunları törende söylerken ona saygı gösterilmesi her ne kadar genç de olsa aşık olmasından kaynaklıdır. Köroğlu'nu dinleyenler bir aşığın genç de olsa yaşlı da olsa dinlenip saygı gösterilmesi yönünde hemfikirlerdir. "*Aşığın diline düşeceğine Akçasazın bataklığına düş daha yeğdir. Dünyada iyi bir iş yapayım dersin, hiçbir şey yapma, bir büyük, ermiş aşığın gönlüne düş*"¹⁹ Burada aşığa karşı nasıl olunması gerektiği, esasında oradaki topluluğun ağzında söylenmiş ve bunun aracılığıyla beklenen tavidir. Bununla birlikte Koca Yusuf ve Köroğlu'nu aşıklıkla özleştirecek iki farklı olayı daha vardır. Bunlar el verip alma ve ad vermedir. El verme, daha çok tasavvuf alanında kullanılan bir ritüeldir. Anlam olarak icazet vermek/izin vermek şeklinde değerlendirilebilir. Alevilikte sıklıkla kullanılıp dededen toruna el verme şeklinde gerçekleşmektedir. Günümüzde eskisi kadar yaygın kullanılmamaktadır. El veren kişi, ilgili alanda donanımlı olup el verdiği kişinin de bu konuda yeterli olması gerekmektedir. Bu şekilde bazı olağanüstü yetenekler karşı tarafa aktarılmaktadır. Bu ritüeli Bolu Beyi'nin Seyis Yusuf için babasından el aldığını iddia etmesinde görmekteyiz. Bu durum halk inanışlarında, tasavvufi bilgeliklerin yanı sıra üstün yeteneklerin aktarılmasında da kullanılmaktadır. Mesela; sınıkçı bir baba oğluna el verince artık babasının yaptığı işi yapabilmektedir. Aşıklıkta da bu böyledir. Usta çıraklarının arasında en iyi pişeni seçip ona el verip bayrağını devreder. Koca Yusuf'un babası da bayrağını oğluna vermiştir. Bir diğeri olan ad verme de ise yine aşıklığın rolü vardır. Aşıklıkta eğitim bir okul üzerinden değil de usta çırak ilişkisi üzerinden yürümektedir. Burada ustalar yetiştirdikleri çıraklara mahlaslarını vermektedirler. Bu durumda aşık/ozan çırağının yeterli olgunluğa ermesiyle

¹⁸ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 68.

¹⁹ Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 67.

ona ad vermektedir. Aynı durumda Koca Yusuf'un oğlu Ruşen Ali'ye adının artık Köroğlu olması gerektiği söylemesi, bu ritüelin Köroğlu Destanı'ndaki yansımasını örneklemektedir. Koca Yusuf bu durumda aşık/usta olup çırağının hazır hale geldiğini ve aşıklık vasıflarına nail olduğunu bildirmektedir. Bu şekilde sazı, sözü, vasfı, atı, bilgeliği, zulme boyun eğmeyişiyle Koca Yusuf ve Köroğlu'nu ozan kategorisinde değerlendirmek mümkündür.

At Motifi

Türk destanlarında görülen at motifi, Türklerin atlı göçebe kültürünün etkisiyle karşımıza çıkmaktadır. Konar göçer kültürde bir çok özelliğiyle Türk insanının yaşamını kolaylaştırması, insan gücüne duyulan ihtiyacın atlarla karşılanması, savaşlarda ve sosyal yaşam gibi bir çok alanda kullanılmaları; atların Türk kültüründe önemli bir yere sahip olmalarını sağlamıştır. Türk sosyal yaşamına yardımcı at figürü, Türk destanlarında da kahramana yardımcı rolü ile karşımıza çıkmaktadır. Bu kahramana yardımcı at Köroğlu Destanı'nda ise Kırat'tır. Destanda yer alan Kırat motifi öncelikle Seyis Yusuf'un babasını terk etmeyen vefalı at imajıyla daha sonra ise Köroğlu'nu çeşitli belalardan kurtaran, yoldaşı olan olağanüstü özellikler yüklenmiş bir at şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Destanda bir deniz aygırı olarak nitelendirilen Kırat, kıtlık nedeniyle helak olmaması için babasının isteği üzerine Seyis Yusuf tarafından defalarca deniz kıyısına bırakılmış fakat her seferinde eve geri dönmüştür en nihayetinde Seyis Yusuf'un bıraktığı yerde kalmıştır. Destanın bir başka bölümünde Seyis Yusuf'un deniz kenarında atları otlatırken mucizevi bir şekilde denizden deniz aygırı formunda beyaz bir atın gelip üç atla çiftleşmesi ve bu üç atın üç kır deniz aygırı dünyaya getirmesiyle karşılaşırız. Daha sonra bolu beyinin Seyis Yusuf'tan Osmanlı'ya göndermek üzere üç at istemesi, Seyis Yusuf'un kendisi için çok kıymetli bu üç kır atı vermesi ve akabinde Bolu Beyi tarafından atların zayıf bulunup Seyis Yusuf'un gözlerine mil

Damla Kaval-Fatma Koç

çektirmesine sebep olmuştur. Kıratlar burada hem bir ödül olarak hem de Seyis Yusuf'un gözlerine mal olan bir sebep olarak gösterilmiştir. Destanda Köroğlu ve babasının Bolu Beyi'nden kaçmalarını ve Telli Nigar'ı kaçırmalarını sağlayan Kırat, destanın bütün bölümlerinde Köroğlu'nun en büyük yardımcısıdır. Kırat Köroğlu için büyük bir öneme sahiptir zira onun karnını doyurmadan kendininkini doyurmaz hatta yarından bile üstün tutmaktadır. Kırat, Köroğlu'nun hislerini sezen ve etkilenen, uçmak ve denizden gelmek gibi birçok olağanüstü özelliğe sahiptir. Köroğlu destanındaki kırat motifi; Köroğlu'nun en büyük yardımcısı olağanüstü özellikleriyle onun her durumda kurtarıcısı rolündedir. Bu destanın en önemli ve olmazsa olmaz motifi Kırat motifidir.

Rüya Motifi

Rüya motifi Türk destan geleneğinin en önemli motiflerinden biridir. Destan kahramanlarının başına gelecek olaylardan önceden haberdar olmasına vesile olan rüya motifi, destanın tamamını etkileyecek mahiyettedir. Bu haberdar olma süreci bazen direkt olarak bir uyarı şeklinde bazen de bir aracı veya araç vasıtasıyla haber vererek gerçekleşmektedir. Kahraman kişinin karşısına çıkacak tehlikeler ve ulaşacağı başarıların habercisi rüyalarlardır. Hatta bazı Türk destanlarında kahramanın sevgilisini arama serüveni hiç görmediği sevgilisinin rüyasına girmesiyle başlamaktadır. Köroğlu destanında ise rüya motifi; bir aracı vasıtasıyla yakın bir gelecekte haber verme şeklinde zuhur eder. Bu aracı sakalı yedi karış, ala bürünmüş yaşlı bir pirdir. Ak sakallı pir, Seyis Yusuf'un rüyasına girerek ona ileriki dereden ala şafakta bir su geleceğini ve bu suyun üzerindeki üç köpüğü içerse gözlerinin açılacağını söyler. Rüya yakın bir geleceği yani ala şafağı işaret eder fakat rüyada haber verilen üç köpük baş kahraman Köroğlu'nun içtiğinde olağanüstü özellikler kazanmasını sağlayarak destanın tamamını etkilemiştir. Köroğlu'nun gücünün,

kuvvetinin ve cesaretinin kaynağı olan köpüklerin Seyis Yusuf'a haber verilmesi rüya motifi ile gerçekleşmiştir.

Ak Sakallı Pir Motifi

*Eski Türklerde topluma manevi liderlik yapan, toplumu yönlendiren, çağını aydınlatan, verdiği öğütleri ve öğütlü sözleriyle yaşamlarından sonra dahi dilden dile dolaşan kişiler vardır. Ak sakallı ifadesi ile de belirlenen bu kişiler bilge tiplerdir. Türk destanlarında bilge tipi çok önemlidir.*²⁰ Türk destanlarında ak sakallı bilge motifi kahramanlara yol gösteren, öğüt veren konumdadır. Birçok Türk destanında yer alan ak sakallı bilge motifi Köroğlu Destanı'nda ak sakallı pir şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Destanlarda kahramanlara öğüt veren, yol gösteren ak sakallı pir motifi, Köroğlu destanında Seyis Yusuf'a gözlerini açacak üç köpüğü rüyasında haber vermesi ile kutsaliyet yüklenmiş ilahi bir varlık şeklinde işlenmiştir. Ak sakallı ifadesiyle hayat tecrübesi bakımından sözünün dinlenilesi mahiyeti vurgulanmaktadır. “*Sakalı yedi karış, sakalına gün vurdukça şavklanan, ala bürünmüş bir yaşlı pir*”, “*çocuk yüzlü, sakalı ak kişi*”, “*sakalı ak pir*” gibi ifadelerle tasvir edilen ak sakallı pir motifi destanın akışını etkileyen Köroğlu'nun insanüstü özellikler kazanmasına zemin hazırlayan önemli bir motiftir.

Ad Verme Motifi

Türk destanlarında ad verme yaygın bir motiftir. Kahraman kişiye, sözü dinlenen, saygı duyulan ak sakallı ihtiyar olarak nitelendirilen kişiler tarafından ad verilmesi üzerine gerçekleşir. Türk destanlarında ad verme Dede Korkut Hikayeleri'nde de sıkça karşılaşıldığı üzere genellikle kahraman kişinin ilk başarısının ardından verilir. İnsanlara doğduğunda verilen ad destanlarda kahraman kişiye ilk başarısının ardından verilerek kahramanın kahraman

²⁰ Mehmet Yardımcı, Destanlar, Ürün Yay., 2007, Ankara, s 50-69.

Damla Kaval-Fatma Koç

olacağı sezdirilir. Kahramana başarısına uygun adlar verilir. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'nda, Dirse Han'ın oğlunun bir boğayı alt etmesinin ardından Dede Korkut tarafından Boğaç adının verilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ad verme motifinin temelini şamanizmin oluşturduğu da çeşitli düşünceler arasındadır. *“Ad verme motifinin ritüel-mitolojik seciyesini tetkik eden birçok alimler, onu Şamanlığa bağlarlar. Vergi alan adayın inisiyasyon merasimden sonra ad alıp Şaman olması destanda kahramanın yeni statü kazanmasına dönüşmüştür.”*²¹ Ad verme motifi Yaşar Kemal'in Üç Anadolu Efsanesi kitabında yer alan Köroğlu destanında farklı bir biçimde ele alınmaktadır. Genellikle kahramanların ilk başarısının ardından görülen ad verme motifi bu destanda Köroğlu'nun babası Seyis Yusuf'un gözlerinin Bolu Beyi tarafından kör edilmesi üzerine Ruşen Ali'nin adı Köroğlu olmuştur. Bu ad Köroğlu'na babası Seyis Yusuf tarafından *“oğlum benim gözlerim gayrı açılmaz. “Sen Körünoğlu oldun. Adın Köroğlu kalsın” diyerek verilmiştir.*²² Türk destanlarında görülen ad verme motifinin bir ritüeli olan kahramanın başarısının ardından ad verme motifi bu destanda işlenmemiştir. Fakat ad verme motifinin bir başka ritüeli olan kahramana sözü dinlenen saygı duyulan bir zat tarafından ad verilmesi Köroğlu'na Seyis Yusuf tarafından ad verilmesi ile görülmektedir. Babasın gözlerinin Bolu Beyi tarafından kör edilmesinin ardından Köroğlu adını alan Ruşen Ali bir başarı sonucunda ad alamasa da bu olay onun başarılarının ve yiğitliğinin kaynağını oluşturmaktadır. Zira başarılarını göstereceği yola Bolu Beyi'nden intikam almak için çıkmıştır.

²¹ Erhan Aktaş, “Hakas Destanlarında Ad Verme Motifi ve “Han Orba” Adı Üzerine” Acta Turcica, S 1-1, s 2, 2014.

²² Yaşar Kemal, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, 2017, İstanbul, s 56.

Sonuç

Sonuç olarak kalem erbabı Yaşar Kemal'in Anadolu'yu karış karış gezerek derlediği bu eser alışlagelmiş destan formundan farklı bir üslup içermektedir. Ele aldığı destanı romanlaştıran Yaşar Kemal destanın yapı taşları niteliğindeki öğelerden ödün vermemiştir. Eserde halk edebiyatı anlatım tarzını oldukça kullanmış ve kendi üslubu ile harmanlamıştır. Sembolleri ve bu sembollerin taşıdığı anlam derinliklerini eserde sıklıkla kullanmaktadır. Bunların yanı sıra aşıklık geleneğine ait unsurları bu romansı anlatım tarzının içerisine serpiştirmiştir. Bunun sonucunda Yaşar Kemal'in kendine ait terennümleri yeni bir Köroğlu destanı yaratmıştır. Bu yaratımda yer alan üslup, konu, halk edebiyatına ait semboller ve motifler hepsi birlikte bir bütün olarak değerlendirilmemizin konusunu oluşturmuştur.

Kaynaklar

AKTAŞ, Erhan, 2014, “Hakas Destanlarında Ad Verme Motifi ve “Han Orba” Adı Üzerine”, Acta Turcia , S 1-1, s 2.

ATABEK, R, 1987, Sayı Sembolizmine Genel Bakış, Mimar Sinan Yayınları, İstanbul.

BORATAV, Pertev Naili, 2006, Zaman Zaman İçinde, İmge Kitabevi, İstanbul.

GÜVENÇ, Ahmet Özgür, 2009, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 41, s. 85-95.

KEMAL, Yaşar, 2017, Üç Anadolu Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KORKMAZ, G. Ezgi, 2009, 'Masal Ve Tekerleme Üzerine Bir İnceleme "Zaman Zaman İçinde" ', Milli Folklor Dergisi, S 55, s 123-125.

KIZMAZ, Meltem, 2016, XVI.Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Sayılar Mitolojisi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

SAKAOĞLU, Saim, 2002, Gümüşhane ve Bayburt Masalları, Akçağ Yayınları, Ankara.

SCHİMMEL, Annemarie, 2011, Sayıların Gizemi, (Çev: Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

YARDIMCI, Mehmet, 2007, Destanlar, Ürün Yayınları, Ankara.

